

ВІКТОР ГЮГО

**СОБОР ПАРИЗЬКОЇ
БОГОМАТЕРІ**

Вершини світового письменства

ВЕРШИНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 64

Серію засновано
1969 р.

ВІКТОР ГЮГО

**СОБОР ПАРИЗЬКОЇ
БОГОМАТЕРІ**

**З французької переклав
Петро Тернюк**

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1989

VICTOR HUGO
NOTRE-DAME DE PARIS
1831

Дія одного з найбільш відомих романів видатного французького письменника Віктора Гюго (1802—1885) «Собор Паризької богоматері» (1831) відбувається в Парижі наприкінці XV ст. Духовну красу, щедрість серця народу, що втілені в образах Есмеральди і Квазімодо, Гюго протиставляє бездуховності й жорстокості похмурих сил феодално-церковного середньовіччя, представлених фанатиком і бузувіром архидияконом Клодом Фролло та егоїстичним дворянином Фебом де Шатопером. Важливу роль у творі відіграє собор — символ цієї складної історичної епохи.

Действие одного из наиболее известных романов выдающегося французского писателя Виктора Гюго (1802—1885) «Собор Парижской богоматери» (1831) происходит в Париже в конце XV в. Духовную красоту, щедрость сердца народа, воплощенные в образах Эсмеральды и Квазимодо, Гюго противопоставляет бездуховности и жестокости мрачных сил феодално-церковного средневековья, представленных фанатиком и изувером архидиаконом Клодом Фролло и эгоистичным дворянином Фебом де Шатопером. Важную роль в произведении играет собор — символ этой сложной исторической эпохи.

Передмова В. І. Пащенко

Редактор О. М. Федосенко

Г 4703010100—176
М205(04)—89 176.89

ISBN 5-308-00452-8

© Коментарі.

Видавництво «Молодь», 1976.

© Передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989.

«СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ» ВІКТОРА ГЮГО

У центрі Парижа на острові Сіте, що омивається Сеною і в давні часи називався Лютецію, височить стометрове громаддя величного Собору Паризької богоматері. Будівництво цієї старовинної пам'ятки готичної архітектури почалося ще 1163 року на місці, де в 1 ст. н. е. стояв давньоримський олтар, присвячений Юпітеру, а пізніше — кафедральний собор часів меровінгів. Хоча зведення собору завершилося ще в 1240 році, він добудовувався до 1330 року, а потім неодноразово реставрувався, зокрема, в середині ХІХ ст. Споруда й досі вражає не тільки своїми монументальними розмірами, а й чіткістю архітектурного задуму, гармонійною довершеністю горизонтальних і вертикальних частин, незрівнянним мистецтвом невідомих зодчих і стародавніх майстрів.

Французький письменник Андре Моруа так писав про Собор у своїй книзі «Париж»: «Його західний фасад, увінчаний з обох боків двома могутніми вежами висотою 69 метрів, розчленований на три яруси. Нижній ярус з масивними стінами править за надійну опору горішнім ярусам. Три глибокі портали, прикрашені скульптурами, ведуть у середину храму. Вище розташована аркада із статуями біблійних царів і пророків, а над нею — другий ярус, у центрі якого панує величезна розета — кругле вікно з кольоровим вітражем 10 метрів у діаметрі. Обабіч нього здіймаються стріласті арки, кожна з яких об'єднує по два великих вікна над бічними порталами. Висока і прозора аркатура вінчає будівлю, зв'язуючи водночас основи двох веж».

Собор становить цілу епоху в історії Франції. Його неодноразово намагалися сплюндрувати і знищити, проте соборні мури стояли непохитні і витримали вавальні й часом дуже жорстокі хвилі людської люті. За свій вік вони вдосталь побачили крові, страждань і людських сліз.

Саме тому і обрав Віктор Гюго Собор Паризької богоматері не тільки місцем подій великого історичного роману, а й його героєм. «Собор Паризької богоматері» відіграв важливу роль у творчій біографії письменника. До появи на початку 60-х років «Знедолених» він лишався найзначнішим твором В. Гюго і став свідченням того, що у французьку літературу прийшов оригінальний і талановитий письменник.

До створення «Собору» його автор пройшов короткий, але досить складний шлях. Його соціально-політичний світогляд формувався у похмурі часи реставрації Бурбонів. Спочатку молодий

письменник-початківець, що честолюбно мріяв швидко вписати своє ім'я в історію французької літератури, займав дещо суперечливі позиції щодо монархії та католицької церкви. Одна з перших поетичних збірок — «Оди і балади» (1826) — свідчила про певні симпатії В. Гюго до королівської влади. Разом із тим перші його історичні романи — «Ган Ісландець» (1822) і «Бюг-Жаргаль» (1826) — доводили, що в молодого письменника дедалі більше зростає непримиренність до жорстокості й паразитизму феодально-дворянської верхівки, прагнення в романтичній формі відтворити історичну правду, показати силу народних мас і їхню здатність вести боротьбу за справедливість і добро.

На ідейні позиції письменника особливо вплинуло наближення революційних подій 30-х років у Франції, що яскраво виявилось в його повному розриві з роялістами. В. Гюго віддаляється і від старшого покоління романтиків з їхніми релігійно-містичними настроями, як це було у Рене де Шатобріана. Передмова молодого письменника до драми «Кромвель» (1827) стала своєрідним маніфестом нового напрямку в романтичному мистецтві. Водночас вона була недвозначним викладом власних ідей щодо обов'язків і завдань письменника. Відкидаючи принцип класичної поезії і трагедії зокрема, він вимагав неухильно дотримуватися історичної правди, завжди зберігати «місцевий колорит», без якого історичні події втрачали б свою яскравість, доказовість і реальність, поєднувати трагічне і комічне, зосереджувати увагу на винятково сильних характерах. Здійснюючи свої теоретичні міркування на практиці, В. Гюго згодом створює драми «Маріон Делорм» (1829) та «Ернані» (1830), що мали, до того ж, чітко виражене антимонархічне спрямування. В його творах усе виразніше виявляється співчуття жахливому становищу бідного і безправного люду, пригнобленого соціальним злом і несправедливістю. На сцені з'явилися невідомі до того герої. Це благородні й великодушні вигнанці несправедливого суспільства, певною мірою бунтарі, що сприймалися як виразники передових ідей. Нові принципи творчості знайшли своє втілення у віршах, драмах і повістях 30-х років. Поетичні збірки «Осіньні листя», «Пісні присмерків», «Промені й тіні», повість «Клод Ге» мають виразно політичний зміст. Історичні драми цього періоду — «Король бавиться», «Марія Тюдор», «Рюї Блаз» — несуть у собі риси демократизму і об'єктивно були революційними. В історії письменника найбільше цікавить боротьба знедолених мас із темними силами феодальної реакції, які знайшли художнє втілення в його образах монархів, придворних і церковників.

З 1841 року, коли В. Гюго був обраний членом Французької академії, почався найменш плідний період його творчості. Власне,

він пережив досить глибоку кризу, викликану спадом народного руху, кризу, що тривала до початку революційного 1848 року, коли письменник цілком поринув у політичну боротьбу.

Він стає палким прихильником республіки. Того ж року його обирають в Установчі збори, наступного — в Законодавчі. В. Гюго веде сміливу кампанію проти кліки Луї-Бонапарта, який готував криваву розправу з Другою республікою. Після грудневого перевороту 1851 року реакція починає переслідування активних республіканців, під репресії підпав і В. Гюго. Він змушений був залишити батьківщину й емігрувати. Двадцять років провів письменник у вигнанні, невтомно борючись з деспотією Луї-Бонапарта, і повернувся до Франції лише після встановлення республіки.

1852 року з'явився знаменитий памфлет «Наполеон Малий», в якому В. Гюго різко засуджує Луї-Бонапарта, вбачаючи в ньому єдину причину падіння буржуазної республіки і встановлення диктатури. Проте письменник не спромігся дати правильний аналіз політичних причин перевороту, розкрити соціальний характер бонапартизму. Помилки В. Гюго відзначив К. Маркс у праці «18 брюмера Луї-Бонапарта». Шедевром політичної лірики В. Гюго був цикл віршів «Розплата». Гнів і ненависть до «бандитів грудневого перевороту» звучить у кожному рядку поета. Водночас він співає гімн усім тим, хто наклав головою, захищаючи республіку, усім, хто зберіг мужність для дальшої боротьби.

На початку 60-х років, після майже тридцятирічної праці, В. Гюго завершив свій найкращий роман «Знедолені». Широке епічне полотно відтворило епоху гострих класових конфліктів і революційних вибухів, страшних злиднів французького народу першої половини ХІХ ст. Він став свідченням того, що письменник вже досить чітко уявляв причини соціальної несправедливості. Саме тому цей твір набував такого політичного спрямування і викривального пафосу.

В інших романах цього періоду В. Гюго, і далі порушуючи насувні суспільні проблеми, шукає образи своїх героїв серед трудівників. Його роман «Трударі моря» (1866), присвячений боротьбі з морською стихією, героїзає працю простих людей. Дно суспільства, безодня горя й злиднів розкриваються в романі «Людина, що сміється» (1869).

У період вигнання до В. Гюго приходять слава палкого захисника пригноблених народів. Як тільки з найвіддаленішого кутка земної кулі долинав заклик про допомогу, стогін придушеного колонізаторами народу, у відповідь звучали гнівні слова великого гуманіста, що таврували ганьбою злочинців, збуджували прогресивну думку різних країн на захист скривджених. «Віддамо йому

належне,— писав про нього один із засновників Французької ком-
партії Марсель Кашен,— він боровся за права пригнічених усього
світу — негрів, «кольорових» народів, пролетарів Європи.

5 вересня 1870 року, після оголошення франко-пруської війни,
В. Гюго повернувся до Парижа й поринув у боротьбу проти ворога.
Він пише цикл віршів «Грізний рік», у якому звучить ненависть
до загарбників, до зрадників на зразок кривавого Тьєра, авеличує
стійкість захисників Парижа, з пошаною згадує подвиг паризьких
комунарів. У роки другої світової війни, у трагічні часи окупації
Франції гітлерівцями майже вся підпільна преса друкувала пат-
ріотичні вірші цієї збірки.

Діяльність Гюго-романіста закінчується появою «Дев'яносто
третього року» (1874), в якому письменник аналізує найвищий
етап розвитку Великої французької революції 1789—1793 років. На
першому плані — повсталий народ, що захищає свої завоювання
від контрреволюції. Останній великий твір В. Гюго — поетична
збірка «Легенда століть» (1883) — має глибоко оптимістичне зву-
чання. У фіналі поет висловлює впевненість у кінцевому визволен-
ні людства від гніту і рабства.

22 травня 1885 року В. Гюго помер. Він був похований у Пан-
теоні, поруч із великими співвітчизниками — Вольтером і Руссо.

* * *

Події роману «Собор Паризької богоматері» відбуваються про-
тягом шести місяців, з 6 січня до липня 1482 року, тобто за рік
до смерті французького короля Людовіка XI. На той час, після
завоювання Франш-Конте, як тоді називалося розташоване на схо-
ді Франції Бургундське герцогство, завершувалося об'єднання
країни в національну державу з централізованою королівською
владою. Але ще залишилися окремі області, які користувалися
особливими політичними й фінансовими привілеями, і це давало
змогу великим феодалам чинити опір королю, створювати проти
нього союзи і навіть перемагати в окремих битвах. Таким чином,
незважаючи на активні дії французької монархії, яка спиралася
на дедалі зростаючу міську буржуазію, великі феодали ще не
склали зброї і лишалися найнебезпечнішими ворогами об'єднання
країни. Проти них виступали маси закріпаченого селянства, що
вже не могло зносити тягара феодально-церковних податків, а та-
кож ремісництво й буржуазія у містах, розвиткові яких заважали
старі економічні відносини.

Ведучи запеклу боротьбу з непокірними феодалами, Людовік XI
охоче використовував у своїх корисливих цілях вороже ставлення
народу до аристократії. В. Гюго вдало підмітив двоєдушність у

діях короля і зобразив її у сцені розмови Людовіка XI зі своїм лікарем Жаком Котье про напад паризьких вивізів на будинок головного судді Палацу правосуддя. Спочатку король схвально поставився до цих подій — адже завдяки їм він звільнявся від одного з тих, хто домогся надто великих прав і, за словами Людовіка XI, став «лжевладикою». Прагнення стати єдиновладним монархом країни примушує Людовіка XI розкрити свою таємну мрію: «Пора вже настати дню, коли у Франції буде один король, один владар, один суддя і один кат, як у раю є лише один бог».

Монарха не хвилювало саме повстання — він ніколи не вважав народні маси серйозним супротивником і завжди ставився до них з відвертою зневагою. Він знав, що, виконавши своє завдання і виправдавши його, короля, приховану надію, «юрба простолюду» відразу буде розгромлена силою зброї вірних йому найманців. Та як змінюються наміри Людовіка XI, коли він дізнається, що парижани штурмують не будинок судді, а Собор, щоб визволити якусь дівчину-чаклунку! Короля вражає висловлена кимось із придворних думка, ніби облога Собору означає виступ проти нього самого, адже Паризька богоматір — його особиста покровителька. Тоді він починає діяти рішуче й велить виконавцеві своїх найжорстокіших наказів Трістанові-Самітнику «хапати отих мерзотників», «знищувати простолюду», «чавити голоту».

У романі В. Гюго Людовік XI, а також його похмурий поплічник, начальник придворної варті Трістан-Самітник, — персонажі історичні. В постаті цього монарха письменник підкреслює лише негативні риси, змальовуючи його носієм тиранії і зла. Історичний Людовік XI був значно складнішим. Передбачливий політик, тонкий і вправний дипломат, він сприяв розвиткові міського ремесла й економіки держави, об'єднанню країни.

Своє ставлення до нього В. Гюго висловив дуже чітко. Це деспот, який за найменшу провину чи навіть без неї, скориставшись слушною нагодою, відсилає людей на катування або страту, жорстоко розправляється з народом. Фламандський посол Гійом Рім так визначив політику французького короля: «...він хоче покарати народ за його бажання, а потім виконати це бажання». З неприхованою іронією змальовує В. Гюго жалюгідну особу скупого короля, який ходить у старому капелюсі «з найгіршого чорного сукна», у «брудній ярмулці» і старому каптані, «отороченому облізлими хутром», і водночас витрачає величезні суми на пенсії вірним йому аристократам та на утримання двору. Для того, щоб підкреслити вбогість одягу Людовіка XI, письменник протиставляє йому розкішне і вигадливе вбрання королівського радника метра Олів'є. Вичерпну характеристику французькому монарху автор укладає в

уста П'єра Гренгуара, якого той мало не повісив: «Це якась губка для висмоктування грошей з народу... Під владою цього благочестивого святенника шибениці тріщать від тисяч повішених, плахи гниють від крові страчених, в'язниці тріскаються, мов переповнені утроби. Однією рукою він грабує, другою — вішає».

У конфлікті «король — народ» В. Гюго беззастережно стає на бік останнього. Щоправда письменник не показує виступів народу проти феодальних вельмож. Та й поняття народу він обмежує зображенням мешканців Двору чудес або «королівства Арго», — найбіднішого і найбезправнішого міського населення. Однак у романі досить чітко звучить переконання автора в тому, що саме народ є головним творцем історії, всіх матеріальних і культурних цінностей. Надзвичайно показовою в цьому плані став розмова Людовіка XI з ремісником із міста Гента Жаком Копенюлем, який пророче попереджує короля, що народ з часом все одно здобуде перемогу, стане тією силою, яка зруйнує королівську владу разом з її оплотом — Bastille. Мабуть, Копенюль висловив думку самого В. Гюго, котрий вважав народні маси вирішальною силою в боротьбі з монархічним ладом. Сам Копенюль, представник нідерландської буржуазії, змальований письменником як виходець з народу. Не випадково його перемога після сутички з кардиналом Бурбонським викликає захоплення серед натовпу парижан, котрі вітають його як близьку людину. В. Гюго розглядав третій стан як силу, що вже в ті часи боротьби короля з феодалами ставала найбільш революційною, хоч і не розрізняв у ньому буржуазію і народні маси.

Симпатії письменника до народу найбільш відчутні в чудових сценах, де головними дійовими особами стають вихідці з низів. Ці найчастіше епізодичні персонажі подані автором надзвичайно колоритно і правдиво. З доброзичливою усмішкою розповідає він про дотепні жарти школярів Жеана Фролло, Робера Пуспена, змальовує веселощі під час свята блазнів. Народ у зображенні В. Гюго постає безкорисливим, щирим у своїх почуттях приязні чи ненависті, готовим боротися проти насильства й несправедливості. Так, безправним, брутальним і часто жорстоким злидарям Двору чудес Есмеральда уявлялася сонячним променем, що осявав їхнє жалюгідне існування і щедро обдаровував короткочасною радістю. Вони вбачали в ній джерело Добра і Світла, яких їм так не вистачало. Вони радо виконували всі її бажання, вважали своєю володаркою і водночас піклувались як про доньку, ставилися до неї з глибокою шанобливістю й любов'ю. Всі ті знедолені намагалися обергти дівчину від навколишнього бруду й жорстокості. Тому, коли надійшла звістка, що Есмеральді загрожує небезпека, всі

вони повстали й пішли на штурм неприступного Собору, аби врятувати її.

У «Соборі Паризької богоматері», як і в драмах, нові тенденції Гюґо-романтика виявилися з особливою чіткістю. Власне, цей твір практично ілюстрував усі теоретичні положення романтизму. І якщо В. Гюґо, виступаючи проти класицизму з його суворою регламентацією, що мертвими путами зв'язувала творчі задуми поета чи драматурга, писав: «Ударимо молотом по теоріях, поетиках і системах... Немає ні правил, ні зразків; вірніше, немає інших правил, крім загальних законів природи, що панують над усім мистецтвом», — то ці слова повною мірою відбивають його ставлення і до жанру роману.

Романтична спрямованість «Собору» знайшла свій вияв і в незвичайному сюжеті, і в виборі героїв, у численних гіперболах, барвистому змалюванні епохи тощо. Головні герої роману — чарівна і ніжна Есмеральда, охоплений пристрастю архідиякон Клод Фролло, потворний дзвонар Собору Квазімодо — здаються нетиповими. До того ж ці персонажі діють у виняткових обставинах. Змальовуючи їхні образи, письменник, як правило, вдається до прийому контрасту чи перебільшення. У нього добро завжди протистоїть злу, огидне — прекрасному, мізерність — величі. Цей метод стане властивим для всієї дальшої творчості В. Гюґо.

Одним з найкращих у творі став образ Квазімодо. З жахом дивлячись на нього, люди ще змалку називали його «мерзеним страховиськом», «напівмавпою», «малою потворою». Горбатий, глухий і кульгавий, Квазімодо схожий на одне з кам'яних страхіть, які оздоблюють Собор; він наче й сам став часткою Собору. Але і в такій істоті, вважав В. Гюґо, можуть жити чисті й сильні почуття. Більше ніж себе, ніж Собор із його дзвонами, він любив свого господаря Клода Фролло, котрий урятував його й виховав. Та справжнім носієм високих моральних якостей Квазімодо стає тоді, коли закохується в юну Есмеральду. Облагороджений коханням Квазімодо робить усе можливе, щоб урятувати Есмеральду. Те саме почуття перетворює його і на месника. Зрозумівши, хто був дійсним винуватцем загибелі дівчини, він розправляється з Клодом Фролло. Смерть Есмеральди стає і його власною смертю.

Отже, незважаючи на огидну зовнішність, Квазімодо надзвичайно близький духовним пориванням народу, у цьому персонажі мовби зосередилася його могутня внутрішня сила, переконаність у правоті своїх дій. Він показовий серед персонажів цього твору В. Гюґо, зовнішність яких дуже відмінна від їхнього внутрішнього світу.

Така ж невідповідність виявляється і в образі Клода Фролло, тільки ріаниця в тому, що його врода і поважність приховують

похмуру, сповнену темних пристрастей душу, покалічену фанатичним бузувірством і релігійним аскетизмом середньовічної церкви. Складна натура, Клод Фролло до того ж талановита людина, з великими для тих часів знаннями. Адже він вивчав не лише теологію, а став і досконалим знавцем стародавніх мов, багатьох галузей медицини, «у вісімнадцять років закінчив усі чотири факультети Сорбонни».

Замолоду Фролло ще мав багато гарних людських рис, був замріяним філософом, полум'яною й зосередженою людиною, що співчувала стражданням інших. Він щиро полюбив молодшого брата Жеана і змінив йому матір, врятував і виховав маленького Квазімодо, був здатним на високі почуття й поривання. Але з роками в ньому відбулися глибокі зміни. Набуті знання користі йому не дали, навпаки, викликали в його душі глибокі сумніви, оскільки суперечили догматам християнської релігії. Під впливом церковного оточення молодий архідиякон ставав усе суворішим, і згодом сама його постать викликала жах у забобонних обивателів. Він зрозумів безплідність середньовічної науки, але здобуте знання таємних істин породило в ньому почуття гордині і зверхності. Розчарування в людській приязні, зречення Жеана, що не виправдав його надій, викликали гіркий смуток.

Так поступово, крок за кроком розкриває письменник духовне й моральне падіння свого героя, який втрачає все краще, чим надарувала його природа. Не випадково автор підкреслює похмурість Клода Фролло, на обличчі якого «душа світилася наче кризь темну хмару». З характерною для романтиків таємничістю В. Гюго лише натякає на причини, що викликали в абата внутрішню розгубленість і сум'яття й перетворили його в напівдемонічну натуру. Письменник лише констатує, що в душі його героя куртують невідомі іншим людям бурі, несамовиті пристрасті. Лише в кінці розділу про Клода Фролло можна здогадатися, що вони викликані болісними сумнівами щодо людських почуттів, навічно закутих у церковних обітницях, і особливо появою Есмеральди. Автор обмежується констатуванням: священник Фролло переймається ненавистю до жінок, особливо циганок, і починає вивчати вироки судових процесів, за якими їх спалювали, звинувативши в чаклунстві.

Так Клод Фролло, за задумом В. Гюго, стає втіленням Зла і Пітьми, усього негативного, що несе в собі католицька церква.

Образу несамовитого абата протистоїть романтичний образ Есмеральди, викраденої циганами і вирощеної серед цього безпритульного гнаного племені. Злигодні, що випали на її долю, привели зовсім безневинну дівчину на пшеницю. А зустріч з матір'ю закінчується трагічно для обох.

Однією з ліній роману стає кохання юної циганки до Феба де Шатонера. Проте цей чванливий і обмежений аристократ не здатний на глибокі почуття ні до своєї нареченої, ні тим більше до Есмеральди. Його ставлення до дівчини з народу стає черговою примхою, цинічним прагненням чуттєвої втіхи. Черствий, егоїстичний, він залишається байдужим, навіть довідавшись, що дівчина приречена на смерть. Знаючи про її невинність, Феб і не пробує врятувати її.

Деяко інакше зображений ще один представник аристократичного світу — рицар-барон, радник і камергер короля, паризький суддя Робер д'Естутвіль, який «учепився» за королівську грамоту, що до кінця життя надавала йому придворну посаду судді. З глибокою іронією, а часом і сарказмом В. Гюго підкреслює в ньому незмірне самовдоволення від почуття вагомості своєї особи, можливості вершити долі людей, мати право виставляти до ганебного стовпа і вішати, щоденно «чинити суд і розправу». Подібну ж нищівну характеристику письменник дає і його глухому помічнику Флоріану Барбедьєну, що виносив завжди суворі і безапеляційні вирoki — адже судді достатньо вдавати, ніби він слухає підсудного.

Висунувши вимогу збереження «місцевого колориту» для правдивого відтворення зображуваної епохи, письменник старанно дотримується її і в своєму романі. Саме за подібне глибоке проникнення у минуле він захоплювався Вальтером Скоттом і вчився в нього. У творі В. Гюго постає середньовічний Париж з його стражданнями й радощами, злиднями й багатством. З великою майстерністю малює автор панораму цього міста-велетня, зупиняючись на найхарактерніших будівлях кожної з трьох його частин — церквах Сіте, палацах Міста, навчальних закладах Університету.

Після невеликої історичної довідки читач разом із автором роману робить справжню подорож по вузьких, небезпечних уночі, хаотично залутаних вулицях Парижа, потрапляє на відому Гревську площу, де шпібениці чатують на свої жертви, піднімається стрімкими сходами на дах Собору Паризької богоматері, щоб помилуватися величною картиною, яку створюють шпалі численних двіниць монастирів і абатств. І всюди скільки бачить око — гостроверхі дахи будинків, вежі палаців, кам'яні піраміди, обеліски, фортеці, справжній лабіринт, де «все було позначене своєрідністю, геніальністю, доцільністю і красою».

А в центрі цього бурхливого міста — Собор Паризької богоматері, чи не найголовніший романтичний герой твору, опису якого автор присвячує окремий розділ і до якого раз у раз повертається у різних епізодах. Собор для В. Гюго — це не лише величний

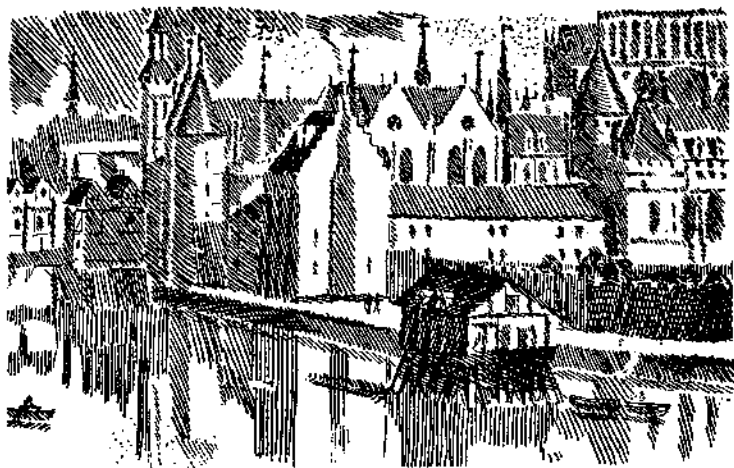
пам'ятник середньовічної старовини, а й славетне минуле Франції, неповторна історична і культурна цінність, створена руками національного народу. З болем констатує письменник, що головними ворогами цієї чудової пам'ятки готичної культури виявилися не природні стихії і навіть не час, а люди, до того ж причетні до мистецтва. Саме вони познищували велику кількість статуй, покалічили і по-варварському перебудували його, позбавили безлічі неповторних деталей. «Так чудове мистецтво,— робить гіркий висновок письменник,— створене вандалами, було вбите академіками».

Саме з Собором пов'язана доля головних героїв, у ньому перетинаються шляхи багатьох із них. Інколи він постає перед читачем мов жива істота; не випадково Квазімодо обирає своїми співрозмовниками потворні статуї його порталу або святих чи навіть фантастичні страховиська. Та найбільше він любить його дзвони і аж шаленіє, трохи чуючи їхню могутню музику.

Дослідники творчості В. Гюго давно помітали, що різні епізоди роману тісно пов'язані з актуальними для письменника подіями. Пояснювалося це тим, що твір написано відразу ж після липневої революції, яка мала не тільки антидворянський, але й антиклерикальний характер. Вже на початку 1831 року були випадки розгрому окремих монастирів, а 15 лютого парижани, обурені злочинами церковників, зруйнували будинок паризького архієпископа. Таким чином, події роману — переслідування церквою дівчини, злочини Фролло, облога Собору — перегукувалися з сучасною для письменника дійсністю, ставали особливо злободенними. Риси Луї-Філіппа Орлеанського, короля фінансової олігархії і зміцнілої буржуазії, можна знайти в образі Людовіка XI, короля-буржуа, який прагнув податками й конфіскацією майна феодалів поповнити скарбницю. Саме тому, відчуваючи в ньому свого однопумця, а ним сміливо розмовляє фламандський ремісник-буржуа Жак Копеноль.

Не в усьому можна погодитися з автором «Собору Паризької богоматері», проте цей твір і далі лишається улюбленою книгою читачів різного віку. Він захоплює своїми незвичайними героями, напруженим сюжетом, боротьбою людських пристрастей, швидким розвитком подій і, особливо, глибокою любов'ю письменника до людини, його демократизмом, непримиренністю до несправедливості й жорстокості.

Вадим ПАЩЕНКО

СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

РОМАН

Кілька років тому, оглядаючи Собор Паризької богоматері чи, точніше кажучи, тиняючись по ньому, автор цієї книжки побачив у темнім закутку однієї з веж вирізьблене на стіні слово.

'ΑΝΆΓΚΗ¹

Ці досить глибоко видовбані в камені, почорнілі від часу великі грецькі літери, у формі й розміщенні яких було щось притаманне готичній каліграфії, літери, які немовби свідчили про те, що написала їх рука людини середньовіччя, а особливо їхній зловісний і фатальний зміст глибоко вразили автора.

Він питав себе, він намагався збагнути, яка то стражденна душа не схотіла покинути світ, не залишивши на стіні старої церкви цього тавра злочину чи лиха.

Минув час, і стіну (тепер я вже й не пам'ятаю навіть, яку саме) пофарбували чи обшкрябали, і напис зник. Так ось уже протягом двох століть поводяться з чудовими храмами середньовіччя. Їх нівечать, як тільки можуть, і зсередини, й зовні. Священик їх перефарбовує, архітектор обшкрябує, а згодом приходить юрба і руйнує їх.

Так що нічого вже не лишилося від таємничого слова, викарбуваного на стіні похмурої вежі Собору, нічого не лишилось і від тієї невідомої долі, про яку воно так сумно згадувало, — нічого, окрім нетривкого спогаду. Людина, яка видовбала те слово на стіні, кілька століть тому зникла, так само зникло із стіни храму слово, та й сам храм, може, незабаром зникне з лиця землі.

Саме воно, оте слово, і стало поштовхом до того, що я написав цю книжку.

Лютий 1831

¹ Фатум, доля (гр.).

КНИГА ПЕРША

I. Великий зал

Триста сорок вісім років, шість місяців і дев'ятнадцять днів тому парижани прокинулися від калатання всіх дзвонів за потрійними мурами Сіте¹, Університету й Міста.

А проте 6 січня 1482 року не було якимось визначним в історії днем. Не було нічого незвичайного в події, що з раннього ранку сколихнула і дзвони, і жителів Парижа. Не було ні нападу пікардійців чи бургундців, ні процесії із святими мощами, ні бунту лааських школярів, ні урочистого в'їзду «нашого грізного володаря, його милості короля», ні навіть якоїсь цікавої страти злодіїв і злодіжок на шибеніці біля паризького суду, ні якогось приїзду — в п'ятнадцятому столітті вони часто бували — іноземного посольства у роззолоченому вбранні й прикрашених султанами головних уборах. Тільки два дні тому, на превелику досаду кардинала Бурбонського, кавалькада фламандських послів прибула в Париж, щоб укласти договір про шлюб дофіна з Маргаритою Фландрською, і кардинал, догоджаючи королю, був змушений виявляти прихильність до цієї неотесаної галасливої юрби фламандських бургомістрів, вшановувати їх у своєму Бурбонському палаці показом «прегарних мораліте², соті³ та фарсу», в той час, як розкішні його килими, розстелені перед входом до палацу, мокли під страшною зливою.

Подією, що 6 січня «схвилювала, — як каже Жеан де Труа, — весь простолюд Парижа», було подвійне торжество з нагоди давним-давно об'єднаних свят — Водохреща і свята блазнів.

Цього дня мали запалювати святкове багаття на Гревському майдані, саджати традиційне деревце біля Бракської каплиці й показувати містерію в Палаці правосуддя. Про це ще напередодні на всіх перехрестях оголосили під

¹ Невеличкий острівцець на р. Сені, найстаріша частина Парижа, де містяться Собор Паризької богоматері та Палац правосуддя.

² Середньовічний театральний твір повчального змісту, написаний в алегоричній формі.

³ Середньовічна сатирична п'єса.

звуки сурм герольди папа прево¹, вдягнуті в ошатні фіолетові камлотові опанчі з великими білими хрестами на грудях

Отож із самого ранку, замкнувши свої домівки та крамнички, юрби городян і городянок поспішали звідусіль до названих трьох місць. Кожен обрав собі видовище до смаку: хто вогнище, хто саджання деревця, а хто — містерію. Слід віддати належне споконвічному здоровому глуздові паризьких роззяв: більшість їх прямувала до святкового багаття, вельми доречного в цю пору року, або на містерію до Великого залу Палацу правосуддя — там були стіни й дах над головою, а бідне, хирляве деревце одностайно залишило самотнім тремтіти під січневим небом, на цвintарі Брацької каплиці.

Особливо багато людей сунуло по вулицях до Палацу правосуддя, бо стало відомо, що фламандські послы, які прибули два дні тому, мають бути на виставі містерії і на виборах папи блазнів — теж у Великому залі Палацу.

Нелегко було потрапити того дня до Великого залу, який вважали тоді найбільшим у світі закритим приміщенням. (Щоправда, на той час Соваль ще не виміряв величезного залу в замку Монтаржі). Глядачам, що дивилися з вікон довколишніх будинків, запруджений народом майдан видавався морем, у яке п'ять чи шість вулиць, мов гірля річок, щохвилини вихлюпували нові потоки людей. Дедалі більші хвилі цього натовпу розбивались об виступи будинків, що стирчали подекуди, наче високі миси, у великому, неправильної форми басейні майдану. Посередині високого готичного² фасаду Палацу правосуддя були широкі сходи, якими безперервно піднімався й опускався потік людей, що, розбившись на середній площадці, розливався двома широкими течіями по бічних спусках; по тих сходах натовп невпинно тік на майдан, як водоспад до озера.

Через вигуки, регіт, тупотіння тисяч ніг стояв страшенний гамір. Час від часу той гамір ставав ще дужчим, течія, що несла натовп до великих сходів, раптом повертала

¹ Представник королівської влади в місті, він же головний суддя.

² Слово «готичний» у тому значенні, як його звичайно вживають, тут зовсім не підходить, але воно загальноприйняте. Отже, ми його беремо так само, як і всі, щоб визначити архітектуру другої половини середньовіччя, в основі якої — стрілчасте склепіння, що змінило архітектуру попереднього періоду, першоосновою якої є напівкругле склепіння. (Прим. авт.).

назад, збурювалася, нуртувала. Так бувало від того, що стрілець комусь давав стусана, або ж люди сахалися від здибленого коня, коли начальник міської сторожі наводив лад. Чудова традиція, яку прево передали конетаблям, конетаблі — кінній сторожі, а кінна сторожа — нашим паризьким жандармам.

У дверях, вікнах, у слухових віконцях, на дахах кипіли тисячі добродушних, спокійних і статечних городян, які дивилися на Палац, на галасливу юрбу і нічого більше не хотіли, бо чимало парижан вдовольняється лише спогляданням самих глядачів, і навіть стіна, за якою щось відбувається, для них — річ, варта уваги.

Якби ми, живучи в 1830 році, змогли приєднатися до тих парижан п'ятнадцятого століття й разом з ними, дістаючи з усіх боків стусани, ледве втримуючись на ногах, увійти до величезного залу Палацу правосуддя, такого тісного 6 січня 1482 року, то побачили б видовище вельми цікаве і принадне: ми опинилися б серед речей настільки стародавніх, що вони видавалися б нам зовсім новими.

Якщо читач не заперечує, ми спробуємо хоча б уявити собі враження, яке справив би на нього і на нас той Великий зал, коли б ми переступили його поріг і опинилися серед натовпу людей у хламидах, опанчах, камзолах.

А насамперед нас оглушив би гамір і засліпило яскраве світло. Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, із золотими геральдичними ліліями на блакитному тлі; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків од нас — величезна колона, далі друга, третя, разом уздовж залу сім колон підтримують двійчасте склепіння. Навколо чотирьох перших колон — ятки крамарів, де виблискують скляні вироби та мішура, навколо трьох останніх — дубові лави, до блиску натерті штаньми позивачів і мантиями судейських. Круг залу, вздовж високих стін, між дверима, між вікнами, поміж колонами — нескінченна шеренга статуй усіх королів Франції, починаючи від Фарамонда: королів ледачих, які стояли, опустивши руки й потупивши очі; королів хоробрих і войовничих, із зухвало піднесеними до неба головами та руками. Далі, у високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, у широких прорізах — прекрасні двері, оздоблені тонким різьбленням, і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон. панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розцвічено блакиттю та золотом, які вже тоді трохі поть-

мяніли і майже зовсім зникли під шаром пороху та павутинням ще 1549 року, коли дю Брель захоплювався ними вже тільки за традицією.

Тепер уявімо собі цей величезний довгастий зал, освітлений блідим світлом січневого дня, заповнений строка-тим і галасливим натовпом, який пливе уздовж стін, кружляє навколо семи колон, і перед нами постає загальна картина, цікаві деталі якої ми постараємось відтворити точніше.

Безперечно, якби Равальяк не вбив Генріха IV, не було б документів процесу Равальяка, що зберігались у канцелярії Палацу правосуддя; не було б і спільників убивства, зацікавлених у тому, щоб згадані документи зникли; отже, не було б і паліїв, змушених, за браком інших можливостей, підпалити канцелярію, щоб згоріли папери, і підпалити Палац правосуддя, щоб згоріла канцелярія; отож, не було б, зрештою, і пожежі 1618 року. Досі ще стояв би старий Палац разом із своїм старим величезним залом, і я міг би сказати читачеві: «Підіть подивіться на нього»; і, таким чином, мені не довелося б описувати цей зал, а читачеві читати мій опис. Це доводить справедливість нової істини: наслідки великих подій — незліченні.

А втім, цілком можливо, що Равальяк не мав ніяких спільників або ж ті спільники, якщо вони й були, зовсім не причетні до пожежі 1618 року. Є й ще два цілком вірогідних пояснення. Перше — це велика, з лікоть завдовжки, із ступу завширшки, палаюча зірка, що впала, як то всім відомо, з неба на Палац 7 березня після півночі. Друге — чотиривірш Теофіля:

Сумне в Парижі було діло:
Шановна пані Справедливість
Присмак усяких так наїлась,
Що піднебіння геть спалила.¹

То хоч би що думав хтось про це потрійне (політичне, фізичне й поетичне) витлумачення причин пожежі Палацу в 1618 році, сама пожежа — факт, на жаль, безперечний. Мало що зосталося після цієї катастрофи і, головне, після ряду всіляких реставрувань, які знищили те, що пощадила пожежа; так, дуже мало що лишилося від цієї

¹ Гра слів: — *é r i s e* — старофранцузькою мовою — і «присмаки», і «винагорода», «хабар». Так само французьке *palais* — і «піднебіння», і «палац».

першої обителі французьких королів, від цього Палацу — давнішого за Лувр, — який був уже за часів Філіппа Красивого таким старовинним, що в ньому шукали слідів величних будівель, споруджених королем Робером і описаних Ельгальдусом. Зникло майже все. Що сталося з кабінетом, у якому Людовік Святий «завершив свій шлюб»? Де сад, в якому він, «одягнений у камлотовий камзол, і грубого сукна безрукавку й підбитий чорною тафтою плащ, лежав на килимі разом з Жуєнвілем» і вершив суд? Де покої імператора Сигізмунда? Карла IV? Іоанна Безземельного? Де сходи, з яких Карл IV проголосив свій едикт про помилування? Де та плита, на якій Марсель у присутності дофіна зарізав Робера Клермонського і маршала Шампанського? Де ті дверцята, на порозі яких було пошматовано були антипапи Бенедикта і крізь які повернулися назад, одягнені на глум у ризи та митри й примушені привселюдно каятися по всьому Парижу, ті, що привезли ці були? Де Великий зал, з його позолотою, блакиттю, стрічастими арками, статуями, колонами, з величезним склепінням? А золота кімната? А кам'яний лев, що стояв навколінках коло дверей, опустивши голову й підібгавши хвоста, немов леви біля Соломонового трону, в покірній позі, як і належить грубій силі перед лицем правосуддя? А розкішні двері? А чудові вітражі? А карбування, перед яким схилився Біскорнетт? А витончені різьбярські роботи дю Гансі?.. Що зробив час, що зробили люди з цією красою? Що дано нам замість усього цього, замість цієї галльської історії, замість цього готичного мистецтва? Тяжкі, присадкуваті арки пана де Бросса, незграбного будівника порталу Сен-Жерве, — це замість мистецтва; а щодо історії, то нам лишилися тільки велемовні спогади про громіздку колону, які ще досі відлунюють у базіканні усяких Патрю.

Цього мало. Та повернімося до справжнього Великого залу справжнього старовинного Палацу.

В одному кінці цього велетенського паралелограма була славнозвісна мармурова плита, така довга, широка й товста, що, як твердить тогочасний опис, зроблений у стилі, здатному збудити апетит Гаргантюа, «такої склиби мармуру ніколи й ніхто на світі не бачив»: по другий бік містилася капліця, де була зроблена за наказом Людовіка XI його власна статуя: він стоїть на колінах перед пречистою дівою. До цієї ж капліці він, не журячись тим, що в шерензі королівських статуй, розміщених у

залі, залишаються дві порожні ніші, велів перенести скульптури Людовіка Святого та Карла Великого — двох святих, котрі як французькі королі мали, на його думку, великий вплив на небі. Ця ще нова — побудована тільки шість років тому — каплиця, з чудовими скульптурами, з майстерним художнім карбуванням, була зроблена в тому чарівному, витонченому архітектурному стилі, який характеризує у нас кінець готичної доби і триває майже до половини шістнадцятого століття у феєричних фантазіях Відродження. Істинним шедевром була, зокрема, невелика ажурна розета над порталом, філігранна і вишукана, мовби зірка з мережива.

Посеред залу, навпроти головних дверей, для фламандських послів та інших поважних осіб, запрошених на вистави містерії, зробили біля стіни вкритий позолоченою парчею поміст, од якого був окремих вихід — для цього пристосували вікно в коридор поряд із золотим покосом.

За звичаєм, містерія мала відбуватися на мармуровій плиті, яку приготували для цього ще зранку. На її розкішній поверхні, подряпаній каблуками судової братії, спорудили досить високу дерев'яну клітку. Горішня частина клітки, відкрита для очей усіх присутніх, мала правити за кін, а закрита килимами внутрішня — за лаштунки для лицедіїв. Драбина, просто приставлена іззовні, з'єднувала сцену й лаштунки. По крутих щаблях тої драбини мали заходити і виходити актори. Жоден, навіть найнесподіваніший персонаж, жодна перипетія, жоден сценічний ефект — ніщо не могло обминути цієї драбини. Невинне й гідне пошани дитинство мистецтва й техніки!

Чотири судові пристави Палацу, що повинні були наглядати за всіма народними розвагами, як у свята, так і в дні страт, стояли по одному біля кожного рогу мармурової плити.

Вистава мала початися тільки опівдні, з останнім, дванадцятим ударом великих курантів Палацу. Для початку театрального видовища то, безперечно, був дуже пізній час, але доводилося визначати годину, зручну для послів.

Отож увесь цей численний натовп чекав ще зранку. Чимало особливо завзятих любителів видовищ тремтіло від холоду перед головними сходами Палацу вже з самого світанку; а дехто навіть запевняв, що перебув цілу ніч, лежачи під брамою, аби мати певність, що ввійде першим. Натовп усе зростав і вже, немов та вода у повінь, починав

підніматись уздовж стів, випишатися круг колон, виходити з берегів і текти по заглибинах, карнизах, підвіконнях та архітектурних виступах, по всіх опуклостях скульптур. Тиснява, нетерплячка, нудьга в цей день нестримної сваволі та шаленства, сварки, які щохвилини вибухали, коли хтось неварском штурхав когось ліктем або підкованим черевиком, втома від тривалого чекання — все це ще задовго до прибуття послів надавало якогось терпкого й гіркого тону гаморові юрми, що задихалася, замкнена, збита до купи, стиснута з усіх боків. Звідусіль було чути тільки нарікання й прокльони; лаяли фламандців, купецького старшину, кардинала Бурбонського, головного суддю Палацу, її величність Маргариту Австрійську, варту з жезлами, холод, задуху, негоду, єпископа Паризького, папу блазнів. колони, статуї, лаяли тому, що ось ці двері зачинено, а ось те вікно відчинено. Усе це дуже забавляло розсіяних у натовпі школярів та молодих слуг, які до загального невдоволення додавали ще й свої витівки, свої в'їдливі жарти і цим тільки посилювали невдоволення.

Серед них була група веселих шибайголів, які, видавши в одному вікні шибки, зухвало вмостилися на підвіконні й кидали звідти глузливі погляди та дотепи у натовп то в залі, то надворі, на майдані. По їхніх насмішкуватих жестах, голосних вибухах реготу, глумливих вигуках, якими вони через увесь зал обмінювалися з товаришами, видно було, що ці школярі не поділяли нудьги і втоми решти присутніх і що вони сприймали все як розвагу, а це допомагало їм терпляче ждати справжнього видовиська.

— Клянуся душею, ви — Жоаннес Фролло де Молендіво! — гукав один з них до невеличкого білявого пустуна з гарненьким лукавим личком, який примостився на акантах капітелі. — Недарма вас прозвали — Жеан Вітряк — ваші руки й ноги справді схожі на крила вітряка. Давно ви тут?

— З ласки диявола, — відповів Жоаннес Фролло, — я тут ось уже понад чотири години і сподіваюся, що їх мені буде зараховано при відпущенні гріхів у чистилищі. Ще о сьомій ранку я чув, як вісім славнозвісних півчих сіцилійського короля почали виспівувати велику месу у Святий Каплиці.

— Чудові півчі, — додав перший, — а голоси у них тонші за вістря їхніх ковпаків! Але перш ніж правити обідню добродієві святому Іоанну, королю слід було б поспитати

самого святого, чи подобаються йому латинські псалми, прогукнявлені з провансальським акцентом.

— Він замовив месо, щоб у цих клятих півчих сіцилійського короля була якась робота! — верескливо вигукнула стара, що стояла в наговні під вікном.— Подумати тільки! Тисячу паризьких ліврів за одву обідню! Та ще з податків за продаж морської риби на паризьких базарах!

— Тихо, стара! — озвався товстий і статечний городянин, який стояв біля торговки рибою і тому весь час затуляв собі носа.— Обідню треба було відправити. Чи, може, ви хочете, щоб король знову захворів?

— Добре сказано, пане Жіль Рогатий, королівський хутрянику! — вигукнув малий школяр, який учепився за колону.

Всі школярі зустріли злосчасне прізвисько бідного королівського хутряника вибухом реготу.

— Рогатий! Жіль Рогатий! — вигукували одні.

— Cornitus et hirsutus!¹

— Авжеж! Тільки так! — не вгавало мале чортеня з колони.— А що тут смішного? Вельмишанований Жіль Рогатий, брат метра Жеана Рогатого, двірського судді, син метра Майє Рогатого — головного Венсенського лісничого, всі вони — городяни Парижа, всі одружені, всі батьки й сини!

Регіт посилювався. Товстий хутряник мовчки намагався сховатися від звернутих на нього звідусіль поглядів. Та марно він прів і сопів. Його зусиль вистачало тільки, щоб, подібно до того, як вбивають у дерево клин, втискати між плечі сусідів своє багрове з досади та гніву широке апоплексичне обличчя.

Нарешті один з присутніх, такий же гладкий, низенький і статечний, як і хутряник, прийшов йому на допомогу.

— Яка гидота! Де це видано, щоб школярі так зневажали городянина! За моїх часів їх відшмагали б різками, а потім і спалили б на вогнищі з тих самих різок.

Зграя школярів наче вибухла.

— Агов! Хто це там стогне? Що за лиховісний пугач?

— Стривай! Я його знаю, — сказав один, — це метр Андрі Мюньє.

— Один з чотирьох присяжних бібліотекарів університету! — додав другий.

¹ Рогатий і кошлатий (латин.).

— У пій лавочці всього по чотири, — вигукнув третій, — чотири земляцтва, чотири факультети, чотири свята, чотири економі, чотири виборці, чотири бібліотекарі.

— Чудово, — підтримав його Жеан Фролло, — то нехай їх чотири чорти і вхоплять!

— Мюньє, ми спалимо твої книжки!

— Мюньє, ми відлупцюємо твого слугу!

— Мюньє, ми полапаємо твою жінку!

— Гладеньку пані Ударду!

— Яка вона свіжа й весела, наче вже вдовиця!

— Хай вам чорт! — пробурмотів метр Андрі Мюньє.

— Метре Андрі, — знову озвався од своєї колони Жеан, — замовкни, а то я впаду тобі на голову.

Метр Андрі глянув угору, неначе вимірюючи очима висоту колони і визначаючи вагу шибеника, про себе помвожив їх на квадрат швидкості й замовк.

Жеан, лишившись переможцем, зловтішно вів далі:

— А я б зробив це, хоч я й брат архідиякона.

— Ну й гарні ж наші університетські сановники! У такий день, як нині, не вшанували наших привілеїв! У місті деревце та вогнище, у старому Сіте — містерія, вибори папи блазнів і фламандські послы, а в Університеті — нічогісінько!

— А тим часом майдан Мобер досить великий! — сказав один із школярів, які сиділи на підвіконні.

— Геть ректора, виборців і економів! — вигукнув Жеан.

— Треба сьогодні ввечері на Веселому Полі влаштувати святкове вогнище з книжок метра Андрі! — озвався другий.

— І з пюпітрів писарів! — додав його сусіда.

— І з жезлів педелів!

— І з плювальниць деканів!

— І з буфетів економів!

— І з скриньок виборців!

— І з ослінчиків ректора!

— Геть! — загув знову малий Жеан. — Геть метра Андрі, педелів, писарів, богословів, медиків і законників, економів, виборців, ректора!

— Та це просто кінець світу! — затуляючи вуха, пробурмотів метр Андрі.

— Про вовка помовка. Наш ректор їде, он на майдані, — крикнув один з тих, що сиділи на підвіконні.

Усі хутенько обернулися до майдану.

— Невже це справді наш вельмишановний ректор, метр Тібо? — спитав Жеан Фролло, який, приліпившись до однієї з внутрішніх колон, не міг побачити, що діється зовні.

— Так, так, — відповіли йому, — це таки він, авжеж, метр Тібо, наш ректор!

То й справді, ректор і всі університетські сановники урочисто вирушили зустрічати послів і саме перетинали Палацовий майдан. Школярі, притулившись на підвіконні, зустріли їх глузливими вигуками та іронічними оплесками. У ректора, який очолював той похід, влучив перший, найдошкульніший залп в'їдливих дотепів.

— Добридень, пане ректор! Агов! Добридень вам кажуть!

— Як же він сюди потрапив, старий гравець? Невже залишив свої кості?

— Як він гарцює на своєму мулі! А вуха у мула коротші, ніж у ректора!

— Агов! Добридень, пане ректор Тібо! *Tybalde aleator*¹. Старий дурень! Старий грак!

— Нехай вам бог помагає! Скільки разів цієї ночі вам випадала подвійна шістка?

— Ох, яка препогана у нього пика, сіра, виснажена, пом'ята. Це все від пристрасті до гри в кості!

— Куди це ви так трюхикаєте, Тібо? *Tybalde ad dados*², задом до Університету і передом до Міста?

— Він їде наймати помешкання на вулиці Тіботоді³, — крикнув Жеан Вітряк.

Згряя школярів, шалено аплодуючи, голосно повторила цей каламбур.

— Ви їдете на вулицю Тіботоді шукати помешкання, правда, пане ректор, партнере диявола?

Потім дійшла черга й до інших сановників.

— Геть педелів! Геть жезелоносців!

— Скажи-но, Робене Пуспен, а хто ото такий?

— Це Жільбер де Сюльї, *Gilbertus de Soliaco*, канцлер Отенського колежу.

— Стривай, ти зручніше примостився, — на ось мій черевик, жбурни йому в піку!

¹ Тібо — гравець у кості (латин.).

² Тібо з гральними костюми (латин.).

³ *Thibaute de* (фр.) — тогочасна назва однієї з вулиць Парижа; при іншому написанні: *Thibaui aux des* означає те саме, що й наведено вище латинське: «Тібо з гральними костюми».

- Saturnalitiis mittimus esse puces¹.
- Геть усіх шістьох богословів з їхніми білими стихарями!
- Так це богослови? А я гадав, це ті шість білих гусок, що їх дала місту свята Женев'єва за маєток Роньї!
- Геть медиків!
- Геть диспути на визначені й довільні теми!
- Лови мою шапчину, канцлере святої Женев'єви! Ти скривдив мене! Це правда; він віддав моє місце в нормандському земляцтві малому Асканію Фальцаспаді з провінції Бурж, бо той — італієць!
- Це несправедливо, — погодились всі школярі. — Геть канцлера Женев'єви!
- Гей ви, метре Жоакен де Ладеор! Агов, Луї Даюїль! Агов, Ламбере Октеман!
- Сто чортів довіреному німецького земляцтва!
- І капеланам Святої Капліци з їхніми сірими хутряними накидками; cum tunicis grisis!
- Seu de pellibus grisis fourratis!²
- Гей, магістри мистецтв! Усі, хто в гарних чорних мантиях! Усі, хто в гарних червоних мантиях!
- Непоганий хвіст у ректора!
- Можна подумати, що це венеційський дож їде на заручини з морем.
- Дивись, Жеане! Каноніки святої Женев'єви!
- Під гри чорти кановицьку братію!
- Абате Клод Шоар! Докторе Клод Шоар! Ви шукаєте Марію ля Жіфард?
- Вона на вулиці Глатіньї.
- Вона грів ліжку королю розпусників.
- Вона сплячує йому свої чотири деньє — quator denarios.
- Aut unum bombum!³
- Ви хочете сказати — з кожного носа?
- Друзі, ось метр Сімон Санген, виборець від пікардійського земляцтва, а позад нього сидить його жінка!
- Post equitem sedet atra cuga!⁴
- Сміливіше, метре Сімон!

¹ А ось вам і горішки до свята (латин.).

² Підбиті сірим хутром (середньовічна латинь).

³ Одну гульню (латин.).

⁴ За вершиною сидить похмура журба. — Горацій (латин.).

— Добридень, пане виборець!

— Добраніч, пані виборчихо!

— Які ж вони щасливі, їм усе видно, — сказав, зітхаючи, Жоаннес де Молендіно, що, немов птах, ще й досі сидів серед листя капітелі.

Тим часом присяжний бібліотекар Університету, метр Андрі Мюнье, нахилився до вуха королівського хутрянника, метра Жіля Рогатого.

— Кажу вам, добродію, це кінець світу. Ніколи серед школярів ще не було такої розбещеності, а всьому виною прокляті вигадки нашого століття, які все псують — гармати, кулеврини, бомбарди¹, а головне — друкарство, ця нова німецька чума. Немає вже ні манускриптів, ні книжок. Друкарство нищить книжкову торгівлю. Настає кінець світу.

— Я це добре бачу з того, як процвітає торгівля оксамитом, — сказав хутрянник.

У цю мить пробило дванадцятю.

— А-а!.. — В один голос заводала вся юрба.

Школярі принишкли. А потім зчинилася страшenna метушня, зачовгали ноги, заколихалися голови, люди кашляли й сякалися; кожен улаштувався, примощувався, приставав до котроїсь із груп, а тоді стало зовсім тихо: всі витягли шії, застигли, пороззявляли роти — дивилися на мармурову плиту. Там нічого не з'явилося. Чотири судові пристави, як і досі, нерухомо стояли на своїх місцях, немов чотири розмальовані статуї. Усі погляди звернулися до помосту, призначеного для фламандських послів. Двері все ще були зачинені, поміст — порожній. Натовп із самого ранку чекав на три речі: полудень, послів Фландрії і містерію. Вчасно прибув тільки полудень.

Це було вже занадто. Почекали ще одну, дві, три, п'ять хвилин, чверть години; ніхто не з'являвся: поміст був порожній, сцена — німа. Тим часом нетерпіння перейшло в обурення. Почулися вигуки незадоволення, правда, поки що притишені. «Містерію! Містерію!» — глухо гудів натовп. Збудження зростало. Буря вже гуркотіла, віяла над юрбою. Перший спалах блискавки викликав Жеан Вітряк.

— Містерію, і к бісу фламандців! — щосили загорлав він, звившись вужем навколо своєї капітелі.

Натовп заплескав у долоні:

¹ Різні види старовинної артилерійської зброї.

— Містерію! — волав. — Під три чорти Фландрію!

— Давайте містерію, негайно! — вимагав школяр. — А то, мабуть, доведеться повісити двірського суддю, це буде для нас і комедія, і мораліте.

— Добре сказано, — закричала юрба, — а для початку повісимо варту.

Це викликало бурхливі схвальні вигуки. Чотири бідолахи пристави пополотніли й перезирнулися. Натовп рушив на них, і ті вже бачили, як тоненька дерев'яна балюстрада, що відділяла їх від юрби, вигинається під її натиском.

Момент був критичний.

— На шибеницю! На шибеницю! — кричали звідусіль.

У цю мить піднявся вже описаний килим лаштунків, утворюючи прохід для людини, сама тільки поява якої миттю спинила юрму, перетворивши, немов чарами, її гнів на зацікавленість.

— Тихше! Тихше!

Якийсь чоловік, тремтячи всім тілом, раз у раз вклоняючись, невпевнено рушив, мало не стаючи на коліна, до самого краю мармурової плити.

Довкола поволі стихло, чути було тільки легкий невідразний гул, що завжди витає над мовчазною юрбою.

— Панове городяни і городянки, — мовив чоловік, — ми матимемо честь декламувати й показувати перед його превелебністю паном кардиналом чудове мораліте, яке називається «Праведний суд пречистої діви Марії». Сам я гратиму Юпітера. Його превелебність зараз супроводжує вельмишановне посольство герцога Австрійського, яке затрималося біля брами Боде, щоб вислухати урочисту промову пана ректора Університету. Тільки-но його превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо.

Без сумніву, тільки втручання самого Юпітера могло врятувати чотирьох бідолашних приставів. Якби ми мали щастя самі вгадувати цю правдиву історію і відповідати за неї перед шановною пані Критикою, то ніхто не зміг би висунути проти нас класичного правила: *Nec deus intersit*¹. Зрештою, дуже гарне вбрання пана Юпітера теж сприяло заспокоєнню натовпу, привернувши до себе його увагу. Юпітер був у кольчuzі, вкритій чорним оксамитом із золотими цятками, на голові — дворогий ковпак, прикрашений гудзиками з позолоченого срібла, і, коли б його обличчя не було нарум'янене й наполовину прикрите пиш-

¹ Нехай бог не втручається (латин.).

ною бородою, коли б він не тримав у руці вкритої блискітками трубки із позолоченого картону, з якої стирчала порізана на смужки бляха і в якій досвідчене око легко могло впізнати блискавку, коли б його ноги не були обтягнуті трико тілесного кольору і перев'язані, як у греків, стрічками, його можна було б порівняти з бретонським стрільцем із загону герцога Беррійського, такий строгий вигляд він мав.

II. П'єр Гренгуар

Поки Юпітер виголошував промову, загальне задоволення й захоплення, викликані незвичним збранням, поступово розвіювались, а коли він дійшов до злочасного кінця: «Тільки-но його превелебність пан кардинал прибуде, ми аразу почнемо», — голос його заглушила буря вигуків.

— Негайно починайте містерію! Містерію! — кричала юрба. І серед усіх голосів вирізнявся голос Жоаннеса де Молендіно, що лунав у загальному галасі, мов той пищик на ярмарку в Німі.

— Починайте зараз же! — верещав школяр.

— Геть Юпітера і кардинала Бурбонського! — горлали Робен Пуспєв і вся школярська братія, яка розсілася на підвіконні.

— Давайте мораліте! — вторував натовп. — Негайно, зараз же, бо інакше знайдемо мішок і мотузку для комедіантів та кардинала!

Нешасний Юпітер, переляканий і приголомшений, зблід під рум'явами, впустив свою блискавку, схопив у руку ковпак і, вклоняючись, тремтливо бурмотів:

— Його превелебність... послі... принцеса Маргарита...

Він не знав, що казати. В глибині душі таки боявся, що його повісять...

Повісить юрма за те, що він примушує її чекати, повісить кардинал за те, що не дочекався його. Так чи інакше, перед ним була тільки безодня, то пак, шибениця.

На щастя, якийсь чоловік виручив його з біди й узяв відповідальність на себе.

Цей незнайомиць стояв по той бік балюстради, де було вільне місце навколо мармурової плити, і досі ніхто не помічав його. бо він спирався на колону, яка закривала від усіх його публіку, сухорляву постать. Це був високий, худий, блідий блондин з блискучими очима й усміхненими

устами, ще молодий, хоча зморшки вже поорали його лоб і щоки; він був одягнений у чорну саржеву одежину, потерту і засмальцьовану. Підійшовши до мармурової плити, незнайомиць подав знак нещасному страждальцеві. Але той, розгубившись, не бачив його.

Чоловік у чорному ступив ще крок уперед.

— Юпітере! — сказав. — Любий Юпітере!

Той знову нічого не почув.

Нарешті високий блондин, якому урвався терпець, крикнув йому мало не в саме вухо:

— Мішель Жіборн!

— Хто мене кличе? — вигукнув Юпітер, мовби щойно прокинувся.

— Я, — відповів незнайомиць.

— А! — промовив Юпітер.

— негайно починайте, — сказав той, — виконуйте волю народу. Я берусь уласкавити головного суддю, а він заспокоїть пана кардинала.

Юпітер перевів дух.

— Шановні панове городяни, — вигукнув він щосили, звертаючись до натовпу, який не переставав його лаяти, — ми зараз почнемо.

— Evoe, Jupiter! Plaudite, cives! — закричали школярі.

— Слава! Слава! — ревнула юрба.

Пролунав оглушливий грім оплесків і навіть після того, як Юпітер уже звик за килимом, зал усе ще двигтів од вітальних вигуків.

Тим часом чоловік, що так магічно обернув «бурю на затишшя», як каже наш любий старий Корнель, скромно повернувся в тінь своєї колони і, напевно, стояв би там, такий же непомітний, нерухомиий і мовчазний, коли б його не витягли звідти дві молоді жінки, що, сидячи у першому ряді глядачів, побачили, як він розмовляв з Мішелем Жіборном — Юпітером.

— Метре! — гукнула його одна з них і подала знак, щоб він наблизився.

— Тихше, любя Ліснардо, — промовила її сусідка, приваблива, по-святковому вбрана й від того смілива дівчина. — Це мирянин, йому треба казати не «метр», а «месір».

— Месірі! — повторила Ліснарда.

Незнайомиий підійшов до балюстради.

¹ Тріумфуй, Юпітере! Аплодуйте, громадяни! (Латин.)

— Що вам завгодно, панночки? — чомно спитав він.

— О, нічого! — збентежившись, пробурмотіла Лінарда. — Це моя сусідка Жіскета Жансієн хоче вам щось сказати.

— Та що ви? — зашарівшись, промовила Жіскета. — Це Лінарда сказала до вас «метр», а я їй тільки пояснила, що вам треба казати «месір».

І обидві опустили очі. Незнайомець, який був не від того, щоб порозмовляти, розглядав їх, усміхаючись.

— Виходить, вам нема чого мені сказати, панночки?

— Ой, вічогісінько! — відповіла Жіскета.

— Нічогісінько! — повторила Лінарда.

Високий молодий блондин уже зібрався піти собі, але цікаві дівчата не хотіли випускати свою здобич.

— Месір! — з навальністю води, що проривається крізь загату, або жінки, яка зважується на щось, промовила Жіскета. — Ви знаєте того воюка, що гратиме в містерії роль пречистої діви?

— Ви хочете сказати — роль Юпітера? — спитав незнайомець.

— Ах, так! — вигукнула Лінарда. — Ото дурненька! То ви знаєте Юпітера?

— Мішеля Жіборна? — перепитав він знову. — Так, панно, знаю.

— Яка у нього пишна борода! — сказала Лінарда.

— А зараз вони щось гарне показуватимуть? — соромливо спитала Жіскета.

— Дуже гарне, панно, — відповів незнайомець без найменшого вагання.

— Що ж це буде? — поцікавилася Лінарда.

— Мораліте «Праведний суд пречистої діви Марії», панно.

— Ах! Це щось нове, — сказала Лінарда.

Настала хвилинка мовчанки. Її порушив незнайомець.

— Так, це зовсім нове мораліте, якого ще не показували.

— Отже, це не те, що давали два роки тому, в день приїзду папського посла, — мовила Жіскета, — коли троє гарненьких дівчат грали...

— Сирен, — підказала Лінарда.

— І зовсім голих, — додав незнайомець.

Лінарда соромливо опустила очі. Жіскета, глянувши на неї, теж. Незнайомець, усміхаючись, вів далі:

— То було дуже цікаве видовище. А сьогоднішнє мо-

раліте написано спеціально на честь принцеси Фландрської.

— А пасторалі співатимуть? — спитала Жіскета.

— Що ви! — заперечив незнайомиць. — У мораліте? Не треба плутати різних жанрів. Інша річ, якби це було соті!

— Шкода! — промовила Жіскета. — А тоді, біля фонтана Понсо, чоловіки й жінки грали дикунів, які билися між собою і прибирали різні пози, співаючи побожні пісні і пасторалі.

— Те, що годиться для папського посла, — досить сухо зауважив незнайомиць, — не годиться для принцеси.

— А коло них, — вела далі Лієнарда, — змагалися музики, граючи на різних духових інструментах величні мелодії.

— А щоб перехожі могли освіжитися, — підхопила Жіскета, — з трьох отворів фонтана били молоко, вино та солодкий напій — пили хто що хотів.

— А трохи нижче від фонтана Понсо, — не вгавала Лієнарда, — поблизу церкви святої Тройці, показували пантоміму «Страсті господні».

— Ще б пак не пам'ятати! — вигукнула Жіскета. — Господь бог на хресті, а обабіч — розбійники.

Тут молоді цокотухи, захопившись спогадами про приїзд папського посла, заторохтіли разом:

— А трохи ближче, біля брами Малярів, було багато людей у дуже пишних убраннях.

— А пам'ятаєш, як коло фонтана святого Немовляти мисливець гнався за ланню під гучні звуки мисливських рогів і гавкання псів?

— А поблизу паризької різниці спорудили поміст, що мав зображати Дьєпську фортецю!

— А коли папський посол наблизився — пам'ятаєш, Жіскето? — фортецю взяли приступом і всім англійцям поперерізували горлянки.

— Біля брами Шатле теж були чудові лицедії!

— І на мосту Міняйл, устеленому килимами!

— А коли під'їхав папський посол, над містом випустили понад двісті дюжин різних птахів. Це було прегарно, Лієнардо.

— Сьогодні буде ще краще, — нарешті сказав їхній співрозмовник, який слухав дівчат трохи роздратовано.

— Ви обіцяєте, що ця містерія буде цікава? — спитала Жіскета.

— Безперечно! — відповів той і додав гордовито: — Я автор цієї містерії, панночки.

— Справді? — вигукнули вражені дівчата.

— Справді! — відповів поет, запишавшись. — Точніше, нас двоє: Жеан Маршан напиляв дощок і збудував сцену, а я написав цей твір. Мене звать П'єр Гренгуар!

Навряд чи сам автор «Сіда» вимовив би з більшою гордістю: «П'єр Корнель!»

Читачі мали змогу помітити, що від хвилини, коли Юпітер зник за килимом, і доти, доки автор нового мораліте несподівано розкрив своє інкогніто перед наївно захопленими Жіскетю та Ліснардою, минуло досить багато часу. Факт, вартий уваги: весь цей патовц, ще кілька хвилин тому такий галасливий, тепер спокійно, з добродушною лагідністю чекав, повіривши словам комедіанта. Це — новий доказ вічної істини, яку й тепер повсякденно підтверджують наші театри: найкращий спосіб примусити глядачів терпляче очікувати — запевнити їх, що вистава ось зараз почнеться.

Однак школяр Жеан не дрімав.

— Гей, ви! — раптом вигукнув він серед загального спокійного очікування, яке змінило бурю. — Де ж Юпітер? Пані богородиця? Чортові штукарі, ви що, знущастесь з нас? Виставу, виставу! Починайте, а то почнемо ми!

Цього було досить.

З глибини сцени долинули високі й низькі звуки музичних інструментів; килим трохи відхилився. З-за нього вийшли чотири строкато вбрані й нарум'янені персонажі, видерлись по крутій драбині і, дійшовши до верхньої площадки, вишикувалися перед глядачами, вітаючи їх низьким поклоном. Музика затихла. Містерія почалася.

Ці чотири особи, діставши за свої поклони щедрі винагороду — гучні оплески, серед побожної тиші почали декламувати пролог, від якого ми охоче звільняємо читача. До того ж глядачів, як це буває і в наш час, значно більше захоплювали костюми дійових осіб, аніж їхні слова; і цілком слушно. Виконавці були одягнені у напівжовті, напівбілі костюми, які різнилися лише тканиною. Вбрання першого було із золотої та срібної парчі, другого з шовку, третього — з шерсті, четвертого — з полотна. Перший тримав у правій руці шпагу, другий — два золоті ключі, третій — терези, четвертий — лопату. А на допомогу тугодумам, які, незважаючи на всю ясність цих атрибутів, все ж могли не зрозуміти значення їх, на подолі парче-

вого одягу було вигаштувано великими чорними літерами: «Я — шляхта», повкового — «Я — духівництво», шерстяного — «Я — торгівля», полотняного — «Я — селянство». Серед цих алегоричних постатей кожний уважний глядач міг легко розрізнити двох персонажів чоловічої статі, бо вони були в короткій одежі і капелюхах, а обидві жіночі алегорії були вбрані в довгий одяг і мали на голові чепці.

Тільки дуже недоброзичлива людина могла не зрозуміти з поетичного пролога, що Селянство було в шлюбі з Торгівлею, а Духівництво — із Шляхтою і що обидва щасливі подружжя мали чудового золотого дельфіна¹, якого хотіли присудити найвродливішій дівчині. Отож вони ходили по всьому світу, шукали таку красуню, і, відкинувши одну по одній королеву Голконди, принцесу Трапезунда, доньку великого хана та багатьох інших жінок, Селянство і Духівництво, Шляхта і Торгівля прийшли відпочити на мармуровій плиті Палацу правосуддя, виголошуючи перед шановною аудиторією стільки сентенцій та афоризмів, софізмів, означень і поетичних фігур, скільки можна було почути лише на факультеті словесності під час іспитів, які магістри складають на звання ліценціатів.

Усе це було справді прекрасно!

Однак серед юрби, яку чотири алегоричні постаті навипередки заливали потоками метафор, жодне вухо не було таким уважним, жодне серце — таким тремтливим, жодне око — таким напруженим, жодна шия — такою витягнутою, як вухо, серце, око та шия автора — поета, нашого славного П'єра Гренгуара, який кілька хвилин тому не зміг устояти перед спокусою назвати своє ім'я двом гарненьким дівчатам. Відійшовши на кілька кроків за свою колону, він звідти слухав, дивився, завмираючи від насолоди. Відгомін прихильних оплесків, якими глядачі привітали початок пролога, все ще бринів у його серці, і Гренгуар був заглиблений у той стан блаженного споглядання, з яким автор серед завмерлої від захвату численної аудиторії слухає акторів, з чиїх уст злітають його думки. О достойний П'єр Гренгуар!

Хоча й сумно нам про це казати, але перше його захоплення скоро було порушене. Тільки-но П'єр Гренгуар наблизив свої уста до п'яного келиха радості й тріумфу, як у той келих вилала крапля гіркоти.

¹ Гра слів: французьке dauphin означає і дельфін, і дофін — престолонаслідник.

Якийсь обідраний жебрак, так затертій у натовпі, що ніяк було просити милостиню, певно, не вдовольнившись знайденим у кишнях сусідів і намагаючись привернути до себе увагу й подаяння, надумав вибратися десь на видноту. Коли почали читати вірші пролога, він видряпався по колонах зробленого для послів помосту на карниз, що облямовував нижню частину балюстради, й примостився там, аби своїм лахміттям та відразливою раною на правій руці привернути увагу юрби і викликати до себе її милосердя. А втім, він не говорив ні слова.

Поки він мовчав, дія пролога відбувалася без перешкод, і ніякого відчутного безладдя, певно, і не було б, коли б, на лихо, школяр Жоаннес з верхівки своєї колони не помітив жебрака та його кривляння. Несамовитий сміх охопив молодого пустуна, й він, не думаючи про те, що перериває виставу й порушує загальну зосередженість, весело вигукнув:

— Гляньте! Цей хирляк просить милостині!

Той, кому доводилось коли-небудь кинути камінь у болото з жабами чи стрільнути у зграю птахів, може собі уявити враження, яке справили ці недоречні слова, що пролунали серед загальної тиші та уваги. Гренгуар здригнувся, наче його вдарило електричним струмом. Пролог раптом урвався, і всі обернулися до жебрака, а той одразу зметиковав, що це може стати нагодою зібрати добру пожертву, і, ніскілечки не збентежившись, напівзаплющивши очі, заходився жалісно виводити:

— Подайте, що ваша ласка!

— Стривайте! — вів далі Жоаннес, — та це ж, клянусь душею, Клопен Труйльфу! Гей, ти, друже! Напевно, твоя рана дуже заважала тобі на нозі, що ти переніс її на руку!

І, кажучи це, школяр спритно, як мавпа, кинув дрібну срібну монету в засмальцьований капелюх, якого жебрак тримав у своїй хворій руці. Той, не змигнувши й оком, прийняв і милостиню, і знущання, жалібно тягнучи своєї:

— Подайте, що ваша ласка!

Цей епізод розважив глядачів, багато їх на чолі з Робеном Пустеном і всіма школярами жваво аплодували незвичайному імпровізованому дуєтові, що його посеред пролога виконували школяр і жебрак, один верескливим голосом, а другий — байдужо-монотонним скиглінням.

Гренгуар був дуже незадоволений. Але він скоро отямився і, не удостоївши двох порушників тиші навіть зне-

важливого погляду, щосили гукнув чотирьом акторам на сцені:

— Грайте далі, хай йому чорт! Далі!

У цю мить він відчув, що хтось тягне його за полу камзола. Гренгуар з досадою обернувся й через силу всміхнувся. Не міг не всміхнутися. То Жіскета Жансьєн, просунувши гарненьку ручку через балюстраду, намагалася повернути до себе його увагу.

— Добродію,— спитала молода дівчина,— вони гратимуть далі?

— Аякже,— відповів Гренгуар, вражений цим запитанням.

— Коли так, месіре,— попросила вона,— будьте ласкаві, поясніть мені...

— Те, що вони казатимуть? — перебив Гренгуар.— Газразд! Слухайте...

— Та ні,— заперечила Жіскета,— поясніть, що вони казали досі.

Гренгуар підскочив, наче людина, якій зачепили відкрити рану.

— Чортове дурноголове дівчисько! — пребубонів він крізь зуби.

З цієї миті Жіскета геть усе втратила в його очах.

Тим часом актори знову почали грати, і глядачі, побачивши, що вистава триває, стали слухати, хоч, у зв'язку з подією, яка так несподівано розірвала пролог на дві частини, вони прогавили чимало красот п'єси. Гренгуар з жалем подумав про це. Але всі помалу вгамувалися, школяр замовк. Жебрак перелічував монети, і спектакль тривав далі.

То був справді чудовий твір, який, на нашу думку, трохи переробивши, можна було б використати й сьогодні. Фабула, дещо розтягнута й малозмістовна — на ті часи явище нормальне — була проста, і Гренгуар у глибині душі щиро захоплювався її ясністю. Само собою зрозуміло, що чотири алегоричні постаті, обійшовши три частини світу і не знайшовши пристойного способу позбутися свого золотого дельфіна, трошки втомилися. Це дало нагоду виголосити похвальне слово чудо-рибі з тисячами тонких натяків на молодого нареченого Маргарити Фландрської, який у той час перебував у сумному відлюдді в Амбуазькому замку, не знаючи, що Селянство і Духівництво, Шляхта і Торгівля заради нього обійшли весь світ. Отже, згаданий дельфін був молодий, гарний, дужий, а, найго-

ловніше (о прекрасне джерело всіх королівських чеснот!) — він був сином лева Франції. Я тверджу, що ця смілива метафора просто чудова і що в день, присвячений алегоріям та епіталамам на честь короля, природознавство, яке процвітало в театрі, анітрохи не бентежив той факт, що лев породив дельфіна. Саме це рідкісне поєднання і є доказом поетичного натхнення. Проте, говорячи критично, поет міг би розвинути цю чудову думку, обійшовшись без двохсот рядків віршів. Щоправда, за розпорядженням пана прево вистава мала тривати з дванадцятої до четвертої години, а акторам треба ж щось говорити! А втім, юрба слухала терпляче.

Несподівано, саме в розпалі суперечки між Торгівлею та Шляхтою, у ту хвилину, коли актор, що грав Селянство, виголошував напрочуд гарний вірш:

Ніколи ще в лісах не бачили величишого звіра!

двері на поміст, які досі так недоречно були зачинені, знацька ще недоречніше відчинились, і гучний голос служника раптом сповістив:

— Його превелебність монсенйор кардинал Бурбонський!

III. Пан кардинал

Бідний Гренгуар! Гуркіт великих подвійних петард на Йвана Купайла, залп з двадцяти аркебузів, постріл тієї славнозвісної кулеврини на вежі Більї, з якої під час облоги Парижа, в неділю 29 вересня 1465 року, було вбито одразу сімох бургундців, вибух усього порохового складу біля брами Тампль — усе разом не оглушило б його в цю урочисту і драматичну мить так, як оті кілька слів, проголошені служником: «Його превелебність монсенйор кардинал Бурбонський».

І зовсім не тому, що П'єр Гренгуар боявся чи зневажав пана кардинала. Він не знав ні такої малодушності, ні такої зарозумілості. Справжній еkleктик, як кажуть тепер, Гренгуар належав до тих стійких, урівноважених, сповітливих і благородних умів; які завжди вміли у всьому додержуватися золотієї середини (*stare in dimidio rerum*), і, сповнені здорового глузду та ліберальної філософії, водночас віддавали належне й кардиналам. Цінне і невмируще плем'я філософів! Здається, що мудрість, мов нова Аріадна, дала їм клубок ниток, і вони, розмотуючи його

від сотворіння світу, проходять крізь лабіринт справ людських. Вони є в усіх епохах, завжди однакові, тобто завжди відповідають епосі. Якщо поминути П'єра Гренгуара, який, коли б нам пощастило зобразити його так, як він на це васлуговує, був би їхнім представником у п'ятнадцятому столітті, то безперечним є те, що саме їхній дух запаливав отця дю Бреля, коли він у шістнадцятому столітті писав ці величні, гідні всіх віків слова: «Я парижанин родом і паризіанин словом, бо грецьке «*parrhisia*» означає «свобода слова», якої я додержувався навіть щодо монсенйорів кардиналів, щодо дядька й брата монсенйора принца Конті, але неодмінно з пошаною до їхнього високого становища і не ображаючи нікого з їхнього почту, а це вже немала заслуга».

Отже, у прикрому враженні, яке справило на П'єра Гренгуара прибуття кардинала, не було ні ненависті, ні зневаги до його превелебності. Скоріше навпаки: наш поет мав надто багато здорового глузду й надто зношену одяжину, щоб не оцінити нагоди, яка допомогла б донести до превелебного вуха натяки, зроблені в пролові, а тим більше прославлення дофіна, сина лева Франції. Та не користюлюбство керує шляхетною натурою поетів. Я припускаю, що коли б ество поета позначити числом десять, то, аналізуючи і, як каже Рабле, «фармакополізуючи» те ество, хімік знайшов би в ньому тільки десяту частину користюлюбства і дев'ять десятих — самолюбства. Отож коли перед кардиналом розчинилися двері, ці дев'ять десятих Гренгуарового самолюбства під впливом народного захоплення розбухли й набрали таких величезних розмірів, що геть придушили крихітну молекулу користюлюбства, щойно знайдену в духовному естві поетів; а молекула ця вельми коштовна, вона — своєрідний баласт реальності і людської природи, баласт, без якого поети не могли б торкнутися землі. Гренгуар втішався, відчуваючи і спостерігаючи юрбу, немовби зливаючись із цією масою глядачів, хай не дуже вишуканих, але вражених, захоплених нескіченними тирадами, які щохвилини джерелом били з усіх частин його епіталами. Запевняю, що Гренгуар сам поділяв це загальне захоплення і, на відміну від Лафонтена, який, дивлячись виставу своєї комедії «Флорентинець», питав: «Що за йолоп написав цю нісенітницю?», Гренгуар охоче спитав би сусіда: «Хто написав цей шедевр?». Тож, можете собі уявити, як вплинула на нього раптова й нечасна поява кардинала.

Побоювання Гренгуара були зовсім небезпідставні. Прибуття його превелебності сколихнуло аудиторію. Всі повернули голови до помосту. Зчинився гамір. «Кардинал! Кардинал!» — повторювали всі. Злощасний пролог урвався вдруге.

Кардинал на якусь мить аудинився в дверях, що вели на поміст. Байдужим поглядом озирав натовп, а гамір тим часом дужчав. Кожному хотілося, щоб було видно. Кожен намагався підняти голову над плечем сусіда.

То була справді висока особа, споглядання цієї людини було варте якого завгодно видовища. Шарль, кардинал Бурбонський, архієпископ і граф Ліонський, примас усієї Галлії, був пов'язаний родинними зв'язками з Людовіком XI, — його брат П'єр, сеньйор де Боже, був одружений із старшою донькою короля, — і з Карлом Сміливим, — через свою матір Агнесу Бургундську. Характерними рисами вдачі примаса всієї Галлії були гнучкий розум придворного й побожне ставлення до всякої влади. Можна собі уявити той величезний клопіт, що йому завдавало таке подвійне споріднення і ті підводні скелі вищого світу, між якими він, докладаючи розуму, мусив лавірувати, мов човен, аби не розбитися, наскочивши чи то на Людовіка, чи на Карла, цих Сціллу й Харібду, котрі вже поглинули герцога Немурського і коветабля Сен-Поля. Милістю неба кардинал досить щасливо прослизнув між обома рифами й без перешкод прибув до Рима. Та хоч він уже й перебував у гавані, чи, точніше, саме тому, що перебував у гавані, кардинал ніколи не міг спокійно згадувати про мінливість свого політичного життя, сповненого небезпек і труднощів, які йому довго доводилось переборювати. Тому він мав звичку повторювати, що 1476 рік був для нього «чорним і білим», бо того року він втратив матір, герцогиню Бурбонську, і двоюрідного брата, герцога Бургундського, але друга втрата пом'якшила йому гіркоту першої.

Зрештою, він був людина добродушна, жив по-кардинальському весело, з насолодою попивав королівське вино з виноградника Шальо; не гребував товариством Рішарда ла Гармуаз і Томаси ла Сальярд, охоче давав милостиню гарненьким дівчатам, аніж старим жінкам, і всім цим здобув велику прихильність паризького простолюдю. Він з'являвся неодмінно в супроводі невеликого почту єпископів і знатних абатів, привітних, веселих, завжди готових погуляти; і не раз добродісні парафіянки храму Сен-Жер-

мен Д'Оксер, проходячи попід яскраво освітленими вікнами Бурбонського палацу, по-священницькому обурювались, чуючи, як ті самі голоси, що тільки-но правили для них вечерню, тепер під дзенькіт келихів виспівували «*Vivamus paraliter*¹» — улюблену вакхічну пісеньку папи Бенедикта XII, який додав до тіари третю корону.

Безперечно, що саме ця заслужено забута кардиналом популярність оберегла його при появі в залі від ворожих вихваток юрби, ще недавно такої невдоволеної й зовсім не схильної виявляти пошану до якогось там кардинала, тим більше в день, коли ця юрба мала обирати папу. Та парижани не злопам'ятні, до того ж примусивши почати виставу, добродушні городяни вже гадали, що взяли гору над кардиналом, і цього тріумфу їм було досить. До того ж кардинал Бурбонський був красенем у чудовій пурпуровій мантиї, яку він носив надзвичайно вишукано, а в цього впливало, що всі жінки, тобто більшість у тій юрбі, були за нього. Безумовно, було б несправедливим і нетактовним зустріти кардинала шиканням за те, що він трохи запізнився, якщо цей кардинал — чоловік вродливий і так вишукано носить свою пурпурову мантию.

Отож кардинал увійшов, привітав присутніх тією успадкованою від своїх шляхетних предків усмішкою, з якою сильні світу цього стрічають юрбу, і повільно попрямував до свого оббитого ясно-червоном оксамитом крісла, думаючи, здавалося, про щось зовсім інше. Кортєж із єпископів і абатів — його, як сказали б тепер, генеральний штаб — увійшов за ним на поміст, і це викликало ще дужчий галас і цікавість юрби. Кожен старався показати, назвати, дати іншому зрозуміти, що знає хоч одного з прибульців: той, якщо йому пам'ять не зраджує, — Алоде, єпископа Марсельського, той — першого каноніка абатства Сен-Дені, а той — абата з Сен-Жермен-де-Пре, Роберта де Лепінаса, цього розпусного брата однієї з коханок Людовіка XI; при цьому виникало чимало непорозумінь, спалахували суперечки. А школярі знай собі лихословили. Це був їхній день, їхнє свято блазнів, їхні сатурналії — щорічна оргія писарчуків та школярської братії. Всяка непристойність того дня була освячена законом. До того ж серед натовпу були такі меткі і язикаті жінки, як Сімона Чотири-Фунти, Агнеса Тріска, Робіна Цапонога. Як же відмовити собі в приємності полихословити, побогохулити

¹ «Вив'ємо по-папськи» (латин.).

в такий день у порядній компанії церковників і гулящих дівчат? І вони не відмовляли собі в цьому: серед безугавного гамору лунали всякі богохульства, лайки і непристойні дотепи — жахливий концерт, що його виконували розгнuzдані писарчуки і школярі, язика яких цілий рік стримував страх перед розпеченим залізом Людовіка Святого. Бідолашний святий Людовік! Як вони знущалися з нього в його ж власному Палаці правосуддя! Кожен школяр обрав собі жертву з новоприбулих духовних осіб — чорну, сіру, білу чи фіолетову сутану. Що ж до Жоавнеса Фролло Вітряка, то він як брат архідиякона вухвало напався на пурпурову мантию і, нахабно втупившись у кардинала, співав на все горло:

— *Sarra repleta meo!*¹

Усі ці вигуки, які ми тут наводимо без прикраси, на науку читачеві, губилися в загальному гаморі, не досягши помосту для знатних осіб. А втім, кардинала вони навряд чи зачепили б, адже всякі вольності в цей день увійшли в звичай. До того ж кардинал, як про це яскраво свідчив вираз його обличчя, мав інший клопіт, що невідступно йшов за ним і майже водночас із ним ступив на поміст: то було посольство Фландрії.

Кардинал не був далекоглядним політиком, не надавав великого значення можливим наслідкам одруження його найяснішої кузини Маргарити Бургундської з його найяснішим кузенком Карлом, кронпринцом Віденським; його мало обходило й те, чи довго триватиме штучно зліплена «добра згода» між герцогом Австрії та королем Франції і як сприйме король Англії зневагу, виявлену до його доньки. Кардинал щовечора безтурботно пив королівське вино з виноградника Шальо, і гадки не маючи, що одного чудового ранку це ж вино, кілька пляшок якого (щоправда трохи підправленого лікарем Котье) Людовік XI від щирого серця надішле Едуардові IV, допоможе колись Людовікові XI позбутись Едуарда IV. «Високоповажне посольство герцога Австрійського» не завдавало кардиналові жодної з цих турбот, воно гвітило його іншим. Бо й справді, хіба, як про це вже згадувалось на початку, мало того, що він, Шарль де Бурбон, змушений приймати і вшановувати якихось там міщан; він — кардинал — вшановувати якихось купецьких старшин; він, француз, веселий, витончений любитель бенкетів — пригощати якихось фла-

¹ Ряса, просякнута вином! (Латинь.)

мандських питців пива, і до того ж усе це — на людях. Безперечно, то була одна з найнеприємніших ролей, яку йому будь-коли доводилося грати на догоду королю.

Та, коли служник гучно оголосив: «Панове посла герцога Австрійського», кардинал, прибравши виразу щонайбільшої люб'язності (настільки він опанував це мистецтво), обернувся до дверей. Годі й казати, що всі в залі зробили те саме.

І ось попарно, зі статечністю, що так контрастувала з грайливою жвавистю церковного почту кардинала, ввійшли сорок вісім послів Максиміліана Австрійського, очолювані преподобним отцем Жеаном, абатом Сен-Бертенським, канцлером ордена Золотого руна, і Жаком де Гуа, сйором Добі, верховним суддею міста Гента. В залі запала глибока тиша. Тільки іноді її порушував приглушений сміх у відповідь на дивовижні прізвища та міщанські звання, що їх, плутаючи й перекручуючи, безладно оголошував служник після того, як прибулі один по одному невзворушно називали себе. Це були: метр Лоїс Рьолоф, старшина міста Лувена; месір Клаїс Етюельд, старшина Брюсселя; месір Поль де Байост; сйор Вуармізель, головний суддя Фландрії; метр Жеан Колегенс, бургомістр міста Антверпена; метр Жорж де ла Мер, перший старшина Гента; метр Гельдольф ван дер Хаге, перший старшина землевласників того ж міста, і сйор де Бірбек, і Жеан Пінвок, і Жаен Дімерзель, і т. д., і т. д., і т. д. — судді, старшини, бургомістри; бургомістри, старшини, судді — всі урочисті, надуті, бундючні, вбрані в оксамит і шовк, у чорних оксамитових шапках з великими китицями із золотих кіпрських виток. А все ж у кожного було славне фламандське обличчя, сповнене гідності й суворості, подібне до тих, які так яскраво й виразно виступають з чорного тла Рембрандтового «Нічного дозору»; у цих людей було начебто написано на чолі, що Максиміліан Австрійський мав слухність, коли «цілком», — як було сказано в його маніфесті, — поклався на «їхній здоровий розум, мужність, досвідченість, чесність та передбачливість».

У всіх, окрім одного. Це був чоловік з тонким, розумним, лукавим обличчям, схожим на мордочку мавпи і водночас на лице дипломата. І хоча його скромно звали «Гіюм Рім, радник та пенсіонарій¹ міста Гента», кардинал

¹ Голова виконавчої влади в колишній Фландрії.

ступив три кроки йому назустріч і привітав його низьким поклоном.

На ті часи мало хто знав, хто такий Гійом Рім. Людина виняткового розуму, яка в період революції могла б опинитись на гребені подій й досягти дуже високого становища, він у п'ятнадцятому столітті був змушений обмежуватись лукавими підступами і, як каже герцог Сен-Сімон, «діяти тихою сапою». Зрештою, його було визнано найвидатнішим «майстром підкопу» в Європі: він спільно з Людовіком XI плів інтриги і часто докладав рук до секретних справ короля. Але нічого того юрба не знала, і її здивувала незвичайна чемність кардинала щодо цього непоказного фламандського міського радника.

IV. Метр Жак Копеноль

У той час, коли пенсіонарій міста Гента та його превелебність обмінювалися низькими поклонами й короткими, тихо мовленими словами чемності, поруч Гійома Ріма, наче дог біля лиса, появився якийсь високий, широколиций і плечистий чоловік у повстяному капелюсі та шкіряній куртці, що видавалися плямою на пишному тлі оксамитів і шовків. Гадаючи, що сюди випадково проліз якийсь конюх, служник заступив йому дорогу.

— Гей, друже! Сюди не можна!

Чоловік у шкіряній куртці відштовхнув його плечем.

— Чого цей телепень від мене хоче? — гримнув він так голосно, що весь зал звернув увагу на їхню дивну розмову. — Ти що, не бачиш, з якого я товариства?

— Ваше ім'я? — спитав слуга.

— Жак Копеноль.

— А звання?

— Панчіпник, власник крамниці у Генті під вивіскою «Три ланцюжки».

Служник відступив. Оголошувати про старшин та бургомістрів — хай буде так, але про панчішника — це вже занадто! Кардинал був як на голках. Натовп прислухався й приглядався. Ось уже два дні, як його превелебність робить усе можливе, щоб обтесати цих фламандських ведмедів, надати їм пристойнішого вигляду, — і раптом така брутальна вихватка. Але тут до служника, хитро посміхаючись, підійшов Гійом Рім і тихесенько прошепотів:

— Оголосіть: метр Жак Копеноль, секретар ради старшин міста Гента.

— Брамнику! — гучно повторив кардинал, — оголосіть: метр Жак Копеноль, секретар ради старшин славнозвісного міста Гента!

Це була помилка. Гійом Рім сам би непомітно все владнав, але Копеноль почув слова кардинала.

— Ні, істинний хрест! — вигукнув він громовим голосом. — Панчішник! Чуєш, брамнику? Не більше й не менше! Істинний хрест! Панчішник, і край, чим це погано? Його величність ерцгерцог не раз знаходив свою рукавичку в моїх панчохах!¹

Вибухнув сміх і оплески. Парижани вмюють одразу зрозуміти дотеп і гідно оцінити його.

Додамо, що і Копеноль, і всі навколо були з престолюду, тому вони так швидко й легко зрозуміли одне одного. Гордовита вихватка фламандського панчішника, який привив пихатих вельмож, збудила у всіх цих простих душах і почуття власної гідності, ще таке невиразне й приглушене в п'ятнадцятому столітті. Він їм рівня, оцей панчішник, який дав відсіч самому монсенйорові кардиналу. Це дуже солодка втіха для бідняків, навчених коритися навіть слугі судового пристава, послухного шлейфносецеві кардинала, настоятелю абатства святої Женеви.

Копеноль гордо вклонився кардиналові, і той ввічливо відповів поклоном могутньому городянинові, якого побоювався сам Людовік XI. Гійом Рім, «муж, — як казав Філіпп де Комін, — розумний і лукавий», насмішкувато, з почуттям зверхності дивився, як вони займали свої місця: кардинал — збентежений і стурбований, Копеноль — спокійний і самовпевнений: він, певно ж, думав про те, що титул панчішника зрештою не гірший, ніж інші, й що Марія Бургундська, мати тієї Маргарити, яку він сьогодні віддає заміж, побоювалася б його менше, коли б він був кардиналом, а не панчішником. Бо ж не кардинал збунтував сентських городян проти фаворитів Марії Бургундської — дочки Карла Сміливого; не кардинал, а він своїм словом

¹ Каламбур, побудований на омонімії слів *gant* — рукавичка та *Gand* — Гент. Цей каламбур, очевидно, слід розуміти так: ерцгерцог не раз переконувався, що Гент (тобто його городяни) перебував під більшим впливом панчішника, ніж його, ерцгерцога. Тут панчішник виступає як представник нового буржуазного суспільства, що в середніх віках виходило на арену, змітаючи феодальний устрій, представником якого був ерцгерцог. (Прим. перекл.).

підбурив народ не зважати на її сльози та благання, коли, ще принцесою Фландрською, вона прийшла до підніжжя ешафота просити свій народ пощадити її улюбленців; це йому, панчішникові, досить було підняти руку в шкіряному нарукавнику, щоб ваші голови, вельможні панове Гі Емберкур і канцлер Гійом Гюгоне, злетіли з плечей!

Одначе прикроці бідолашного кардинала ще не скінчилися, і, опинившись у такому кепському товаристві, він мусив випити до дна келих гіркоти.

Читач, либонь, ще не забув нахабного жебрака, який з самого початку пролога ученився за карниз кардинальського помосту. Коли прибули вельможні гості, він і не подумав залишити зручне місце, і в той час, як прелати й послі набивалися на поміст, наче справжні фламандські оселедці в бочку, він ще зручніше вмовстився, поклавши ногу на ногу і сперши їх на архітрав. То було небачене зухвальство, але увага всіх була зосереджена на іншому і ніхто одразу його не помітив. А жебрак, здавалося, теж не помічав, що відбувалось у залі: з безжурністю справжнього неаполітанця він тільки похитував головою серед загального гамору й час від часу машинально повторював: «Подайте, коли ваша ласка!». Мабуть, він один з усіх присутніх не повернув голови туди, де сперечалися брамник з Конеполем. А тим часом панчішник з Гента, до якого народ уже відчув палку симпатію і до якого тепер звернулись усі погляди, сів у першому ряді на помості, саме під жебраком. Яке ж було загальне здивування, коли фламандський посол, глянувши на цього пройдисвіта, дружньо плеснув його по вкритому лахміттям плечу. Жебрак обернувся. Вони впізнали один одного, обличчя обох засіяли від радості, потім, зовсім не зважаючи на глядачів, панчішник і жебрак, тримаючись за руки, почали перешіптуватися, причому лахміття Клопена Труйльфу, розкинуте по золотавій парчі помосту, бухо схоже на гусінь на апельсині.

Незвичайність цієї дивної сцени викликала такий вибух веселих пустощів, що кардинал одразу ж звернув на це увагу; він аж до пояса нахилився, але зі свого місця міг розгледіти тільки лахміття Труйльфу. Подумавши, що жебрак просить милостиню, обурений таким зухвальством, кардинал крикнув:

— Пане головний суддя, скиньте-но цього пройдисвіта в річку.

— Істинний хрест, монсеньйоре кардинал,— сказав Копеноль, тримаючи Клопена за руку,— це ж мій приятель!

— Слава! Слава! — заревіла юрба. І з тої миті метр Копеноль здобув у Парижі, як і в Генті, «велике довір'я народу, бо люди такого складу,— як каже Філіпп де Комін,— завжди завойовують його, коли поводяться так невимушено».

Кардинал прикусив губу. Нахилившись до свого сусіда, настоятеля абатства святої Женев'єви, він стиха мовив:

— Дивних послів прислав до нас ердгерцог, щоб сповістити про прибуття принцеси Маргарити!

— Ваша превелебність, — зауважив настоятель, — ви падто чемві з цими фламандськими свиньми. *Margaritas ante porcos*¹.

— Скажіть краще: *porcos ante Margaritam*², — відповів, посміхаючись, кардинал.

Увесь почет у сутанах був у захваті від такого каламбуру. Це трохи втішило кардинала: він поквитався з Копенолем — його дотеп мав не менший успіх.

А тепер, звертаючись до тих наших читачів, які, кажучи по-сучасному, здатні узагальнювати образи та поняття, дозволимо собі запитати їх, чи виразно уявляють вони собі вигляд, що його мав у ту хвилину широкий паралелограм Великого залу Палацу правосуддя? Посеред залу, біля західної стіни, височить розкішний поміст, вкритий позолоченою парчею; на нього крізь невеличкі стрілчасті двері один по одному входять поважні особи, імена яких пронизливим голосом урочисто виголошує брамник. На перших лавах помосту вже розсілося чимало шанованих людей, убраних у горностай, оксамит і пурпур. Довкола цього помосту, де панує тиша й благопристойність, під ним, перед ним, з усіх боків — великий натовп і неймовірний гамір. Тисяча очей розглядає обличчя кожного, хто сидить на помості, тисяча уст повторює пошепки кожне назване ім'я. Безперечно, це видовище цікаве й гідне уваги глядачів. Але он там, у кінці залу, що то за подоба кону, де кривляються строкато убрані постаті — чотири вторі й чотири внизу? Хто отой блідий чоловік у чорному одязі, що стоїть біля кону? О любий читачу, та це ж П'єр Гренгуар із своїм прологом!

¹ Перла перед свиньми (*латин.*). Відповідає прислів'ю: «Не розкадайте перла перед свиньми».

² Свині перед Маргаритою (*латин.*). Гра слів: «*Margarita*» — перлина і жіноче ім'я.

Ми зовсім забули про нього!

А саме цього він і боявся.

З тієї миті, коли ввійшов кардинал, Гренгуар, як тільки міг, старався врятувати свій пролог. Насамперед він велів виконавцям, які раптом замовкли, грати далі й говорити голосніше; потім, побачивши, що ніхто не слухає, сплинув їх — зробив перерву, що тривала ось уже чверть години, і весь цей час тупотів ногами, шаленів, волав до Жіскети й Лісгарди, щоб намовляли своїх сусідів і вимагали продовження пролога; та все було марно. Усі не зводили очей з кардинала, з послів і з помосту, де, мов у фокусі, схрещувались погляди всього великого кола глядачів. Додамо, хоч нам і важко це визнавати, що на той час, коли його превелебність своєю появою так безжально урвав виставу, пролог почав уже трохи набридати публіці. Бо на помості, зрештою, відбувався той самий спектакль, що й на мармуровій плиті: конфлікт між Селянством і Духівництвом, Шляхтою і Торгівлею. І більшість глядачів воліла бачити їх живими — з плоті й крові, дивитися, як вони рухаються, дихають, діють серед фламандського посольства і серед єпископського почту, в мантії кардинала, у куртці Коцеполя, — аніж бачити нарум'янених, причепурених, схожих на солом'яні опудала, у жовтих і білих туніках, в які убрав їх Гренгуар.

Та коли наш поет помітив, що гамір трохи стих, він вдався до хитрощів, які могли б урятувати становище.

— Добродію,— звернувся до одного із своїх сусідів, добродушного товстуна з терплячим виразом обличчя,— а що, якби ми почали знову?

— Що саме? — спитав сусід.

— Та містерію! — сказав Гренгуар.

— Як знаєте, — відповів сусід.

Це напівсхвалення вдовольнило Гренгуара, і він сам узявся до діла: змішавшись із натовпом, заходився вигукувати на різні голоси: «Починайте містерію з початку! З початку!»

— Хай йому чорт! — промовив Жоаннес Вітряк.— Чого це вони там репетують у кінці залу? (Гренгуар справді галасував за чотирьох). Скажіть-но, друзі, хіба містерія не закінчилася? Вони хочуть її знову почати? Це несправедливо!

— Несправедливо! Несправедливо! — закричали школярі.— Геть містерію! Геть!

Але Гренгуар, надсаджуючись, кричав щораз дужче:
«Починайте! Починайте!»

Цей галас привернув увагу кардинала.

— Пане головний суддя! — звернувся він до високого чоловіка у чорному, що стояв недалеко від нього. — Чого це вони там виють, мов чорти в пеклі?

Головний суддя був якоюсь подобою чиновника-амфібії, різновидом кажана з судового стану, скидався водночас на щура і на птаха, на суддю й на солдата.

Він підійшов до кардинала і, хоча й боявся викликати невдоволення, заікаючись, пояснив причину непристойної поведінки натовпу: мовляв, полудень настав раніше, ніж прибув його превелебність, і комедіанти змушені були почати виставу, не дочекавшись його превелебності.

Кардинал вибухнув сміхом.

— Клянусь честю, панові ректору Університету слід було б зробити так само. Як ви гадаєте, метре Гійом Рім?

— Монсеньйоре, — відповів Гійом Рім, — будьмо задоволені тим, що уникли половини містерії. Це все ж таки виграш.

— Чи можна дозволити цим гультіпакам продовжувати їхній фарс? — запитав суддя.

— Продовжуйте, продовжуйте! — відповів кардинал. — Мені байдуже. Я тим часом почитаю требник.

Суддя підійшов до краю помосту і, жестом руки встановивши тишу, проголосив:

— Городяни, корінні й новоприбулі мешканці Парижа! Щоб задовольнити і тих, хто хоче, щоб містерію почати заново, і тих, хто взагалі не хоче її слухати, його превелебність наказує продовжувати виставу.

Обом сторонам довелося скоритись. Але і автор, і публіка ще довго не могли простити цього кардиналові.

Персонажі на сцені знову заходилися читати свої почальні вірші, і Гренгуар сповнився надії, що люди почують хоч кінець його твору. Проте й цій його надії, як і попереднім ілюзіям, не судилося здійснитись. Правда, глядачі трохи притихли, однак Гренгуар не помітив, що, коли кардинал велів продовжувати виставу, на помості ще лишалися вільні місця, і слідом за фламандськими послами прибували нові учасники урочистої церемонії, бражник оголошував їхні прізвища та звання, які вривалися в його діалог, завдаючи твору величезної шкоди. Бо так і справді, уявіть собі, читачу, що верескливий голос

служника робить між двома віршами, а то й між двома піввіршами театральної дії ось такі вставки:

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор при церковному трибуналі!

— Жеан д'Арле, королівський зброносець, начальник рицарської вічної сторожі міста Парижа!

— Месір Галіо де Женуалак, рицар, сеньйор де Брюсак, начальник королівської артилерії!

— Метр Дре-Раг'є, наглядач вод та лісів короля й володаря нашого на землях Франції, Шампані та Брі!

— Месір Луї де Гравіль, рицар, королівський радник і камергер, адмірал Франції, доглядач Венсенського лісу!

— Метр Дені де Мерсьє, доглядач будинку сліпих у Парижі!

І т. д., і т. д., і т. д.

Це ставало нестерпним.

Такий дивний супровід, що перешкоджав слухати виставу, обурював Гренгуара тим більше, що зацікавленість глядачів, як йому здавалося, мала дедалі зростати; його творові бракувало тільки одного — уваги слухачів. І справді, трудно уявити собі заплутанішу й драматичнішу ситуацію. В той час, коли вже відомі нам чотири персонажі пролога й далі нарікали на своє скрутне становище, раптом перед ними власною персоною з'явилася Венера, *vega incessu patuit dea*¹, убрана в чудову туніку з вигантуваним на ній кораблем — гербом Парижа. Богиня прибула вимагати дофіна, обіцяного найвродливішій жінці світу. Юпітер, громи якого гриміли за лаштунками, підтримував її домагання, і богиня вже мала от-от здобути перемогу, тобто, просто кажучи, вийти заміж за дофіна, коли раптом з'явилася дівчина у білому шовковому вбранні з маргариткою в руці (недвозначне уособлення Маргарити Фландрської). Вона прибула змагатися з Венерою. Несподіваний ефект: нагла зміна розвитку дії. Після тривалої суперечки Венера, Маргарита й інші персонажі вирішують передати справу на розгляд праведного суду пречистої діви Марії. У п'єсі була ще одна чудова роль — дона Педро, короля Месопотамії. Та через вимушені перерви важко було зрозуміти, чого він вилутався у п'єсу. Усі ці персонажі вилазили на сцену по драбині.

Але все зійшло нанівець. Жодну з цих красот п'єси ніхто не відчув і не зрозумів. Здавалося, з тієї хвилини, ко-

¹ Сама її хода виявила богиню. — *Вергілій (лагик.)*.

ли прибув кардинал, немов якась невидима й чарівна нитка раптом перетягнула всі очі від мармурової плити до помосту, від південного кінця залу до західного. І ніщо не могло перебороти ці чари. Всі очі були прикуті до помосту: гості, що все ще прибували, і їхні прокляті прізвиська, і їхні вбрання — все це безперестанку відвертало увагу глядачів. Гренгуар був у розпачі. Крім Жіскети й Ліснарди, які час від часу, коли Гренгуар смикав їх за рукав, оберталися до сцени, та гладкого терплячого сусіда, ніхто не слухав, ніхто не дивився нещасне всіма покинуте мораліте. Гренгуар бачив тільки профілі глядачів.

З яким болем дивився він, як поступово розвалюється споруда його слави й поезії! Подумати тільки: ще так недавно ця юрба, палаючи від нетерпіння скоріше почути його твір, мало не збунтувалася проти головного судді; а тепер, коли бажання її виконано, вона більше не звертає уваги на те саме мораліте, початок якого зустріла такими однастайними привітальними вигуками! Ось він — вічний приплив і відплив народної прихильності! А за хвилину до того мало не повісили судових приставів! Гренгуар усе віддав би, тільки б знову повернути ту солодку мить!

Нудний монолог брамника нарешті закінчився. Всі, хто мав прибути, прибули, і Гренгуар зітхнув з полегкістю. Комедіанти знову мужньо почали декламувати. Але що це? Панчішник, метр Копеноль, підводиться в місця, і Гренгуар чує, як серед загальної тиші він виголошує таку мерзенну промову:

— Панове городяни й дворяни Парижа! Я не розумію, істинний хрест, не знаю, що ми тут робимо. Правда, я бачу в тому кутку, он на тих підмостках, якихось людей, що нібито збираються битись. Не знаю, чи це те, що ви звете «містерія», але це не цікаво. Ті люди тільки язиками мелять, і більш нічого. Ось уже чверть години я жду бійки. А вона не починається. Це боягузи, які тільки те й роблять, що шигають один одного словами. Треба було викликати бійців з Лондона або Роттердама, і тоді б ви побачили такі кулачні бої, що їх і на майдані було б чути. А ці лише викликають жаль. Хай би вони затанцювали мавританський танець або втнули якусь іншу кумедну штуку! Це не те, що мені казали. Мені обіцяли свято блазнів з виборами папи. Ми в Генті теж маємо свого папу блазнів і, істинний хрест, не гіршого за інших. Ми це робимо по-своєму. Збирається така ж, як і тут, юрба. Потім

кожен по черзі просовує голову в спеціальний отвір і робить гримасу. Того, хто викривиться найогидніше, обирають на папу. Он як! Це дуже цікаво. Хочете, щоб ми обрали вашого папу за звичаєм моєї країни? Це, в усякому разі, веселіше, ніж слухати цих базік. Якщо й вони хочуть погримасувати, то хай теж беруть участь у грі. Що ви скажете, шановні городяни? Серед нас є досить чудернацьких типів обох статей, щоб посміятися по-фламандському, й чимало бредких пик, тож можна сподіватися на чудові гримаси.

Гренгуар хотів був відповісти. Та з гніву і обурення йому відібрало мову. До того ж ці міщани, підлещені титулом «дворяни», сприйняли пропозицію панчішника, який уже набув популярності, з таким запалом, що про опір не могло бути й мови. Лишалось тільки пливати за течією. Гренгуар задушив обличчя руками — він не мав плаща, щоб закрити голову так, як це зробив Агамемнон Тіманта.

V. Квазіmodo

За мить усе було готове для здійснення ідеї Копеноля. Городяни, школярі, писарська братія взялися до діла. Капличку навпроти мармурової плити перетворили на сцену для показу гримас. З гарненької розети над дверима вибили шибку, і вийшло кам'яне кільце, крізь яке учасники змагань мали просовувати голови. Щоб дістатися до кільця, досить було вилізти на дві бочки, невідомо звідки принесені й поставлені одна на одну. Вирішили, що кожний кандидат, чи то чоловік, чи жінка (бо можна було обрати й папесу), мав перебувати з закритим обличчям у капличці до самого свого виступу, аби враження від гримаси було свіжіше і яскравіше. Не минуло й хвилини, як капличка заповнилась учасниками змагань, і двері за ними зачинились.

Копеноль із свого місця усім розпоряджався, всім диригував, усьому давав лад. Під час тієї метушні кардинал, не менш прикро вражений, ніж Гренгуар, посилаючись на невідкладні справи та вечерю, разом із своїм почтом залишив зал, і та сама юрба, яку так схвилювало його прибуття, навіть не звернула уваги на те, що він пішов геть. Тільки Гійом Рім помітив, що його превелебність утік. Увага натовпу, мов сонце, здійснювала свій кругообіг: виникнувши в одному кінці залу, вона затрималась на

якийсь час посередині, а тепер перейшла на протилежний кінець. І мармурова плита, і вкритий парчею поміст уже відіграли свою роль, настала черга каплиці Людовіка XI. З цієї хвилини всяк міг шаліти, як хотів. У залі лишилися самі фламандці та різний набрид.

Почали показувати гримаси. Перша пика, яка з'явилась у віконці, була з червоними вивернутими повіками, роззявленим, як паща, ротом, в чолом, поморщеним, наче гусарські чоботи часів Наполеона, — вона викликала такий шалений вибух реготу серед усіх цих неотесаних простаків, що Гомер, мабуть, подумав би, що то боги. Однак Великий зал був зовсім не схожий на Олімп, і нещасний Гренгуарів Юпітер розумів це краще за всіх. Показалася друга гримаса, за нею третя, потім ще одна, і ще, й за кожним разом регіт та радісне тупотіння ніг ставали гучніші. Було в тому видовищі щось запаморочливе, щось могутнє, п'янке й заворожуюче, була сила, вплив якої важко відтворити в уяві нинішніх читачів.

Уявіть собі низку облич, які, змінюючи одне одне, зображають собою всі геометричні фігури — від трикутника до трапеції, від конуса до багатогранника; вирази всіх людських почуттів, від гніву до хтивості; усі особливості віку — від зморщок новонародженої дитини до зморщок баби, якій уже три чисниці до смерті; всі релігійні фантастичні образи — від Фавна до Вельзевула; всі профілі тварин — від пащі до дзьоба, від риля до морди. Уявіть собі, що всі потвори з Нового мосту, ці скам'янілі під рукою Жермена Пілона кошмари, починають оживати, дихати й по черзі приходять глянути вам в обличчя своїми палаючими очима; що всі машкари венеціанського карнавалу миготять перед вами; словом, уявіть безперервний калейдоскоп людських облич.

Оргія набувала дедалі більш фламандського характеру. Сам Тенірс не зміг би до пуття відтворити її; уявіть битву Сальватора Роза, перетворену на вакханалію. Вже не було ні школярів, ні нослів, ні городян, ні чоловіків, ні жінок; звикли Клопен Труйльфу, Жіль Рогатий, Сімона Чотири-Фунти, Робен Пуспен. Усе змішалось в загальному безумстві. Великий зал став величезним горном зухвальства й безсоромності, в якому кожен рот волав, кожне обличчя корчило гримасу, кожне тіло потворно звивалось. Усе вило й ревіло. Химерні пика, що, скрегочучи зубами, викривлялися в отворі розети, були як солом'яні віхті, кинуті в полум'я. А над усією цією юрбою, наче пара над

казавом, здіймався якийсь їдкий, гострий, пронизливий, немов свист, звук, подібний до дзижчання гедзя.

— Ой-ой! Хай йому чорт!

— Диви, яка пика!

— Ет, вона нічого не варта!

— Давайте іншу!

— Гійомето Можернкої, поглянь лишень на цю бичачу морду. Якби до неї та ще роги, був би точнісінько твій чоловік.

— Далі!

— Клянусь папським черевом! А це що за пика?

— Гей ти! Це шахрайство! Показувати можна тільки обличчя.

— Ну й клята Перета Кальбот! На все здатна!

— Слава! Слава!

— Я задихаюся!

— А он у того вуха ніяк не пролазять!

І так далі, й так далі...

Треба однак віддати належне нашому другові Жеанові. Він один серед цього шабашу не залишав свого місця, тримаючись за верхівку колони, як юнга за щоглу. Він біснувався, шаленів і, широко роззявивши рота, верещав так, що вже й чути не було — не тому, що його заглушав загальний гамір, а тому, що верещання Жеана вже перейшло межі різких звуків, які може сприймати людський слух, тобто перевищило дванадцять тисяч коливань у секунду за Совером або вісім тисяч — за Біо.

Щодо Гренгуара, то він спершу розгубився, але швидко опанував себе. Він уже звик до зрадливості долі.

— Продовжуйте виставу! — втретє крикував він своїм машинам-комедіантам. Гренгуар, широко ступаючи, походжав перед мармуровою плитою, і раптом йому спало на думку й собі показатися через віконечко каплиці, хоча б тільки заради того, щоб потішитися, зробивши гримасу перед цією невдячною юрбою. «Та ні, це було б недостойно мене; ніякої помсти! Борімося до кінця! — казав він сам до себе. — Влада поезії над народом велика; я поверну цих людей на добру путь. Побачимо, що переможе — гримаси чи художнє слово».

Та ба! Він залишився єдиним глядачем своєї містерії.

Тепер стало ще гірше, ніж було досі. Гренгуар бачив тільки спини.

А втім, я помиляюсь. Той терплячий товстун, з яким Гренгуар у якусь критичну мить уже радився, сидів, як і

раніше, обличчям до сцени. Що ж до Жіскети та Лісгарди, то вони вже давно втекли.

Гренгуар був до глибини душі зворушений вірністю свого єдиного глядача. Підійшов до нього і, обережно торкнувшись його руки (бо товстун, опершись на балюстраду, куняв), сказав:

— Дякую вам, добродію.

— За що, пане? — спитав товстун, позіхаючи.

— Я бачу, — відповів поет, — що вам докучає весь цей гамір, який перешкоджає спокійно слухати п'єсу. Та будьте певні: ваше ім'я знатимуть нащадки. Будь ласка, скажіть, як вас звать?

— Рено Шато, хранитель печатки паризької тюрми Шатле, до ваших послуг.

— Пане, ви тут єдиний прихильник муз, — сказав Гренгуар.

— Ви дуже люб'язні, пане, — відповів хранитель печатки Шатле.

— Ви єдина людина, — вів далі Гренгуар, — яка уважно слухала містерію. Сподобалась вона вам?

— Гм, гм! — відповів товстун, ще не зовсім прокинувшись. — Це справді доволі забавно.

Гренгуарові довелося задовольнитися цією похвалою, бо грім оплесків, змішаний з гучними схвальними вигуками, раптом урвав їхню розмову. Пацу блазнів обрали.

— Слава! Слава! Слава! — ревла юрба.

Пика, яка в ту мить красувалася в отворі розетки, була й справді гідна подиву. Після всяких п'ятикутних, шестикутних та інших химерних облич, що одне за одним з'являлися в отворі не досягаючи того взірця потворності, який у збудженій уяві створила собі юрба, тільки така неповторно бридка гримаса могла вразити це збіговисько й викликати бурхливе захоплення. Сам метр Копеноль аплодував їй, і навіть Клопен Труйльфу, який теж брав участь у змаганнях — а тільки бог знає, якого високого рівня потворності могло досягти його обличчя, — визнав себе переможеним. Ми зробимо те саме. Не будемо й намагатися відтворити в уяві читача цього чотиригранного носа, підковоподібного рота, маленького, майже прикритого рудою щетинистою бровою, лівого ока, тоді як праве зовсім зникало під величезною бородавкою, кривих, пощерблених зубів, схожих на зубастий мур фортеці, тріснуту губу, над якою стирчав, немов слонове ікло, один із зубів, роздвоєного підборіддя. Та ще важче відтворити

вираз цього обличчя, якусь суміш злости, подиву і смутку. Спробуйте-но увітати собі цей образ.

Схвалення було одностайним. Усі кинулись до каплиці. Звідти, тріумфуючи, вивели щасливого обранця — папу блазнів. І тільки тепер подив і захоплення юрби досягли своєї вершини. Гримаса була його справжнім обличчям.

Точніше, він увесь являв собою гримасу. Величезна голова, вкрита рудим волоссям, між плечима — здоровенний горб, другий, такий же — на грудях; ноги такі криві, що сходилися тільки в колінах, схожі на два серпи, з'єднані ручками; широкі ступні, потворні руки. І при всій цій потворності — якийсь грізний вираз сили, спритності та відваги, — дивний виняток із споконвічного правила, за яким і сила, і краса є наслідком гармонії. Ось якого папу обрали собі блазні.

Здавалося, що це розбитий, а потім невдало зліплений велетень.

Коли ця подоба циклопа з'явилася на порозі каплиці, нерухома, кремезна і майже однакова завширшки і завдовжки, «квадратна в своїй основі», як сказала одна велика людина, то по її напівчервоному, напівфіолетовому одягу, всіяному срібними дзвіночками, і передусім по її неперевершеній потворності юрба одразу впізнала, хто це, і в один голос закричала:

— Та це ж Квазімодо, дзвонар! Квазімодо, горбань із Собору Паризької богоматері! Квазімодо одноокий! Квазімодо кривоногий! Слава! Слава!

Видно, бідолаха мав багатий набір прізвиськ.

— Стережіться, вагітні жінки! — гукали школярі.

— І ті, що хочуть завагітніти! — додав Жеан.

Жінки й справді затуляли обличчя руками.

— Ох! Огидна мавпа! — мовила одна.

— Така ж зла, як і бридка! — додавала друга.

— Справжнісінький чорт! — кидала третя.

— Я, на лихо, живу біля Собору й цілісіньку ніч чую, як він тинається по даху.

— Разом з котами.

— Він завжди на наших дахах.

— І аурочує нас крізь димарі.

— Одного вечора ця страшення пика зазирнула до мене у вікно. Я подумала, що то якийсь чоловік. Ну й злякалася ж!

— Я певна, що він літає на шабаш. Якось залишив мітку в ринві на моєму даху.

- От бридка пика!
- От мерзенна душа!
- Тьху!

Чоловіки, навпаки, були в захваті й плескали в долоні. Квазімодо, який викликав це сум'яття, все ще стояв у дверях каплиці, нерухомих, похмурий і серйозний, дозволяючи милуватися собою.

Один школяр, здається, Робен Пуспен, підбіг ближче і зареготав йому просто в обличчя. Квазімодо взяв його за пояс і відкинув кроків на десять у натовп. І все це — не кажучи ні слова.

Захоплений метр Копеноль підійшов до нього.

— Істинний хрест! Найсвятіший отче, досконалішої творчості я ніколи в житті не бачив. Ти гідний бути папою не тільки в Парижі, а навіть у Римі.

Кажучи це, він весело поплескав Квазімодо по плечу. Той не ворухнувся.

Копеноль вів далі:

— З таким чортом, як ти, я б охоче гульнув, хай би це мені коштувало навіть дюжину новісіньких турських ліврів! Що ти на це скажеш?

Квазімодо мовчав.

— Істинний хрест! — вигукнув панчішник. — Ти що, глухий?

Дзвонар і справді був глухий.

Тим часом поведінка Копеноля починала, видно, дратувати Квазімодо; він раптом обернувся до нього і так страшно заскреготав зубами, що фламандський велетень позадкував, як бульдог від kota.

І тоді навкруг цієї дивовижної постаті утворилося коло страху і пошани радіусом щонайменше п'ятнадцять кроків. Якась бабуся пояснила метрові Копенолу, що Квазімодо глухий.

— Глухий! — по-фламандськи грубо зареготав панчішник. — Істинний хрест! Та це ж неперевершений пана!

— Стривай! Я знаю його! — вигукнув Жеан, злізши нарешті із своєї капітелі, щоб краще розгледіти Квазімодо. — Це ж дзвонар мого брата архідіякона. Добридень, Квазімодо!

— Чорт, а не людина! — сказав Робен Пуспен, усе ще не отямившись від свого падіння. — Подивись на нього — горбань. Почне йти — кульгавий. Гляне на тебе — одноокий. Заговориш до нього — глухий. Та чи є хоч язик у цього Поліфема?

— Він говорить, коли захоче,— сказала стара.— Оглух від дзвонів. Він не німий.

— Тільки цього ще йому бракує,— зауважив Жеан.

— Та й одне око у нього зайве,— докинув Робен Пуссен.

— Е, ні,— розсудливо промовив Жеан.— Одноокий значно більший каліка, ніж сліпий. Бо одноокий бачить, чого він позбавлений.

Тим часом усі жебраки, всі слуги, усі злодюжки разом із школярами гуртом рушили до шафи судових писарів по картонну тиару та мантию блазеньського папи. Квазімодо мовчки, навіть з якоюсь гордовитою покорою дозволив одягнути себе. Потім його посадили на строкато розмальовані ноші. Дванадцять членів братства блазнів підняли його на плечі, якась гірка і презирлива радість розцвіла на похмурому обличчі циклопа, коли він побачив біля своїх кривих ніг голови усіх цих гарних, струнких чоловіків. Потім, за встановленим звичаєм, уся процесія галасливих обідранців перед тим, як вийти на паризькі вулиці та майдани, почала обходити внутрішні галереї Палацу правосуддя.

VI. Есмеральда

Нам приємно повідомити читачів, що Гренгуар і його п'єса стійко витримали весь цей гармидер. Спонукувані ним актори невтомно виголошували слова твору, а Гренгуар невтомно їх слухав. Він примирився з навколишнім галасом і вирішив не здаватися до кінця, все ще сподіваючись привернути увагу глядачів до своєї п'єси. Цей промінь надії став ще ясніший, коли Гренгуар побачив, що Квазімодо, Копеноль і весь кортеж папи блазнів з великим галасом покидають зал. Юрба жадібно ринула за ними.

— Чудово! — промовив Гренгуар сам до себе.— Нарешті всі ці бешкетники йдуть геть.

На жаль, «бешкетниками» були всі глядачі. За якусь мить Великий зал збезлюднів.

Щоправда, кілька глядачів іще лишилось, одні сиділи самотньо, інші юрмилися групами навкруг колон; це були старі люди, діти, яким набридли галас і метушня. Кілька школярів усе ще сиділи на підвіконнях і звідти дивились на майдан.

«Ну що ж,— подумав Гренгуар,— і цих досить, щоб дослухати до кінця мою містерію. Їх, звісно, мало, зате це публіка добірна, освічена».

Проте за кілька хвилин з'ясувалося, що нема кому виконувати симфонію, яка мала справити особливо сильне враження при появі пречистої діви. Гренгуар згадав, що всіх його музикантів захопила в собою процесія папи блазнів.

— Не зважайте, грайте далі!— стоїчно вигукнув поет.

І підійшов до групи городян, котрі начебто говорили про його твір. Ось уривок розмови, який він почув:

— Метре Шенто, ви знаєте Наварреський палац, що належав панові де Немуру?

— Авжеж, навпроти Бракської каплиці.

— Так оце недавно казна віддала його в оренду живописцеві Гійому Александру за шість паризьких ліврів і вісім су на рік.

— Як зростає орендна плата!

«Ну що ж! — зітхаючи, подумав Гренгуар.— Зате інші слухають».

— Друзі! — звенацька крикнув один з молодих пустунів, що сиділи на підвіконні.— Есмеральда! Есмеральда на майдані!

Це слово справило магічний ефект. Усі, хто ще був у залі, повторюючи: «Есмеральда! Есмеральда!», кинулись до вікон, вилазили на підвіконня, аби побачити, що діється на майдані.

В той же час на вулиці почулися гучні оплески.

— Що то за Есмеральда? — у розпачі стискаючи руки, промовив Гренгуар.— О боже мій! Тепер, видно, їх не одірвеш од вікон.

Обернувшись до мармурової плити, він побачив, що актори не грають. Юпітер, який саме в цей час мав з'явитись із своєю блискавкою, нерухомо стояв унизу біля сцени.

— Мішель Жіборн! — сердито крикнув поет.— Чого ти там застряв? Твій вихід! Лізь нагору!

— На жаль, не можу,— відповів Юпітер.— Якийсь школяр забрав драбину.

Гренгуар глянув на сцену: драбина й справді зникла. Усяке сполучення між зав'язкою та розв'язкою п'єси було перерване.

— Теленень! — пробурмотів він.— І навіщо йому здалася ця драбина?

— Щоб глянути на Есмеральду, — жалібно пояснив Юпітер. — «Стривай, — сказав цей школяр, — ось нікому не потрібна драбина», — і забрав її.

Це був останній удар. Гренгуар сприйняв його покірно.

— Ідть усі к бісу! — гукнув він до комедіантів. — Якщо мені заплатять, я розрахуюся з вами.

І він, похнюпившись, відступив, але відступив останній, як відступає полководець, що хоробро бився до кінця.

Спускаючись покрученими сходами Палацу, він цідив крізь зуби:

— Ну й збіговисько віслюків та дурнів ці парижани! Приходять, щоб послухати містерію, і зовсім її не слухають. Їм усе цікаво: Клопен Труйльфу, кардинал, Копеноль, Квазімодо, сам чорт, тільки не пречиста діва. Коли б я знав, то показав би вам пречистих дів, йолопи, аякже! А сам я? Прийшов побачити лиця глядачів, а побачив тільки спини! Бути поетом і мати успіх, гідний якогось шарлатана! Щоправда, й Гомер жебракував по грецьких селищах, а Назон помер у вигнанні серед московитів. Але хай мене дідько вхопить, коли я знаю, що то за «Есмеральда»! І що воно за слово? Певно, щось єгипетське!

КНИГА ДРУГА

I. Від Харібди до Сцілли

У січні смеркає рано. На вулицях вже посутеніло, коли Гренгуар вийшов з Палацу правосуддя. Темрява була до душі йому; хотілося скоріше дістатися до якоїсь безлюдної вулички, щоб там на дозвіллі поміркувати, дати філософові накласти першу пов'язку на рану поета. Зрештою, філософія була тепер його єдиним притулком, бо він не мав де перевечувати. Після блискучого провалу п'єси, він не насмілювався повернутись до помешкання, яке наймав на Складській вулиці, проти Сінної пристані. Гренгуар розраховував, що, одержавши винагороду за свою епіталаму, віддасть піврічний борг за житло метрові Гійому Ду Сіру, відкупникові міського мита з торговців худобою, а той борг становив дванадцять паризьких су — тобто в дванадцять разів більше від того, що він мав на цім світі, разом із штаньми, сорочкою і капелюхом. Зупинившись біля хвіртки тюрми при Святій Каплиці, Гренгуар

хвилину розмірковував, де ж йому переночувати, яку з паризьких вулиць обрати для цього. Раптом пригадав, що минулого тижня бачив на Шевській вулиці, біля дверей будинку одного з радників парламенту, кам'яну приступку, з якої сідають верхи на мулів, і тоді ж подумав, що при потребі вона могла б стати чудовою подушкою для жебрака або поета. Він подякував долі, яка послала йому таку щасливу думку. Але, зібравшись уже перейти Палацовий майдан, щоб заглибитися в лабіринт Сіте, де ще й тепер звиваються старі вулиці-сестри — Бондарська, Стара Сукояна, Шевська, Єврейська та інші — тільки вже з дев'ятиповерховими будинками, Гренгуар зненацька побачив процесію пани блазнів: при світлі смолоскипів, під звуки його, Гренгуарового оркестру, страшенно галасуючи, вона теж виходила з Палацу правосуддя, перетинаючи дорогу. Це видовище знову роз'ятрило рану його зневаженого самолюбства. Гренгуар квапливо подався геть. Невдача з п'есою сповнила поетову душу такою гіркотою, що все хоч якось пов'язане з сьогоднішнім святом драгувало його й завдавало ще більшого болю.

Він хотів піти мостом Сен-Мішель, та по ньому бігали дітлахи із смолоскипами й тріскачками.

— Хай їм чорт, цим потішним вогням! — пробурмотів Гренгуар і повернув до мосту Міняйл. На будинках, перед мостом, висіло три великих полотнища — із зображеннями короля, дофіна та Маргарити Фландрської — і шість малих, на яких були намальовані «парсуни» ерцгерцога Австрійського, кардинала Бурбонського, вельможного пана де Боже, принцеси Жанни Французької, позашлюбного сина герцога Бурбонського; все освітлювали смолоскипи. Юрба була в захваті.

— Щасливий цей Жеан Фурбо, художник! — тяжко зітхнувши, мовив Гренгуар і повернувся спиною до полотнищ. Перед ним була вулиця; вона видавалася темною та безлюдною, і Гренгуар сподівався схватися там від святкового гамору й блиску. Поет рушив углиб її. Але одразу ж зачепився за щось і впав. Там була в'язка гілочок із святкового деревця, яку судові писарчуки з нагоди торжества поклали вранці під дверима голови суду. Гренгуар мужньо витерпів і це. Підвівся й пішов до річки. Поминувши вежі цивільного та кримінального суду й пройшовши вздовж високого муру королівських садів піщаним, незабрукованим берегом, де болото сягало йому до кісточок, Гренгуар дістався до західної частини Сіте і якийсь

час розглядав Коров'ячий острівець, якого нині вже не видно — він зник під бронзовим конем Нового мосту. Цей острівець видався Гренгуарові якоюсь чорною масою, відділеною від нього вузьким струмком, що білів у темряві. При мерехтливому тьмяному світлі вогника там можна було розгледіти якийсь наче курінь, схожий на вулк; у ньому поромник — перевізник корів ховався на ніч.

«Щасливий перевізник! — подумав Гренгуар.— Ти не мрієш про славу, не пишеш епіграм! Тобі нема діла до того, як одружуються королі та бургундські принцеси! Ти не знаєш інших маргариток, окрім тих, що їх твої корови скубуть на зелених квітневих лужках. А мене, поета, освистали, я тремчу від холоду, я заборгував дванадцять су, мої підметки такі прозорі, що могли б замінити скельця у твоєму ліхтарі. Спасибі тобі, перевізнику. Мої очі відпочивають, дивлячись на твою хижку, і це допомагає мені забути про Париж!».

З ліричного екстазу Гренгуара вивів вибух великої подвійної петарди, який раптом пролунав з благословенної хижки. То перевізник вносив свою частку в святковій розвазі, бавлячись потішними вогнями.

Від цього вибуху в Гренгуара мороз пішов поза шкірою.

— Прокляте свято! — вигукнув він.— О господи! Невже ти переслідуватимеш мене повсюди? О боже мій! Навіть біля паромникової хижки!

Гренгуар глянув на Сену, що текла вниз, і страшна спокуса охопила його.

— Ох,— сказав поет,— з якою радістю я б утопився, коли б вода була не така холодна!

І тоді він у відчай вирішив: якщо вже не можна втекти від папи блазнів, від полотниць Жеана Фурбо, святкового деревця, потішних вогнів і петард, то краще буде зухвало кинути в самісіньке серце свята й піти на Гревський майдан.

«Там мені привнаймі,— подумав поет,— залишиться від святкового вогняця хоч якась головошка, щоб зігрітися, і я, може, повечеряю хоч крихтами з тих трьох величезних цукрових кренделів у формі королівських гербів, які виставлено для частування паризького люду».

II. Гревський майдан

У наші дні від колишнього Гревського майдану залишився тільки ледь помітний слід — чарівна башточка в північному кутку. Але і її вже майже поховано під грубим шаром фарби, якою заліплено чіткі грані її скульптурних прикрас, і, мабуть, незабаром башточка зникне зовсім, затоплена повинню нових будинків, що так швидко поглинає всі старі паризькі будівлі.

Людям, що, як і ми, ніколи не можуть пройти Гревським майданом, не глянувши із співчуттям та симпатією на цю бідну башточку, затиснуту між двома спорудами часів Людовіка XV, нетрудно відтворити в своїй уяві групу будівель, до яких вона належала, і весь готичний майдан XV століття.

Він, як і тепер, мав форму неправильної трапеції, оточеної з одного боку набережною, іще з трьох — рядом високих, вузьких і похмурих будинків. Удень там можна було милуватися різноманітністю цих оздоблених кам'яними або дерев'яними скульптурами споруд, що вже й на той час були довершеним взірцем будівель всіляких архітектурних стилів середньовіччя від одинадцятого до п'ятнадцятого століття. Були тут і прямокутні вікна, що починали витісняти стрілчасті, й напівкруглі романські, на зміну яким свого часу прийшли стрілчасті і які разом з ними ще прикрашали другий поверх старовинного будинку Роландової вежі на розі майдану і набережної Сени, біля вулиці Чинбарів. Уночі серед цієї маси будинків можна було розгледіти лише чорну зубчасту лінію дахів, що гострими кутами стирчали довкола майдану. Однією з головних відмінностей між теперішніми містами й містами стародавніми є те, що сьогодні на майдани та вулиці дивляться фасади будинків, а колись на них дивилися причілки. Минуло вже два століття, як будинки повернулися фасадами до вулиць.

На східному боці майдану, в центрі, височіла громіздка, змішаного стилю споруда, що складалася з трьох суміжних будівель. Вона мала три різні назви, які пояснювали її історію, призначення й архітектуру: «Будинок дофіна», бо тут мешкав Карл V, коли він ще був дофіном; «Торговельна палата», бо в ній містилась міська ратуша; «Будинок з колонами» (*domus ad piloria*), бо ряд грубих колон підпирав три його поверхи. Тут було все потрібне для жителів такого славного міста, як Париж: каплиця, щоб

молитися; зал для судових засідань, щоб чинити суд і розправу над королівськими підданими; а під самісіньким дахом — арсенал, повний вогнепальної зброї. Городяни Парижа знали: щоб зберегти привілеї міста, самих молитов і судових позовів, часто буває замало, і тому на одному з горіщ вони мали в запасі кілька надійних, хоча й іржавих аркебузів.

Гревський майдан уже в ті часи справляв зловісне враження, яке й сьогодні виникає від жахливих спогадів, від похмурого вигляду цього майдану і вигляду ратуші Домініка Бокадора, спорудженої на місці «Будинку з колонами». Слід сказати, що шибениця й ганебний стовп, — або, як тоді казали, «правосуддя й драбина», — які весь час стояли рядом, посеред майдану, примушували відвертати очі від цього фатального місця, де гинуло стільки людей, повних сил і життя, й де через п'ятдесят років по тому виникла «гарячка Сен-Вальє» — ця хвороба страху перед ешафотом, найпотворніша з усіх хвороб, бо не від бога вона, а від людей.

Втішно думати, — зауважимо мимохідь, — що смертна кара, атрибути якої — колеса, кам'яні шибениці, всякі вмуровані в брук знаряддя тортур — ще триста років тому захаращували Гревський майдан, Центральний ринок, майдан Дофіна, перехрестя Трауар, Свинячий ринок, цей відразливий Монфокон, Поліцейську заставу, Котячий майдан, ворота Сен-Дені, Шампо, ворота Боде, ворота Сен-Жак, не кажучи вже про безліч шибениць, споруджених єпископами, прево, капітулами, абатами, пріорами, які мали право чинити суд; не беручи до уваги масових страт, коли злочинців топили за рішенням суду в Сені, — втішно думати, що сьогодні ця стародавня володарка феодального суспільства, поступово втративши весь свій обладунок, усю пишноту тортур, для яких кожні п'ять років переробляли шкіряне ложе у Великому Шатле, нині майже зникла з наших законів та наших міст, і володіє в нашій величезній Парижі лише одним абезчещеним куточком — Гревським майданом, однією мізерною гільйотиною, боязкою, стривоженою, соромливою, яка, завдавши удару, миттю ховається, немов боїться, що її схоплять на місці злочину.

III. Besos para golpes¹

Поки П'єр Гренгуар дістався до Гревського майдану, він добряче змерз. Щоб уникнути штовханини на мосту Міньяйл і не бачити полотнищ Жюана Фурбо, він рушив через міст Млинарів; але по дорозі колеса єпископських млинів так забризкали його болотом, що блаженська одежина стала геть мокра. До того ж після провалу п'єси, його, здавалося, морозило ще дужче і він поспішив до святкового вогнища, яке яскраво палахкотіло серед майдану. Але багаття те звідусіль обступив густий натовп.

— Кляті парижани! — пробурмотів Гренгуар, бо, як справжній драматург, він був схильний до монологів.— Бач, тепер вони заступають вогонь, а мені так треба хоч трошки погрітися. Черевки мої промокли, а ті кляті млини ще вихлюпнули на мене потоки своїх сліз. Хай йому чорт, тому паризькому єпископові з його млинами! Цікаво знати, навіщо єпископові млини? Чи не думає він стати мірошником. Якщо йому для цього бракує лише моїх прокльонів, то я кляню і його самого, і його собор та млини. Ану погляньмо, чи розступляться ці роззяви! І що вони там роблять? Гріються. Гарна розвага! Дивляться, як палає добра сотня в'язок хмизу. Гарне видовище!

Придивившись ближче, він помітив, що коло навкруги королівського вогнища значно ширше, ніж треба для того, щоб грітися і що люди зібралися сюди не тільки тому, що тут палала сотня в'язок хмизу.

На просторій, вільній місцині, між натовпом і вогнищем танцювала молода дівчина.

Гренгуар, цей філософ-скептик, цей ірвічний поет, був так зачарований блискучим видінням, що в першу мить не міг збагнути, хто вона, та дівчина,— людська істота, фея чи ангел.

Вона була невисока, хоча й видавалась високою, такий стрункий та зграбний був її тонкий стан. Вона була смуглява, проте легко було догадатися, що при денному світлі її шкіра мала чудовий золотавий полиск, як у андалузок та римлянок. Маленька ніжка в гарненькому вузенькому черевичку теж була мов у андалузки, так легко вона ступала. Дівчина танцювала, кружляла, пурхала на старому перському килимі, недбало кинутому їй під ноги, і

¹ Поцілунки за удари (*isp.*).

щоразу, коли її сяюче личко оберталось до вас, її великі чорні очі засліплювали вас, наче блискавка.

Усі погляди були прикуті до неї, люди стежили, затамувавши подих, роззявивши роти. Дівчина танцювала під звуки баскського тамбурина, який її округлі руки підносили над головою; тоненька, бистра мов оса, в золотистому корсажі й барвистій спідниці, що розвіталася від швидкого танцю, з оголеними плечима, стрункими ніжками, що мелькали з-під спідниці, чорним волоссям, блискучими очима — вона видавалася неземною істотою.

«Далєбі,— подумав Гренгуар,— це саламандра, німфа, богиня, це вакханка з гори Менад!»

У цю мить одна коса «саламандри» розплелася, і мідна монета, що була до неї прив'язана, покотилася по землі.

— Е, ні,— сказав поет,— вона циганка.

Міраж розвіявся.

Дівчина знову почала танцювати. Вона взяла долі дві шпаги, притулила вістрями до чола й заходилася обертати їх в одному напрямі, сама кружляючи в протилежному. Справді, це була звичайнісінька циганка. Та хоч яке велике було Гренгуарове розчарування, видовище не втратило для нього своєї принадності й чарівності. Яскравочервоне світло святкового вогнища падало на обличчя людей, на смугляве чоло танцюристки і кидало блідий відблиск і хитливі тіні в глиб майдану, на чорний, потрісканий фасад старовинного «Будинку з колонами» з одного боку й на розпростерті кам'яні рамена шибениці — з другого.

Серед тисяч освітлених полум'ям вогнища обличчя вирізнялося одне, суворе, замкнуте й похмуре лице чоловіка, який стежив за танцюристкою особливо пильно. Невідомий, одяг якого не можна було розгледіти за натовпом, мав, здавалося, не більше, як тридцять п'ять років, а проте був уже лисий. Тільки на скронях у нього лишилося кілька пасом рідкого сивуватого волосся; високий і широкий лоб його вже вкривали зморшки, але в запаліх очах виблискували молодечий запал, жадаба життя й глибока пристрасть. Він не зводив очей з циганки, і поки шістнадцятирічна дівчина безтурботно танцювала, й пурхала, викликаючи захоплення натовпу, його обличчя ставало дедалі похмуріше. Час від часу у нього то впривалося зітхання, то появлялась усмішка на устах, але усмішка-була ще гіркіша, ніж зітхання.

Нарешті дівчина, задихавшись, зупинилась, і довкола вибухнули оплески.

— Джалі! — покликала циганка.

І Гренгуар побачив, як до неї підбігла гарненька біла маленька кізка, прудка, жвава, з блискучою вовною, з позолоченими ріжками й копитцями, в золоченому нашийнику; досі він не помічав кізки — вона лежала скраєчку килима й дивилася, як танцювала її господиня.

— Джалі,— сказала танцюристка,— тепер твоя черга.

І, присівши, дівчина граціозно простягла до кізочки свій тамбурин.

— Джалі,— спитала вона,— який тепер місяць?

Кізка підняла передню ніжку й стукнула ратичкою один раз по тамбурину. Справді, був перший місяць — січень. Натовп заплодував.

— Джалі,— знову спитала дівчина, перевернувши тамбурин другим боком,— яке сьогодні число?

Джалі підняла позолочену ратичку і вдарила шість разів у тамбурин.

— Джалі,— провадила далі циганка, знову перевернувши тамбурин,— котра зараз година.

Кізка вдарила сім разів, і куранти на вежі «Будинку з колонами» зараз же вибили сьому.

Народ був у захваті.

— Це чаклунство! — почувся зловісний голос у натовпі. То був голос чоловіка, який не зводив очей з циганки.

Дівчина затремтіла і обернулась, але оплески заглушили той загрозливий вигук. Вона знову повернулась до кізки.

— Джалі, як ходить метр Гішар Гран-Ремі, капітан міських стрільців, під час процесії на стрічення?

Кізка стала на задні ніжки й почала мекати, пересуваючись так кумедно й поважно, що всі глядачі зайшлися реготом від цієї пародії на святенницьке благочестя капітана стрільців.

— Джалі,— знову спитала дівчина, підбадьорена дедалі більшим успіхом,— а як виголошує промову королівський прокурор духовного суду метр Жак Шармолю?

Кізка сіла й замекала, так дивно підкидаючи передні ніжки, що все в ній — поза, рухи, звуки — одразу нагадала Жака Шармолю, бракувало тільки поганої французької і латинської вимови.

Натовп аплодував щосили.

— Святотатство! Блюзнiрство! — знову почувся голос лисого чоловіка.

Циганка обернулася.

— Ах,— промовила вона,— знову цей лихий чоловік.

Потiм, закопиливши нижню губу, дiвчина зробила гримасу, як видно, звичну їй, повернулася на каблучку й почала збирати в тамбурин пожертви глядачiв.

Крупнi й дрiбнi сiрбнi монети, лiарди з орлом сипалися дощем. Коли танцюристка пiдiйшла до Гренгуара, він не обачно засунув руку в кишеню, й циганка зупинилась.

— Хай йому чорт! — сказав поет, знайшовши на днi своєї кишенi те, що там було, тобто нічого. А молода дiвчина все стояла бiля нього, дивлячись великими очима, i, простягнувши до нього тамбурин, чекала. Чоло Гренгуара вкрилося великими краплями поту.

Якби в його кишенi були всi скарби Перу, він без вагання вiддав би їх танцiвниці, але Гренгуар не мав золота Перу, та й самої Америки на той час iще не вiдкрили.

Несподiваний випадок виручив його.

— Ти вишиєшся звiдси, єгипетська сарано? — пролунав гострий голос iз найтемнiшого кутка майдану.

Дiвчина злякано обернулася. То крикнув уже не лисий чоловік, голос був жiночий, нестямний i злий.

Але той крик, що так налякав циганку, розвеселив юрбу хлопчакiв, якi вештались по майдану.

— Це затвориця з Роландової вежi! — закричали вони, нестримно регочучи. — Це лахмiтниця репетує. Чи вона ще не вечеряла? Однесiмо їй недоїдкiв iз святкових столiв.

I вони кинулися до «Будинку з колонами».

Тим часом Гренгуар, скориставшись iз збентеження танцiвниці, зник. Вигуки хлопчакiв нагадали йому, що він теж не вечеряв, i поет побiг за ними, але у маленьких пустунiв ноги були прудкiшi, нiж у нього, й коли він опинився бiля столiв, на них уже нічого не було. Не лишилося навіть жалюгідної перенiчки по п'ять су за фунт. Тiльки намальованi у 1434 році Мат'є Вiтерном стрункi королiвськi лiлеї з трояндами, прикрашали стiни. Це була мiзерна вечеря.

Невесело лягати спати без вечерi, а ще сумнiше лишитись голодним i не знати, де ночувати. Гренгуар опинився саме в такому становищi. Нi хлiба, нi притулку; в усiх бокiв його гнiтила скрута, на його думку, аж надто сувора. Він давно вже дiйшов тiєї iстини, що Юпiтер створив людину, коли на нього напала мiзантропiя, i що все своє

життя мудрецеві доводиться боротися проти долі, яка з усіх боків насає на його філософію. Що ж до Гренгуара, то ще ніколи вона не насадала так люто й жорстоко, як цього разу: поет відчував, що його шлунок уже б'є на сполох, і вважав, що з боку долі то вельми кепсько — руйнувати філософію за допомогою голоду.

З меланхолійних роздумів, у які він поринав дедалі глибше, його зненацька вивів дивний і ніжний-ніжний спів. То співала юна циганка.

Від її голосу, як і від танцю та вроди, віяло чимось незбагнено чарівним, чимось чистим і дзвінким, легким і окриленим, якщо можна так сказати. Це було нескінченне наростання мелодій, несподіваних рулад, а далі йшли прості музичні фрази, переплетені гострими і різкими звуками, потім варіації гам, які могли б збентежити навіть соловейка, але в яких усе-таки завжди була гармонія. М'які переливи октав здіймались і опускались, як перса молодій співачки. Її чарівне личко надзвичайно жваво відбивало всю примхливість пісні, від пристрасного захвату до величній цютливості. Вона неначе була то пустотливим дівчиськом, а то королевою.

Циганка співала невідомою Гренгуарові мовою, здавалося, вона сама не знала якою, бо вираз обличчя співачки мало відповідав змістові пісні.

Ось цей чотиривірш в її устах звучав нестямно весело:

Un cofre de gran riqueza
Hallaron dentro un pilar
Dentro del, nuevas banderas
Con figuras de espantar...¹

А за хвилину Гренгуарові на очі наверталися сльози — такого виразу вона надавала дальшим словам:

Alarabes de cavallo
Sin poderse menear,
Con espadas, y los cuellos,
Ballestas de buen echar...²

¹ Багатства великого скриню
В колоні неждано знайшли,
А в ній на знаменах шовкових
Страховищ малюнки були... (Ісп.)

² Араби на конях сиділи
Без руху, немов неживі,
У них на плечах самопали,
В руках їх — мечі бойові... (Ісп.)

Та все ж її пісня дихала радістю, і здавалося, що дівчина співає, мов пташка, спокійно, безжурно.

Пісня циганки порушила задумливість поета, як лебідь порушує гладінь води. Гренгуар слухав її з якоюсь насолодою, забуваючи все на світі. Вперше за довгий час він забув свої страждання.

Але то була лише коротка мить.

Той-таки жіночий голос, який урвав танець дівчини, тепер урвав її спів.

— Чи замовкнеш ти, чортова торохтіяко? — крикнула жінка з того ж темного закутка майдану.

Бідолашна «торохтіяко» замовкла. Гренгуар затулив вуха.

— О клята щербата пилка, що розстрожила ліру! — вигукнув поет.

Глядачі теж бурчали.

— К чорту веретницю! — чулося звідусіль.

І старе опудало, хоч його ніхто й не бачив на майдані, могло б дорого поплатитися за свої нападки на циганку, якби в ту мить увагу натовпу не відвернула процесія папи блазнів, яка, вже обійшовши багато вулиць і перехресть, галасливою юрбою ринула із смолоскипами на Гревський майдан.

Ця процесія, яку напі читачі бачили, коли вона виходила з Палацу правосуддя, по дорозі зросла, звівравши всіх паризьких пройдисвітів, гульвіс та волоцюг. І коли вона прибула на майдан, то було величне видовище.

Попереду простували цигани. Першим, верхи на коні, їхав циганський князь, а поряд ішли його графи, тримаючись за вуздечку та стремена; за ним безладно сунули цигани та циганки із своїми дітьми, які верещали на їхніх плечах; усі — князь, графи, чернь — у лахмітті й сухозлотиці. Далі — королівство Арго¹, тобто весь набрід Франції, розставлений по ранжиру, причому найдрібніші були попереду. Отак ішли вони по четверо в ряд, з різноманітними ознаками своїх звань у цьому дивовижному мистецтві — каліки, кульгаві, однорукі, кишенькові злодії, лжеепілептики, богомольці, хирляки, вдавані паралітики, розпусники, волоцюги, шахраї, палії, крутії, канюки, мазурики, домушники, — перелік усіх стоимив би самого Го-

¹ Argot (фр.) — умовна мова якої-небудь суспільної групи, професії, товариства та ін., що відрізняється від загальної мови наявністю слів, не зрозумілих стороннім. Тут Гюго називає «королівством Арго» декласований прошарок тогочасного Парижа.

мера. У центрі конклаву мазуриків і домушників ледве можна було розгледіти короля Арго, великого кесаря, який сидів навпочіпки на легенькому візочку, запряженому двома великими собаками. За королівством Арго йшла імперія Галілеї. Гійом Руденький, імператор галілейський, велично виступав у своїй пурпуровій, залитій вином халамиді, оточений жезлоносцями, підданими, писарчуками лічильної палати; перед ним ішли скоморохи, б'ючись між собою і витанцьовуючи якийсь пірричний танець. І завершувала похід корпорація судових писарів у чорних мантиях — вони виступали під звуки музики, гідної шабашу, несучи в руках великі свічки ярого воску й завітчані гілочки святкового деревця. У центрі цього натовпу вищі чини братства блазнів несли на своїх плечах ноші, заставлені свічками густіше, ніж рака святої Женев'єви під час чуми. А на ношах, сяяв у мантиї і тиарі, з патерицею новообраний папа блазнів — дзвонар Собору Паризької богоматері Квазімодогорбань.

Кожен загін цієї химерної професії мав свою особливу музику. Цигани били в балафоси й африканські тамбури. В «арготинців», народу вельми маломузикального, були все ще віоли, пастуші ріжки і старовинні рюбеби дванадцятого століття. Їх ненабагато випередило галілейське царство: в його музиці ледве розрізнялися звуки якоїсь жалюгідної ребеки — скрипки дитячого періоду мистецтва, яка мала тільки три тони. Зате навколо папи блазнів у величній какофонії розгорталося все музичне багатство епохи. Щоправда, воно теж обмежувалось ребеками верхніх, середніх і нижніх регістрів та ще флейтами й мідними інструментами. Ба! Наш читач уже знає, що то був оркестр Гренгуара.

Важко-змалювати той вираз гордовитої і блаженної радості, якою світилося похмуре й потворне обличчя Квазімодо весь час, поки юрба йшла від Палапу правосуддя до Гревського майдану. Вперше в своєму житті він відчув насолоду від задоволеного самолюбства. Досі знав лише зневагу, презирство до свого становища, огиду до своєї особи. І тепер, дарма що був глухий, він, немов справжній папа, тішився привітаннями цієї юрби, яку ненавидів за те, що відчував її ненависть до себе. Байдуже, що його народ був тільки збіговиськом блазнів, калік, злодіїв, жебраків! Це все-таки був народ, а він — володар. І Квазімодо серйозно сприймав усі ці іронічні оплески та глумливі вияви пошани, до яких, однак, домішувався, треба визнати, справж-

ній страх. Бо горбань був сильний, бо кривоногий був меткий, бо глухий був злий: три якості, що вгамовували насмішників.

А втім, ми зовсім не певні, що новий папа блазнів добре усвідомлював почуття, які сповнювали його самого, і ті, що їх він викликав у інших людей. Дух, який жив у цьому недоладному тілі, був такий же недовершений і убогий. Отож усе те, що відчував Квазімодо в цю мить, було неясне, плутане, туманне. Тільки радість переймала його, гордість володіла ним. Похмуре, жалюгідне обличчя його, здавалось, випромінювало сяйво.

І ось саме в ту хвилину, коли сп'янілого від власної величчя Квазімодо урочисто проносили повз «Будинок з колонами», юрба з подивом і жахом побачила, як до горбаня кинувся якийсь чоловік і відер з його рук дерев'яну позолочену патерицю — знак блазнівської папської гідності.

Цей сміливець був той самий лисий чоловік, який щойно, змішавшись з юрбою, що оточувала циганку, злякав її своїми сповненими погрози й ненависті словами. На ньому було вбрання духовної особи. Тільки-но він вийшов з натовпу, Гренгуар, що доти не бачив його, здивовано вигукнув:

— Ти ба! Це ж мій учитель герметики¹, дом² Клод Фролло, архідиякон! Якого дідька йому треба від цього паскудного горбаня? Той же його зараз проковтне!

І справді, у натовпі пролунав крик жаху. Страшний Квазімодо рвонувся з нош, і жінки відвернулися, щоб не бачити, як він роздере архідиякона.

Горбань одним стрибком опинився біля священника, глянув на нього і впав перед ним навколішки.

Священик зірвав з нього тіару, зламав його патерицю, розірвав мішурну мантию.

Квазімодо, низько схиливши голову і схрестивши руки, все ще стояв навколішках. Потім між ними почався дивний діалог мовою знаків і жестів, бо жоден з них не промовив ні слова. Священик стояв випроставшись, розгніваний, грізний, владний; Квазімодо розпростерся долі, покірливий, благаючий. А тим часом Квазімодо, безперечно, міг би одним пальцем розчавити священника.

¹ Герметика — поширена в середньовіччі псевдонаука про таємницю виготовлення золота та ін.

² Дом — від латинського «domus» — один з титулів католицького духовенства.

Нарешті архідиякон грубо струсонув Квазімодо за могутнє плече й жестом велів йому встати і йти за ним.

Квазімодо підвівся.

Тоді братство блазнів, трохи отямившись, спробувало захистити свого папу, так раптово скинутого з трону. Цигани, арготинці й уся корпорація судових писарів, репетуючи, оточили священника.

Квазімодо затулив його собою, стиснув свої здоровенні кулаки і, скреготучи зубами, наче розлючений тигр, глянув на нападників.

Священик знову набрав вигляду своєї похмурої гідності, подав знак Квазімодо й мовчки рушив з майдану.

Квазімодо йшов попереду, розштовхуючи натовп.

Коли вони протиснулися крізь юрбу і перетнули майдан, хмара цікавих роззяв спробувала податися за ними. Квазімодо на мить відстав, а тоді, задкуючи, пішов за архідияконом. Приземкуватий, лютий, страшний, скуйовджений, насторожений, він облизував свої ікла дикого кабана, ревів, мов хижий звір, і жестом, а то й самим поглядом відкидав натовп назад.

Їм дали зникнути у вузькій темній вуличці — ніхто не насмілювався піти за ними, бо сама думка про Квазімодо, який люто скреготів зубами, заступала їм дорогу.

— Оце так диво! — пробурмотів Гренгуар. — Але де ж, хай йому біс, я знайду собі вечерю?

IV. Прикрощі, на які наражається, переслідуючи вночі гарненьку жінку

Гренгуар попрямував навмання за циганкою. Він бачив, що вона зі своєю кізочкою пішла вулицею Ножарів, і теж рушив за нею.

«А чом би й ні?» — подумав поет.

Досвідчений філософ паризьких вулиць, Гренгуар давно помітив, що ніщо так не сприяє роадумам, як переслідування гарненької жінки, особливо коли не знаєш, кудя вона йде. У цій добровільній відмові від власної волі, в підпорядкуванні своєї забаганки забаганці іншої особи, котра навіть не здогадується про це, є якась суміш примхливої незалежності і сліпої слухняності, щось середнє між рабством та свободою, і це вабило Гренгуара з його складним, сповненим сумнівів і нерішучості розумом, який поєднував у собі всі крайності потроху, безперервно

вагався між всілякими людськими уподобаннями, притушуючи їх одне одним. Він охоче порівнював себе з трудною Магомета, яку два магніти весь час притягують у протилежні сторони, й тому вона вічно висить між височінню та безоднею, між небом і землею, між занепадом і зльотом, між зенітом і надиром.

Якби Гренгуар жив у наші дні, він був би чудовою золотом серединою між класицизмом і романтизмом!

Але він не був біблійним героєм, щоб прожити триста років. А шкода! Те, що його немає, створює прогалину, яка сильно дається взнаки саме в наш час.

Настрій людини, котра не знає, де переночувати, спонукає до переслідування перехожих (особливо жінок), а Гренгуар завжди робив це вельми охоче.

Отож він замислено йшов за молодою дівчиною, яка, помітивши, що городяни поспішають додому і таверни — єдині місця, де щось продавалося того дня, — зачиняються, поспішала сама й підганяла свою кізку.

«Десь же, зрештою, вона мешкає, — міркував Гренгуар, — а в циганок добре серце. Хто знає?..»

І крапки, що їх він поставив у думці після цього недомовленого припущення, тайли в собі якісь невиразні, але дуже принадні сподівання.

Час від часу, минаючи городян, що замикали двері своїх помешкань, він ловив уривки їхніх розмов, які розривали ланцюг його райдужних припущень.

Ось якийсь один старий звернувся до другого:

— А знаєте, метре Тібо Фернікль, холодно сьогодні. (Гренгуар знав про це ще з початку зими).

— Ще й як, метре Боніфас Дізом. Чи не буде знову така зима, як три роки тому, у вісімдесятому році, коли міра дров коштувала вісім су?

— Це, метре Тібо, ніщо проти зими тисяча чотиреста сьомого року, коли морози стояли від Мартинового дня аж до стрічення. І такі люті, що в залі засідань судової палати на пері у писаря чорнило замерзало через кожні три слова! І тому не можна було вести протоколу.

А дві сусідки, стоячи біля вікон із свічками, що потріскували в тумані, вели таку розмову:

— Чи ваш чоловік розповідав вам, пані ла Будрак, про пещасний випадок?

— Ні, а що сталося, пані Тюркан?

— Та кінь пана Жюля Годена, нотаріуса Шатле, пере-

лякався фламавдців з їхнім почтом і збив з ніг метра Філіппо Аврільло, облата¹ целестинських монахів.

— Невже?

— Істинна правда!

— Кінь міщанина? О, це вже занадто! Коли б ще кінь рицаря, тоді інша річ!

І вікна зачинились. Але нитка думок Гренгуара вже урвалася.

На щастя, він швидко віднайшов і зв'язав її кінці завдяки циганці й Джалі, які йшли поперед нього — дві тендітні, ніжні й чарівні істоти. Гренгуар захоплювався їхніми маленькими ніжками, гарненькими формами, граціозними рухами; в його уяві вони обидві майже зливалися, взаєморозумінням і щирою дружбою нагадуючи молоденьких дівчат, а спритністю, проворністю і легкістю ходи — кізок.

Тим часом на вулицях ставало з кожною хвилиною темніше й тихше. Уже давно пролунав дзвін, закликаючи городян гасити світло, і тільки вряди-годи на вулиці траплявся перехожий або десь блимав у вікні вогник. Ідучи слідом за циганкою, Гренгуар забрів у заплутаний лабіринт вуличок, перехресть і глухих закутків навколо старого цвинтаря Безневинних немовлят. Усі ці вулички були схожі на клубок ниток, переплутаних котеням. «Вулиці, позбавлені всякої логіки!» — подумав Гренгуар, розгубившись серед безлічі поворотів, що по кілька разів приводили його на те саме місце. Проте молода дівчина, все більше прискорюючи ходу, впевнено йшла вперед, — видно, добре знала дорогу. Гренгуар, напевно, заблудився б, якби на одному з поворотів не помітив мимохідь ажурної верхівки восьмигранного ганебного стовпа на ринку, що чітко вирізнялася чорними контурами на тлі освітленого вікна якогось будинку на вулиці Верделе.

Дівчина вже давненько помітила, що за нею хтось іде; час від часу вона тривожно озиралась, а раз, скориставшись з промінчика світла, що вирвався з напівзачинених дверей пекарні, раптом зупинилася й пильно оглянула Гренгуара з голови до п'ят, а тоді зробила вже знайому йому гримаску й пішла, не зупиняючись, далі.

Це трохи збентежило поета: в чарівній гримасці безпечно була зневага й насмішка. Тож, похиливши голову,

¹ Людана, що подарувала своє майно монастирю й сама перейшла на його утримання.

він почав рахувати каміння бруківки й ішов за дівчиною вже на деякій відстані. На одному з поворотів дівчина знебацька десь зникла, і раптом він почув її пронизливий крик.

Гренгуар прискорив ходу.

Вулиця губилася в темряві. Але намочене в оливі ключчя, що горіло на розі за чавунною огорожею біля підніжжя статуї пречистої діви, дало змогу Гренгуарові розгледіти циганку, — вона виривалася з рук двох чоловіків, які намагалися затулити їй рота. Відолашна кізка наставила на них ріжки й перелякано мекала.

— Гей, варто, сюди! — крикнув поет і хоробро кинувся вперед.

Один з чоловіків, які тримали дівчину, обернувся, і Гренгуар побачив жахливе лице Квазімодо.

Він не кинувся тікати, але й не ступив більше жодного кроку вперед.

Квазімодо підійшов до нього, розмахнувся, і Гренгуар, відлетівши кроків на чотири, внав на брук; а горбань, несучи дівчину, що висіла у нього на плечі, мов шовковий шарф, швидко зник у темряві. Його спільник подався за ним, а бідна кізка, жалібно мекаючи, побігла ззаду.

— Рятуйте! Рятуйте! — кричала нещасна циганка.

— Стійте, негідники, відпустіть дівку! — прогримів голос вершника, що несподівано виїхав із-за рогу сусідньої вулиці.

То був ротмістр королівських стрільців, озброєний з ніг до голови, з шаблею наголо.

Вирвавши з рук остовпілого Квазімодо циганку, він посадив її поперед свого сідла; страшний горбань, отямившись від подиву, хотів було кинутись до нього, щоб відібрати свою здобич, але в цю мить з'явилося п'ятнадцять чи шістнадцять озброєних палашами стрільців, які їхали слідом за своїм ротмістром. Загін королівських стрільців за наказом месіра Робера д'Естутвіля, начальника сторожі паризького прево, об'їжджав дозором місто.

Квазімодо оточили, схопили, зв'язали. Він ревів, шаленів, кусався і, коли б це було вдень, то, безперечно, самий вигляд його обличчя, яке від люті стало ще потворнішим, примусив би втекти весь цей загін. Однак уночі найгрізніша зброя Квазімодо — потворність — була безсила.

Спільник Квазімодо під час сутички зник.

Циганка, граціозно випроставшись у сідлі, поклала обидві руки на плечі молодого ротмістра і кілька хвилин ди-

вилася на нього, мов зачарована його доблесним виглядом і щойно поданою їй допомогою. Надавши своєму ніжному голосові ще більшої ніжності, вона першою порушила мовчанку:

— Як вас звати, шановний рицарю?

— Ротмістр Феб де Шатопер до ваших послуг, красуне! — відповів офіцер, прибираючи молодецького вигляду.

— Спасибі, — промовила дівчина.

І, поки ротмістр Феб підкручував на бургундський манір свої вуса, вона, мов стріла, що падає на землю, ковзнула з коня і звикла, як блискавка.

— Сто чортів! Мені було б приємніше, якби залишилося це дівчисько! — крикнув молодий офіцер і велів міцніше зв'язати Квазімодо путами.

— Що вдієш, ротмістре, — сказав один стрілець, — ластівка випурхнула, кажан лишився.

V. Прикрощі тривають

Гренгуар, оглушений падінням, усе ще лежав на розі вулиці поблизу статуї пречистої діви. Поступово приходив до тями; перші кілька хвилин він ще витав у наївсвідомих, не позбавлених приємності мареннях, в яких ефірно-легкі постаті циганки та ківки плуталися з важким кулаком Квазімодо. Цей стан тривав недовго. Гостре відчуття холоду нарешті вернуло Гренгуарові пам'ять і усвідомлення дійсності.

— Чого це так холодно? — буркнув він і раптом помітив, що лежить майже посередині стічної канави. — Чортів горбатий циклоп! — процідив крізь зуби Гренгуар і спробував підвестись. Але він був так оглушений ударом і падінням, що мусив лишитися на місці. Щоправда, рука його досить вільно рухалася; заткнувши собі носа, поет скорився долі.

«Паризька грязюка, — подумав він, бо був певен, що ця канава стане йому притулком, —

А самотньому в притулку тільки думай та міркуй, —

паризька грязюка якась особливо смердюча. В ній, мабуть, багато леткої і азотистої солі. Там принаймні вважає метр Нікола Фламель та герметики...»

Слово «герметики» раптом навело його на думку про архідиякона Клода Фролло. Він згадав бурхливу сцену, свідком якої нещодавно був, згадав, що циганка виривала-

ся від двох чоловіків, і що один із них був Квазімодо, і перед ним зненацька промайнуло зловісне, гордовите обличчя архідиякона.

«Це було б дивно!» — подумав Гренгуар. І, виходячи з своїх припущень, почав зводити фантастичну будову гіпотез — цю карткову хатку філософів.

Потім, раптом повернувшись до дійсності, вигукнув:

— От чорт! Я замерзаю!

Справді, становище ставало дедалі нестерпнішим. Кожна краплинка води в канаві відбирала у нього крихітку тепла, і температура його тіла невблаганно зрівнювалася з температурою канави.

А тут ще й нова біда впала на нього.

Зграя дітлахів, цих малих босоногих дикунів, шибайголів, які завжди гасають по паризьких вулицях, і які, бувало, колись, щовечора, як ми, ще дітьми виходили зі школи, шпурляли в нас камінням тільки за те, що наші штани не були подерті, — ватага цих малих шибеників, ніскілечки не зважаючи на те, що довкола люди сплять, бігла, голосно сміючись і репетуючи, до того місця, де лежав Гренгуар. Вони тягли за собою щось схоже на лантух, і так стукотіли своїми сабо, що могли б розбудити й мертвого. Гренгуар, душа якого ще не зовсім покинула його грішне тіло, трохи підвівся.

— Гей! Геннекеве Дандеш! Гей! Жеане Пенсбурд! — гукали вони. — Старий Есташ Мубон, що торгував залізом на розі вулиці, помер. Ми заховали його сінник і розкладемо зараз святкове вогнище. Сьогодні ж свято на честь фламандців!

Отак вигукуючи, вони підбігли до канави і, не помітивши, що там хтось лежить, кинули сінник просто на Гренгуара. Один хлопчак зараз же схопив віхоть соломи і заналив од світильника, який горів перед статуєю пречистої діви.

— Господи помилуй! — промимрив Гренгуар. — Здається, тепер мені стане надто гаряче!

Момент був критичний. Лежачи у воді, Гренгуар от-от мав опинитися ще й у полум'ї. Він зробив надлюдське зусилля — на таке здатен хіба що фальшивомонетник, якого мають аварити живцем і який намагається вирватися — схопився на ноги, відкинув сінник на хлопчаків і побіг.

— Пречиста діво! — заверещали дітлахи. — Торговець залізом воскрес!

І вони розбіглися врозтіч.

Поле бою лишилося за сінником. Бельфоре, отець Ле Жюж і Коррозе запевняють, що другого дня духівництво цієї парафії урочисто підбрало сінник і перенесло його до ризниці церкви Сент-Оппортюне, де паламар аж до 1789 року мав неабиякий зиск з великого чуда, що його вчинила статуя пречистої діви на розі вулиці Моконсей пам'ятної ночі з 6 на 7 січня 1482 року, самою своєю присутністю вигнавши біса з покійного Есташа Мубона, котрий, щоб обдурити чорта, вмираючи, хитро заховав свою душу в сінник.

VI. Розбитий кухоль

Якийсь час Гренгуар біг подуху, сам не знаючи куди, натикаючись на стіни будинків на поворотах, перестрибуючи через якісь канави, перетинаючи якісь вулички, глухі закутки, перехрестя, заплутані ходи й виходи Ринку, доходячи в своєму панічному страсі до усвідомлення того, що прегарна латина старовинних хартиї називає «*tota via, cheminum et viaria*»¹. Раптом наш поет зупинився — поперше, треба було перевести дух, а по-друге, тому, що його ваче схопила за комір дилема, яка нараз постала перед ним.

«Щось мені здається, метре П'єр Гренгуар, — сказав він сам до себе, притуляючи палець до лоба, — що ви біжите, як божевільний. Таж малі бешкетники злякалися вас не менше, ніж ви їх. Здається, ви чули стукіт їхніх сабо, коли вони тікали на південь, тоді як ви мчали на північ. Отож одне з двох: або вони втекли і залишений ними сінник саме і в тим гостинним ложем, якого ви з самого ранку марно шукаєте і яке чудом посилас вам пречиста діва в нагороду за ваше мораліте, написано на її честь; або ж ті шибеники не втекли і запалили сінник. А це ж якраз і в те чудове вогнище, якого ви так потребуєте, щоб піднятися духом, обсохнути й зігрітися. В обох випадках сінник, чи то як добре вогнище, чи як добре ложе, є подарунком небес. Може, пречиста діва Марія, що стоїть на розі вулиці Моконсей, тільки задля цього й послала смерть Есташеві Мубону, і тікати, мов пікардієць від француза, покидаючи те, чого ви шукаєте, — безглуздя; ви, П'єре Гренгуар, просто дурень!»

¹ «Геть увесь шлях, покручений і заплутаний» (латин.).

Роздивляючись і приглядаючись, принохуючись і прислухаючись, він повернув назад — шукати благословенний сінник. Але марно. Довкола були тільки нагромадження будинків, глухі закутки, роздоріжжя. Гренгуара все більше огортали сумніви та вагання, він блукав у плутанині темних вулиць, мов у лабіринті кримінальної палати паризького парламенту. Нарешті, втративши терпець, вигукнув:

— Будьте ви прокляті, роздоріжжя! Сам чорт створив вас за образом і подобою своїх вил!

Цей вигук трохи підбадьорив його, а червонуватий відблиск, що блямнув у кінці довгої вузької вулички, ще більше додав йому духу.

— Слава богу! — промовив він. — Це горить мій сінник. — І, уявляючи себе керманичем судна, що, зазнавши катастрофи, тоне серед ночі, побожно додав: — «*Salve, salve, maris stella!*»¹

До кого звертався поет з цими словами літанії — до пречистої діви чи до сінника — того ми ніколи не дізнаємось.

Ступивши кілька кроків по цій довгій, пологій, небруківаній і чимдалі бруднішій та крутішій вуличці, він помітив щось незвичайне. Вуличка не була безлюдна, по ній тут і там чвалали якісь невизначні, безформні постаті, тягнучись до вогника, що мерехтів на другому кінці. Вони скидалися на незграбних комах, які уночі, перелазячи з травинки на травинку, повзуть до вогника пастухів.

Ніщо так не надає людині відваги, як відчуття порожньої кишені. Гренгуар ішов уперед і незабаром догнав одну з тих примар, яка повзла повільніше від інших. Підійшовши ближче, Гренгуар побачив, що то був жалюгідний безногий каліка, який рухався, підстрибуючи на руках, немов поранений павук-косар, у якого лишилося тільки дві ноги. Коли Гренгуар проходив повз цю павукоподібну істоту з людським обличчям, вона жалісним голосом завила:

— *La buona mancia, signor! La buona mancia!*²

— Хай тобі чорт, та й мені разом з тобою, я не розумію, що ти кажеш, — мовив Гренгуар, минаючи його.

Він догнав ще одну з тих рухливих тіней і придивився до неї. Це був каліка — кульгавий та безрукий, причому такий, що складна система милиць і дерев'янок, яка його підтримувала, робила його схожим на рухливі мулярські підмостки. Маючи нахил до благородних і класичних по-

¹ Слава, слава тобі, зоре морська! (*Латин.*)

² Подайте, синьйоре! Подайте! (*Іт.*)

рівнянь, Гренгуар у думці назвав його живим триніжком Вулкана.

Цей живий триніжок, порівнявшись із поетом, привітав його тим, що підсунув йому під самісіньке підборіддя свою шапку, немов чашку для гоління, і крикнув майже у вухо:

— Señor caballero, paga con pag un pedaso de pan!¹

«Здається, — подумав Гренгуар, — цей теж говорить, але якоюсь чудернацькою мовою; він щасливіший за мене, якщо розуміє її.

Потім думки його раптом повернули в іншому напрямі, він ляснув себе по лобі й вигукнув:

— До речі, що в біса вони хотіли сказати сьогодні вранці отим своїм «Есмеральда»?

Прискорив ходу, але щось утретє загородило йому дорогу. Це щось, чи, точніше, хтось — то був низенький, з бордатим сврейським обличчям сліпець, який наче веслував своєю палицею і якого мовби тягнув на буксирі великий пес. Сліпий прогукнявив з угорським акцентом:

— Facitote caritatem!²

— Слава богу! — озвався П'єр Гренгуар. — Нарешті хоч один заговорив людською мовою. Очевидно, я видаюся їм дуже милосердною людиною, якщо у мене просять милостиню, дарма що мій гаманець геть порожній. Друже мій, — звернувся він до сліпця, — на тому тижні я продав останню свою сорочку; оскільки ви розумієте лише мову Ціцерона: vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam!³

Сказавши це, він одвернувся від сліпого й пішов далі; але сліпий теж рушив швидше, за ним, поспішаючи і грюкаючи милицями та жебрацькими мисочками об бруківку, кинулися паралітик та безногий. І всі троє, штовхаючись, наступаючи нещасному Гренгуарові на п'яти, завели свою пісню.

— Caritatem!⁴ — почав сліпий.

— La buona mancia!⁵ — підхопив безногий.

А паралітик, завершуючи музичну фразу, повторював:

— Un pedaso de pan!⁶

Гренгуар затулив вуха.

¹ Сеньоре рицар, подайте на шматок хліба! (Ісп.)

² Подайте милостиню! (Латин.)

³ Минулого тижня я продав свою останню сорочку (середньовічна латинь).

⁴ Милостиню! (Латин.)

⁵ Подайте! (Іт.)

⁶ Шматок хліба! (Ісп.)

— О вавілонське стовпотворіння! — крикнув він і побіг. Побіг і сліпий. Побіг паралітик. Побіг безногий.

А далі, в міру того, як він заглиблювався у вулицю, безногих, сліпих, кульгавих, безруких, однооких і вкритих виразками прокажених ставало більше й більше: вони вилазили з сусідніх провулків, з будинків, з підвалів, і всі вили, ревли, скавулили, звиваючись і шкутильгаючи, по поясу у грязюці, мов слимаки після дощу, сунули туди, де блящало світло.

Гренгуар, невідступно супроводжуваний своїми трьома переслідувачами, не знаючи до пуття, чим це скінчиться, йшов розгублений серед натовпу, обходячи кульгавих, переступаючи через безногих, застряючи ногами в цьому мурашнику калік, мов судно англійського капітана серед скупчення крабів.

Спробував повернути назад. Але було вже пізно. Весь цей легіон на чолі з трьома жебраками зімкнувся за ним. І поет ішов далі, гнаний нестримним натиском юрби, страхом і водночас запамороченням, що перетворювало все доколишнє на якийсь кошмарний сон.

Нарешті дістався кінця вулиці. Вона виходила на величезний майдан, де мерехтіли тисячі вогників, розсіяних у густому тумані ночі. Гренгуар кинувся туди, покладаючись на свої прудкі ноги, сподіваючись утекти від трьох калік-примар, які причепилися до нього.

— *Où va, homme?*¹ — гукнув паралітик і, відкинувши свої милиці, помчав за ним: ноги у нього, певно, були найздоровіші в усіх, які будь-коли міряли паризький брук.

Тим часом безногий, ставши на обидві ноги, насунув Гренгуарові на голову свою важку, залізну жебрацьку миску, а сліпий палаючими очима глянув йому в обличчя.

— Де я? — спитав поет, заціпенівши від жаху.

— У Дворі чудес, — відповіла якась четверта мара, що підійшла до них.

— Клянуся душею, це правда! — вигукнув Гренгуар. — Я бачу сліпих, які прозріли, й безногих, які бігають; а де ж Спаситель?

У відповідь пролунав зловісний регіт.

Нещасний поет огледівся навколо. І справді, він опинився в тому страшному Дворі чудес, куди в таку пізню годину ще не попадала жодна порядна людина, в тому зачарованому колі, де безслідно зникали, мов дрібні крихіт-

¹ Куди біжиш, чоловіче? (Ісп.)

ки, служителі Шатле і міські стражники, які попадали туди; у городищі злодіїв, цій гидкій бородавці на обличчі Парижа; в канаві для нечистот, з якої щоранку виливався і в яку щовечора вливався гнилий потік пороків, жебрацтва й бродяжництва, що заповнює вулиці столиць; у потворнім вулику, куди щовечора злітались із своєю здобиччю всі трутні суспільного ладу; у притулку, де відбувалося лжезцілення — де циган, чернець-розстрига, розпусний школяр, пройдисвіти всіх народностей — іспанці, італійці, німці, волоцюги всіх віросповідань — іудеї, християни, магометани, язичники — всі ті шахраї, які вдень жебрали, вкриті намальованими ранами, вночі обертались на розбійників; словом, він опинився в тій величезній гардеробні, де в ту пору одягалися й роздягалися всі лицедії невмирущої комедії, яку грабунок, проституція і вбивство грають на вулицях Парижа.

То був просторий майдан, неправильної форми й погано вимощений, як і всі тогочасні майдани Парижа. Скрізь палали вогнища, навколо них кипіли дивні купки людей, які вешталися сюди й туди, галасували. Чути було пронизливий регіт, плач дітей, жіночі голоси. Руки й голови тих людей, чорні на яскравому тлі вогнищ, описували тисячі химерних рухів. Часом на землі, де тремтіли відблиски вогню і величезні розпливчасті тіні, можна було побачити пса, схожого на людину, або людину, схожу на пса. Межі рас і видів, здавалося, стерлись у цьому городищі, немов у якомусь пандемоніумі. Чоловіки, жінки, тварини, вік, стать, здоров'я, недуги — все видавалося спільним серед цього люду; все змішувалось до купи, переплутувалось, на шаровувалось одне на одне; кожен мав на собі спільний для всіх відбиток.

При мінливому і тьмяному відблиску вогнищ Гренгуар, незважаючи на свою розгубленість, мав змогу розглядіти навколо всього майдану його мерзенне облямування — жалюгідні халупи, фасади яких, поточені шашелем, покороблені й перехняблені, з одним чи двома освітленими слуховими віконцями, видавались йому в темряві величезними головами потворних старих жінок, що, сидячи в колі, кліпаючи очима, дивилися на шабаш.

То був якийсь новий світ, небачений і нечуваний, потворний, фантастичний світ, що кипів і плазував довкола.

Дедалі дужче ціпеніючи від страху, затиснутий, мов у лещата, трьома жебраками, оглушений гавканням і виттям юрби, нещасний Гренгуар намагався зосередитись, прига-

дати, чи не субота сьогодні, але всі ті зусилля були марні; хід його думок був порушений; і, сумніваючись у всьому, вагаючись між тим, що бачив, і тим, що відчував, він невольно ставив собі нерозв'язне запитання: «Якщо я існую, то чи існує все навколишнє? Якщо існує навколишнє, то чи існую я?»

Раптом серед загального гамору в натовпі пролунав різкий крик:

— Ведімо його до короля! Ведімо до короля!

— Пречиста діво,— пробурмотів Гренгуар,— тутешній король, це, напевно, якийсь цап.

— До короля! До короля! — повторила юрба.

І поета потягли. Кожен намагався вчепитися в нього. Але три жебраки не пускали з рук своєї здобичі, виривали Гренгуара в інших і ревіли: «Він наш!»

Камзол його, який і до того ледве тримався, віддав богові душу в цій боротьбі.

Коли Гренгуар проходив майдан, його думки прояснилися. Незабаром відчуття реальності знову повернулося до нього. Він уже почав звикати до навколишнього. Спочатку — чи то від його поетичної фантазії, чи, може, прозаїчно кажучи, від порожнього плунку — перед ним було щось наче імла, туман, який затуляв навколишні речі, й він бачив усе немов у кошмарі, в сновидіннях, що роблять хисткими контури, викривляють форму, об'єднують різні предмети у величезні брили, перетворюючи речі на химери, а людей на примари. Потім ці галюцинації поволі відійшли, і він сприймав світ уже спокійніше, розсудливіше. Дійсність перемагала, вона лізла на очі, плуталась попід ногами й помалу руйнувала всю ту жахливу поезію, яка, здавалося йому, була довкола. Він упевнився, що брів не Стіксом, а болотом, і що не демони його підштовхували, а злодії, що не про душу його йдеться, а про життя (бо ж йому бракувало того цінного посередника миру, який так успішно стає між бандитом і чесною людиною — гаманця в грішми). Нарешті, придивившись ближче й спокійніше до цієї оргії, Гренгуар зрозумів, що попав не на слабаш, а до шинку.

Бо й справді, Двір чудес був тільки шинком, але шинком розбійників, червоним не тільки од вина, а й від крові.

Коли нарешті конвоїри в лахмітті доставили його на місце, видовище, яке він побачив, аж ніяк не могло повернути його до поезії, навіть до поезії пекла. Це була найпрозаїчніша й найгрубіша дійсність корчми. Коли б це

діялося не в п'ятнадцятому столітті, то можна було б сказати, що Гренгуар від Мікеланджело опустився до Калло.

Навколо великого вогнища, що палало на широкій, круглій кам'яній плиті, лижучи язиками полум'я розжарені до червоного ніжки порожнього в ту хвилину тагана, безладно стояло кілька трухлявих столів. Видно, тут не було жодного слуги, який би поставив їх паралельно або хоч подбав, щоб вони не стикалися під такими гострими кутами. На цих столах виблискували кухлі, мокрі від вина та браги, а навколо кухлів виднілося безліч п'яних облич, багрових од вогню і вина. В одному місці якийсь пузатий веселун гучно цілував гладку дебелу повію. У другому, лжесолдат — «штукар», кажучи злодійським жаргоном, — посвистуючи, знімав пов'язку із своєї фальшивої рани і розминав здорове, міцне коліно, з самого ранку замотане безліччю ганчірок, а якийсь хирляк, навпаки, готував собі на завтра «христову рану» з чистотілу та бичачої крові. Через два столи від них «священник» у вбранні пілігрима монотонно гугнявив, молячись цариці небесній. Ще трохи далі, епілептик-початківець вчився у досвідченого епілептика викликати піну на губах, жуючи мило. Поруч нібито хворий на водянку позбувався своїх мнмих пухлин, а чотири чи п'ять злодійок, які сиділи біля того самого стола й сперечалися за вкрадену ввечері дитину, при тому змушені були затуляти носи.

Через два століття всі ці чудеса «видавалися при дворі, — як каже Соваль, — такими забавними, що задля розваги короля їх використано у вступі до чотириактного балету «Ніч», поставленого в театрі Пті-Бурбон». «Ще ніколи, — додав очевидець, який бачив цей балет 1653 року, — несподівані метаморфози Двору чудес не були так вдало відтворені. Досить елегантні вірші Бенсерада підготували нас до тих метаморфоз».

Скрізь лунали грубий регіт і непристойні пісні. Кожен співав по-своєму, просторікував і лайвся, не зважаючи на сусідів. Усі докалися кухлями, в супроводі того дзенькоту виникали сварки, бійки, розбитими кухлями забіяки дерли один на одному лахміття.

Великий пес сидів, підібгавши хвіст, і дивився на вогонь. Було на цьому гульбищі й кілька дітей. Украдена того вечора дитина плакала й кричала. Товстий чотирирічний малюк мовчки примостився на високій лавці біля столу, що сягав йому до підборіддя. Ще один поважно розмазував по столу лій, що спливав із свічки. Четверта дитина, зовсім

маленька, сплячи в грязюці, перекинулась у казан і вишкрябувала його черепком, дряпаючи там, що від тих звуків Страдіваріус, мабуть, зомлів би.

Коло вогнища стояла бочка, на бочці сидів жебрак. То й був король на своєму троні.

Ті троє, що тримали Гренгуара, притягли його до бочки, і вся галаслива юрба на мить привишкла, окрім дитини, що шкребла казан.

Гренгуар не насмілювався ні зітхнути, ні підвести очі.

— *Nombre, quita tu sombrero!*¹ — гукнув один з трьох жебраків, які привели його сюди.

І перш ніж поет зрозумів, що означають ці слова, другий пройдисвіт з нього стягнув капелюх. Блаженський, правда, капелюх, але ще придатний і в спеку, й у дощ. Гренгуар зітхнув.

Тим часом король з висоти своєї бочки повернувся до нього і запитав:

— Це що за нікчема?

Гренгуар здригнувся. Цей погрозовий голос нагадав йому інший, той, що вранці завдав першого удару по містерії, прогугнявивши під час вистави: «Подайте, що ваша ласка!» Поет підвів голову. Перед ним і справді сидів Клопен Труйльфу.

Він був у тому самому лахмітті, хоча й прикрашений знаками королівської гідності. От тільки виразка на його руді вже зникла. В руді у нього був ремінний, так званий «вузлуватий» — канчук, яким в ті часи користувалися міські стражники, відтісняючи натовп. На голові — щось кругле, загострене вгорі — чи то дитячий ковпачок, чи королівська корона, трудно було розібрати, бо обидві ці речі схожі одна на одну.

Упізнавши в королі Двору чудес клятого жебрака з Великого залу, Гренгуар, сам не знаючи чому, трохи підбадьорився.

— Метре, — промурмотів він. — Монсеньйоре... Сір... Як мені вас величати? — спитав нарешті, дійшовши до найвищих ступенів титулування і не знаючи, брати йому ще вище, чи трохи спуститися.

— Величай мене як завгодно, — монсеньйоре, ваша величність або друже. Тільки не тягни. Що ти можеш сказати на своє виправдання?

¹ Звіми капелюха, чоловіче! (Ісп.)

«На своє виправдання? — подумав Гренгуар. — Це мені не подобається». — І почав, затинаючись:

— Я той, що сьогодні вранці...

— Під три чорти! — перебив його Клопен. — Твоє ім'я, негіднику, й нічого більше. Слухай. Ти стоїш перед трьома могутніми володарями: переді мною, Клопеном Труйльфу — королем Алтинів, наступником великого Кесаря, верховним володарем королівства Арго, перед Матіасом Гуангаді Спікалі, князем Єгипетським та Богемським, — ось оцим жовтолицим стариганом з ганчіркою на голові, та перед Гійомом Руденьким, імператором Галілеї, отим товстуном, який, не слухаючи нас, цілує шльондру. Ми — твої судді. Ти ввійшов до королівства Арго, не будучи арготинцем, ти порушив закони нашого міста й будеш покараний, якщо ти не харцизник, харпак або швендя, тобто, висловлюючись жаргоном порядних людей, не грабіжник, жебрак або волоцюга. Так хто ж ти? Виправдуйся. Перелічи свої чесноти.

— На жаль, — промовив Гренгуар, — я не маю честі бути кимось із них... Я автор...

— Годі! — вигукнув Труйльфу, не даючи йому докінчити. — Тебе повісять. Це дуже просто, шановні панове городяни! Як ви поведетеся з нами, коли ми попадаєм до ваших рук, так і ми поведимося з вами тут, у нас. Закони, що їх ви застосовуєте до волоцюг, волоцюги застосовують до вас. Ваша вина, якщо вони суворі. Треба ж час від часу помялуватися з гримаси порядного городянина, коли його шлюю обвиває конопляна стьожка. Це надає шибениці більшої статечності. Ну, друже, роздай мерщій своє лахміття цим панам. Я накажу тебе повісити, щоб потішити волоцюг, а ти віддаси їм свого гаманця, щоб було за що випити. Якщо хочеш звернутися до бога, то у нас серед різного мотлоху є цілком пристойний кам'яний бог-отець, якого ми вкрали в церкві Сен-П'єр-о-Беф. У твоєму розпорядженні чотири хвилини, щоб накинути йому свою душу.

Ця промова звучала моторошно.

— Добре сказано, клянуся душею! Клопен Труйльфу проповідує, мов найсвятіший папа римський! — вигукнув імператор Галілеї, розбиваючи кухоль, щоб черенком підперти ніжку свого стола.

— Вельможні імператори й королі, — озвався Гренгуар спокійно (до нього невідомо як повернулася впевненість, і говорив він рішуче), — схаменіться. Моє ім'я П'єр Гренгу-

ар, я той поет, мораліте якого показували сьогодні вранці у Великому залі Палацу.

— Ах! Це ти, метре! — сказав Клопен. — Був я там, був, їй-бо! Так що ж, друже, може, тому, що ти докучав нам уранці, ми не повинні тебе віпати ввечері?

«Важко мені буде викрутитися з біди», — подумав Гренгуар. Проте зробив ще одну спробу.

— Я не розумію, — мовив він, — чому поетів не зараховують до волоцюг. Волоцюгою був Езон; жебраком — Гомер, злодієм — Меркурій...

Клопен перебив його:

— Ти, видно, хочеш забити нам баки своєю тарабарщиною? К чорту, дай себе повісити і не комизься!

— Пробачте, вельможний королю Алтинів, — відповів Гренгуар, не здаючись. — Не поспішайте... Хвилинку!.. Послухайте... Ви ж не засудите мене, не вислухавши...

Його жалібний голос потонув у гаморі, що панував навколо. Хлопчик ще з більшим, ніж досі, завзяттям шкрябав свій казан, а до всього того якась стара жінка саме поставила на розжарений триніжок сковороду, повну сала; воно шкварчало на вогні, і звуки ті нагадували крик дитячої ватаги, яка женеться за карнавальною маскою.

Тим часом Клопен Труйльфу порадився з князем Єгипетським і зовсім п'яним імператором Галілеї, а тоді пронизливо крикнув:

— Тихо!

Але сковорода та казан не слухалися його й продовжували свій дует, тому він скочив із своєї бочки, пхнув однією ногою казан так, що той відкотився від дитини кроків на десять, другою — перекинув сковороду й повагом вернувся на свій трон, незважаючи на приглушений плач малого, ні на бурчання старої, вечерея якої горіла красивим білим вогнем.

Труйльфу подав знак, і князь, і імператор, і хардизники, й швенді стали підковою, оточивши Гренгуара, якого все ще міцно тримали три пройдисвіти. То було півколо з лахміття, милиць, мішури, вил, сокир, тремтливих од пияцтва ніг, грубих голих рук, гидких, осовілих і отупілих облич. Клопен Труйльфу, немов дож перед сенатом, чи король перед палатою лордів, або папа перед конклавом, піднявся над усім своїм рицарством злиднів, по-перше, завдяки висоті своєї бочки, а по-друге, завдяки якомусь гордовитому, грізному й несамовитому виразові, що запалював

його очі і згладжував у дикому профілі звірячі риси розбійника. Словом, це була морда вепра серед свинячих рил.

— Слухай,— сказав він Гренгуарові, погладжуючи поперепаю рукою своє потворне підборіддя,— я не розумію, чому б тебе не повісити. Це, здається, викликає у тебе огиду, що, зрештою, цілком природно; ви, порядні городяни, до цього не звикли. Ви робите з цього бозна-що. А втім, ми не бажаємо тобі зла. Ти можеш виплутатися з біди. Хочеш пристати до нас?

Можна собі уявити враження, яке справила ця пропозиція на Гренгуара, що вже втратив надію зберегти життя і ладен був скласти зброю. Тепер він знову всіма силами схопився за можливість порятунку.

— Хочу, звичайно, ще й як! — сказав він.

— Ти згоден,— вів далі Клопен,— пристати до товариства коротких шпаг?

— Коротких шпаг, саме так,— відповів Гренгуар.

— Ти визнаєш себе членом громади вільних городян? — запитав король Алтинів.

— Вільних городян, авжеж.

— Підданим королівства Арго?

— Королівства Арго.

— Волоцюгою?

— Волоцюгою.

— Від щирого серця?

— Від щирого серця.

— Май на увазі, тебе повісять все одно.

— Хай йому чорт! — вигукнув поет.

— З тією різницею,— незворушно провадив далі Клопен,— що тебе повісять згодом, повісять порядні люди, більш урочисто, за рахунок славного міста Парижа, на добрій кам'яній шибениці. Це все-таки втіха.

— Безперечно,— відповів Гренгуар.

— Є й ще переваги. Як вільний городянин, ти не плати-тимеш ні за прибирання вулиць, ні на вбогих, ні за освітлення міста, а кожен порядний городянин Парижа му-сить це робити.

— Хай буде так! — сказав поет.— Я волоцюга, арготи-нець, вільний городянин, член товариства коротких шпаг — усе, що хочете. Я був такий і раніше, вельможний королю Алтинів, бо я — філософ, *et omnia in philosophia, omnes in philosopho continentur*¹, — як нам відомо.

¹ А філософія і філософи охоплюють усе (латин.).

Король Алтинів насупив брови.

— Ти за кого мене вважаєш, друже? Що ти мені базикаєш жаргоном угорського єврея? Я не знаю єврейської мови. Я тепер уже й не краду, це для мене занадто низько, я вбиваю. Перерізаю горло — це діло, а зрізати гаманець — ні.

Гренгуар силкувався сказати щось на своє виправдання, урвати дедалі бистріший потік гнівних слів.

— Прошу пробачити, ваша величність. Це не по-єврейському, це латина.

— А я тобі кажу, — запально заперечив Клопен, — що я не єврей і звелю тебе повісити, ти, поріддя синагоги, разом з тим нікчемним іудейським гендлярем, який стоїть біля тебе і якого я сподіваюсь незабаром побачити приблизно двяками до прилавка, як фальшиву монету!

І Клопен показав пальцем на низенького угорського єврея, який зачепив Гренгуара своїм «*facitote caritatem*» і тепер, не розуміючи ніякої іншої мови, крім латинської, здивовано дивився на короля Алтинів, що так гнівався на нього.

Нарешті його величність Клопен заспокоївся.

— Отже, пройдисвіте, — сказав він, звертаючись до нашого поета, — ти хочеш стати волоцюгою?

— Безперечно, — відповів поет.

— Хотіти, — цього ще мало, — промовив похмурий Клопен. — Добрими намірами юшки не заправиш, з ними хіба тільки потрапиш до раю; але рай і Арго — різні речі. Щоб тебе прийняли до Арго, треба довести, що ти на щось здатен, а для цього спробуй-но обшукати опудало.

— Обшукаю кого завгодно, — відповів Гренгуар.

Клопен подав знак. Кілька арготинців десь пішли і за хвилину повернулися. Вони принесли два стовпи на дерев'яних лопатоподібних підставках для більшої стійкості. Зверху була припасована поперечна жердина, а все це разом являло собою чудову переносну шибеницю, і Гренгуар мав приємність бачити, як її вміть поставили перед ним. Усе тут було, навіть мотузок, який граціозно гоїдався під перекладною.

«Навіщо це вони майструють?» — занепокоєно подумав Гренгуар.

Задзеленчали дзвіночки, і це поклато край його тривозі. Дзвеніло опудало, яке волоцюги підвісили за шню до шибениці. Опудало було схоже на те, яким одлякують птахів — у червоному лахмітті, і на ньому стільки дзвіночків та бубонців, що їх вистачило б, аби прикрасити уп-

ряж тридцяти кастільських мулів. Доки опудало гоїдалося, дзвіночки дзвеніли, помалу затихаючи, і нарешті зовсім стихли: опудало, підкоряючись закону маятника, який витіснив водяний і пісковий годинник, повисло нерухомо.

Тоді Клопен показав Гренгуарові на стару розхитану лавку, поставлену під опудалом:

— Лізь сюди!

— Хай йому чорт! — запротестував був Гренгуар. — Я можу скрутити собі в'язи. Ваша лава шкутильгає, як двовірш Марціала: одна нога в неї — гексаметр, друга — пентаметр.

— Лізь! — повторив Клопен.

Гренгуар виліз на лаву і, трохи побалансувавши, нарешті став рівно.

— Тепер, — вів далі король Алтинів, — заклади праву ногу за ліву і стань на носок.

— Ваша величність, — благально мовив Гренгуар, — не вже ви так хочете, щоб я зламав руку чи ногу?

Клопен похитав головою.

— Слухай, друже! Ти надто багато базикаєш. Ось коротко, чого від тебе вимагають: ти станеш на носок лівої ноги, як я тобі казав; так ти зможеш дотягтися аж до кишені опудала; залізеши до неї і витягнеш звідти гаманець. І якщо все це ти зробиш так, що не задзвонить жоден дзвіночок — твоє щастя: ти станеш волоцюгою. Ми потім тільки вісім днів лупцюватимемо тебе.

— Боже милостивий! Доведеться бути обережним, — вигукнув Гренгуар. — А якщо дзвіночки задзвенять?

— Тоді тебе повісять. Зрозуміло?

— Нічого не розумію, — відповів Гренгуар.

— Послухай ще раз. Ти обшукаєш опудало і витягнеш гаманець; якщо при цьому дзенькне хоч один дзвіночок — тебе повісять. Розумієш?

— Авжеж, — сказав Гренгуар. — Це я розумію. А потім?

— Якщо тобі пощастить украсти гаманець так, щоб ніхто не почув жодного звуку, ти станеш волоцюгою і тебе лупцюватимуть вісім днів підряд. Сподіваюсь, тепер ти все розумієш?

— Ні, ваша величність. Тепер я вже зовсім нічого не розумію. Що ж я на цьому виграю? Повісять — у першому випадку, поб'ють — у другому...

— А бути волоцюгою? — спитав Клопен. — Хіба цього мало? Та й лупцювання буде тобі ж на користь — це привчить тебе до побоїв.

— Широ вдячний! — відповів поет.

— Ну-бо, жвавніше! — гукнув король, тупаючи ногою по своїй бочці, що загула, мов величезний барабан.— Обшукай опудало, та й годі. Востаннє попереджаю тебе: якщо почую брязкіт хоча б одного бубонця, ти гойдатимешся замість опудала.

Банда арготинців схвалила слова Клопеча оплесками і, утворивши круг шибениці коло, безжалісно реготала. Гренгуар зрозумів, що для них це просто весела розвага, і тому можна всього сподіватися. Розраховувати йому було ні на що — в цьому страшному випробуванні лишалася зовсім крихітна надія на успіх. Поет вирішив ризикнути, але спершу звернувся з палкою молитвою до опудала, яке збирався обікрати і яке, певно, було легше розчулити, ніж волоцюг. Безліч дзвіночків з мідними сердечками видавалися йому міриадами роззявлених гадючих пащ, готових засичати і вжалити його.

— Ох! — пробурмотів Гренгуар.— Невже таке може бути, щоб моє життя залежало від ледь помітного коливання найменшого з цих дзвіночків? О! — додав він, побожно склавши руки.— Дзвіночки, не дзвеніть! Бубонці, не брязкотіть.

Потім спробував ще раз звернутися до Труйльфу.

— А якщо повіє вітер? — спитав.

— Тебе повісять,— не вагаючись, відповів той.

Побачивши, що йому нема на що сподіватися — ні на відстрочку, ні на зволікання, ні на можливість якось відкрутитися,— Гренгуар мужньо скорився долі. Заклав праву ногу за ліву, став на носок лівої ноги і простяг руку; але, щойно торкнувшись опудала, він, стоячи на одній нозі, захитався на лавці, що була тільки на трьох ніжках; мацінально схопився за опудало, втратив рівновагу й важко впав на землю, зовсім оглушений фатальним дзвоном безлічі бубонців опудала, яке від поштовху його руки описало коло, а потім велично загойдалося між двома стовпами.

— Прокляття! — вигукнув Гренгуар, лежачи ницьма на землі, наче мертвий.

Над головою він чув зловісний передзвін, диявольський регіт волоцюг і голос Труйльфу:

— Підніміть-но цього телепня і негайно повісьте!

Гренгуар підвівся. Опудало вже відчепили, щоб звільнити місце для нього.

Арготинці примусили його вилізти на лаву. Клопен підійшов, вакинув йому на шию зашморг і сказав, поплескуючи по плечу:

— Прощавай, друже! Тепер ти вже не викрутишся, навіть коли б у твоєму черепі були кишки самого папи.

Слово «згляньтєся» завмерло на устах Гренгуара, він озирнувся навколо. Ніякої надії: всі реготали.

— Бельвіне Зірка,— звернувся король Алтинів до здорового волоцюги, який виступив з юрби,— лїзь на поперечку.

Бельвін Зірка спритно виліз на поперечну жердину, і за мить Гренгуар, підвівши очі, з жахом побачив його над своєю головою.

— Тепер,— сказав Клопен,— тільки-но я сплесну руками, ти, Андре Рудий, ногою виб'єш з-під цього лаву; ти, Франсуа Сливокрад, повиснеш на ногах цього пройдисвіта, а ти, Бельвіне, стрибнеш йому на плечі; всі троє разом, зрозуміли?

Гренгуар здригнувся.

— Готові? — спитав Клопен Труйльфу трьох арготинців, ладних кинутися на Гренгуара, мов три павуки на муху. Нещасна жертва переживала страхітливі хвилини чекання, поки Клопен спокійно підштовхував ногою у вогонь гілочки виноградної лози, які ще не загорілися.— Готові? — повторив він і вже розвів руки, щоб плеснути в долоні. Ще секунда — і все було б скінчено.

Але раптом Клопен зупинився, вемов у нього саянула якась несподівана думка.

— Стривайте! — вигукнув він.— Я ж геть забув... За нашим звичаєм, не можна повісити чоловіка, не спитавши, чи не знайдеться жінки, яка захоче взяти його собі. Ну, друже, це твоя остання надія. Одружишся або зі шльондрою, або з мотузкою.

Цей циганський звичай, хоч яким дивним він може видатися читачеві, існує ще й досі, і про нього докладно розповідається у старовинному англійському законодавстві. Прочитайте в «Нотатках Берінгтона».

Гренгуар зітхнув з полегкістю. Це вже вдруге за півгодини він повертав до життя, тому не вельми й вірив у таке щастя.

— Гей! — крикнув Клопен, знову видершись на свою бочку.— Гей! Баби, дівки! Чи знайдеться серед вас якась відьма чи хвойда, що захоче взяти собі цього гультая? Агов! Колето Стельмашихо! Елізабето Знайдена! Сімоно

Жодуї! Берардо Фапуель! Маріє Кульгава! Тонна Довготелеса! Мішель Щоката! Клодіно Гризивухо! Матюріно Жірону! Ізабо ла Тьєрі! Агов! Підійдіть-но подивіться! Мужчина задарма! Хто хоче?

Гренгуар у тому жалюгідному стані був, безперечно, мало привабливий. Жінки байдуже поставилися до цієї пропозиції. Нещасний чув, як вони відповідали: «Ні-ні, вішайте його, нам буде втіха».

І все-таки три жінки вийшли з юрби, щоб подивитися на нього. Першою була товста дівка з квадратним обличчям. Вона уважно оглянула вужденний намзол філософа. Одежина була зношена й мала більше дірок, ніж рещітка, на якій смажать каштани. Дівка скривилася.

— Старе дравтя! — пробубоніла вона і звернулася до Гренгуара: — Ану, покажи твій плащ.

— Я загубив його.

— Капелюх?

— Його в мене забрали.

— Черевики?

— Вони вже майже без підметок.

— Гаманець?

— На жаль, — затинаючись, промовив Гренгуар, — я не маю ні деньє.

— То хай тебе повісять, і ти ще й подякуй! — відрізала вона і відвернулася.

Підступила друга, стара, чорна, зморшкувата, брудка жебрачка, — така огидна, що навіть у Дворі чудес їй не було рівні. Обійшла круг Гренгуара. Той затремтів від страху, що їй захочеться його взяти. Але вона процідила крізь зуби:

— Занадто худий! — і пішла геть.

Третьою була дівчина, досить свіжа й не дуже погана.

— Врятуй мене! — стиха промовив до неї неборак. Вона деякий час співчутливо дивилася на нього, потім опустила очі, пом'яла пальцем складку спідниці й зупинилася, не знаючи, що їй робити. Гренгуар цильно стежив за кожним її рухом. Це був останній проблиск надії.

— Ні, — нарешті промовила дівчина, — ні! Гійом Вислощокій поб'є мене. — І вона пірнула в юрбу.

— Не щастить тобі, друже, — сказав Клопєн. І, випроставшись на бочці, на превелику втіху присутніх, наслідуючи оцінщика аукціона, вигукнув:

— Більше ніхто його не хоче! Ніхто не хоче — раз! Ніхто не хоче — два! Ніхто не хоче — три! — Він обернувся

до шибениці, кивнув головою і сказав: — Лишився за тобою!

Бельвін Зірка, Андрі Рудий і Франсуа Сливокрад підступили до Гренгуара.

В цю мить серед арготинців пролунало:

— Есмеральда! Есмеральда!

Гренгуар затремтів і озирнувся в той бік, звідки долинали вигуки. Юрба розступилася, пропускаючи дівчину — уособлення невинності і вроди.

То була циганка.

— Есмеральда! — промовив Гренгуар, вражений, незважаючи на своє хвилювання, тією швидкістю, з якою це магічне слово пов'язало спогади про все, що він пережив того дня.

Здавалося, що це незвичайне створіння поширювало владу своєї чарівності й краси навіть на Двір чудес.

Арготинці й арготинки покійно давали їй дорогу, а їхні дикі обличчя прояснювалися від самого її погляду.

Дівчина легко підійшла до засудженого, гарненька Джалі дріботіла за нею. Гренгуар стояв ні живий ні мертвий. Якийсь час циганка мовчки дивилася на нього.

— Ви збираєтесь повісити цього чоловіка? — поважно спитала вона Клопена.

— Так, сестро, — відповів король Алтинів, — хіба що ти захочеш узяти його собі за чоловіка.

Вона скорчила свою чарівну гримаску, закопилівши нижню губку, і сказала:

— Беру!

І тоді Гренгуар твердо повірив: усе, що діється з ним од самого ранку — суціль сон, який триває й досі.

Бо й справді, такий поворот, хоч і приємний, був надто крутий.

Поетові зняли з шиї зашморг і наказали злізти з лави. Він мусив сісти, — надто велике було потрясіння.

Не промовивши ні слова, князь Циганський приніс глиняний кухоль. Циганка подала його Гренгуарові.

— Киньте його за землю, — сказала вона.

Кухоль розбився на чотири черепки.

Тоді князь Циганський, поклавши на чоло Гренгуарові й циганці свої руки, промовив:

— Брате, вона — твоя дружина; сестро, він — твій чоловік. На чотири роки. Ідіть.

VII. Шлюбна ніч

За кілька хвилин наш поет опинився в невеличкій кімнатці із стрілчастим склепінням, затишній, добре наотоплений. Він сидів за столом, котрий, здавалося, тільки й чекав, коли на ньому появиться якийсь істотою із шафки, що висіла на стіні; а далі Гренгуар бачив ліжко і перебування наодинці з гарненькою дівчиною. Пригода скидалася на чарівну казку. Поет уже серйозно починав вважати себе за одного з її персонажів. Раз у раз він роздивлявся навколо, мовби хотів упевнитися, чи тут іще вогненна колісниця, запряжена двома крилатими химерами, бо тільки вона могла так швидко перенести його з пекла сюди, до раю. І ще він час від часу поглядав на діри свого камзола — намагався повернутися до дійсності й не відірватися зовсім від землі. Це була та нитка, за яку він тримався, коли розум витав у фантастичних просторах.

Дівчина, здавалося, не звертала на нього ніякої уваги. Крутилася по кімнаті, то тут, то там, пересувала якийсь стільчик, розмовляла із своєю кізкою, часом корчила гримаски. Нарешті вона сіла до столу, і Гренгуар міг досхочу на неї надивитися.

Ви були колись дитиною, читачу, а може, ви такі щасливі, що лишилися нею і тепер. І, певно, ви не раз у яскравий сонячний день бігали на березі річки за красивою зеленою чи блакитною бабкою, яка весь час, різко змінюючи напрямом, перелітала з кущика на кущик, немов цілюючи кінчик кожної гілки. Щодо мене, то я цілі дні ганявся за такими бабками і то були найприємніші, найкраще використані дні мого життя. Згадайте, з яким любовним зацікавленням ваша думка і ваш погляд зверталися до цього маленького вихору пурпурно-лазурових крил, що шелестіли, бриніли, свистіли, гули, а в центрі того вихору тріпотів якийсь невловимий образ, затінений швидкістю власного руху. Ефірне створіння, яке невиразно вимальсувалося крізь тріпотіння крилець, видавалося вам химерним, нереальним — чимось таким, чого не можна було ні торкнутися, ні побачити. І коли нарешті бабка сідала відпочивати на гострому кінчику очеретини, і ви, тамуючи подих, могли розгледіти видовжені прозорі крила, довгий емалевий одяг, двоє кришталевих очей, — який подив охоплював вас, і як побоювались ви, щоб цей образ знову не перетворився на тінь, а чарівна істота — на химеру. Згадайте ці враження, і ви легко зрозумієте, що відчув

Гренгуар, споглядаючи так близько ту Есмеральду, яку досі бачив лише невизначно у вихорі танцю, співу і метушні.

Поет глибше й глибше поринав у свої марення.

«Так от що воно таке Есмеральда! — думав він, замріяним поглядом стежачи за нею. — Небесне створіння! Вулична танцівниця! Так багато й так мало! Це вона сьогодні ввечері втратувала мені життя. Мій злий геній! Мій добрий ангел! Чарівна жінка, слово честі! Вона безтямно закохана, коли рішилася захопити мене в такий спосіб. До речі, — раптом підвівшись, сказав він собі, пойнятий тим відчуттям реальності, яке становило суть його вдачі і філософії, — я не зовсім уявляю, як це сталося, але ж тепер я все-таки її чоловік!»

З цією думкою, що відбилася в його очах, він підійшов до дівчини так войовничо і так галантно, що вона відсахнулася.

— Чого вам треба? — запитала.

— Ви ще питаєте, чарівна Есмеральдо? — відповів Гренгуар так пристрасно, що сам здивувався, почувши власний голос.

Циганка здивовано глянула на нього.

— Не розумію, що ви хочете сказати.

— Та ну! — промовив Гренгуар, дедалі більше запалюючись, певен, що він, зрештою, має справу лише з цнотливістю Двору чудес. — Хіба я не твій, любовню? Хіба ти не моя?

І він простодушно обняв її за стан.

Але циганка вяслизнула з його рук, наче в'юн. Одним стрибком опинилася на другому кінці кімнати, зігнулася і, тримаючи в руці невеличкий кинджал, випросталася так швидко, що Гренгуар не встиг побачити, звідки цей кинджал у неї взявся; вона стояла розгнівана й горда, стиснувши губи, рум'яна, мов червоне яблуко; ніздрі її роздувалися, очі метали блискавиці. Тут і кізка виступила наперед, наставивши на Гренгуара войовничий лоб, увінчаний двома гарненькими позолоченими і дуже гострими ріжками. Усе це сталося за одну мить.

Барвиста бабка перетворилася на осу і тільки й чекала, щоб ужалити.

Наш філософ сторопів і спантеличено дивився то на кізку, то на дівчину.

— Пречиста діво! — вигукнув нарешті, отямившись. — Ото дві забіяки!

Цыганка теж заговорила:

— А ти, видно, зухвалий пройда!

— Пробачте, панночко, — всміхаючись, мовив Гренгуар. — Але навіщо ж тоді ви взяли мене за чоловіка?

— А було б краще, якби тебе повісили?

— То, виходить, — мовив він, трохи розчарований у своїх любовних сподіваннях, — виходить, одружуючись зі мною, ви думали тільки про те, щоб урятувати мене від шибениці?

— А що б іще я могла думати?

Гренгуар прикусив губи.

— От тобі й на! — пробурмотів він. — Видно, перемога Купідона тут не така безперечна, як мені здавалося. Але навіщо ж було тоді розбивати нещасний кухоль?

Кинджал Есмеральди й роги ківки все ще були готові до оборони.

— Панно Есмеральдо, — мовив поет, — укладімо перемир'я. Я не писарчук із Шатле й не побіжу доносити, що ви, порушуючи наказ папа паризького прево, тримаєте зброю. Але ви повинні знати, що вісім днів тому суд оштрафував Ноеля Лекривена на десять паризьких су за те, що він носив шпагу. Та мене це не стосується. Переходжу до діла. Клянуся вам вічним спасінням, що без вашої згоди і дозволу я не підійду до вас; тільки дайте мені повечеряти.

По суті, Гренгуар, як і пан Депрео, був «дуже мало любострасним». Він не належав до тих розв'язних рицарів мушкетерської породи, яка завойовує дівчат приступом. У коханні, як і в усьому іншому, він волів чекати й дотримуватись поміркованої тактики, отож добра вечера віч-навіч з гарненькою дівчиною, особливо коли тобі дошкуляє голод, видавалася йому чудовим антрактом між прологом та розв'язкою любовної пригоди.

Цыганка не відповіла. Зробила презирливу гримаску, підняла, немов пташка, голову і засміялася; маленький кинджал зник так само несподівано, як і з'явився, Гренгуар і не помітив, куди бджола сховала своє жало.

А за хвилину на столі появились житній хліб, шматок сала, кілька зморщених яблук і дзбан пива. Гренгуар пожадливо накинувся на їжу. Чуючи, як жваво брязкає його залізна виделка об фаянсову тарілку, можна було подумати, що все поетове кохання вилилося в апетиті.

Сидячи перед ним, дівчина мовчки дивилася, як він їсть, а думала, видно було, про щось зовсім інше, часом

успіхалася тим своїм думкам і ніжно гладила розумну голівку кізки, що пестливо притулилася до її колін.

Свічка з жовтого воску освітлювала цю сцену ненажерливості та мрійливості.

Втамувавши голод, Гренгуар відчув деякий сором, бо на столі залишилося тільки одне яблуко.

— А ви не хочете їсти, панно Есмеральдо?

Дівчина заперечливо похитала головою і задумливо глянула на склепіння комірчини.

«Що там її зацікавило? — подумав Гренгуар, теж глянувши туди, куди й вона дивилася. — Не може бути, щоб її увагу привертала гримаса кам'яного карлика, вирізьбленого в центрі склепіння. Хай йому чорт! З ним я ще можу позмагатися».

Він гукнув:

— Панночко!

Вона, здавалося, не чула.

Він повторив голосніше:

— Панно Есмеральдо!

Марно. Її думки витали десь далеко, і голос Гренгуара був безсилий повернути їх. На щастя, втрутилася кізка, яка тихенько смикала свою господиню за рукав.

— Що тобі, Джалі? — жваво спитала циганка, віби прокинувшись.

— Вона голодна, — сказав Гренгуар, зрадівши нагоді почати розмову.

Есмеральда накришила хліб, і кізка почала їсти з її долоні.

Гренгуар не дав дівчині знову поринути в мрії. Зважився на делікатне питання:

— То ви не хочете, щоб я був вашим чоловіком?

Дівчина пильно подивилася на нього й сказала:

— Ні!

— А коханцем? — знову спитав Гренгуар.

Вона зробила гримаску й відповіла:

— Ні!

— А другом? — наполягав поет.

Вона пильно глянула на нього і, хвилину подумавши, промовила:

— Можливо.

Це «можливо», таке дороге для філософа, підбадьорило Гренгуара.

— А ви знаєте, що таке дружба? — спитав він.

— Знаю,— відповіла циганка.— Це означав бути братом і сестрою; це дві душі, які стикаються, не зливаючись, це два пальці однієї руки.

— А кохання? — спитав Гренгуар.

— О! Кохання! — мовила вона, і голос її затремтів, а очі заблищали.— Це коли двоє стали чимось єдиним. Коли чоловік і жінка зливаються в одного ангела. Це щось небесне!

І обличчя вуличної танцівниці засяяло дивовижною красою, яка, здавалося Гренгуарові, цілком відповідала майже східній екзальтованості її слів, і глибоко вразило його. Рожеві й чисті уста дівчини всміхалися, чоло, непорочне і ясне, час від часу затуманювалось думками, як дзеркало від подиху, а з-під довгих чорних опущених вій випромінювалося якесь невловне світло, що надавало всім її рисам тієї ідеальної ніжності, яку Рафаель згодом відтворив у містичному злитті дівочої цноти, материнства й божественності.

— Яким же треба бути, щоб вам сподобатися? — вів далі Гренгуар.

— Треба бути мужчиною.

— А я? — спитав Гренгуар.— Хто ж я такий?

— У мужчини на голові шолом, у руці — меч, на закаблуках — золоті остроги.

— Он як! — сказав поет.— Виходить, без острог не можна бути мужчиною? Ви когось любите?

— Чи когось кохаю?

— Атож, чи кохаєте?

Вона хвилинку сиділа задумана, потім з якимсь особливим виразом промовляла:

— Я про це скоро дізнаюсь.

— А чому не сьогодні ввечері? — ніжно запитав поет.— Чому б вам не покохати мене?

Дівчина серйозно глянула на нього.

— Я покохаю лише того, хто зможе мене захистити.

Гренгуар почервонів і запам'ятав ці слова. Очевидно, дівчина натякала на те, що він не допоміг їй у критичній ситуації, в якій вона опинилася дві години тому. Цей спогад, стертий з пам'яті іншими пригодами того вечора, знову ожив. Гренгуар ляснув себе по лобі:

— Видно, панночко, мені треба було саме з цього почати. Пробачте мені мою непростиму неуважність. Але як же вам пощастило вирватися з пазурів Квазімодо?

— О, який жахливий горбань! — промовила вона, хо-

ваючи обличчя в долонях, і затремтіла, немов її пройняв мороз.

— Справді жахливий. А все-таки, як же ви врятувалися від нього? — повторив своє запитання Гренгуар.

Есмеральда всміхнулася, зітхнула і промовчала:

— А ви знаєте, чого він вас переслідував? — знову спитав Гренгуар, намагаючись з якогось іншого боку підійти до теми, що його цікавила.

— Не знаю, — відповіла дівчина і жваво додала: — Та й ви теж ішли за мною, а чого?

— Слово честі, — запевнив Гренгуар, — я й сам не знаю.

Запала тиша. Гренгуар колунав ножем стіл, дівчина всміхалась і наче дивилася на щось крізь стіну. Раптом ледь чутно заспівала:

Quando las pintadas aves
Mudas están, y la tierra...¹

І, несподівано урвавши пісню, почала гладити Джалі.

— Яка гарненька тваринка, — промовив Гренгуар.

— Це моя сестричка, — відповіла дівчина.

— Чому вас звать Есмеральдою? ² — спитав поет.

— Не знаю.

— А все ж таки?

Циганка дістала з-за пазухи невеличку овальну ладанку, що висіла у неї на шиї на ланцюжку із зерняток лаврового дерева і сильно пахла камфорою. Ладанка була обтягнута зеленим шовком, а посередині виднілося зелене скельце, схоже на смарагд.

— Може, через це, — сказала дівчина.

Гренгуар хотів був узяти ладанку. Есмеральда відсахнулася:

— Не чінайте! Це амулет. Або ви пошкодите чарам, або вони вам.

Цікавість поета розпалювалася дедалі дужче.

— Хто вам дав її?

Вона притулила палець до уст і сховала амулет на грудях. Гренгуар спробував знову щось спитати, але дівчина відповіла неохоче.

— Що означає слово «Есмеральда»?

— Не знаю.

— А якою це мовою?

¹ Коли пєсарки змінюють пір'я, і земля... (исп.).

² Esmeralda — смарагд (исп.).

— Мабуть, циганською.

— Я так і думав, — промовив Гренгуар. — Ви не з Франції?

— Не знаю.

— Батьки є?

У відповідь вона заспівала на мотив старовинної пісні:

Мій батько — наче птах,
Мов пташка — моя мати.
Я вмюю без човна перепливати,
Я без човна пливу в річках.
Мов пташка — моя мати,
Мій батько — наче птах.

— Ну, гаразд, — озвався Гренгуар. — А скільки вам було років, коли ви приїхали до Франції?

— Я була зовсім маленька.

— А до Парижа?

— Торік. Коли ми входили в Папські ворота, над нами пролетіла очеретянка, — це було наприкінці серпня, — і я сказала собі: зима буде сувора.

— Так воно й було, — сказав Гренгуар, зрадивши, що нарешті розмова зав'язалась. — Я всю зиму хукав на пальці. То ви віщунка?

Вона знову почала відповідати лаконічно:

— Ні.

— А той чоловік, якого ви звете циганським князем, це вождь вашого племені?

— Так.

— Це ж він пошлюбив нас, — несміливо зауважив поет.

Циганка скорчила свою звичайну гримаску:

— Я навіть не знаю, як тебе звати.

— Як мене звати? Прошу: П'єр Гренгуар.

— Я знаю красивіше ім'я, — сказала вона.

— Вреднюка! — мовив поет. — Але нічого, я не сердитимусь. Послухайте, може, ви мене полюбите, пізнавши краще. А потім, ви так довірливо розповіли мені свою історію, що я не можу залишитися в боргу. Отже, ви вже знаєте, що мене звать П'єр Гренгуар. Я син сільського нотаря з Гонесса. Мого батька повісили бургундці, а матір зарізали пікардійці під час облоги Парижа, двадцять років тому. В шість років я став сиротою, і підшовою для моїх черевиків була тільки бруківка Парижа. Не знаю, як я прожив від шести до шістнадцяти років. То було, якась торговка овочами дасть мені сливу, то лікар кине скоринку хліба; ввечері я намагався потрапити до рук дозору, і мене вели

в тюрму, де завжди був оберемою соломи, щоб переспати ніч. Та все це, як бачите, не перешкоджало мені рости й худнути. Взимку я грівся на сонці біля під'їзду палацу де Санс, дивуючись, чому це купальські вогні запалюють у липневу спеку. В шістнадцять років мені захотілося ви-значити своє становище в суспільстві. Поступово випробував усе: пішов у солдати, та не був досить хоробрим, пішов у ченці — та не був досить побожним і до того ж я не вмів пити. З відчаєм пішов у підмайстри до теслярів, але не був досить сильним. Мені дуже хотілося стати шкільним учителем; щоправда, я не вмів читати, та це мене не спиняло. Незабаром помітив, що для всіх цих занять мені чогось бракує, і, побачивши, що я ні до чого не придатний, почав складати вірші, за власним покликанням став поетом. Якщо ти волоцюга, то завжди можеш узятися до цього ремесла, і це все ж таки краще, ніж красти, до чого мене підмовляли деякі мої злодійкуваті друзі. На щастя, одного чудового дня я зустрів дома Клода Фролло, преподобного архидиякона Собору Паризької богоматері. Він допоміг мені, і йому я маю дякувати за те, що став освіченою людиною, вивчив латину від «Повинностей» Ціцерона до «Слова про смерть» целестинських ченців. Розуміюсь на схоластиці, піїтиці, ритміці й навіть на герметиці — цій премудрості всіх премудростей. Це я автор містерії, яку з величезним успіхом сьогодні виконували в переповненому залі Палацу. Я також написав книгу на шістсот сторінок про страшну комету 1465 року, через яку один неборака збожеволів. У мене були й інші успіхи. Трохи знаючись на артилерійській справі, я брав участь у спорудженні тієї величезної бомбарди Жеана Мога, що, як ви знаєте, вибухнула, коли її випробовували на мості Шарантон, і вбила двадцять чотири роззяви. Як бачите, я для вас непогана партія. Знаю силу-силенну цікавих фокусів, яких можу навчити вашу кізеньку; наприклад, передражнявати паризького єпископа, цього проклятого святенника, млини якого забризкують перехожих грязюкою, коли вони йдуть мостом Млинарів. До того ж, за містерію я одержу багато грошей, якщо мені заплатять. Отже, я весь до ваших послуг: і я, і мій розум, і мої знання, і моя вченість; я готовий жити з вами, панночко, як вам завгодно: цнотливо чи в веселошах; як чоловік з жінкою, коли це вам до вподоби, чи, коли волієте, як брат із сестрою.

Гренгуар замовк, очікуючи, яке враження справлять на дівчину його слова.

Вона опустила очі:

— Феб,— промовила стиха. Потім, звертаючись до поета, запитала: — «Феб» — що це означає?

Гренгуар, не зовсім розуміючи, який зв'язок між його словами й цим запитанням, був, однак, не від того, щоб блиснути своєю вченістю, й поважно відповів:

— Це латинське слово, яке означає «сонце».

— Сонце! — повторила дівчина.

— Це ім'я чудового стрільця, який був богом,— додав Гренгуар.

— Богом! — знову повторила вона, й у голосі її забрило щось мрійливе та пристрасне.

В цю мить один її браслет розстебнувся й унаві. Гренгуар швидко нахилився, щоб підняти його; а коли випростався, дівчина й кізка щезли. Він почув, як клацнув засув невеличких дверцят, що, очевидно, вели до суміжної комірчини й замикалися зсередини.

«Чи залишила вона мені хоч постіль?» — подумав наш філософ.

Він обійшов кімнатку. Єдиною річчю, придатною для спання була досить довга дерев'яна скриня з різьбленим віком, і, лігши на ній, Гренгуар почував себе, мабуть, так, як Мікромегас на вершинах Альп.

— Нічого не вдієш,— сказав поет, вмощуючись зручніше,— треба примиритись. Однак яка дивна шлюбна ніч! А шкода: у цьому весіллі з розбитим кухлем було щось навісне й допотопне, що мені сподобалось.

КНИГА ТРЕТЯ

I. Собор богоматері

Немає сумніву, що Собор Паризької богоматері ще й нині — велична й прекрасна будівля. Та хоч яким чудовим лишився Собор, старіючи, не можна не вболівати й не обурюватися, дивлячись на ті численні пошкодження та руйнування, яких завдали і час, і люди цій поважній пам'ятці старовини, не шануючи ні Карла Великого, який заклав перший її камінь, ні Філіппа-Августа, який поклав останній.

На обличчі цього патріарха наших соборів поряд із аморфною завжди знайдеш і прам. *Tempus edax, homo edacior*¹. Я охоче переклав би це так: час сліпий, людина нерозумна.

Коли б ми з читачем мали вільну хвилину, щоб розглянути один по одному численні сліди руйнувань, які відбилися на старовинному храмі, то впевнилися б, що час у них винен менш, ніж люди, особливо люди мистецтва. Кажу «люди мистецтва», бо знайшлися й такі серед них, які за останні два сторіччя привласнили собі звання архітекторів.

Насамперед, спиняючись тільки на найістотніших прикладах, зауважимо, що в історії архітектури лишилося мало таких творів, як фасад цього собору, де послідовно і в сукупності постають перед нами три стрілчастих портали, а над ними — ажурний карниз, неначе оздоблений мереживом з двадцяти восьми ніш з статуями королів; і величезне центральне вікно-розетка між двома боковими вікнами — немов священик з дияконом та іподияконом; і високий філігранний ряд арок трилистої форми, що на своїх тонких, тендітних колонах тримає важку площадку; на решті дві похмурі й масивні вежі з шиферними піддашками. Усі ці гармонійні частини прекрасного цілого, споруджені одна над одною у п'ять величезних ярусів, розгортають перед очима, багатообразно і водночас пластично, свої незліченні деталі скульптури, різьби й карбування, могутньо пов'язані у спокійній величі цілого. Все це — величезна кам'яна симфонія, колосальне творіння однієї людини й одного народу, єдине й складне, немов вірші «Іліади» чи романсеро, з якими воно споріднене; чудовий твір спільних зусиль цілої епохи, на кожному камені якого відбиті сотні виявів фантазії робітника, керованої гевієм художника; одне слово, це рід могутнього й плідного творіння людського, подібного до творіння божественного, у якого воно перейняло його подвійний характер: різноманітність і вічність.

Те, що ми тут казали про фасад, слід сказати й про весь храм, а сказане про кафедральний собор Парижа стосується всіх християнських храмів середньовіччя. Усе в цьому мистецтві, яке з'явилося само по собі, логічне й пропорційне. Зміряти один палець ноги гіганта — це зміряти його всього.

¹ Час ненажерливий, людина ще ненажерливіша (латин.).

Але повернімося до фасаду Собору Паризької богоматері, такого, яким він нам видається ще й тепер, коли ми йдемо благоговійно споглядати суворий і могутній храм, що, за словами його літописців, нагонить жах: *quae mole sua terrorem incutit spectantibus*¹.

Трьох важливих частин бракує нині цьому фасаді: на-самперед одинадцять східців, які колись підносили його над рівнем землі; не вистачає також нижнього ряду статуй, що стояли в нішах трьох порталів, і верхнього ряду статуй двадцяти восьми найстародавніших королів Франції, що прикрашали галерею першого ярусу, починаючи від Шільдеберга й кінчаючи Філіппом-Августом з королівською державою в руці.

А щодо сходів, то час, повільно й невпинно піднімаючи рівень ґрунту Сіте, поховав їх, паризький брук поглинув одного по одному всі одинадцять східців, завдяки яким було іще сильніше враження величної височини цієї споруди; час дав Соборові, можливо, більше, ніж забрав у нього, бо саме час укрив його фасад тією тьмяною патиною віків, завдяки якій період старості пам'ятників стає періодом їхньої краси.

Але хто скинув обидва ряди статуй? Хто спустошив ніші? Хто вирізав саме посередині центрального portalу цю недоладну нову стрілчасту арку? Хто насмілювався вставити туди, поряд з арабесками Біскорнетта, оті позбавлені смаку важкі різьблені двері в стилі Людовіка XV? Люди, архітектори, художники наших часів.

А всередині храму — хто повалив отого колоса, статую святого Христофора, уславлену серед статуй так само, як Великий зад Палацу правосуддя серед інших залів, як шпильста дзвіниця Страсбурзького собору серед дзвіниць? А безліч статуй, що населяли весь простір між колонами нефа та хорів, уклінні, виструнчені, кінні, статуї чоловіків, жінок, дітей, королів, єпископів, військових; кам'яні, мармурові, золоті, срібні, мідні, навіть воскові, хто їх брутально вигнав з храму? Аж ніяк не час.

А хто підмінив старовинний готичний вітвар, пишно заставлений раками, ковчежцями, великим мармуровим саркофагом, прикрашеним головами ангелів і хмарами, саркофагом, схожим на архітектурний вірець з церкви Вальде-Грас або Дому інвалідів? Хто безглуздо вмурував цей громіздкий кам'яний анахронізм у карловінгську кам'яну

¹ Який своєю величчю нагонить жах на глядачів (латин.).

підлогу роботи Еркандуса? Чи не Людовік XIV, що виконував заповіт Людовіка XIII?

А хто вставив холодні білі шибби замість барвистих вітражів, які приваблювали захоплений погляд наших батьків то до розети головного порталу, то до стрілчастих вікон вітваря? Що сказав би який-небудь паламар XVI століття, побачивши цю жалюгідну жовту мазанину, якою наші вандали-архієпископи запаскудили свій собор? Він згадав би, що це була фарба, якою нат позначав будинки «затаврованих». Він згадав би Малий Бурбонський палац, теж увесь вимазаний у жовтий колір на знак зради конєтабля, «такою яскравою жовтою фарбою, — як каже Сомваль, — і так добре виготованою, що навіть ціле століття не змогло її знебарвити». Той паламар подумав би, що святе місце осквернили, і втік би.

А якщо ми, не спиняючи погляду на тисячах дрібних проявів варварства, піднінемося на самісінький дах Собору, то спитаємо себе: що зробили з цією невеличкою чарівною дзвіницею, яка спиралася на перетин трьох нефів, не менш тендітна й не менш смілива, ніж її сусід (теж зруйнований), шпиль Святої Капліці? Вона впиалася в небо набагато глибше від веж — струнка, загострена, дзвінка, ажурна! Один архітектор «доброго смаку» 1787 року ампутував її і думав, що досить замаскувати рану широким свинцевим пластирем, схожим на покріпку казана.

Отак поводитися з чудовими взірцями мистецтва середньовіччя майже в кожній країні, особливо у Франції. На руїнах Собору можна розрізнити три види пошкоджень, і всі три рівною мірою порушують його цілість: насамперед час непомітно там і тут пощербив і вкрив іржею всю поверхню будівлі; згодом на собор безладно ринули сліпі й люті за своєю природою політичні та релігійні заколоти, що роздерли багаті шати його скульптур і різьблень, повибивали розети, розірвали намисто з арабесок і статуєток, знищили його статуї — одні за їхні тіари, другі — за їхні корони; і, нарешті, довершили його руйнування моди, чимраз химерніші та безглуздіші, які при немивчому занепаді архітектури, починаючи з анархічних, але пишних відхилень доби Відродження, змінювали одна одну. Моди завдали більших пошкоджень, аніж заколоти. Вони вп'ялися в плоть, вони накинулися на кістяк середньовічного мистецтва; порушили його єдність, вони зрізали, покремсали, вбили форму і символ будівлі, її логіку й красу. А потім вони ваялися до відбудови — на це не

зважились ні час, ні заколоти. Вони зухвало, керуючись «добрим смаком», прикрасили рани пам'ятника готичної архітектури своїми жалюгідними недовговічними оздобами, мармуровими стрічками, металевими помпонами, яйцеподібними орнаентами, завитками, драпуваннями, обідками, гірляндами, торочками, кам'яними язиками полум'я, бронзовими хмарами, пухкенькими амурчиками і череватими херувимами, які, наче справжня проказа, починають роз'їдати лице мистецтва ще в каплиці Катерини Медичі і через два століття примушують його, змучене й спотворене, сконати в будуарі Дюбаррі.

Отже, повторюємо, три види руйнувань, про які ми згадували вище, спотворюють тепер готичну архітектуру. Зморшки та нарости на шкірі — це справа часу. Сліди насильства, брутальності, побоїв, переламів — це справа заколотів від Лютера до Мірабо. Покалічення, ампутації, вивихи, «реставрації», — це справа нібито грецької та римської, а по суті варварської роботи професорів, що діють за приписами Вітрувія та Віньйоля. Так чудове мистецтво, яке створили вандала, вбили академіка. До часу, до заколотів, які принаймні руйнують безсторонньо і не без величі, приєдналося безліч архітекторів, учених, дипломованих, присяжних і визнаних, які руйнували з холодністю та примхливістю поганого смаку, підміняли листям цикорію у стилі Людовіка XV мережива готики, для більшої слави Парфенона. Так осел хвицас коваючого лева, так гусінь точить, гризе й поступово з'їдає старого напівзасохлого дуба.

Який далекий той час, коли Робер Сеналіс, порівнюючи Собор Паризької богоматері з відомим храмом Діани в Ефесі, що був «так уславлений язичниками» і зробив безсмертним Герострата, вважав галльський Собор «пишнішим за довжиною, шириною, висотою та будовою»¹.

Зрештою, Собор Паризької богоматері аж ніяк не можна назвати цілісною, завершеною, визначеною пам'яткою. Це вже не романський, але ще й не готичний храм. Ця будова не має одного певного стилю. Собор Паризької богоматері, на відміну від Турнюського абатства, не має суврої і могутньої масивності, круглого й широкого склепіння, від наготи якого віє холодом, величної простоти будівель, основою яких є кругла арка. Він не схожий і

¹ Історія галліканської церкви, книга II, період III, аркуш 130, с. 1. (Прим. авт.).

на собор у Буржі, прекрасну, легку, багатообразну формою споруду, пишну, найжачену, розквітлу стрілками склепіння. Не можна залічити Собор і до стародавньої сім'ї похмурих, таємничих, приземкуватих, наче придавлених круглим склепінням храмів, схожих, за винятком їхньої стелі, на єгипетські, цілком ієрогліфічних, жрецьких, символічних, більш обтяжених у своїх орнаментах ромбами й зигзагами, ніж квітами, більш квітами, ніж тваринами, більш тваринами, ніж людськими постатями,— творіння скоріше єпископів, ніж архітекторів; це перше перетворення мистецтва, наскрізь пройнятого теократичним та військовим духом, мистецтва, що брало свій початок у Східній Римській імперії й дожило до часів Вільгельма Завойовника. Неможливо віднести наш Собор і до другої сім'ї соборів, високих, легких, багатих на вітражі та скульптури; гостроверхих формою, сміливих поставою, общинних і громадських як політичні символи; вільних, вибагливих, невгамовних як твори мистецтва. Це перетворення архітектури, вже не ієрогліфічного, непорушного та жрецького, а художньо прогресивного й народного мистецтва, що починається після повернення з хрестових походів і кінчається за часів Людовіка XI. Отож Собор Паризької богоматері — не суто романського походження, як перші, і не суто арабського походження, як другі.

Це будівля перехідного періоду. Саксонський архітектор закінчував споруджувати перші стовпи нефа, коли стрілчасте склепіння, принесене з хрестових походів, переможно лягло на широкі романські капітелі, призначені тримати тільки напівкруглі арки. Стрілчасте склепіння, неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови Собору. Скромне й боязке спочатку, це склепіння розгортається, збільшується, але ще стримує себе, ще не сміє злетіти в небо своїми гострими шпильми, як це воно зробило згодом у безлічі чудових соборів. Його ніби ще стримує сусідство важких романських колон.

А втім, ці будови перехідного періоду від романського стилю до готики не менш цінні для вивчення, ніж будови чистого стилю. Вони відображають той відтінок у мистецтві, який без них був би втрачений. Це — прищеплення стрілчастого склепіння до півкруглого.

Собор Паризької богоматері є особливо цікавим зразком такого різновиду. Кожен бік, кожен камінь цієї поважної пам'ятки є сторінкою не тільки історії країни, а й історії науки та мистецтва. Звернімо увагу хоча б на головні

деталі: тоді як мала Червона брама і стовпи нефа є чи не найзбиточенішим взірцем готики п'ятнадцятого століття, стовпи нефа своїм обсягом і вагою нагадують ще будівлю абатства Сен-Жермен-де-Пре епохи Каролінгів, піби між часом спорудження врат і стовпів нефа ліг проміжок щонайменше шість століть. І навіть герметики вбачали у символічних оздобах головного порталу суть їхньої науки, досконалим виразом якої була церква Сен-Жак-де-ла-Бушрі. Отже, романське абатство, філософічна церква, готичне мистецтво, мистецтво саксонське, важкі круглі колони часів Григорія VII, символіка герметиків, де Ніколя Фламель передував Лютерові, папське єдиновладдя, розкол церкви, абатств Сен-Жермен-де-Пре і Сен-Жак-де-ла-Бушрі — усе розплавилася, змішалася, злилося в Соборі Паризької богоматері. Ця головна церква, церква-праматір, серед найдавніших церков Парижа чимось подібна до химери: вона має голову однієї церкви, кінцівки другої, тудуб третьої і щось спільне з усіма.

Повторюємо, ці гібридні споруди однаково цікаві і для митця, і для антиквара, і для історика. Вони дають відчуття, наскільки первісною є архітектура, доводячи, що рештки циклопічних будов — єгипетські піраміди, велетенські індуські пагоди — щонайбільші пам'ятки минулого, — це творіння не стільки індивідуальні, скільки колективні; це скоріше породження творчих зусиль народу, ніж спалах генія; це внесок нації, напашування, зроблені віками, осад, що лишився внаслідок випаровувань людського суспільства; одне слово, свого роду органічні формації. Кожна хвиля часу залишає на пам'ятці свій намів, кожне покоління — свій шар, кожен індивід вмуровує свій камінь. Так роблять бобри, так роблять бджоли, так роблять і люди. Великий символ архітектури, Вавилонська вежа — це вулик.

Великі будівлі, як і великі гори — витвори віків. Часто форма мистецтва вже змінюється, а вони все ще не закінчені: *pendent opera interrupta*¹; вони повільно змінюються, відповідно до вже зміненого мистецтва. Нове мистецтво береться до пам'ятки в тому вигляді, в якому її знаходить, втілюється в неї, уподібнює її до себе, розвиває її відповідно до своєї фантазії і, якщо може, закінчує. Це відбувається спокійно, без зусиль, без протидії, згідно з природним неперушним законом. Це живець, який прище-

¹ Перервані діла залагаються незакінчені.— *Вергілій (латин.)*.

пився, сік, що бродить, рослина, що прийнялася. Безумовно, у цьому послідовному спаяванні багатьох місцевств на різних висотах однієї і тієї ж будови є матеріал для багатьох книг, а часто і для всесвітньої історії людства. Людина, митець, особа зникають у цих величезних анонімних масах, стираючи по собі ім'я творця; людський розум знаходить у них свій вияв і свій загальний підсумок. Час — архітектор, народ — муляр.

Коли розглядати тут тільки європейську, християнську архітектуру, цю молодшу сестру великої архітектури Сходу, то вона постає перед очима величезною формацією, поділеною на три різко відмінних зони, що напаровуються одна на одну; зона романська¹, зона готична і зона Відродження, яку ми охоче назвемо греко-римською. У романському нашаруванні, що є найстародавнішим і найглибшим, переважає напівкругле склепіння, яке знову з'являється, підтримуване грецькою колоною, у найпізнішому, найвищому нашаруванні епохи Відродження. Стрілчасте склепіння перебуває між ними двома. Будівлі, що належать виключно до одного з цих трьох нашарувань, цілком оригінальні, єдині й завершені. Наприклад, абатство Жюм'єж, Реймський собор, церква Христа Господнього в Орлеані. Але ці три зони змішуються й зливаються по краях, немов кольори в сонячному спектрі. Звідси — змішаного стилю пам'ятки, будівлі, що несуть на собі відтінки перехідних епох. Бувають пам'ятки романські своєю основою, готичні — середньою частиною, греко-римські — верхівкою. Це тому, що їх будували шістсот років. Така різновидність трапляється рідко. Її вразком є вежа замку Етамп. Пам'ятки двох формацій трапляються частіше. Такий — Собор Паризької богоматері, будова із стрілчастим склепінням, що своїми першими колонами заглиблюється в ту романську зону, до якої належать портал Сен-Дені і неф церкви Сен-Жермен-де-Пре. Таким є і чудовий напівготичний за своїм стилем зал капітулу Бошервіля, оперезаний романським пластом. Такий і Руанський собор,

¹ Це те мистецтво, що зветься, залежно від місцевості, клімату і населення, ломбардським, саксонським та візантійським. Ці чотири споріднені різновиди архітектури існують паралельно; кожен з них має свій особливий характер, але в основі їх лежать той самий принцип напівкруглого склепіння.

«Всі не на одне лице, дуже подібні» і т. ін.

Facies non omnibus una

Non aīversa tamen, qualem, etc. (Прим. авт.).

що був би цілком готичним, коли б не врізався вістрям свого центрального шпиля у зону Відродження¹.

А втім усі ці відтінки й відмінності стосуються зовнішнього вигляду будови. Мистецтво змінило тут тільки оболонку. Сама будова християнського храму лишилася недоторканою. Це той самий внутрішній скелет, те саме послідовне розташування частин. Яким би різьбленням та скульптурою не була прикрашена оболонка Собору, завжди під нею знаходиш хоча б у зародковому, початковому стані римську базиліку. Вона незмінно розташовується на землі за непорушним законом. Це ті самі два навхрест пересічені нефі, верхня частина яких, заокруглена в абсиду, утворює хори. Це завжди ті самі низенькі бічні нефі для процесій усередині храму або для каплиці, щось на зразок бічних проходів, з якими центральний неф сполучається через проміжки між колонами. На цій незмінній основі кількість каплиць, порталів, дзвіниць, шпилів змінюється безліч разів, відповідно до фантазії століття, народу, мистецтва. Забезпечивши всі вимоги церковної відправи, архітектура робить те, що їй забагнеться. Статуї, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, капітелі, барельєфи — все це вона поєднує згідно з тим правилом, яке їй до вподоби. Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов, в основі яких лежить так багато порядку та єдності. Стовбур дерева — незмінний, крона — химерна.

II. Париж з висоти пташиного польоту

Ми спробували відтворити перед читачем чудовий Собор Паризької богоматері. В загальних рисах згадали майже всі красоти, які він мав у п'ятнадцятому столітті і яких йому бракує сьогодні. Однак ми поминули головне, а саме, — панораму Парижа, що в ті часи відкривалася з висоти його веж.

І справді, коли, довго піднімаючись навпомацки по темних кручених сходах, що прямовисно пронізують масивні мури дзвіниць, ви несподівано виходили на один з двох високих, залитих світлом і повітрям майданчиків, картина, яка одночасно з усіх боків поставала перед вашими очима, була чарівна. Видовище *suī generis*², яке легко мо-

¹ Цю дерев'яну частину шпиля знищила блискавка в 1823 році. (Прим. авт.).

² Своєрідне (латин.).

жуть собі уявити ті наші читачі, котрі мали щастя бачити одне з готичних міст, цілісне, завершене й однорідне, а таких є ще кілька — Нюрнберг у Баварії, Вікторія в Іспанії; або навіть маленькі зразки таких міст, якщо тільки вони добре збереглися, типу Вітре в Бретані чи Нордгаузена в Пруссії.

Париж триста п'ятдесят років тому, Париж п'ятнадцятого століття уже був велетенським містом. Ми, парижани, взагалі помиляємося щодо площі, яку, на нашу думку, Париж зайняв відтоді. Проте Париж з часів Людовіка XI зріс не більше, як на одну третину. Він, безперечно, значно більше втратив у красі, аніж набув у розмірі.

Париж, як відомо, виник на стародавньому острові Сіте, що має форму колиски. Піщаний берег цього острова був його першим валом, а Сена — першим ровом. Багато століть Париж існував як острів з двома мостами, одним на півночі, другим на півдні, і двома передмостовими укріпленнями, що були водночас його брамами і його фортецями — Великим Шатле на правому березі та Малим Шатле — на лівому.

Згодом, з часів першої королівської династії, Париж, занадто стиснутий на своєму острові і не маючи вже змоги на ньому розвернутися, перекинувся через річку. Тоді перший пояс мурів та веж врізався в поля обабіч Сени, за обома Шатле. Від цієї старовинної огорожі ще до минулого століття зберігалися деякі сліди; нині від неї лишилися тільки спогади, кілька легенд та брами Боде, чи Бодуайє, porta Bagauda. Поступово потік будинків, невтомно виштовхуваний із серця міста, виступає з берегів, підточує, нищить і стирає цю загату. Філіпп-Август ставить йому нову греблю. Він заковує Париж у ланцюг товстих башт, високих і міцних. Понад сто років будинки тиснуться один до одного, нагромаджуються і, наче вода в басейні, все вище підносять свій рівень. Вони починають заглиблюватися в землю, вони нарощують поверх на поверх, пнуться один на одного, вириваються вгору, наче стиснута рідина, і кожен з них намагається стати на голову вище від своїх сусідів, щоб захопити трохи повітря. Вулиці щораз глибшають й звужуються; площі забудовуються і щезають. Нарешті будинки перестрибують через мур Філіппа-Августа і весело, безладно й пустотливо розбігаються по рівнині. Там вони вільно викроюють собі серед ланів сади, влаштовуються якомога зручніше. Починаючи з 1367 року, місто настільки розлилося, що виникла потреба в новій

огорожі, особливо на правому березі. Карл V спорудив її. Але такі міста, як Париж, зростають безупинно. Тільки вони і стають столицями. Це вирви, до яких прилягають усі географічні, політичні, моральні, інтелектуальні схили країни, куди скеровані всі природні нахили народу; це, так би мовити, джерела цивілізації і водночас кавави, де безперервно, протягом віків, стікаючи крапля за краплею, зосереджується торгівля, промисловість, сила духу населення — все плодюче, життєдайне, все, що є душею нації. Огорожу Карла V спіткала та сама доля, що й огорожу Філіппа-Августа. З кінця п'ятнадцятого століття міські будівлі почали перестрибувати, переступати через неї, а передмістя ширилися далі. В шістнадцятому столітті огорожа немовби стискала ся навколо старого міста. Але ще в п'ятнадцятому столітті, на якому ми й зупинимось, Париж стер три концентричні кільця мурів, які за часів Юліана Відступника починалися з Малого Шатле і Великого Шатле. Могутнє місто розірвало на собі один по одному чотири пояси огорож — так на дитині рветься одяг, з якого вона вже виросла. За Людовіка XI серед цього моря будинків де-не-де стирчали напівзруйновані вежі, залишки стародавньої огорожі, що височили, мов вершини пагорбів у повінь, мов архіпелаги старого Парижа, затопленого припливом нового міста.

Відтоді Париж ще зазнав змін, які, на жаль, не тішать нам око, але тепер він переступив уже тільки одну огорожу — стіну Людовіка XV, цю пікчемну ліплянку з гязі та сміття, гідну короля, який її спорудив, і поета, який її оспівав.

Париж, обмурований муром, муркоче.

В п'ятнадцятому столітті Париж був іще поділений на триє міст, зовсім різних і відокремлених одне від одного, кожне із своїм власним обличчям, своїми особливостями, звичаями, привілеями, своєю історією: старе місто — Сіте, Університет і Місто. Сіте, розташоване на острові, найдавніше і найменше, було матір'ю двох інших міст, стиснуте між ними, наче — хай дарують нам таке порівняння — маленька бабця між двома огрядними красунями-дочками. Університет займав лівий берег Сени від вежі Турнель до Нельської вежі, на місці яких тепер Винний ринок і Монетний двір. Огорожа його досить широким півколом врізалася в те поле, де колись Юліан Відступник спорудив свої терми. Захопила вона й гору святої Женев'єви. Най-

вищою точкою цієї кам'яної дуги була Папська брама — приблизно на тому місці, де нині здійснюється Пантеон. Місто — найбільша з трьох частин Парижа — займало правий берег. Його набережна, сбриваючись у кількох місцях, ішла вздовж Сени від вежі Більї до вежі Буа, тобто від місця, де сьогодні розташовано Продовольчі склади, до Тюїльрі. Ці чотири точки, в яких Сена перетинала огорожу столиці, залишаючи ліворуч Турнель і Нельську вежу, праворуч — вежу Більї та вежу Буа, були відомі переважно під назвою «Чотири вежі Парижа». Місто врізалось в поля ще глибше, ніж Університет. Найвищою точкою огорожі міста, збудованої Карлом V, були брами Сен-Дені та Сен-Мартен, що стояли там же, де й нині.

Кожна з цих трьох великих частин Парижа становила, як ми вже казали, окреме місто, але місто надто обмежене, щоб бути цілком самостійним і обходитися без двох інших. Тому кожне з них мало цілком своєрідний зовнішній вигляд. У Сіте було найбільше церков. У Місті — палаців, а в Університеті — навчальних закладів. Не торкаючись тут другорядних особливостей старого Парижа, його примхливих дорожніх законів, відзначимо в загальних рисах, тільки на прикладах узгодженості й однорідності в цьому хаосі общинної юрисдикції, що острів підлягав єпископові, правий берег — купецькому старшині, а лівий — ректорові. А над усіма стояв паризький прево — урядовець королівський, а не муніципальний. У Сіте містився Собор Паризької богоматері, в Місті — Лувр і Ратуша, в Університеті — Сорбонна. В Місті був Центральний ринок, у Сіте — Богадільня, в Університеті — Студентський лужок. Провини, вчинені школярами на лівому березі, розглядав суд на острові, в Палаці правосуддя, а карали за них на правому березі — в Монфоконі. Якщо втручався ректор, що знав силу Університету і слабкість короля, то школярам давали привілей бути повішеними у себе на місці. (Зауважимо принагідно, що більшість цих привілеїв, серед яких були й важливіші, доводилось виривати у королів заколотами та бунтами. Так уже ведеться споконвіку: король тільки тоді дає, коли народ вириває. В одній старовинній грамоті так наївно сказано про вірність підданих: *Civibus fidelitas in reges quoe tomen aliquoties seditioibus interrupta, multa peperit privilegia*¹).

¹ Вірність громадян володарям, що, однак, інколи переривається заколотами, породила багато привілеїв (латин.).

У п'ятнадцятому столітті Сена омивала п'ять островів, розташованих у межах тодішньої огорожі Парижа: Вовчий острів, де тоді росли дерева, а тепер продають дрова; острови Коров'ячий і Богоматері, обидва безлюдні, бо на них було по одній-дві хижки, обидва ленні володіння єпископа (у сімнадцятому столітті ці два острови злито в один, забудовано й названо островом Людовіка Святого); нарешті острів Сіте, а біля його мису — Коров'ячий острівець, який пізніше зник під насипом Нового мосту. В ті часи в Сіте було п'ять мостів, три з правого боку: два кам'яні — Богоматері та Міняйл і дерев'яний міст Млинарів; з лівого боку — кам'яний Малий міст і дерев'яний Сен-Мішель. Всі мости були закриті будинками. Університет мав шість брам, споруджених Філіппом-Августом; вони починалися від вежі Турнель: брами Сен-Віктор, Бордельська, Папська, Сен-Жак, Сен-Мішель, Сен-Жермен. У Місті теж було шість брам, вбудованих Карлом V; це були, починаючи від вежі Більї, брами Сент-Антуан, Тампль, Сен-Мартен, Сен-Дені, Монмартр, Сент-Оноре. Усі ті брами були міцні і, що аж ніяк не порушувало їхньої міцності, гарні. Широкий і глибокий рів, що йшов від Сени й під час зимової повені ставав стрімким потоком, омивав підніжжя мурів навколо Парижа. На піч брами замикали, річку з обох кінців міста перегороджували товстими залізними ланцюгами, і Париж спокійно собі спав.

З висоти пташиного польоту ці три частини — Сіте, Університет і Місто — являли собою, кожна зокрема, густу сітку химерно переплутаних вулиць. Однак з першого погляду було видно, що ці три частини столиці становлять єдине ціле. Одразу ж впадали в око дві довгі паралельні вулиці, що тяглися, не перериваючись і нікуди не звертаючи, майже по прямій лінії, перетинали з півдня на північ, перпендикулярно до Сени, всі три частини міста, з'єднували, змішуючи й безупинно переливаючи та перекидаючи людський потік із-за мурів однієї частини міста за мурі іншої, і з трьох міст робили одне. Перша з цих двох вулиць ішла від брами Сен-Жак до брами Сен-Мартен; у Місті її називали вулицею Сен-Мартен, у Сіте — Єврейським кварталом, а в Університеті — вулицею Сен-Жак; вона двічі перекидалася через річку мостами Богоматері і Малим. Друга називалася вулицею Звідного мосту на лівому березі, Бондарською — на острові, вулицею Сен-Дені — на правому березі, мостом Сен-Мішель — на одному рукаві Сени, мостом Міняйл — на другому, і йшла вона від

брами Сен-Мішель в Університеті до брами Сен-Дені в Місті. Та хоч би скільки вони мали назв, це були тільки дві вулиці, вулиці-матері, вулиці-прародительки, дві артерії Парижа. Усі інші вени потрійного міста або живилися від них, або в них вливалися.

Незалежно від цих двох головних спільних для столиці поперечних вулиць, що перетинали Париж по всій його ширині, Місто й Університет мали кожне свою окрему головну вулицю, яка тяглася паралельно до Сени і під прямим кутом перетинала обидві «артеріальні» вулиці. Отже, у Місті від брами Сент-Антуан можна було пройти по прямій лінії до брами Сент-Оноре; в Університеті — від брами Сен-Віктор до брами Сен-Жермен. Ці два великі шляхи, перехрещуючись із двома згаданими вище, утворювали ту основу, на якій лежала вузлувата й густа, подібна до лабіринту, сітка паризьких вулиць. Крім того, якщо уважно придивитися, в заплутаному малюнкові цієї сітки можна було розрізнити немовби два пучки, що розширювались, — один у напрямку Університету, другий — до Міста, два великі жмути вулиць, що йшли, розгалужуючись, від мостів до брам.

Дещо з цього геометричного плану збереглося ще й тепер.

Який же вигляд мало все це місто з висоти веж Собору Паризької богоматері у 1482 році? Саме про це ми й спробуємо розповісти.

Засапаного глядача, що добувся на самісінький верх Собору, Париж насамперед вражав виглядом дахів, димарів, вулиць, мостів, майданів, дзвіниць. В око йому впадали різьблений шпиль, шпичастий дах, башточка, що зависла на розі будинку, кам'яна піраміда одинадцятого століття, чорний обеліск п'ятнадцятого століття, кругла й гола вежа замку, чотирикутна візерунчаста дзвіниця храму — і велике й мале, і масивне й легке. Погляд довго блукав би в глибинах цього лабіринту, де все вражало оригінальністю, геніальністю, доцільністю і красою, все це було породженням мистецтва — починаючи від найменшого будиночка з розмальованим та різьбленим фасадом, із зовнішніми дерев'яними кріпленнями, низькою аркою дверей, з навислими над ними поверхами, аж до королівського Лувру, з колонадою веж. Але назвімо ті головні масиви споруд, на які ви передусім звернете увагу, коли ваш погляд призвичаїться до цього хаосу будівель.

Насамперед Сіте. «Острів Сіте,— каже Соваль, у якого серед марнослів'я трапляються і вдалі вирази,— має вигляд великого судна, загрузлого в баговинні й віднесеного течією до середини Сени». Ми вже пояснювали, що в п'ятнадцятому столітті це «судно» було пришвартоване до обох берегів Сени п'ятьма мостами. Така форма острова, що нагадувала корабель, вразила навіть складачів геральдичних книг; бо, за Фавеном і Паск'є, саме завдяки цій схожості, а не внаслідок облоги нормандців, на старовинному гербі Парижа зображено судно. Для того, хто розуміється на цьому, геральдика — алгебра, геральдика — мова. Всю історію другої половини середньовіччя відображено в геральдиці, так само як історію першої половини — в символіці романських церков. Це ієрогліфи феодалізму, що прийшли на зміну ієрогліфам теократії.

Отож насамперед впадало в око Сіте, звернуте кормою на схід, а носом на захід. Ставши обличчям до носа корабля, ви бачили перед собою безліч старих покрівель, над якими широко заокруглювався свинцевий дах Святої Капліці, подібний до спини слона, на яку поставлено башточку. Тільки тут цією башточкою був найсміливіший, найвтонченіший, найфілігранніший, найажурніший шпиль, крізь мереживний конус якого просвічувало небо. Перед Собором Паризької богоматері з боку паперті розкинувся оточений старовинними будинками, гарний майдан, до якого виходили три вулиці. На південній стороні цього майдану височів потрісканий і похмурий фасад Богадільні з дахом, немов покритим пухирями та бородавками. Далі, праворуч і ліворуч, на схід і на захід, у цих порівняно тісних межах Сіте, здіймалися дзвіниці двадцяти однієї церкви різних епох, різних стилів і розмірів, від приземкуватої й сточеної червою романської дзвінички Сен-Дені-дю-Па, *sacree Glaucini*, до тонких шпилів Сен-П'єр-о-Беф і Сен-Ландрі. За Собором на півночі виднів монастир з готичними галереями, на півдні — напівроманський палац єпископа, на сході — пустинний мис Террен. У цьому нагромадженні будинків можна було розрізнити — по високих ажурних кам'яних покриттях, що за тих часів вінчали всі, навіть дахові, вікна палаців,— особняк, за часів Карла VI подарований містом Ювеналові Дезюрсену; трохи далі — просмолені ятки базару Палкос, потім — нову абсиду церкви Сен-Жермен ле В'є, подовжену в 1458 році за рахунок вулиці Фев; а ще далі — перехрестя, що кишіли народом, ганебний стовп, споруджений на розі вулиць, залишки

прекрасної бруківки Філіппа-Августа — чудову, вимощену плитами посеред вулиці доріжку для вершників, яку в шістнадцятому столітті так невдало замінили на жалюгідний брук, названий «Бруківкою Ліги»; безлюдний внутрішній двір з ажурною башточкою в крученими сходами, які звичайно будували в п'ятнадцятому столітті і які ще й тепер можна побачити на вулиці Бурдонне. Нарешті праворуч, на захід від Святої Капліці, на березі річки — громаддя веж Палацу правосуддя. Високі дерева королівських садів, що вкривали західний клин Сіте, ховали від очей Короз'ячий острівець. А води з веж Собору Паризької богоматері зовсім не було видно ні з одного, ні з другого боку: Сена ховалася під мостами, — мости — під будинками.

А коли погляд, обминаючи ці мости з будинками, дахи яких передчасно запліснявіли від вологи, звертався ліворуч, до Університету, то враженням очам відкривалися насамперед великий приземкуватий сніп башт Малого Шатле, широко роззявлена брама якого неначе поглинала кінець Малого мосту. Потім, якщо ваш погляд пробігав берегом зі сходу на захід, від Турнель до Нельської вежі, то перед вами поставав довгий ряд будинків із різьбленими балками, кольоровими шибками, навислими оди над одним поверхами — нескінченна ламана лінія гостроверхих дахів, часто перетята річищем якоїсь вулиці й подекуди обірвана фасадом чи кутом якогось великого кам'яного палацу, що невимушено розкинувся подвір'ями й садами, крилами й корпусами серед цього наброду стиснутих з усіх боків малих будиночків, наче вельможа серед юрби простолюду. На набережній було п'ять чи шість таких палаців, починаючи від особняка де Лоррен, що займав разом з монастирем бернардинців велику обгороджену територію поряд з Турнель, аж до Нельського палацу, головна вежа якого була межею Парижа, а шпичасті його дахи три місяці на рік врізувалися своїми чорними трикутниками у багряний диск призахідного сонця.

На цьому березі Сени було значно менше торгових закладів, ніж на протилежному, тут більше юрмились і галасували школярі, ніж ремісники, і набережна тягнулася по суті лише від мосту Сен-Мішель до Нельської вежі. Решта берега Сени була то голою піщаною смутою, як по той бік монастиря бернардинців, то стовпищем будинків, що підступали до самої води, як, наприклад, між двома мостами. Тут з ранку до вечора лунав оглушливий гвалт праль; вони кричали, базікали, співали, гучно вибиваючи працями

білизну, як роблять це й тепер. То був веселий куточок Парижа.

Університет на перший погляд видавався суцільною брилою. Весь він був однорідним і єдиним цілим. Тисячі гострокутних, зведених до купи, майже однакової форми дахів з висоти бачилися кристалами однієї й тієї ж речовини. Химерно покручені вулиці розгинали цю масу будинків на майже пропорційні скиби. Сорок два колежі Університету були досить рівномірно розкидані скрізь. Рівноманітні й кумедні гребені цих гарних будівель були втвором того самого мистецтва, що й скромні дахи, над якими вони височіли, і, по суті, являли собою тільки піднесення в квадрат або куб тієї самої геометричної фігури. Так що вони ускладнювали ціле, не порушуючи його, доповнювали, не переобтяжуючи. Геометрія — один з видів гармонії. Над мальовничими горищами лівого берега то тут, то там велично виступали кілька розкішних палаців — Неверський, Римський, Реймський, яких тепер уже немає, і палац Клюні, що на втіху художникам зберігся й досі, хоч в його вежі кілька років тому безглуздо зняли короншпиль. Біля Клюні стояв палац у романському стилі з гарними склепистими арками — терми Юліана. Тут було також багато абатств скромнішої краси і суворішої величі, але не менш гарних і пишних. Увагу насамперед привертала абатство бернардинців з трьома дзвіницями; абатство святої Женев'єви, чотирикутна башта якого збереглася до наших днів і примушує шкочувати про решту; Сорбонна — напівшкола, напівмонастир, від якого ще залишився чудовий неф; гарне чотиригранної форми абатство матюринців; його сусід — монастир святого Бенедикта, в мури якого за час, що минув між сьомим і восьмим виданнями цієї книги, нашвидку ввішнули театр; абатство кордельєрів з трьома розташованими поряд величезними шпилями; абатство августинців, граціозна стрілка якого височіла як Нельська вежа на західній стороні цієї частини Парижа. Колежі були ланкою між монастирем та світом і своєю елегантною суворістю, різьбленням, не таким легким, як у палаців, архітектурою, менш строгою, ніж у монастирів, посідали в цьому монументальному ланцюзі середнє місце між палацами та абатствами. На жаль, тепер уже майже нічого не лишилося від цих пам'яток, у яких готичне мистецтво так досконало поєднувало пишноту й поміркованість. Церкви (а їх було багато прегарних в Університеті, теж представляли всі епохи архітектури —

від напівкруглих склепінь Сен-Жюльєна до стрілчастих арок Сен-Северина) панували тут над усім і, немов ще одна мелодія в цьому гармонійному цілому, раз у раз переривали складний обрис пів'янів різьбленими ажурними дзвіницями, тонкими шпилями, лінія яких була тільки чудовим збільшеним повторенням гостроверхих покрівель.

Місцевість, на якій розташувався Університет, була горбкувата. Пагорб святої Женев'єви у південно-східній частині здіймався, немов величезна опуклість, і з висоти Собору Паризької богоматері скупчення вузеньких і звивистих вулиць (нині Латинський квартал) являло собою дивовижну картину, з гронами будинків, розкиданих у всіх напрямках, які безладно і майже прямовисно бігли з верхівки пагорба по його схилах аж до берега річки. Здавалося, деякі з них падають, інші дряпаються нагору, а всі разом чіпляються один за одного. Від безперервного потоку тисяч чорних пятюк, які кишили на бруку, миготіло в очах. Такими видавалися з висоти і з великої відстані юрби народу на вулицях.

Нарешті у проміжках між безліччю покрівель, шпилів і виступів будівель, що так дивовижно вигинали, викручували і вимережували лінію межі Університету, подекуди видніли то великий шматок порослого мохом муру, то широка кругла вежа, то зубчаста міська брама, схожа на фортецю: це була огорожа Філіппа-Августа; по той бік огорожі зеленіли луки, а там розбігалися дороги, обабіч них тяглися останні будинки передмість, яких чим далі від міста ставало менше й менше. Деякі передмістя мали велике значення. Починаючи від вежі Турнель, це насамперед, передмістя Сен-Віктор з одноарковим мостом на річці Б'євр, з абатством, де зберігалася епітафія Людовіка Товстого, *epitaphium Ludovici Grossi*, з церквою, де височіла гостроверха восьмигранна дзвіниця, оточена чотирма дзвіничками одинадцятого століття (таку дзвіницю можна побачити й досі в Етампі, її ще не зруйновано); далі — передмістя Сен-Марсо, в якому вже тоді було три церкви й один монастир; потім, праворуч од чотирьох білих стін млина Гобелєнів, починалося передмістя Сен-Жак з гарним різьбленим хрестом на роздоріжжі, а далі стояла церква Сен-Жак-дю-О-Па, яка тоді була готичною, гостроверхою й чарівною, церква Сен-Маглаур чотирнадцятого століття, прегарний неф якої Наполеон перетворив на склад фуражу, церква Нотр-Дам-де-Шан з візантійською мозаїкою. А на заході, обминаючи картезіанський монас-

тир,— розкішпу будівлю серед чистого поля, ровесницю Палацу правосуддя, з маленькими палісадниками — та руїни Вовер, про які йшла недобра слава, око натрапляло на три романські шпилі церкви Сен-Жермен-де-Пре. За тією церквою було Сен-Жерменське передмістя — вже на той час досить велика громада, — яке мало п'ятнадцять чи двадцять вулиць. В одному з кінців передмістя височіла гостроверха дзвіниця церкви Сен-Сюльпіс. Поряд видно було чотирикутну огорожу ярмаркового майдану Сен-Жермен, де нині ринок; далі — ганебний стовп абатства, гарненька кругла башточка під свинцевим конусоподібним куполом. Ще далі були цегельня й Пічна вулиця, що вела до пекарні, млин на горбку та лікарня для прокажених — окремих будиночок, якого всі сахалися. Але найбільше приваблювало око й надовго приковувало до себе увагу саме абатство Сен-Жермен. Безперечно, цей монастир, що справляв велике враження і як церква, і як масток, абатський палац, в якому навіть паризькі єпископи вважали за щастя перебути хоча б одну ніч, трапезна, яку архітектор зробив красивою, мов собор, з чудовим вікном-розетою, витончена каплиця пречистої діви, розкішні покої, просторі сади, опускна решітка, звідний міст, зубчасті мури, які наче врізалися в навколпшню зелень лугів, дворц, що виблискували обладунками рицарів і золотом кардинальських риз, — усе це разом, зібране довкіл трьох високих дзвіниць з напівкруглим склепінням, міцно спертих на готичну абсиду, велично поставало на обрії.

Коли, нарешті, доскочу надивившись на Університет, ви поверталися до правого берега, до Міста, панорама різко змінювалася. Бо Місто, значно більше за Університет, водночас було менш однорідним. З першого погляду було видно, як воно поділяється на кілька окремих частин. Насамперед на сході, у тій частині міста, яку ще й досі звуть «багнищем» (на пам'ять про те болото, куди Камоложен затигнув Цезаря), юрмилися палаци. Весь цей квартал тягнувся аж до берега річки. Чотири, поставлені майже впритул один до одного особняки Жуї, Санс, Барбо та палац королеви віддзеркалювали у водах Сени свої шиферні покрівлі, прорізані струнками бапточками. Ці чотири будівлі заповнювали весь простір між вулицею Нонендьер та абатством целестинців, шпиль якого граціозно відтіняв лінію гребенів дахів і зубців на мурах. Кілька позеленілих від плісняви халуп, навислих над водою перед цими пишними особняками, не закривали гарних ліній їхніх фаса-

дів, широких чотирикутних вікон з кам'яними лутками, стрілчастих портиків, прикрашених статуями, чітких граней кам'яних стін і всіх тих чарівних архітектурних несподіванок, завдяки яким здається, ніби готична архітектура в кожній будівлі утворює нові комбінації. За цими особняками, розкинувшись у всі сторони, то розгороджена налісадами чи зубчастими мурами, немов фортеця, то схована за розложистими деревами, наче заміський будиночок, простягалася безмежна садиба чудового палацу Сен-Поль, де вільно могли розкішно розміститися двадцять два принци королівської крові, — такі як дофін і герцог Бургундський — із своїми слугами та почтом, окрім знатних вельмож та імператора, коли той відвідував Париж, а також левів, які мали свої палати на території королівського палацу. Зауважимо, що в той час апартаменти царственої особи складалися не менш, як із одинадцяти покоїв, від парадного залу, і до молитовні, не кажучи вже про галереї, ванні кімнати, парну та інші «підсобні» приміщення; а також окремі сади, що відводилися для кожного королівського гостя, кухні, льохи, комори, загальні трапезні, задні двори, де було двадцять два господарських приміщення від пекарні до винних льохів, а ще — кімнати для різних ігор — у кулі, в м'яча, в обруч; а ще — пташні, рибні ставки, звіринці, стайні, бібліотеки, зброярні та ливарні. Ось що являв собою тоді королівський палац — і Лувр, і Сен-Поль. То було місто в місті.

З тієї вежі, на якій ми стоїмо, палац Сен-Поль, папівзахований від нас за чотирма великими будівлями, про які ми щойно згадували, мав вигляд дуже величний і розкішний. У ньому легко можна було розрізнити три особняки, що їх Карл V прибудував до свого палацу, майстерно з'єднавши з головною будівлею довгими галереями з вітражами та колонами. Це були: особняк Пті-Мюс із різьбленою балюстрадою, що граціозно облямовувала його дах; особняк абатства Сен-Мор, схожий на фортецю — з масивною баштою, бійницями, амбразурами, невеличкими залізними бастіонами та гербом абатства на широкій саксонській брамі; особняк графа д'Етамп з круглою баштою, зруйнована верхівка якої була пощерблена, немов гребінь у півня; подекуди височіли купки з трьох-чотирьох старих дубів, схожі на величезні качани цвітної капусти. У прозорих водах ставків, що мінилися смугами світла й тіні, плавали лебеді; далі видніли мальовничі закутки численних дворів. Лев'ячий палац з низькими арками на приземку-

ватих саксонських колонах із залізними ґратами, з-за яких чути було безугавний звірячий рев; а над усім цим стриміла луската стрілоподібна башточка храму Богородиці. Ліворуч стояв будинок паризького прево, оточений чотирма різьбленими башточками. У центрі, в глибині, стояв палац Сен-Поль з численними фасадами та різними прибудовами, що поступово появлялися з часів Карла V — наростаючи змішаного стилю, що ними протягом двох століть палац обтяжувала фантазія архітекторів, а усіма апсидами каплиць, гребенями галерей, з тисячами флюгерів, повернутих на всі чотири сторони, з двома суміжними баштами, конічні дахи яких, облямовані по краю зубцями, скидалися на гостроверхі капелюхи з піднятими крисами.

Піднімаючись східцем за східцем по цьому амфітеатру палаців, що широко розкинувся вдалині, перескочивши очима, неначе вириту серед покрівель Міста, глибоку улоговину, яка позначала вулицю Сен-Антуан, ваш погляд сягав нарешті Ангулемського палацу — просторої, спорудженої зусиллями кількох епох будови, де нові, білосніжні частини так само не пасували до цілого, як червона латка до блакитного камзола. Однак надзвичайно гострий і високий дах нового палацу, найжачений різьбленими жолобами, вкритий листами свинцю, на яких тисячами химерних арабесок вилися іскристі інкрустації з позолоченої міді,— дах, так своєрідно карбований металом, граціозно височів над темними руїнами старовинного палацу, товсті вежі якого, роздувшись, немов діжки, осіли від ветхості, потріскалися згори донизу й скидалися на товстунів з розстебнутими на череві гудзиками жилетки. З-за цієї споруди здіймався ліс шпилів Турнельського палацу. Ніщо в світі, ні Шамборський замок, ні Альгамбра не могли створити чарівнішого, більш ефірного й казкового видовища, ніж ця гушавина стріл, дзвіничок, димарів, флюгерів, кручених сходів, ажурних ліхтарів, павільйонів, немов попробованих наскрізь пробійником, веретеноподібних башточок,— «вишок», як їх тоді називали,— найрізноманітнішої форми, висоти та розміщення. Все це скидалося на велетенську кам'яну шахівницю.

Праворуч від Турнельського палацу — сніп величезних сивювато-чорних башт, що ховались одна за одну, оточені ровом, ніби зв'язані докупи. Ця вежа, в якій було прорізанно більше бійниць, ніж вікон, цей вічно здиблений звідний міст, ці завжди опущені ґрати, все це — Бастілія.

А подоби чорних дзьобів, що стирчать між зубцями, схожі здалеку на дощові жолоби, — гармати.

Під їхніми жерлами, біля підніжжя страхітливої будівлі — брама Сент-Антуан, стиснута двома баштами.

За Турнельським палацом до мурів Карла V розстилався багатими узорами зелені та квітів оксамитний килим королівських городів і парків, у центрі яких по лабіринту алей можна було пізнати славнозвісний сад Дедала, що його Людовік подарував Котье. Обсерваторія цього медика височіла над лабіринтом, немов самотня могутня колона з маленьким будиночком замість капітелі. В тій лабораторії складали жахливі гороскопи.

Нині на тому місці — Королівський майдан.

Як уже згадувалось, палацовий квартал, про який ми намагалися дати читачеві деяке уявлення, відзначаючи тільки найпримітніші будови, містився в закуті, утвореному на сході огорожею Карла V та Сеною. Центр Міста був захарашений будиночками простолюду. Саме сюди, до правого берега, сходились три мости Сіте, а де мости, там раніше від палаців виростають халупи. Це нагромадження міських осель, скупчених, немов чашечки бджолиних щільників, не було позбавлено своєрідної краси. Покрівлі великого міста, так само, як і морські хвилі, — величне видовище. Схрещені, сплутані вулиці, поєднуючись, утворювали сотні химерних фігур. Навколо базарів вони з'єднувались у формі зірок з безліччю променів. Вулиці Сен-Дені та Сен-Мартен з усіма їхніми численними розгалуженнями тягнулись одна біля одної, мов два могутніх дерева, що переплітаються своїми гілками; а далі зміїлися покручені лінії Штукатурської, Склярської, Ткацької та інших вулиць. Де-не-де стирчали величні будівлі, пронизуючи камяні брижі цього моря дахів. Однією з них була башта Шатле біля самого мосту Міняйл, за яким, під биками мосту Млинарів, пінилася Сена. Це була вже не римська вежа часів Юліана Відступника, а феодальна, збудована в тринадцятому столітті з такого міцного каміння, що за три години мулярові вдавалося продовбати його молотком на глибину не більше ніж на п'ять пальців. Такою була і пишна квадратна дзвіниця церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі, пишно оздоблена паріжними скульптурами, прекрасна вже в п'ятнадцятому столітті, хоч на той час вона була ще й не закінчена — їй бракувало, зокрема, тих чотирьох потвор, які згодом умостились по краях даху і ще й сьогодні видаються чотирма сфінксами, що загадують новому

Парижу загадку Парижа старого; скульптор Ро встановив їх тільки у 1526 році, одержавши за свою працю двадцять франків. Таким був і «Будинок з колонами», що виходив своїм фасадом на Гревський майдан, про який ми вже згадували. Далі — церква Сен-Жерве, ще з того часу віпсована порталом «доброго смаку», і Сен-Мері, стародавні стрілчасті склепіння якої майже не відрізнялися від напівкруглих, і церква Сен-Жан з чудовим шпилем, що ввійшов у приказку, та ще десятки інших пам'яток, які не погребували темними, вузькими й глибокими вулицями, ховаючи серед них свою красу. Додайте до цього кам'яні різьблені хрести, якими ще більше, ніж шибеницями, рясніли перехрестя вулиць; цвинтар Невинних, майстерну огорожу якого було видно здалеку за покрівлями; ганебний стовп Центрального ринку з його верхівкою, що виступала між двох димарів вулиці Коссонрі; сходи, що піднімалися до церкви Круа-дю-Трауар, на одноіменному перехресті, де завжди кишив народ; кільце халуп Хлібного базару; то тут, то там залишки старовинної огорожі Філіппа-Августа, що загубилися серед маси будинків; вежі, повті, немов поточені плющем; обвалені брами, безформні рештки зруйнованих мурів; набережну з тисячами крамничок та закривавленими шкуродернями; Сену, заповнену суднами від Сінної гавані й до Єпископського форту, — уявіть собі все це, й перед вами постане невизраза картина того, чим була в 1482 році центральна, схожа на велику трапецію, частина Міста.

Крім цих двох кварталів, забудованих — один палацями, другий — звичайними будинками, третьою частиною міської панорами був довгий пояс абатств, що облямовував майже все Місто зі сходу на захід і утворював позад фортечних мурів, що замикають Париж, другу внутрішню огорожу в монастирів та каплиць. Коло самого Турнельського парку, між вулицею Сент-Антуан та старою вулицею Тампль, був монастир святої Катерини, в величезним господарством, що тягнулось аж до міської стіни. Між старою й новою вулицями Тампль було абатство Тампль — зловісне громаддя башт, високе й відлюдне, за височезною зубчастою огорожею. А між новою вулицею Тампль і Сен-Мартен — абатство Сен-Мартен, серед його садів стояла добре укріплена церква. Вежі, що оперізували її, та дзвіниці, що її вінчали, своєю могутністю й пишністю поступалися хіба що церкві Сен-Жермен-де-Пре. Між вулицями Сен-Дені та Сен-Мартен йшла огорожа абатства Святої

Тройці. А далі, між вулицями Сен-Дені та Монторгейль, містився монастир Христових наречених. Поряд виднілися прогнилі покрівлі та обвалений мур Двору чудес — єди-не світське кільце в цьому благочестивому ланцюгу мна-стирів.

І, нарешті, четвертою частиною, що чітко вирізнялася серед нагромищення покрівель правого берега в західно-му закуті міських мурів і тягнулася берегом за течією річ-ки, був новий вузол палаців і особняків, які тіснилися біля підніжжя Лувру. Стародавній Лувр Філіппа-Августа — колосальна будівля, головна вежа якої в оточенні двадця-ти трьох інших могутніх башт і багатьох менших, вида-вся здалеку втиснутим між готичними верхівками Алан-сонського і Малого Бурбонського палаців. Ця багатобаш-това гідра, велетенська охоронниця Парижа, з її незмінно настороженими двадцятьма чотирма головами, з її страш-ними, покритими свинцевою або шиферною лускою крупа-ми, що світилися металічним блиском, чудово завершувала обриси Міста із заходу.

Отже, Місто являло собою велетенське скупчення жит-лових будинків, — те, що римляни називали *insula* — «ост-рів», — яке мало обабіч дві групи палаців, увінчаних, од-на — Лувром, друга — Турнельським палацом, обмежене з півночі довгим поясом абатств та городів; згори все це ви-давалося злитим і однорідним цілим. Над безліччю будов, черепичні й шиферні покрівлі яких химерними ланцюгами вирізьблювалися одні на тлі інших, височіли ажурні, складчасті, узорчасті дзвіниці сорока чотирьох церков пра-вого берега. Крізь товщу цього кварталу пробивалося без-ліч вулиць. Межею були по один бік високі мурі з чоти-рикутними баштами (башти огорожі Університету були круглі), а з другого — перетята мостами Сена, що несла на своїх хвилях багато всяких суден. Таким було Місто у п'ятнадцятому столітті.

За міськими мурами до самих брам тиснулися передміс-тя, але не такі численні й більш розкидані, ніж на сторо-ні Університету. Тут було зо два десятки халуп, що скуп-чилися за Бастилією навколо дивних статуй Круа-Фобена та підпор абатства Сент-Антуан-де-Шан; далі потопа-в серед нив Попенкур; за ним Ла-Куртіль — веселеньке се-ло з безліччю таверн; містечко Сен-Лоран з церквою, дзві-ниця якої здалеку зливалася з гостроверхими баштами брами Сен-Мартен; передмістя Сен-Дені, з просторою са-дибою монастиря Сен-Ландр; за Монмартрською брамою —

Гранж-Бательєр, оточений білим муром; ще далі тяглися крейдяні схили Монмартру, де на той час було майже стільки церков, скільки млинів, а тепер збереглися лише мливи, бо сучасне суспільство, якщо й потребує поживи, то тілесної. Нарешті за Лувром видно було передмістя Сент-Оноре, вже й тоді досить просторе, всю в зелені Малу Бретань, а далі великий Свинячий базар з жахливою круглою піччю в центрі, в якій колись живцем варили фальшивомонетників. Між Ла-Куртіль та Сен-Лоран ви вже, певно, помітили на верхівці пагорба, серед безлюдної рівнини якусь будівлю, схожу здалеку на зруйновану колонаду на розбитому цоколі. То був не Парфенон, не храм Юпітера Олімпійського. То був Монфокоп.

Тепер, якщо перелік такої великої кількості будівель, хоч яким коротким ми намагалися його зробити, не переплутав остаточно в свідомості читача загального уявлення про старий Париж, у міру того як ми вели свою оповідь, повторимо в кількох словах найістотніше.

Отже, у центрі — острів Сіте, подібний до велетенської черепахи, — висував з-під сірого щита дахів, наче лани, свої вкриті черепицею, мов лускою, мости; ліворуч — монументна трапеція Університету, масивна, збита, стиснута, найжачена; праворуч — широке півколо Міста з численними садами та монументами. Всі три частини Парижа — Сіте, Університет і Місто — помережані, як мармур, безліччю прожилків вулиць. Поперек тече Сена, «годувальниця Сена», як її називає отець де Брель, захиращена островами, мостами та суднами. Навколо тягнеться безкрая рівнина, що рясніє, немов латками, тисяччю нив, усіяна гарненькими селами; ліворуч — Іссі, Ванвр, Вожірап, Монруж, Жантілі з круглою та чотирикутною баштами і т. д., а праворуч — двадцять інших селищ, починаючи від Конфлана й кінчаючи Віль-л'Евек. Далеко на обрії смуга пагорбів утворювала коло, ніби стінки басейну. Нарешті в далечині, на сході — Венсен з сімома чотиригранними вежами; на півдні — гостроверхі башточки Бісетра; на півночі — шпиль Сен-Дені, на заході — кріпосна вежа Сен-Клу. Ось таким Парижем з висоти Собору Паризької богоматері милувалися круки в 1482 році.

Однак саме про це місто Вольтер написав, що «до Людовіка XIV в ньому було лише чотири чудових пам'яток»: купол Сорбонни, Валь-де-Грас, Новий Лувр і, вже не пригадую, яка четверта, можливо, Люксембург. Проте, на щастя, Вольтер написав ще й «Кандіда» і тому лишився

серед нескінченних поколінь людей, які приходили на зміну одні одним, неперевершеним майстром диявольського сміху. А втім, це тільки зайвий раз доводить, що можна бути генієм в одному виді мистецтва і зовсім не розумітися на іншому. Адже Мольєр гадав, що віддав велику шану Рафаєлеві та Мікеланджело, назвавши їх «Міньярами свого часу». Та повернімося до Парижа п'ятнадцятого сторіччя.

На той час він був не тільки чудовим містом, але й історією, втіленою в камені, витвором середньовічного мистецтва, кам'яним літописом. Архітектура міста мала тільки два пласти — романський та готичний, бо римський давно зник, крім термів Юліана, котрі ще пробивалися крізь товсту кору середньовіччя. Щодо кельтського пласта, то його слідів на той час не знаходили, навіть копаючи криниці.

Через п'ятдесят років, коли епоха Відродження домішала до цієї, такої суворої і водночас різноманітної єдності блискучу пишноту фантазії та архітектурних систем, оргію римських напівкруглих склепінь, грецьких колон і готичних ліній арок, витончені й досконалі скульптурні пам'ятники, виняткову любов до арабесок і акантів, своє, сучасне Лютерові, архітектурне язичництво, — Париж постав перед нами, може, ще прекраснішим, хоч і менш гармонійним для ока й думки. Але той розкішний період тривав не довго. Епоха Відродження не була безсторонньою: її не задовольняло тільки творення — вона хотіла руйнувати, правда, вона потребувала вільного простору. Ось чому цілком готичним Париж був лише одну мить. Ще не закінчили церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі, а вже почали руйнувати старий Лувр.

Відтоді велике місто з дня на день втрачало своє обличчя. Зник і Париж готичний, під яким стирався Париж романський. А хіба можна визначити, який Париж змінив його?

Є Париж Катерини Медічі — в Тюльрі¹, Париж Генріха II — в Ратуші; обидві ці будови ще витримано в суво-

¹ Ми з сумом, що змішується в обуренням, бачили, як намагалися збільшити, перекопати й переробити, тобто зруйнувати цей чудовий палац. Руки сучасних нам архітекторів надто грубі, щоб торкатися цих тендітних витворів епохи Відродження. Ми не втрачаємо надії, що вони цього й не насміяться зробити. Крім того, зруйнувати тепер Тюльрі було б не тільки грубим варварством, яке примусило б почервоніти навіть п'яного вандала, а й зрадою. Тюльрі не просто шедевр мистецтва шістнадцятого століття, але й

рому стилі. Париж Генріха IV — це Королівський майдан: цегляні фасади з кам'яними наріжниками і шиферними покрівлями, триколірні будинки. Париж Людовіка XIII — у Валь-де-Грас: приплюснута й присадкувата архітектура, лінія склепіння скидається на ручку кошика, колони видаються пузатими, а куполи горбатими. Париж Людовіка XVI — в Будинку інвалідів, величому, пишному, позолоченому і холодному. Париж Людовіка XV — у церкві Сен-Сюльпіс: кучерики, бантики, хмарки, стрічечки, листочки цикорію — усе вирізьблено з каменю. Париж Людовіка XVI — у Пантеоні, поганій копії собору святого Петра в Римі (до того ж будівля незграбно осіла, що аж ніяк не прикрасило її); Париж часів Республіки — у Медичній школі: жалюгідне наслідування римлян і греків, що так само нагадує Колізей чи Парфенон, як конституція III року нагадує закони Міноса, — в історії архітектури цей стиль звать «стилем мессідора»; Париж Наполеона — на Вандомському майдані: бронзова колона, вилита з гармат, таки справді чудова; Париж часів Реставрації — у біржі: це білосніжна колонада, що підтримує надзвичайно гладенький фриз; будівля має форму чотирикутника і обійшлася в двадцять мільйонів.

З кожною цією характерною для епохи пам'яткою пов'язані подібністю стилю, формами та розміщенням деякі будівлі, розкидані по різних кварталах міста; око знавця одразу помітить їх і безпомилково визначить їхній вік. Хто вмів бачити, той розпізнає дух століття й характер короля навіть по молотку, яким стукали в двері.

Отже, сучасний Париж не має визначеного обличчя. Це зібрання зразків архітектури багатьох століть, до того ж найкращі зразки зникли. Столиця зростає тільки за рахунок будинків, але яких будинків! Якщо так піде й далі, то Париж обновлятиметься кожні п'ятдесят років. Тому історичне значення його архітектури з кожним днем стирається. Усе рідше й рідше трапляються пам'ятки — житлові будинки немов затоплюють і поглинають їх. У наших батьків був кам'яний Париж, у наших нащадків буде Париж гіпсовий.

сторінка історії дев'ятнадцятого. Цей палац належить уже не королю, а народові. Залишімо його таким, який він є. Наша революція двічі поставила свій знак на його чолі. Один його фасад пробито ядрами 10 серпня, другий — 29 липня. Це святиня. Париж, 7 квітня 1831 р. (Примітка автора до п'ятого видання).

Що ж до нових пам'яток сучасного Парижа, то ми охоче утримаємося від розмови про них. Це не означає, що ми не віддаємо їм належного. Церква Святої Женеви, творіння Суфлю, безперечно, є одним з найкращих савойських тістечок, які будь-коли випікалися з каміння. Палац Почесного легіону теж дуже вишукане тістечко. Купол Хлібного базару чимось нагадує великий капкет англійського жокея на верхівці височезної драбини; башти церкви Сен-Сюльпіс скидаються на два великих кларнети,— це не гірше від чого-небудь іншого,— а погнута, розчепірена вшка телеграфу на даху вносить приємну різноманітність. Портал церкви святого Роха такий розкішний, що з ним може зрівнятися хіба що портал церкви святого Фоми Аквінського. Він теж має рельєфне зображення Голгофи, вміщене у заглибленні, і ще сонце з позолоченого дерева. Усе це справді чудове! Ліхтар лабіринту Ботанічного саду теж дуже химерний. Що ж до будинку Біржі, з грецькою колонадою, римською дугоподібною формою вікон та дверей і широким низьким склепінням під Ренесанс, то загалом це пам'ятка цілком бездоганного й чистого стилю. Доказом цього є те, що вінчає його небачена навіть в Афінах аттична надбудова, чудову й сувору лінію якої місцями граціозно перетинають димарі. Зауважимо до речі, що коли, за правилами, архітектура будинку повинна відповідати його призначенню, а призначення будинку само по собі має відбиватись у зовнішньому його вигляді, то, безумовно, слід захоплюватися пам'яткою, яка однаково може бути королівським палацом і палатою громад, міською ратушею і навчальним закладом, манежем і академією, складом товарів і будинком суду, музеєм і казармою, гробницею, храмом, театром. Але поки що це тільки Біржа. Кожен будинок повинен бути пристосований до певного клімату. А Біржу, очевидно, спеціально споруджено для нашого холодного дощового неба. Вона має майже такий плоский дах, як на Сході. Тому зимою, під час снігопадів, його підмітають, бо ж нема сумніву, що дахи для того й будуються, аби їх підмітати. А щодо призначення, про яке ми щойно говорили, то відповідь тут просто чудова: будівля так само з успіхом править у Франції за біржу, як у Греції правила б за храм. Правду кажучи, архітектор мав досить мороки, щоб сховати циферблат годинника, який міг би порушити чистоту чудових ліній фасаду. Але на-томість лишилася колонада, що оперізує будівлю, і в тіні

цієї колонади, в урочисті дні релігійних свят, може велично пройти процесія біржових маклерів і мін'яйл.

Усе це, безперечно, чудові пам'ятки. До них можна додати ще безліч красивих вулиць, веселих і різноманітних, на зразок вулиці Ріволі, і я не втрачаю надії, що колись панорама Парижа з аеростата становитиме таке багатство ліній, таку пишноту деталей, розмаїтість, таку граціозність у простому і несподіваність у прекрасному, що не піддається визначенню і чимось нагадує шахівницю.

Та хоч яким прекрасним видався вам сучасний Париж, повернімося до Парижа п'ятнадцятого століття, відтворіть його в пам'яті, подивіться на білий світ крізь цей дивовижний ліс шпилів, веж, дзвіниць; розлийте по неосяжному місту Сену, всю в зелених і жовтих переливах, мінливішу ва гадючу шкіру, розколить її клинами островів, стисніть арками мостів; накресліть на блакитному обрії готичний профіль старого Парижа, примусьте його контури коливатися в зимовому тумані, що чіпляється за незліченні димарі; занурте місто в глибоку нічну пітьму і помилуйтеся химерною грою світлотіней у цьому похмурому лабіринті будов; киньте на нього промінь місяця, який тьмяно окреслить і виведе з туману великі голови веж; або залишіть силует міста в темряві, згустіть тіні на гострих шпильях та гребенях дахів і ви побачите, що на мідному тлі призахідного сонця — він зубастіший, ніж паща акули.

Але якщо ви хочете мати від старого міста те враження, якого сучасний Париж дати вже не може, то вранці, при сході сонця святкового дня, — на великдень чи на трійцю, — вийдіть на якесь високе місце, щоб вам відкрилась уся столиця, і дочекайтеся пробудження дзвонів. Дивіться, як за сигналом, що його подасть небо першим променем сонця, водночас здригнуться тисячі церков. Спочатку — розрізнений передавін, що лине від церкви до церкви, немов оркестранти попереджають один одного, що вже пора починати. Потім дивіться, — бо здається, що іноді й вухо стає зрячим, — дивіться, як раптом від кожної дзвіниці одночасно здіймається, ніби колона звуків, хмара гармонії. Спочатку голос кожного дзвона підноситься до прозорого ранкового неба, простий, чистий і наче відокремлений від інших. Але поступово звуки наростають, зливаються, змішуються, розчиняються один в одному, з'єднуються в чудовому концерті. Це вже єдиний потік лунких звуків, що лється з безлічі дзвіниць. Він тремтить, в'єть

ся, стрибає, кружляє над містом і виносить ген за обрій свої оглушливі хвилі.

А проте це море співзвуччя аж ніяк не хаотичне. Воно широке, глибоке і в той же час — прозоре. Ви розрізняєте всі групи звуків, що зміяться, вириваючись із кожної дзвіниці. Ви можете розібрати діалог поважного великого дзвона з верескливим малим; побачити, як октави перепурхують з дзвіниці на дзвіницю, як линуть вони — крилаті й легкі октави срібних дзвонів — і як падають — побиті й фальшиві — дерев'яних. Ви тіпитеся багатою, в безугавному злеті і спаді, гамою семи дзвонів церкви святого Євстафія; ви помічаєте, як де-не-де миготять, немов блискавка, трьома-чотирма сліпучими зигзагами ясні й гострі нотки — промиготять і згаснуть. Там заспіває скрипучим і надтріснутиим голосом абатство Сен-Мартен; а ближче чути похмурий, зловісний спів Бастілії, з другого кінця — низький бас товстої вежі Лувра. Величний хор дзвонів Палацу правосуддя безперервно кидає в усі кінці променисті трелі, на які рівномірно падають, сиплючи іскрами, важкі, наче б'ють молотом по ковадлу, удари сполошного дзвону Собору Паризької богоматері. Іноді в різноманітних поєднаннях долітає звук потрійного набору дзвонів церкви Сен-Жермен-де-Пре. І час від часу цей величний гомін розступається, пропускаючи з дзвіниці храму Богородиці швидко, різку музичну фразу, яка іскриться, мов зоряний фонтан. І невразно, ледь чутно, долинає із самих надр оркестру церковний спів, який проходить крізь склепіння, що тремтять від звуків. Ото воістину опера, яку варто послухати.

Змішаний гул, що звичайно стоїть над Парижем удень, це гомін міста; вночі — це його подих; а тепер — спів. Прислухайтесь до цього хору дзвонів; приєднайте до нього гомін півмільйонного населення, споконвічний шум річки, безперервний подих вітру, урочистий віддалений квартет чотирьох околишніх лісів, що розкинулись на обрії, немов велетенські труби органів; пом'якшіть цією півтінню те, що в головній партії оркестру звучить, може, надто хрипко й надто різко, і скажіть, чи є в цілому світі щось пишніше, радісніше, яскравіше й прекрасніше, ніж цей бунт дзвонів і дзвіниць, ніж це горно музики, ніж ці десять тисяч мідних голосів, що звучать зграйно з кам'яних флейт заввишки триста футів, ніж це місто-оркестр, оця симфонія, що гуде, неначе буря?

I. Добрі душі

За шістнадцять років до опсєваної події, погожого недільного ранку на провідному тижні, після обідні в Соборі Парлзської богоматері, до дерев'яного, схожого на ясла примостка, зробленого з лівого боку паперті, проти велетенського зображення святого Христофора, на яке з 1413 року дивилася уклінна кам'яна статуя рицаря месіра Антуана Дезесара доти, доки раптом не надумали скинути і святого, і віруючого — поклали якусь живу істоту. На це дерев'яне ложе мали звичай класти підкидьків, звертаючись до людського милосердя. Звідси забирав їх хто хотів. Перед тими яслами стояла мідна мисочка для пожертв.

Та подоба живої істоти, що лежала вранці провідної неділі 1467 року на цих дошках, очевидно, вельми зацікавила досить численну групу глядачів, які юрмилися біля неї. Група складалася переважно з осіб прекрасної статі, здебільшого старих жінок.

Чотири жінки, які стояли попереду, схилвшись нижче від інших над яслами, особливо привертали до себе увагу. Їхній сірий, чернечого покрою одяг свідчив про те, що вони належали до одної благочестивої громади. Я не бачу причин, чому б історії не увічнити для нащадків імена цих чотирьох скромних і шанованих осіб. То були Агнеса ла Герм, Жеанна де ла Тарш, Генріста ла Готьєр і Гошера ла Віолет. Усі чотири — вдови, всі чотири — сестри з громади Етьєн-Одрі, які, згідно із статутом П'єра д'Ельї, вийшли з дозволу своєї настоятельки послухати проповідь.

А втім, якщо в цю хвилину славні сестри й додержували статуту П'єра д'Ельї, то вони, безперечно, з легким серцем порушували статут Мішеля де Браш і кардинала Пізанського, що так жорстоко приписував їм мовчання.

— Що це таке, сестрице? — спитала Агнеса у Гошери, розглядаючи маленьке створіння, яке пищало й шулилося, налякане стількома поглядами, спрямованими на нього.

— Що ж це буде, якщо вже народжують на світ отаких дітей? — промовила Жеанна.

— Я не розуміюся на дітях, — підхопила Агнеса, — але певна, що на це немовля й дивитися гріх.

— А воно й не дитина, Агнесо.

— Якесь мавпеня, — зауважила Гошера.

— Це знамення, — додала Генріста ла Готьєр.

— У такому разі,— сказала Агнеса,— це вже третє, починаючи з неділі середохресного тижня: не минуло ще й восьми днів, коли сталося чудо з тим нечестивцем, якого так божественно покарала матір божа Обервільська за його глузування з прочан, а те було другим чудом за цей місяць.

— Потвора якась, а не підкидьок,— мовила Жеанна.

— Так верещить, що може оглушити й півчого,— вела далі Гошера.— Чи ти замовкнеш нарешті, горлань?

— І подумати тільки, що монсенйор архієпископ Реймський посилає таке страховисько монсенйорові архієпископу Паризькому! — вигукнула Готьєр, побожно склавши руки.

— Як на мене,— сказала Агнеса ла Герм,— то це тварина, звірення, нечисте поріддя від іудея й льохи, словом, щось нечестиве; його треба кинути у воду або у вогонь.

— Я певна, що ніхто не домагатиметься його,— промовляла ла Готьєр.

— О боже мій,— журилася Агнеса.— Бідні ці годувальниці притулку для підкидьків, там, у кінці набережної вулички, біля житла монсенйора єпископа! Що з ними буде, коли їм доведеться годувати цю потвору! Я б воліла дати грудь упиреві.

— Ну й наївна ця сердешна ла Герм,— підхопила Жеанна.— Та певже ви не бачите, сестро, що цьому маленькому страховиську щонайменше чотири роки і що йому більше смакував би шматок печені, ніж вава грудь.

Справді, «маленьке страховисько» (нам і самим було б важко його назвати інакше) не було новонародженим немовлям. Це була якась грудка, дуже незграбна й рухлива, ввіпхнута в полотняну торбину, позначену ініціалами месьєра Гійома Шартъє, тодішнього паризького єпископа. З торбини стирчала потворна голова. Було видно лише копицю рудого волосся, одне око, рот і зуби. Око плакало, рот горлав, зуби, здавалося, тільки й чекали, щоб укусити, а все тіло борсалось в торбині, на подив і острах чимраз більшого натовпу.

Пані Алоїза де Гонделор'є, шляхетна й багата жінка, яка вела за руку гарненьку дівчинку років шести і тягнула за собою довгу вуаль, прикріплену до її золотистого конусоподібного головного убору, проходячи повз примісток, зупинилась на мить, щоб подивитися на нещасне створіння, а її чарівна донька Фльор-де-Ліс де Гонделор'є, уся в шовку та оксамиті, водячи гарненьким пальчиком по

прибитій на цьому місці дощці, по складах розбирала напис: «Діти-підкидьки».

— А я думала, що сюди кладуть тільки дітей! — промовила дама, відвертаючись з огидою.

І відійшла, кинувши до мисочки пожертв срібного флорина, що задзвенів серед мідних монет і викликав великий подив у бідних представниць громади Етьєн-Одрі.

За хвилину з'явився поважний і вчений Робер Містріколь — королівський протонотаріус, в одній руді несучи величезний трєбник, а другою підтримуючи свою дружину (уроджену Гійомету ла Мерес) і маючи, таким чином, при собі двох своїх керівників — духовного і світського.

— Підкидьок, — сказав він, придивляючись, — і, мабуть, знайдений на березі Флегетону.

— У нього тільки одне око, а друге закрите бородавкою, — зауважила Гійомета.

— То не бородавка, — заперечив метр Робен Містріколь, — а яйце, а в ньому — такий же демон, який, у свою чергу, має маленьке яєчко, що теж містить у собі диявола, і так далі.

— Звідки це вам відомо? — спитала Гійомета де Мерес.

— Достовірно знаю, — відповів протонотаріус.

— Паве протонотаріус, — запитала Гошера, — як ви гадаєте, що віщує цей лжепідкидьок?

— Жахливі нещастя, — відповів Містріколь.

— О боже мій! — вигукнула якась стара жінка з натовгу. — Торік і без того була така страшна чума, а тепер, кажуть, в Арфле збирається висадитись англійське військо!

— Це може перешкодити королеві у вересні приїхати до Парижа, — підхопила інша, — а торгівля й так іде нещось.

— На мою думку, — вигукнула Жеанна де ла Тарш, — для парижан було б значно краще, якби цього маленького чаклуна кинули не на дошку, а на в'язку хмизу.

— На добру в'язку хмизу, охоплену полум'ям, — додала стара.

— Це було б розсудливіше, — підтвердив Містріколь.

Якийсь молодий священник уже кілька хвилин прислухався до розумувань черниць та сентенцій протонотаріуса. У нього було суворе обличчя, високе чоло, глибокий погляд. Мовчки відсторонивши рукою людей, що стояли біля ясел, він глянув на «маленького чаклуна» і простяг над ним руку. Це було дуже вчасно, бо всі святенники вже

облизувалися на саму згадку про «добру в'язку хмизу, охоплену полум'ям».

— Я всиновляю цю дитину, — озвався священник.

Він загорнув її в свою сутану й поніс. Присутні проводжали його спантеличеними поглядами. Через хвилину священник зник за Червоною брамою, що вела тоді з собору до монастиря.

Коли остовпіння минуло, Жеанна де ла Тарш прошепотіла на вухо Генрієті ла Готьєр:

— Я ж вам давно казала, сестро, що цей молодий священник, Клод Фролло, — чорнокнижник.

II. Клод Фролло

Справді, Клод Фролло був людиною незвичайною. Він належав до однієї з тих середніх родин, які не вельми шанобливою мовою минулого століття, звалися іменитими городянами або дрібними дворянами. Ця родина успадкувала від братів Пакле ленне володіння Тіршап, що підлягало паризькому єпископові. Двадцять один будинок цього володіння був у тринадцятому столітті предметом нескінченних позовів у консисторському суді. Як власник цього володіння, Клод Фролло був один із тих феодалів — а всіх їх було сто сорок один, — що мали право на стягнення орендної плати в Парижі та його передмістях. І в списках, що зберігаються в Сан-Мартен-де-Шан, його ім'я як ленного власника Тіршапа довго стояло між іменами господарів володінь Танкарвіль — метра Франсуа Ле Рез — і Турського колежу.

З дитячих літ батьки визначили Клодові Фролло духовну кар'єру. Його навчили читати латинські книги, опускаючи очі й говорити тихим голосом. Батько віддав його ще зовсім маленьким до колежу Торші в Університетській частині міста. Там він зростав, сидючи над трєбником і лексиконом.

Це був сумовитий, спокійний і серйозний хлопець, він охоче вчився і швидко засвоював знання. Клод не галасував на перервах, майже не брав участі в учнівських гулянках на вулиці Фуар, не знав, що таке *dare alapas et capillos laripare*¹, і був непричетний до бунту 1463 року, який

¹ Давати лягаси та вискубувати волосся (середньовічна латинь).

літоспсці внесли до хроніки під гучною назвою «Шостий університетський заколот». Він рідко дражнив бідних школярів колежу Монтегю за короткі сутани з каптурами, через які їх вічно брали на кпини, чи стипендіатів колежу Дорман за їхні тонзури та одяг із блакитного й бурого сукна — *azurini coloris et brunii*, як сказано в хартії кардинала Чотирьох корон.

Зате він ретельно відвідував великі й малі навчальні заклади вулиці Сен-Жан-де-Бове. Першим школярем, якого помічав навпроти своєї кафедри абат із Сен-П'єр-де-Валь, починаючи виклад канонічного права в школі Сен-Вандрежезіль, був Клод Фролло з роговим каламарем. Немов прирісши до колонн, покусуючи перо, а взимку хукаючи на пальці, він щось писав у зошиті на потертих колінах. Першим слухачем, якого щопонеділка бачив доктор історії церковних положень месієр Міль д'Ільє, був той самий Клод Фролло — задихавшись, він прибігав, коли ще тільки відчиняли двері школи Шеф-Сен-Дені. Тому в шістнадцять років юний учений міг позмагатися в містичній теології з першим-ліпшим отцем церкви, в канонічній теології — з першим-ліпшим членом собору, а в схоластичній теології — з доктором Сорбонни.

Покінчавши з теологією, він узявся до церковних положень. Вивчив «Звід сентенцій», потім перейшов до «Капітуляріїв Карла Великого». У своїй жадобі знань Клод поглинав одну по одній декреталії Теодора, єпископа Гіспальського, Бушара, єпископа Вормського, декреталії Іва, єпископа Шартрського; «Положення Граціана», що повнили згадані капітулярії Карла Великого; а далі — збірник Григорія IX і «*Super specula*»¹ — послання Гонорія III. Він старанно ознайомився з широким і заплутаним періодом виникнення цивільного та канонічного права, які склалися в боротьбі й праці, серед хаосу середніх віків, — періодом, що його починає 618 року єпископ Теодор і закінчує папа Григорій IX у 1227 році.

Перетравивши історію церковних положень, він накинувся на медицину і вільні мистецтва — опанував науку лікувальних трав та цілющих мазей, набув знань у лікуванні лихоманок, ран і нарівів, Жак д'Епар визнав би його лікарем, а Рішар Еллен — хірургом. З таким же успіхом він здобув усі вчені ступені ліценціата, магістра та доктора вільних мистецтв. Він вивчив латину, давньогрець-

¹ Назва папської булли (латин.).

ку і давньоєврейську мови, — потрібну премудрість, мало кому знану в ті часи. То була справжня гарячка здобування та нагромадження скарбів науки. У вісімнадцять років Клод закінчив усі чотири факультети. Юнакові здавалося, що життя має тільки одну мету — звання.

Саме в той час, у надзвичайно спекотливе літо 1466 року, вибухла епідемія страшної чуми, яка скосила понад сорок тисяч людей в Паризькому графстві, і в тому числі, як каже Жеан де Труа, «метра Арну, королівського астролога, людину добродісну, мудру і люб'язну». В Університеті поширилася чутка, що вулиця Тіршап зазнала найбільших спустошень. Якраз там у своєму ленному володінні мешкали батьки Клода. Вельми стривожений, молодий школяр подався до батьківського дому. Коли він переступив поріг, його матері й батька вже не було в живих — вони померли напередодні. Зостався тільки брат — немовля, яке плакало у колисці. От і все, що лишилося від його сім'ї. Юнак узяв дитину на руки і вийшов, глибоко задумавшись. Досі він жив тільки наукою, а тепер зіткнувся з реальним життям.

Ця катастрофа була переворотом у житті Клода. У дев'ятнадцять років, ставши сиротою і водночас главою сім'ї, він раптом відчув, що життя відірвало його від шкільних мрій і поставило перед суворою дійсністю. І тоді, перейнятий жалем, він запалав пристрасною й самовідданою любов'ю до дитини, до свого брата. Для нього, Клода, який досі любив тільки книжки, дивним і солодким було це людське почуття.

Прихильність до брата розвинулася в ньому з надзвичайною силою; для такої незайманої душі це було ніби першим коханням. З дитячих років відірваний від батьків, яких він майже не знав, поринувши у свої книжки, наче замурувавшись у них, сповнений понад усе жадоби до науки і пізнання, дбаючи лише про потреби свого розуму, який збагачувався наукою, та до своєї уяви, що живилася читанням, бідний школяр не мав досі часу прислухатися до голосу серця. Маленький братик, який зостався без батька, без матері, ця дитина, що несподівано, мов з неба, впала йому на руки, зробила з нього нову людину. Клод ясно побачив, що на світі, крім теоретичних розумувань Сорбонни й віршів Гомера, є щось інше, що людина потребує тепла, що життя без ніжності й любові — це просто бездушний, скрипучий механізм. Але в його віці одна ілюзія поступається місцем іншій, тож він уявив, що людина

не може обійтися без кровних, родинних почуттів і що любові до маленького брата досить, щоб заповнити людське існування.

Він полюбив маленького Жеана з усією пристрасстю вже сформованої глибокої натури, палкої і зосередженої. Ця безпорадна, слабка істота, гарненька, золотоволоса, рум'яна, сирота, відданий на ласку теж сироти, зворушував його до глибини душі; і він, мислитель, з безмірною ніжністю почав думати про долю брата. Доглядав його і дбав про нього, як про щось дуже тендітне й коштовне. Був для малого більш, ніж братом — він став для нього матір'ю.

Жеан втратив матір ще немовлям. Клод знайшов для нього годувальницю. Крім Тіршана, він успадкував по батьковій ще одне володіння — Мулен, сюзереном якого був власник чотирикутної вежі Жантільї. Це був млиן, який стояв на пагорбку біля замку Вінчестр (Бісетр), поблизу Університету. У той час дружина мірошника годувала свою здорову дитину, і Клод відніс до неї маленького Жеана.

Відтоді, усвідомлюючи, що на ньому лежить важкий тягар, він почав дивитися на життя набагато серйозніше. Братик став для нього не тільки розрадою, а й метою всієї наукової роботи. Він вирішив цілком присвятити себе вихованню хлопчика, за якого відповідав перед богом, ніколи не одружуватись, не мати власної дитини, а жити тільки задля щастя й благоденства брата. І ще більше, ніж доти, укріпився в думці про своє духовне покликання. Його достоїнність, знання і становище васала паризького єпископа широко відкривали перед ним двері церкви. У двадцять років Клод став, за спеціальним дозволом папської курії, священником і як наймолодший з капеланів Собору Паризької богоматері правив службу в боковому вітарі, що його, через пізню годину відправи, називали *altare piggum*¹.

Ще більше поринувши в свої улюблені книжки, які залишав тільки заради того, щоб на якусь годину забігти до млина, він скоро здобув пошану й захоплення всього монастиря, який дивувався з його вченості та суворості звичаїв, що так рідко трапляються у молодому віці. З монастиря його слава ученого поширилася серед народу, де її, як частенько бувало в ті часи, перетворили на репутацію чорнокнижника.

¹ Віттар ледарів (латин.).

І от саме тоді, коли у провідну неділю, відправивши обідню у «вівтарі ледарів», біля дверей на хори, що звисали над правим нефом поблизу статуї богоматері, молодий священник повертався додому, його увагу привернула група старих жінок, що стояли навколо примостку для підкидьків.

Він підійшов до жалюгідного малого створіння, яке викликала стільки ненависті й погроз. Вигляд цієї покинутої, нещасної потворної дитини, як і раптова в'їдлива думка, що коли б він, Клод, помер, то його коханий братик Жеан так само, міг би опинитися в яслах для підкидьків — усе це вразило його серце. Безмежне почуття жалю охопило його, і Клод забрав дитину до себе.

Витягнувши маля з мішка, він побачив, що воно й справді страшенно потворне. Над лівим оком у бідолахи стирчала бородавка, голова була глибоко втягнута в плечі, хребет був вигнутий дугою, грудна клітка випнута, ноги викривлені; але малюк видавався живучим, і хоч не можна було здогадатись, якою мовою він белькотів, крик його свідчив про здоров'я та силу; в любові до брата Клод дав собі обітницю виховати й цю дитину, щоб такий акт милосердя, вчинений в ім'я маленького брата, спокутував майбутні гріхи Жеана. Це був неначе надійно вкладений капітал благодіянь на користь молодшого брата, своєрідний запас благородних вчинків, що його Клод хотів заздалегідь приготувати для Жеана на той випадок, коли б малий пустун відчув потребу в тому капіталі, єдиному, що відчиняє браму до раю.

Священик охрестив свого годованця і назвав його «Квазімодо»¹, чи то на пам'ять про день, коли він знайшов хлопця, чи, може, щоб показати страшну недоскопалість і недовершеність цієї нещасної малої істоти.

Бо й справді, Квазімодо, одноокий, горбатий, клишоногий, був тільки «вібля» людиною — її подобою.

III. Immanis pecoris custos, immanior ipse²

Отож у 1482 році Квазімодо був уже дорослим. Кілька років тому він став дзвонарем Собору Паризької богоматері з ласки свого названого батька Клода Фролло, який на

¹ «Q u a s i m o d o» (латин.) — вібля, майже. Так у католиків називається перша після великодня неділя.

² Пастух лютого стада сам ще лютіший (латин.).

той час уже був архідіяконом Жозаським з ласки свого сюзерена, їх милості Луї де Бомона, що став у 1472 році, по смерті Гійома Шартъє, паризьким єпископом з ласки свого патрона Олів'є де Дена, з ласки божої циркульника Людовіка XI.

Отже, Квазімодо був дзвонарем Собору Паризької богоматері.

З часом виник якийсь невловний тісний зв'язок між дзвонарем і Собором. Відрізаний назавжди від світу подвійним нещастям — невідомим походженням і фізичною потворністю — замкнутий з дитячих років у цьому нездоланному подвійному зачарованому колі, бідолаха звик не помічати нічого, що було за стінами Собору, в якому він знайшов собі притулок. У міру того, як Квазімодо виростав і розвивався, Собор був для нього послідовно яйцем, гніздом, домом, батьківщиною, всесвітом.

Між цією істотою і соборною будівлею, безперечно, була якась таємнича гармонія. Коли ще зовсім маленьким Квазімодо повзав, звиваючись і підстрибуючи в сутінку склепінь, скидалося, що то якийсь плазун з людським обличчям і звірячим тулубом — істота, що природно виникла серед цих вологих і похмурих плит підлоги, помережаної безліччю химерних візерунків, від тіней романських капітелей.

Згодом, коли Квазімодо уперше випадково вчепився за мотузку, що звисала з давіниці, повис на ній і розгойдав дзвін, Клодові, його названому батькові, здалося, що у дитини розв'язався язик і вона почала говорити.

Мало-помалу, розвиваючись під невпинним впливом Собору, перебуваючи в ньому день і ніч, майже не виходячи з нього, повсякчас залишаючись під його таємничою владою, Квазімодо, зрештою, і сам став схожий на нього, наче вріс у нього, перетворився на його частину. Випнуті частини потворного тіла були мовби зроблені для того, щоб вкладатися (хай нам пробачать таке порівняння!) у ввігнуті кути будівлі, і здавалося, що він не тільки мешканець Собору, а й природний його вміст. Можна сказати, що Квазімодо прибрав форму Собору, як слимак прибирає форму своєї черепашки. Собор був його оселею, лігвом, його оболонкою. Між ним і старим храмом було стільки глибокого інстинктивного взаєморозуміння, стільки фізичної спорідненості, що Квазімодо приріс до Собору, як черепаха до свого панцира. Шорсткі стіни храму стали його панциром.

Зайва річ попереджати читача, що не слід буквально сприймати ті риторичні фігури, до яких ми змушені вдаватися, аби передати це дивне, безпосереднє, майже органічне злиття людини та будівлі. Зайвим було б також описувати, як глибоко, завдяки такому тривалому інтимному співжиттю, Квазімодо ознайомився і освоївся з усім Собором. Той храм був ніби створений для нього. Не було таких глибин, куди б не проник горбань, таких висот, на які б він не видерся. Дуже часто йому траплялося, чіпляючись тільки за виступи скульптурних прикрас, вилазити по фасаді Собору на сімісінький верх. Часто, звиваючись, немов ящірка, він лазив по прямовисній зовнішній стіні вежі. Ці дві вежі, велетенські сестри-близнюки, такі високі, грізні й могутні, не викликали у нього ні млості, ні страху, ні запаморочення. Спостерігаючи, як вони підкосяються дзвонареві, як легко він по них видряпується, можна було подумати, що він їх приручив. Постійно стрибаючи й лазячи в Соборі, горбань став неначе мавпою чи сарною і чимось нагадував калабрійських дітей, які починають раніше плавати, ніж ходити, і зовсім маленькі бавляться з морем.

Здавалося, що під впливом Собору формується не тільки тіло Квазімодо, а й душа. В якому стані була вона, в якому напрямі вона розвинулася під тією незграбною оболонкою, в умовах дикого відлюдного життя? Трудно сказати, Квазімодо народився одноким, горбатим, кульгавим. Тільки великими зусиллями і терпінням Клодові Фролло вдалося навчити його говорити. Але над нещасним підкидьком тяжів фатум. Коли в чотирнадцять років він став дзвонарем Собору, ще одне лихо докінчило його каліцтво: від дзвонів у нього лопнули барабанні перетинки, і він оглух. Єдині двері в світ, які природа залишила перед ним широко відчиненими, раптом зачинилися назавжди. Зачиняючись, вони погасили єдиний промінь світла й радості, що проникав у душу Квазімодо. Ця душа поринула в глибоку пітьму.

Смуток бідолахи був такий же невиліковний, як і його потворність. До того ж втрата слуху зробила дзвонаря до певної міри й німим. Щоб не виставляти себе на посміховисько, Квазімодо, впевнившись у тому, що оглух, дав собі тверду обітницю мовчанки, яку порушував лише на самоті. Він добровільно зав'язав свій язик, що його колись Клод Фролло з такими труднощами розв'язав. Усе це призвело до того, що коли потреба примушувала Квазімодо

заговорити, язик його повертався незграбно й важко, наче двері на іржавих завісах.

Якби ми пробилися крізь тверду й товсту кору душі Квазімодо, дослідили глибини цього недоладного створіння, зазирнули за цю непрозору огорожу, розгледіли вкрите мороком нутро цієї неуроникної істоти, її темні закутки й недоладні глухі закамарки, кинули яскраве світло на сковану в глибині цієї печери душу, то, напевно, побачили б її, нещасну, в такому жалюгідному, скорченому й захирілому вигляді, в якому перебувають скоцюрблені венеціанські в'язні, що конають у низьких, тісних кам'яних коробках-пломбах.

Немає сумніву, що в убогому тілі убожів'я й дух. Квазімодо тільки невизразно відчував у собі сліпі поривання душі, створеної за образом і подобою його тіла. Зовнішні враження на шляху до його свідомості зазнавали значної деформації. Його мозок був якимось особливим середовищем: думки, пройшовши крізь нього, виходили зовсім перекручені. Від того його поняття, природно, ставали суперечливими й викривленими.

Це породжувало тисячі оптичних обманів, неправильних суджень і відхилень, серед яких блукала його думка, то розбурхана, то немічна.

Першим наслідком такого фатального мислення був викривлений погляд Квазімодо на довколишню дійсність. Дзвонар майже зовсім не міг безпосередньо її сприймати. Зовнішній світ видавався йому набагато віддаленішим, ніж нам.

Другим наслідком нещастя була його злобливість горбана.

Він справді був злий, тому що був дикий; він був дикий, тому що був потворний. Його природа мала свою логіку, як наша свою.

Його надмірно розвинена фізична сила була ще однією причиною цієї злобливості. «*Malus puer robustus*»¹, — каже Гоббс.

А втім, слід віддати Квазімодо належне: ця злобливість, певно, не була природженою. З перших своїх кроків серед людей дзвонар відчув, а згодом і пересвідчився, що він ватаврований, обплывований, упосліджений. Кожне звернуте до нього слово було звуцанням або прокльоном. Ставши дорослим, він побачив, що його оточує сама ненависть.

¹ Сильний хлопець злий (латин.).

і, в свою чергу, звів у себе цю загальну злобу: він підняв зброю, якою сам був поранений.

Квазімодо неохоче стрічався з людьми. Йому було до сить Собору. Храм був заселений мармуровими статуями королів, святих, єпископів, які не сміялись йому в лице і завжди дивилися на нього спокійним і доброзичливим поглядом. Статуї страховиськ і демонів теж не мали до нього ненависті: він був надто подібний до них. Вони охоче слухували з інших людей. Святі були йому друзями і благословляли його; страховиська були йому друзями і оберігали його. Тому Квазімодо подовгу й щиро виливав перед ними свою душу. Часом, сидячи навпочіпки перед якоюсь із тих статуй, годинами розмовляв з нею. Коли хтось приходив, він утікав, немов коханець, зненацька захоплений за серенадою.

Собор заміняв йому не тільки людей, але й увесь світ, усю природу. Квазімодо не уявляв собі інших садів, крім тих, що вічно квітли на вітражах, іншу тівь дерева, крім тієї, що її стелили навколо повні пташок кам'яні крони саксонських капітелій, інших гір, окрім велетенських веж храму, іншого океану, крім Парижа, що вирував біля підніжжя їх.

Але що він любив найдужче в своєму рідному Соборі, що збуджувало його душу й допомагало розгортати немичні, завжди складені крила, що інколи робило його щасливим, — це дзвони. Він кохав їх, пестив, говорив з ними, розумів їхню мову. Був сповнений ніжності до кожного з них, починаючи від найменших дзвонів ажурного шпеля аж до найбільшого дзвона порталу. Центральна стрілчаста дзвіничка та дві вежі були для нього немов три великі клітки, в яких виховувані ним птахи співали тільки для нього. А це ж були ті самі дзвони, що позбавили його слуху; однак і матері часто найдужче люблять саме ту дитину, яка завдала їм найбільше страждань.

Голос дзвонів був єдиним, який Квазімодо ще міг чути. Тому над усе він любив великий дзвін, названий «Марією». Квазімодо надавав «Марії» перевагу перед усіма іншими з цієї галасливої сім'ї, що метушилася навколо нього у дні свят. «Марія» мешкала у південній вежі разом із своєю сестрою «Жакліною», яка була не така велика і займала поруч трохи меншу клітку. «Жакліною» її назвали на честь дружини Жеана де Монтею, який пожертвував цього дзвона церкві, що однак зовсім не перешкодило йому красуватися обезглавленим на Монфоконі. У другій

вежі висіло шість інших дзвонів, і нарешті ще шість, найменших, тулились у стрілчастій дзвіничці, разом з дерев'яним дзвоном, в який калатали тільки раз на рік від полудня великого четверга до ранку великої суботи. Отже, Квасіmodo мав у своєму гаремі п'ятнадцять дзвонів, але фавориткою була огрядна «Марія».

Важко уявити собі радість Квасіmodo в дні великих свят. Тільки-но архідиякон відпускав його, сказавши: «Починай!» — він злітав угору крученими сходами дзвіничці швидше, ніж хтось інший міг би збігти ними вниз. Входячи, захекавшись, до ажурної кімнати «Марії». Якусь мить розглядав її з любов'ю й благоговінням, гладив рукою, мов доброго коня перед далекою дорогою. Наперед жалів її, знаючи, як важко доведеться їй попрацювати. Після цих перших пестоців гукав до своїх помічників, які чекали на вижньому поверсі вежі, щоб вони починали. Помічники повисали на линвах, коловорот скрипів, і величезне металеве тіло повільно починало розгойдуватися, Квасіmodo, тремтячи від зворушення, стежив за ним очима.

Від першого удару серця дзвона об його бронзові стіни, дерев'яні балки, на яких висів дзвін і на які вилазив Квасіmodo, починали тремтіти. Квасіmodo вібрував разом із дзвоном. «Гей-га!» — кричав він, заходячись несамопитим реготом. Частота коливання дзвона-велетня дедалі збільшувалась, і в міру того, як «Марія» розгойдувалася, око Квасіmodo розплющувалося ширше й ширше, запалюючись і вблискуючи фосфоричним світлом.

Нарешті починався великий благовіст, уся вежа тремтіла — балки, покрівля, кам'яні стіни — все гуло, від паль підмурівка до трилисників, що увінчують склепіння. У такі хвилини Квасіmodo обливався гарячим потом, бігав туди й сюди, тремтів разом з вежею від голови до п'ят. Дзвін, розгнузданий і шалений, розверзав то до одного, то до другого просвіту свою бронзову пащу, з якої виривався подих бурі, чутний на чотири милі докруги, Квасіmodo ставав перед цією роззявленою пащею; присідав, коли вона наближалася, підводився, коли відходила, впивався її могутнім подихом, кидав погляд то вниз, де, мов у проваллі завглибшки в двісті футів, кишали люди, то на велетенське серце дзвона, яке щохвилини підлітало, щоб заревти йому у вуха. Це був єдиний голос, який доходив до нього, єдиний звук, що порушував гнітючу докколишню тишу. Квасіmodo кунався в ньому, немов птах у промінні

сонця. І раптом шал дзвона передавався йому: погляд став несамовитим, дзвонар чатував на дзвона, як павук на муху, й прожогом кидався на нього. Повиснувши над безоднею, захоплений нестямним рухом, він чіплявся за вуха бронзової потвори, стискав її коліньми, пришпорював п'ятами і з усієї сили, усією вагою тіла подвоював шал коливання. Вежа хиталася, а Квазіmodo кричав і скреготів зубами; його руда чуприна наїжачувалася, груди хekali, мов ковальський міх, око метало полум'я; бронзовий дзвін-потира іржав під ним, наче засаваний кінь, і тоді вже не було ні великого дзвона Собору богоматері, ні Квазіmodo — була якась маячня, вихор, буря, шаленство, що осідлало гул, мара, що вп'ялася в літаючий круп, дивовижний кентавр, напівлюдина, напівдзвін, якийсь жахливий Астольф, що мчить на крилатому коні з ожилої бронзи.

Присутність цієї незвичайної істоти сповнювала храм якимось невловним подихом життя. Квазіmodo немовби випромінював — так принаймні вважали забобонні люди — якусь таємничу силу, що оживляла все каміння Собору і розбуджувала найглибші надра старого храму. Досить було узнати, що він перебуває десь близько, і людям бачилося, ніби тисячі статуй на галереях і порталах дихають і рухаються. І справді, здавалося, що Собор — то якась слухняна й покірна владі Квазіmodo істота; він ждав наказів дзвонаря, щоб підвищити свій могутній голос, Квазіmodo володів ним, сповнював його собою, немов якийсь домовик. Велетенська будівля дихала його подихом. Він ніби множився, був водночас скрізь, у всіх закутках храму. Люди, жахаючись, помічали на верхівці вежі якогось дивовижного гнома, що дряпався, звивався, ліз, вихплювався над безоднею, перескакував з виступу на виступ і нишпорив серед різьблених горгон — то Квазіmodo виганяв круків. То в якомусь темному закутку храму натрапляли на щось подібне до живої химери, що, насупившись, сиділа навпочіпки — то сидів, замислившись, Квазіmodo. А бувало, в очі впадала величезна голова і клубок потворних щупальців, який несамовито гоїдався на кінці ливни — то Квазіmodo дзвонив до вечірні чи до «Angelus»¹. Часто серед ночі видно було, як чиясь огидна постать блукає по

¹ Католицька молитва до діви Марії, що читається тричі на день. Король Людовік XI впровадив звичай дзвонити під час її читання.

мережаній балюстраді, що вінчає обидві вежі і облямовує склепіння над хорами — то теж був горбань із Собору богоматері. І сусідки розповідали одна одній, що храм набирав химерного, надприродного, жахливого вигляду. Тут і там роззявлялися пащеки, спалахували очі, чути було гавкіт, сичання і виття кам'яних псів, зміїв, драконів, які, витягнувши шиї й широко відкривши пащі, день і ніч стережуть суворий Собор. А в ніч проти різдва, коли охриплий від втоми великий дзвін закликав віруючих на відправу, головна брама в похмурому фасаді Собору видавалася пащекою, яка поглинає юрбу, а розета — оком, яке дивиться на людей. І все це йшло від Квазімодо. В Єгипті його зробили б божеством цього храму; у середні віки його вважали б демоном; а насправді він був душею собору.

Всім, хто знає, що колись тут був Квазімодо, нині Собор богоматері бачиться бездушним, мертвим. Відчувається, що йому чогось бракує; величезне тіло храму ніби втратило життя, дух його покинув, лишилися тільки оболонка та кістяк, от і все. Черець, у якому ще зяють очні западини, а зір уже погас назавжди.

IV. Собака і його господар

І все-таки на світі була людська істота, яку Квазімодо виключав із кола своєї злобливості та ненависті, яку любив так само, а то й дужче, ніж Собор; це був Клод Фролло.

Воно й зрозуміло. Клод Фролло дав йому притулок, уживив його, вигодував, виховав. Малою дитиною Квазімодо, гулячись до ніг Клода Фролло, шукав захисту, коли на нього нападали собаки й діти. Клод Фролло навчив його говорити, читати, писати. Клод Фролло, нарешті, зробив його дзвонарем, а заручити Квазімодо з великим дзвоном — це все одно, що Джульетту віддати Ромео.

Тож і вдячність Квазімодо була глибока, палка, безмежна; і хоч обличчя його названого батька часто було похмурим й суворо, хоч його мова звичайно була різка, суха, владна, вдячність Квазімодо ніколи й на хвилину не підупадала. Архідиякон мав в особі Квазімодо найпокірнішого раба, найслухнянішого слугу, найчуйнішого собаку. Коли нещасний дзвонар оглух, між ним і Клодом Фролло встановилася таємнича мова знаків, зрозуміла тільки їм. Архідиякон був єдиною людиною, з якою Квазімодо міг по-

розумітись. Лише Собор і Клод Фролло зв'язували його з зовнішнім світом.

Ні з чим не можна порівняти влади архідиякона над дзвонарем і прив'язаності дзвонаря до архідиякона. На перший знак Клода, аби тільки зробити йому приємність, Квазімодо ладен був кинутися з висоти веж Собору. Здавалося дивним, що свою величезну фізичну силу Квазімодо сліпо підкоряв волі іншої людини. Безперечно, в цьому виявлялась і синівська відданість, і прив'язаність слуги, але був і непереможний вплив сильнішого розуму на слабший. Убогий, незграбний і неповороткий розум дивився з благоанням і покорою на розум величний і проникливий, могутній і підвесений. Але над усім панувала вдячність. Вдячність, розвинена до таких меж, що її важко будь з чим порівняти. Серед людей трудно знайти гідне порівняння. Тому ми скажемо, що Квазімодо любив архідиякона так, як ніколи ні собака, ні кінь, ні слов не любили свого господаря.

V. Продовження розділу про Клода Фролло

У 1482 році Квазімодо було близько двадцяти років, Клодові Фролло — близько тридцяти шести; перший змужнів, другий почав старіти.

Клод Фролло вже не був скромним школярем колежу Торші, ніжним опікуном маленького брата, молодим і мрійливим філософом, який знав багато, але ще багато про що і не підозрював. Тепер це був суворий, статечний, похмурий священик, пастир дуп; преподобний архідиякон Жозаський, другий помічник єпископа, керівник двох благочиній — Монлері і Шатофор — та ста сімдесяти чотирьох сільських парафій. Це була поважна й понура особа, перед якою тремтіли діти-півчі в стихарях, органісти, братія святого Августина та паламарі Собору богоматері, коли архідиякон повільно проходив під високим стрілчастим склепінням хорів, величний і задумливий, схрестивши руки й схиливши на груди голову так низько, що видно було тільки високий його лоб з глибокими залисинами.

Тим часом дом Клод Фролло не залишив ні науки, ні виховання молодшого брата — двох головних занять свого життя. Але згодом до цих солодких його серцю занять домішалася крапля гіркоти. «З часом, — каже Поль Діакр, — найкраще сало гіркне». Малий Жеан Фролло, прозваний

Вітряком на честь місця, де його вигодували, розвинувся не в тому напрямку, який визначив для нього Клод. Старший брат сподівався, що з Жеана буде побожний, слухняний, сумлінний і гідний пошани учень. А той, немов деревця, що не виправдовують зусиль садівника й уперто повертаються до сонця та повітря, випускав буйні та пишні паростки тільки в сторону ледарства, неучтва й гульві. То було суще чортеня, завжди невгамовне і водночас надзвичайно втішне й дотепне, що частенько примушувало Клода супити брови, а іноді викликало й усмішку.

Клод віддав брата до колежу Торші, де сам у роботі й роздумах провів свої дитячі роки, і йому було боляче, що ця святиня науки, яка колись пишалася прізвиськом Фролло, тепер обурювалась ним. З цього приводу Клод інколи читав Жеанові дуже довгі й суворі нотації, які той мужньо слухав. Зрештою, молодий гульвіса, як це буває в усіх комедіях, мав добре серце. Однак, вислухавши нотації, хлопець знову спокійнісінько брався до своїх пустощів та бешкетувань. То він, дотримуючись цінної і донині збереженої традиції, вітаючи «жовторотого» (так називали в Університеті новачків), лупцював його. То підмовляв зграю школярів, які, *quasi classico excitati*¹, за всіма класичними правилами атакували шинок, били шинкаря «наступальними палицями», грабували таверну й розбивали винні бочки у винарні. Після цього заступник настоятеля колежу боязко вручав дом Клодові довгий рапорт, писаний по латині, з такою сумною приміткою: «*Rixae; rixita causa vinum optium rotatum*»². Ходили й такі чутки, — нібито Жеанова розпутність частенько заводила його аж на вулицю Глатіньї, що для шістнадцятилітнього хлопця було просто жахливо.

Засмучений і розчарований у своїх найкращих почуттях, Клод ще запальніше кинувся в обійми науки, тієї сестри, яка принаймні не насміхається з вас і завжди платить, правда, іноді не досить повноцінною монетою, за пошану до неї. Отже, він ставав дедалі поважнішим вченим, а водночас, цілком природно, суворішим як священик і сумнішим як людина. У кожного з нас є певне співвідношення між нашим розумом, способом буття і вдачею, які розвиваються безперервно, і це співвідношення порушується тільки при великих життєвих потрясіннях.

¹ Наче збуджені звуком сурми (латин.).

² Бійка; перша причина — випите вино найкращої якості (латин.).

Клод Фролло ще в юнацькі роки пройшов майже все коло гуманітарних, офіційних та позапрограмних наук, отож мусив, якщо не хотів зупинитися *ubi deficit orbis*¹, йти далі і шукати іншої поживи для задоволення ненаситної активності свого розуму. Стародавній символ змії, яка жалиць власний хвіст, можна застосувати до науки. Очевидно, Клод Фролло впевнився в цьому на власному досвіді. Багато серйозних людей твердило, що, вичерпавши все *fas*² людського пізнання, він насмілився проникнути в *nefas*³. Казали, що, покуштувавши послідовно всіх плодів дерева пізнання, він чи то з голоду, чи з пересичення, нарешті покуштував плода забороненого. Читачі пам'ятають, що Фролло брав участь у нарадах теологів Сорбонни, у філософських зборах Сент-Ілер, у диспутах докторів канонічного права при Сен-Мартен, у конгрегаціях медиків при «Кропильниці богоматері», — *ad curiam Nostrae Dominae*. Він поглинув усі дозволені й схвалені страви, що їх ці чотири величезні кухні, названі чотирма факультетами, могли виготувати та подати розумові, і пересичення настало раніше, ніж минув голод. Тоді він почав копати далі, глибше, пробратися в такі глибини, яких не сягала тогочасна завершена, конкретна, визначена наука; може, він ризикнув своєю душею, сівши за таємничий стіл алхіміків, астрологів та герметиків, по один бік якого в середні віки були Аверроес, Гійом Паризький та Нікола Фламель, а по другий, освітлений семисвічником і спрямований на Схід — Соломон, Піфагор та Зороастр.

Справедливо чи ні, але так говорили про Клода.

Беззаперечним є тільки те, що архідиякон часто приходив на цвинтар Ісуса-немовляти, де були поховані його батьки разом з іншими жертвами чуми 1466 року; але він схилив голову не так перед хрестом на їхній могилі, як перед дивовижними статуями, що були поруч, на гробницях Ніколи Фламеля та Клода Пернеля.

Безперечним є і те, що не раз бачили Клода Фролло, коли він ішов Ломбардською вулицею і крадькома завертав до маленького будиночка на розі вулиць Писарів і Мариво. Цей будиночок — його поставив приблизно 1417 року Нікола Фламель, який там же й помер — стояв пустою. Його стіни почали вже руйнуватися, бо герметики та шукачі філософського каменя, прибуваючи з усіх країн, нищи-

¹ Де замикається коло (латин.).

² Дозволене (латин.).

³ Недозволене (латин.).

ли їх, вирізаючи там свої імена. Дехто з сусідів навіть твердив, що, підглядаючи крізь шпарку, бачив, як одного разу архідиякон Клод рив, копав і пересипав землю в двох льохах, що мали кам'яні підпори, описані численними віршами та ієрогліфами самого Нікола Фламелья. Припускали, що Фламель закопав тут філософський камінь. І от протягом двох століть алхіміки, починаючи з Мажістрі й кінчаючи патером Пасіфіком, доти колупали там землю, доки будинок, безжалісно переритий і перекопаний, нарешті розсипався на порох під їхніми ногами.

Безперечним є ще й те, що архідиякон запалав неабиякою пристрасстю до символічного порталу Собору богоматері, до цієї сторінки чорнокнижної премудрості, викладеної в кам'яних письменах єпископом Гійомом Паризьким, котрий, без сумніву, попав у пекло, бо вчинив гріх, припасувавши до будівлі, до цієї вічної божественної поеми блюзнірський заголовок. Кажали, буцімто архідиякон ретельно дослідив велетенську статую святого Христофора, і ту високу загадкову скульптуру, яка височіла в ті часи біля входу на паперть і яку народ глузливо прозвав «Захмелілим паном». Але в усякому разі кожен міг бачити, як Клод Фролло, сидячи на огорожі паперті, уважно розглядав скульптурні прикраси головного порталу, то вивчаючи постаті нерозумних дів з перевернутими світильниками, чи дів мудрих з піднесеними світильниками, то немов обчислюючи кут, під яким вирізьблений над лівим порталом крук дивиться на невідому таємничу цятку в глибині Собору, де, певно, було заховано філософський камінь, якщо його нема в льоху будинку Нікола Фламелья.

Дивна доля, зауважимо побіжно, випала на той час Соборові Паризької богоматері, його благовійно любили, хоч зовсім по-різному, дві такі несхожі істоти, як Клод і Квазімодо. Один з них — подоба напівлюдини, дикий, керований лише інстинктом — любив Собор за красу, за гармонію, що випромінювалася з цього величавого цілого. А другий — людина з палкою, збагаченою знаннями уявою — любив у ньому внутрішній зміст, затаєну суть, його легенду, символіку, що криється за скульптурними прикрасами фасаду, подібно до первісних письмен стародавнього пергаменту, захованих під пізнішим текстом, — словом, любив ту загадку, якою вічно залишається для людського розуму Собор Паризької богоматері.

Безперечним є, нарешті, й те, що у вежі Собору, звернутій до Гревського майдану, архідиякон уподобав малю-

сіньку потайну келію, що прилягала безпосередньо до клітки дзвіниці й куди, казали, ніхто, навіть сам єпископ, не смів проникнути без його дозволу. Цю келію майже на самій верхівці вежі, серед воронячих гнізд, спорудив колись єпископ Гуго Безансонський¹, який займався там нечестивими справами. Ніхто не знав, що було в тій келії. Та нерідко вночі з Терренського берега бачили, як у невеличкому даховому віконці вежі через короткі й рівномірні проміжки часу, неначе там дмухав ковальський міх — появлявся мерехтливий, багровий, дивний вогник. Він скоріше нагадував відблиск вогнища, ніж світильника. У темряві, на такій височині той вогонь справляв моторошне враження, і плетухи теревенили: «Архідиякон дмухав — пекельний вогонь мерехтить у віконці».

У всьому цьому, кажучи правду, ще не було незаперечних доказів чаклунства, але було досить диму, щоб запідозрювати вогонь, і тому архідиякон зажив собі далеко не доброї слави. А втім, треба визнати, що всі науки Єгипту — некромантія, магія, навіть найневинніша з них біла магія, — не мали заклятішого ворога, нещаднішого викривача перед судом консисторії Собору Паризької богоматері, ніж архідиякон Клод Фролло. Може, це було ширюю огидою, може, тільки хитрощами злодія, який кричить «лови злодія!», у кожному разі воно не заважало вченим мужам капітулу дивитися на архідиякона як на душу, що заблукала перед порогом пекла, провалилася в безодню кабалістики, йдучи навпомацки серед темряви окультних наук. А народ теж був не сліпий: кожна хоч трохи прониклива людина вважала, що Квазімодо — диявол, а Клод Фролло — чаклун. Було очевидно, що дзвонар зобов'язався служити архідияконові до певного строку, а потім забере його душу як плату за службу. Ось чому на архідиякона, незважаючи на виняткову суворість його поведінки, християни поглядали скося. І не було святениці, яка б носом не відчула в ньому чорнокнижника.

Якщо з часом у його пізнаннях розверзалися безодні, то такі самі безодні розверзались і в його серці. Так принаймні слід було думати, вглядаючись у це обличчя, на якому промені душі проступали, мов крізь чорну хмару. Чому над його високим лобом появилася лисина, чому завжди схилялася його голова, а груди здіймалися від безперервних зітхань? Яка таємна думка викривлювала гіркою

¹ Гуго II з Бізунсію, 1326—1332. (Прим. авт.).

посмішкою його уста тоді, коли нахмурені брови сходилися, мов два бики, готові кинутися в бій? Чому посивіло його поріділе волосся? Яке внутрішнє полум'я спалахувало часом у погляді, роблячи очі архідіякона схожими на отвори у стінці горнила?

Усі ці ознаки бурхливого внутрішнього неспокою досягли найбільшої сили саме на той час, коли почали розгортатись описувані нами події. Не раз траплялося, що якийсь маленький півчий, зустрівшись у соборі віч-на-віч з архідіяконом, з жахом тікав геть, таким дивним і вогненным був погляд священика. Не раз на хорах, у години відправи, його сусід по лаві чув, як до співу церковних гімнів, *ad omnem tonum*¹, архідіякон додавав якісь незрозумілі слова. Не раз місцева прала, обшираючи капітул, з жахом помічала на стихарі преподобного архідіякона Жозаського сліди пазурів судорожно скорчених пальців.

Тим часом Клод був ще суворіший і бездоганніший, ніж завжди. Як за своїм станом, так і за складом характеру він завжди уникав жінок, а тепер, здавалося, ненавидів їх дужче, ніж будь-коли. Тільки почувши шелест шовкової спідниці, архідіякон опускав каптур на очі. Він був настільки ревним охоронцем установлених правил, що, коли її високість пані де Боже, дочка короля, забажала в грудні 1481 року відвідати монастир Собору Паризької богоматері, він рішуче заперечив, нагадавши єпископові статут Чорної книги, позначений передднем свята Варфоломія 1334 року. Цей статут забороняв вхід до монастиря кожній жінці, «старій чи молодій, пані чи служниці». У відповідь єпископ мусив послатися на легата Одо, який допускав виняток для окремих високопоставлених осіб жіночої статі, *aliquoe magnates mulieres, quoe sine scandalo vitari non possunt*². Проте архідіякон знову заперечив, заваживши, що постанова легата, видана в 1207 році, на сто двадцять сім років передує Чорній книзі, отже, її треба вважати за недійсну. І він відмовився з'явитися перед принцесою.

Між іншим, з деякого часу стали помічати, що в архідіякона посилилась огида до циганок і вуличних танцівниць. Він клопотав перед єпископом про видання особливого указу, за яким циганкам було б суворо заборонено танцювати й бити в тамбурин на Соборному майдані. Водночас

¹ До загального наспіву (*латин.*).

² Деяких вельможних жінок, яких не можна не прийняти, не завдаючи їм образи (*латин.*).

копався в зотлілих архівах консисторії, добираючи з них ті судові справи, де за постановою церковного суду чаклунів і чаклунок спалювали на вогнищі або вішали на шибениці за те, що вони зурочували людей з допомогою цапів, кіз та свиней.

VI. Людська неласка

Як ми вже казали, архідіякона і дзвонаря не вельми любили і вельможні люди, й простолоуд, що мешкав поблизу Собору Паризької богоматері. Частенько, коли Клод і Квазімодо виходили разом і йшли — пан попереду, слуга за ним — по холодних, вузьких і похмурих вулицях кварталу Собору Паризької богоматері, вслід їм летіли то зле слівце, то глузлива пісенька чи образливе зауваження; але траплялося, хоча й рідко, що Клод Фролло йшов, високо піднісши голову, і його відкрите чоло та суворий, майже царствений вигляд примушували зубоскалів мовчати.

Обидва вони скидалися в своїй околиці на тих поетів, про яких Реньє каже:

Глузує набрід всякий над поетом,—
Так берестянки переслідують сову.

Часом якийсь пустун-хлопчисько ризикував своїми кістями і шкурою заради невимовної насолоди встромити шпильку в горб Квазімодо. Часом якась гарненька, весела й зухвала дівчина ніби мимохідь зацінала чорну сутану прелата, наспівуючи йому під ніс уїдливу пісеньку:

Ага, ага, впіймався чорт!

А то неохайні баби, що гурбою сиділи на східцях паперті, побачивши архідіякона та дзвонаря, бурчали і з лайкою посидали їм услід підбадьорливе привітання: «Гмі У одного душа така самісінька, як у другого тіло». Або ж ватага школярів і пустунів, що грали в котел, схоплювалась і зустрічала їх глузливым латинським вигуком: «Eia! Eia! Claudius cum claudo!»¹

Але найчастіше всі ці образи не доходили ні до священика, ні до дзвонаря. Квазімодо був надто глухий, а Клод надто заглиблений у свої думки, аби чути такі люб'язності.

¹ Гра слів: «Гей! Гей! Клод з кульгавим!» (латин.). Латин. claudius — кульгавий.

I. Abbas Beati Martini¹

Отця Клода знали далеко за межами Собору. Приблизно в той час, коли він відмовився з'явитися перед принцесою де Боже, це спричинилося до відвідин, які надовго лишилися в його пам'яті.

Був вечір. Після відправи в Соборі Клод повернувся до своєї чернечої келії. В ній, якщо не брати до уваги кількох колб, поставлених у кутку і наповнених якимось досить підозрілим порошком, схожим на порох, не було нічого дивного чи таємничого. Правда, подекуди на стінах виднілося кілька написів, але то були прості наукові або релігійні сентенції благочестивих авторів. Архідиякон сів при світлі мідного трисвічника перед великою скринєю з рукописами. Спершись ліктем на розгорнуту книгу Гоноріуса д'Отена «De predestinatione et libero arbitrio»², він у глибокій задумі гортав сторінки якогось щойно принесеного з собою фоліанта — єдиної друкованої книги, що була в цій келії. Стукіт у двері вирвав його із задуми.

— Хто там? — крикнув учений з привітністю пса, якому перешкоджають гризти кістку.

За дверима відповіли:

— Ваш друг, Жак Котье.

Клод підвівся, щоб відчинити.

То справді був медик короля, чоловік років п'ятдесяти; жорсткий вираз його обличчя пом'якшувався хитруватим поглядом. Його супроводив якийсь незнайомец. Обидва були вдягнені в довге сіре, підбите білячим хутром, наглухо застебнуте й підперезане вбрання, в каптурах із того самого матеріалу і такого ж кольору. Руки ховались під рукавами, ноги під довгим одягом, очі — під каптурами.

— Боже мильї! — сказав архідиякон, вводячи їх. — Я аж ніяк не сподівався о цій порі таких вельмишановних гостей.

Отак чемно промовляючи, він неспокійно й допитливо поглядав то на медика, то на його супутника.

— Немає пори, яка була б надто пізньою, щоб відвідати такого славнозвісного вченого, як дом Клод Фролло з Тіршана, — відповів доктор Котье з франш-контуаським

¹ Абат блаженного Мартіна (латин.).

² «Про приречення та вільну волю» (латин.).

акцентом, що надавав його фразам величної повільності: вони тяглися, наче шлейф пишних шат.

І між архідіяконом та медиком почався попередній обмін люб'язностями, який, за звичаєм тієї епохи, передував кожній розмові між ученими і водночас аж ніяк не перешкоджував їм від щирого серця ненавидіти один одного.

А втім, те саме ми бачимо й сьогодні: уста вченого, який хвалить свого колегу, є келихом жовчі, підсолоджені медом.

Люб'язності Клода Фролло, звернуті до Жака Котье, були насамперед натяком на численні мирські блага, які шановний медик протягом своєї кар'єри, що викликала стільки заздросців, умів витягти з кожної недуги короля. Це була алхімія більш досконала й певна, ніж та, що шукає філософський камінь.

— Воістину, шановний докторе Котье, мене надзвичайно порадувала звістка про призначення на єпископа вашого племінника, вельмишановного сеньйора П'єра Версе. Це ж він тепер єпископ Ам'єнський?

— Так, преподобний архідіяконе; це ласка й благодать божа.

— А знаєте, ви мали величний вигляд у дні різдва, коли йшли на чолі членів рахункової палати, дуже величний вигляд, шановний пане голова.

— Заступник голови, дом Клоде. На жаль, тільки заступник голови.

— А як далеко посунулося будівництво вашого розкішного палацу на вулиці Сент-Андре-Дезарк? Це справжній Лувр. Мені надзвичайно подобається абрикосове дерево, вирізьблене на дверях з цим дотепним написом: «A L'ABRICOTIER»¹.

— Ох, метре Клод! Усе це будівництво вже чорт зна скільки мені коштує. В міру того, як дім будується, я руйнуюсь.

— Та що ви! Хіба ж у вас нема прибутків від в'язниці, різних інституцій Палацу правосуддя та ренти від усіх цих будинків, будиночків, крамничок і хижок у міській огорожі? Це ж непогана дійна корівка.

— Кастелянство в Пуассі цього року нічогоісінько мені не дало.

¹ Гра слів: «l'abricotier» — абрикосове дерево і «l'abricotier» — прибережний притулок (фр.). Крім того, назву можна розшифрувати також як «притулок Котье».

— Зате шляхове мито на заставах Тріель, Сен-Жам, Сен-Жермен-ап-Ле і досі дає добрі прибутки.

— Усього сто двадцять ліврів, та й то не паризьких.

— Ви обіймаєте посаду королівського радника. А це вже діло певне.

— Правда, колего Клод, але клята сеньйорія Поліньї, про яку стільки плещуть язиками, не дає мені навіть шістдесяті екю, байдуже — урожайний рік чи ні.

У люб'язностях дом Клода відчувалося дошкульне приховане глузування, сумна й жорстока посмішка обдарованої, але нещасливої людини, яка недбало кепкує з грубого благополуччя людини обмеженої. Але Жак Котьє не помічав цього.

— Присягаюсь, — сказав нарешті Клод, потискуючи йому руку, — радий бачити вас у такому чудовому здоров'ї.

— Спасибі, метре Клод.

— До речі, — вигукнув дом Клод, — як же почував себе царственный хворий?

— Не дуже-то щедро він оплачує свого лікаря, — відповів медик, скоса поглядаючи на супутника.

— Ви так вважаєте, любий Котьє? — запитав той.

Ці слова, в яких звучали здивування й докір, привернули до нього увагу архідіякона, хоч, правду кажучи, відколи незнайомець переступив поріг келії, він і на мить не забував про його присутність. Тільки поважні причини, що вимагали підтримувати добрі стосунки з всемогутнім медиком короля Людовіка XI, примусили Клода Фролло прийняти Котьє, та ще й в супроводі якогось незнайомця. І тому вираз обличчя архідіякона аж ніяк не можна було назвати привітним, коли Жак Котьє звернувся до нього із словами:

— До речі, дом Клоде, я привів вашого колегу, який, почувши про вашу славу, захотів познайомитися з вами.

— Ваш вельмишановний супутник займається наукою? — спитав архідіякон, пильно й проникливо дивлячись на незнайомця, з-під повік якого блиснув не менш проникливий і недовірливий погляд.

То був, наскільки слабке світло світильника дозволяло розглядіти, чоловік років шістдесяті, середній на вік, зовні хворобливий і старий. Профіль незнайомця не вирізнявся благородством ліній, але в ньому було щось владне й суворе, під глибокими надбрівними дугами поблискували зіниці, немов полум'я в глибині печери, а з-під низько

насунутого каптура виднів широкий лоб — ознака обдарованості.

Незнайомець сам відповів на запитання архідиякона.

— Вельмишановний метре,— сказав він поражно,— ваша слава дійшла до мене, і я хотів попросити у вас поради. Я лише скромний провінційний дворянин, який скрив своєї сандалії перед дверима вченого. Але ж ви ще не знаєте мого імені. Мене звать кум Туранжо.

«Дивне ім'я для дворянина»,— подумав архідиякон. Проте він відчував, що перед ним якась владна й значна особа. Істинстивно відгадав, що під хутряним каптуром кума Туранжо криється високий розум; і в міру того, як він вдивлявся в це суворе обличчя, іронічна посмішка, викликана на його понурому обличчі присутністю Жака Котье, поступово тавула, мов сутінки з настанням ночі. Архідиякон сів, похмурий і мовчазний, у своє глибоке крісло, звично спершись ліктем на стіл і похиливши голову на руку. По кількох хвилинах роздумів він знаком руки запросив гостей сідати і звернувся до кума Туранжо:

— В питаннях якої науки ви прийшли порадитися зі мною, метре?

— Вельмишановний метре,— відповів кум Туранжо,— я хворий, я дуже хворий. Про вас іде слава, як про великого ескулана, і я прийшов просити у вас медичної поради.

— Медичної! — промовив архідиякон, похитавши головою. Він, здавалося, на якусь мить замислився, а потім сказав:— Куме Туранжо, якщо вас так звать, оберніться: ви побачите готову відповідь, написану на стіні.

Кум Туранжо послухався й прочитав над своєю головою вирізьблений на мурі напис: «Медицина — дочка сновидінь. Ямблїх».

Доктор Жак Котье вислухав запитання свого приятеля з досадою, яка стала ще глибша од відповіді Клода. Нахилившись до кума Туранжо, він шепнув, щоб не почув архідиякон:

— Я ж попереджав, що це божевільний. А ви неодмінно хотіли його побачити!

— Та в тому-то й річ, докторе Жак, що цей божевільний, певно, має слухність,— відповів теж притишеним голосом кум Туранжо, гірко посміхаючись.

— Як собі знаєте! — сухо сказав Котье і звернувся до архідиякона:— Та й швидко ж ви, дом Клоде, розв'язуєте

питання. Розправитися з Гіпократом для вас, очевидно, так само легко, як мавпі в горішком. «Медицина — дочка сновпіднів». Коли б аптекарі та медики були тут, то навряд чи утрималися б від того, щоб закидати вас камінням. Виходить, ви не визнаєте впливу любовних напоїв на кров, впливу мазей на шкіру! Відкидаєте споконвічну аптеку рослин і металів, що зветься природою, аптеку, створену саме для вічно хворого, що зветься людиною!

— Я не відкидаю ні ліків, ні хвороб, — холодно відповів Клод. — Я не визнаю медиків.

— Отже, — з гнівним запалом вів далі Котье, — по-вашому, це неправда, що подагра — нутрянний лишай, що рана від вогнепальної зброї загоюється, коли прикладати до неї печену мишу, що вміло впорскута кров юнака повертає молодість старечим венам? Неправда, що двічі по два — чотири, що від судорог тіло вигинається спочатку вперед, а потім назад?

Архідиякон відповів спокійно:

— Є речі, про які я маю власну думку.

Котье почервонів від гніву.

— Ну, годі, годі, — промовив кум Туранжо, — навіщо нам гніватися, мій любий Котье! Адже преподобний архідиякон наш друг.

Котье заспокоївся і пробубонів півголосом:

— І правда! Це ж божевільний!

— Йй-бо, метре Клод, — трохи помовчавши, знову почав кум Туранжо, — ви просто спантелячили мене. Я мав надію попросити у вас дві поради: щодо мого здоров'я і щодо моєї зірки.

— Добродію, — відповів архідиякон, — якщо тільки це привело вас сюди, то ви даремно били ноги, піднімаючись до мене сходами. Я не вірю в медицину. Я не вірю в астрологію.

— Справді? — здивовано вигукнув кум Туранжо.

Котье вимушено засміявся.

— Ну що, тепер ви самі бачите, що це божевільний, — стиха сказав Котье кумові Туранжо. — Не вірять в астрологію.

— Невже можна, — вів далі Клод, — уявити, що кожен промінь зірки в ниткою, прив'язаною до голови людини!

— А в що ж ви вірите? — спитав кум Туранжо.

Архідиякон хвилину вагався, на його обличчі проти

волі з'явилася похмура посмішка, яка ніби заперечувала вимовлені ним слова:

— *Credo in Deum*¹.

— *Dominum postquam*²,— додав кум Туранжо, перехрестившись.

— *Amen*³,— закінчив Котье.

— Вельмишановний метре,— не вгавав Туранжо,— я радію душею, що бачу вас таким непохитним у вірі. Але невже, будучи великим ученим, ви дійшли до того, що перестали вірити в науку?

— Ні,— відповів архідиякон, схопивши кума Туранжо за руку, і живий вогонь спалахнув у його потьмянілих очах.— Ні, я не відкидаю науки. Бо ж на те я, впливаючись пазурами в землю, повз на животі крізь незлічені розгалуження цієї печери, аж доки далеко поперед себе, в кінці темного проходу, побачив щось ясне, якесь полум'я; певно ж, то був відблиск тієї слідучої головної лабораторії, де всі стражденні й мудрі знаходять бога.

— А все ж таки,— перебив Туранжо,— що ви вважаєте справжнім і незаперечним?

— Алхімію.

Котье аж скрикнув:

— Пробачте, дом Клоде, алхімія, безперечно, має свою цінність, але навіть медичину і астрологію?

— Ваша наука про людину — ніщо! Ваша наука про небо — ніщо! — владно промовив архідиякон.

— Це те саме, що одним махом покінчити з Епідавром і Халдесію,— глумливо зауважив медик.

— Послухайте, месіре Жак. Я кажу щиро. Я не медик короля, і його величність не подарував мені Дедалівського саду, щоб з нього я спостерігав сузір'я. Не гнівайтесь і вислухайте мене. Я не кажу про медицину,— вона зовсім безглузда, але які істини добули ви з астрології? Назвіть мені достоїнства вертикального бустрофедона, відкриття, зроблені за допомогою чисел зіруф і зефірот.

— Ви, може, відкидаєте і симпатичну силу клавікули, й те, що від неї веде свій початок уся кабалістика?

— Помилковий погляд, месіре Жак! Жодна з ваших формул не дає позитивних наслідків. А тим часом в алхімії є справжні відкриття. Ви ж не заперечуватимете, що лід, пролежавши тисячоліття в надрах землі, перетворю-

¹ Вірю в бога (латин.).

² Господа нашого (латин.).

³ Амінь (латин.).

ється на гірський криштал; що свинець є прабатьком усіх металів, бо ж золото не метал, золото — світло; що для свинцю досить чотирьох періодів по двісті років кожен, аби поступово перетворитися на червоний миш'як, а червоного миш'яка — на олово, з олова — на срібло? Хіба це не факти? Але вірити в клавікулу, в лінію долі і в зорі так само смішно, як заодно з жителями Китаю вірити, що іволга перетворюється на крота, а хлібні зернята на золотих рибок!

— Я вивчав герметяку, — вигукнув Котьє, — і тверджу, що...

Запальний архідиякон не дав йому докінчити.

— А я вивчав медицину, астрологію і герметяку. Але істина тільки ось у цьому, — він узяв із скриньки колубу, наповнену тим порошком, про який ми вже згадували, — тільки тут міститься світло! Гіпократ — омана, Уранія — омана, Гермес — ось де думка! Золото — це сонце, вміти робити золото — це бути рівним богам. Ось єдина наука! Я вивчив медицину й астрологію до самих глибин і кажу вам: то все ніщо! Ніщо! Тіло людське — річ незбагненна; світила — річ незбагненна!

І він велично й натхненно відкинувся на спинку крісла.

Кум Туранжо мовчки дивився на нього. Котьє вимушено посміхався, непомітно знизував плечима і стиха повторював: «Безумець!»

— А ваша чудесна мета? — раптом заговорив кум Туранжо, — Ви досягли її? Ви зробили золото?

— Коли б я його зробив, — повільно й чітко, немов зважуючи кожне слово, відповів архідиякон, — то короля Франції звали б Клодом, а не Людовіком.

Кум Туранжо насупив брови.

— Та що це я кажу! — він далі з погордливою посмішкою дивився на Клода. — Що для мене трон Франції, коли я мав би змогу відновити Східну імперію!

— Щастя вам боже! — сказав Туранжо.

— Ох, нещасний безумець! — промимрив Котьє.

Архідиякон проказав, немов розмовляючи сам із собою:

— Та ні, я ще тільки повзаю; обдряпую собі лади й коліна об гостре каміння підземних ходів. Я поки що передбачаю, але ще не бачу! Не читаю, а тільки розбираю по складах!

— А коли навчитеся читати, то зробите золото? — спитав кум Туранжо.

— Які можуть бути сумніви! — вигукнув архідиякон.

— У такому разі — богородиця знає, як мені потрібні гроші, — я б дуже хотів навчитися читати по ваших книгах. Скажіть, вельмишановний метре, ваша наука часом не ворожа і не противна пречистій діві?

На це питання дон Клод відповів з гордовитим спокоєм:

— А кому ж я служу як архідиякон?

— Це правда, метре. То чи не були б ви такі ласкаві й чи не розкрили б мені таємниці вашої науки? Навчіть мене читати по складах за вами.

Клод прибрав величну позу, немов пророк Самуїл.

— Старче, щоб пуститися в мандри через цей таємничий світ, треба мати попереду значно більше років, аніж лишилося у вас. Ваша голова вже давно посивіла; але з цієї печери виходять сиві, а входять до неї тільки з чорним волоссям. Наука й сама чудово вміє знебарвити, висушити і вкрити зморшками людське обличчя, навіщо їй розшукувати старість. Якщо ви в свої літа все ж маєте тверде бажання стати учнем і вивчати небезпечну азбуку мудреців, то що ж, приходьте, я спробую. Не примушуватиму вас, старого й кволого, вивчати усяпальні пірамід, про які згадує стародавній вчений Геродот, або цегляну вежу Вавілона, чи велетенське, з білого мармуру святилище індійського храму в Еклінзі. Так само, як і ви, я не бачив ні халдейських кам'яних споруд, що відтворюють священну форму Сікри, ні зруйнованого храму Соломона, ні розбитої кам'яної брами з гробниці ізраїльських царів. Ми вдовольнимося уривками з книги Гермеса, яка є у нас. Я поясню вам значення статуї святого Христофора, символи сівача і двох ангелів порталу Святої Каплиці, з яких один занурив долоню в чашу, а другий сховав свою в хмарі...

Саме в цю мить Жак Котье, який спочатку був спантеличений палкими словами архідиякона, відчув новий приплив сил, перебив його урочистим тоном, як учений, що виправляє помилку свого колеги:

— Erras, amice Claudi¹. Символ — не число. Ви помилково вважаєте Орфея за Гермеса.

— Це ви помиляєтесь, — поважно відповів архідиякон. — Дедал — це підмурок, Орфей — стіна, Гермес — будівля в цілому. Отож, — звернувся він до Туранжо, —

¹ Поміляєшся, друже Клод (латин.).

приходьте, коли забажаєте. Я покажу вам крихточки золота, що осіли на дні тигля Ніколи Фламеля, і ви порівняєте їх із золотом Гійома Паризького. Я відкрию вам таємничі властивості грецького слова *registra*¹. А насамперед навчу читати одну по одній мармурові літери алфавіту, гранітні сторінки великої книги. Від portalу епископа Гійома і від Сен-Жан-де-Рон ми пройдемо до Святої Каплиці, а потім до будиночка Ніколи Фламеля на вулиці Мариво, до його могили на цвинтарі Ісуса-немовляти, до двох його госпіталів на вулиці Монморансі. Я навчу вас розуміти ієрогліфи, якими врито чотири великі залізні ґратки на Залізній вулиці та на порталі шпиталю Сен-Жерве. Ми разом поступово розберемся й у тому, про що розповідають фасади церков Сен-Ком, Сен-Женев'єв-дез-Ардан, Сен-Мартен, Сен-Жак-де-ла-Бушрі...

Туранжо, незважаючи на весь свій розум, що світився в його погляді, вже давно перестав розуміти дом Клода. І нарешті перепинив його:

— Годі-бо! Про які ж це книжки ви кажете?

— А ось одна з них! — мовив архідиякон.

І, відчинивши вікно своєї келії, показав пальцем на велетенський Собор богоматері, який на тлі всіяного зірками неба вирізьблювався чорним силуетом обох своїх веж, кам'яних боків і всього свого дивовижного корпусу; він скидався на величезного двоголового сфінкса, що розсівся посеред міста.

Якийсь час архідиякон мовчки дивився на велетенську будівлю, потім, зітхнувши, простягнув праву руку до друкованої книги, що лежала розгорнута на столі, а ліву витягнув до Собору і, переводячи сумовитий погляд з книги на храм, промовив:

— Жаль! Ось це уб'є те.

Котье, який поспішно підійшов до книги, не втримався і вигукнув:

— Годі-бо! Що ж тут такого страшного? «*Glossa in epistolas D. Pauli. Norimbergae, Antonius Koburger, 1474*». Це річ не нова. Книжка П'єра Ломбара, звід сентенцій. А може, ця книжка лякає вас тому, що вона друкована?

— Ви вгадали, — сказав Клод. Немов поринувши в глибокі роздуми, він стояв, притискуючи зігнутих пальцем

¹ Голуб.

² «Глумачення на послання святого Павла». Нюрнберг, Антоній Кобурґер, 1474 (латин.).

фоліант, що вийшов з-під славних нюрнберзьких друкарських пресів. Потім додав загадково:— На жаль, великі речі гинуть, нищені малими; один-єдиний зуб крипить цілу товщу. Нільський шур убиває крокодила; меч-риба вбиває кита, книга вб'є будівлю!

Монастирський давін подав сигнал гасити вогонь саме в ту мить, коли метр Жак, ктозна-вкотре вже, стиха повторив своєму супутникові:

— Він безумець!

На цей раз Туранжо відповів:

— Мабуть, що так!

Настав час, коли жодна стороння людина не могла заляшатися на території монастиря. Гості зібралися йти.

— Метре,— мовив, прощаючись із архідияконом, кум Туранжо,— я люблю вчених і ціню їхній високий розум, а до вас я відчуваю особливу пошану. Приходьте завтра до палацу Турнелъ і спитайте абата із Сен-Мартен-де-Тур.

Архідиякон повернувся до своєї келії зовсім приголомшений, зрозумівши нарешті, хто такий кум Туранжо. Він згадав те місце із збірки грамот монастиря Сен-Мартен-де-Тур, де сказано: «*Abbas beati Martini, SCILICET REX FRANCIAE, est canonicus de consuetudine et habet parvam proebendam quam habet sanctus Venantius et debet sedere in sede thesaurarii*»¹.

Люди казали, що відтоді архідиякон часто розмовляв з Людовіком XI, коли його величність прибув до Парижа, і що довір'я, яким користувався Клод, непокоїло Олів'є ле Дена і Жака Котье, котрий, за своїм звичаєм, грубо дорікав за це королю.

II. Ось це уб'є те

Наші читачки пробачать нам, якщо ми на хвилину відхилилися, щоб спробувати розгадати значення загадкових слів архідиякона: «Ось це уб'є те. Книга вб'є будівлю».

Нам здається, що за цими словами крилася подвійна думка. Насамперед то була думка священика: був страх

¹ «Абат монастиря блаженного Мартина, тобто король Франції, є каноніком за установленням і має певелику парафію, що належить церкві святого Венанція, і повинен засідати на місці скарбника» (латин.).

духовної особи перед новою силою — друкарством. Жах і крайнє здивування слуги віттаря перед світлоносним друкарським верстатом Гутенберга. Амвон і манускрипт, усне слово і слово рукописне були в тривозі перед словом друкуванням; так переполошився б горобець, побачивши леґіон ангелів, які розгортають свої шість мільйонів крил. То був зойк пророка, що вже чує, як вирує і влекоче виволене людство, бачить недалекий час, коли розум похитне віру, а вільна думка повалить з престолу релігію, світ скине з себе ярмо Риму. То було пророцтво філософа, який бачить, що людська думка, здобувши крила завдяки друку, лине, мов пара, з-під скляного ковпака теократії. То був жах воїна, який, спостерігаючи бронзовий таран, каже: «Башта повалиться». Це означало, що нова сила вже йде на зміну старій; це означало: друкарство вб'є церкву.

Але за цією першою і, ясна річ, найпростішою думкою, була, як ми гадаємо, ще й інша, новітніша, що неминуче впливає з першої, думка, яку важче помітити й легше заперечувати, — теж філософський погляд, але вже не тільки священика, а й ученого, і митця. То було передчуття, що людська думка, змінюючи форму, одночасно змінить і засіб її вираження, що панівна ідея кожного покоління вже увічниться іншими засобами, на іншому матеріалі, що кам'яна книга, така міцна й довговічна, поступиться місцем іще міцнішій, ще довговічнішій книзі — паперовій. З цього погляду неясний вислів архідіякона мав ще й друге значення — що одне мистецтво поступиться місцем другому. Тобто, друкарство вб'є архітектуру.

Справді, з первісних часів аж до п'ятнадцятого століття християнської ери архітектура була великою книгою людства, тим основним, що виявляло суть людини на різних стадіях її розвитку, чи то фізичного, чи духовного.

Коли пам'ять перших поколінь відчула себе переобтяженою, коли вантаж спогадів людського роду став таким важким і плутаним, що просте летюче слово могло розгубити його в дорозі, тоді ці спогади були записані на ґрунті — дуже наочно, надійно і водночас дуже природно: кожен історичний переказ втілювався в якомусь пам'ятникові.

Першими пам'ятниками були звичайні кам'яні брили, яких, за словами Мойсея, «не торкалося залізо». Архітектура виникла так само, як і кожне інше письмо. Спочатку вона була азбукою. Ставили сторч камінь, і він був літерою, кожна літера була ієрогліфом, а на кожному ієроглі-

фі, немов капітель на колоні, містилась група ідей. Так робили перші покоління всюди, одночасно, на поверхні всієї земної кулі. «Стоячий камінь» кельтів знаходять і в азіатському Сибіру, і в американських пампасах.

Згодом почали створювати слова: ставили камінь на камінь, а'єднували ці гранітні склади, з яких виникали перші слова. Кельтські дольмени і кромлехи, етрусські тумулюси, іудейські гальгали — це слова. Деякі з них, особливо тумулюси, — це імена власні. Іноді, якщо вистачало каміння і місця, складали цілі фрази. Величезне кам'яне нагромадження в Карнаку — вже ціла формула.

Нарешті виникли книги. Перекази породили символи і самі щезли в них, як стовбур дерева ховається в листі. Символів, у які вірувало людство, поступово ставало більше, вони множились, схрещувались і ускладнювались; перші пам'ятники вже не могли вмістити їх у собі, і вони вилилися назовні. Пам'ятники були здатні виражати тільки первісну думку, просту, як вони самі, нескладну, тісно з'єднану з ґрунтом. Для свого пишного розквіту символіві була потрібна будівля. Отже, архітектура розвивалася разом з людською думкою; вона стала тисячоголовим, тисячоруким велетнем і закріпила в невмирущій наочній і відчутній формі всю хистку символіку. Дедал — символ сили — вимірював, Орфей — символ духу — співав, а колона — символ літери, аркада — символ складу, піраміда — символ слова, приведені в рух розумом відповідно до законів геометрії і поезії, тим часом гартувались, об'єднувались, зливались, знижувались, підносились, громадились на землі, здіймалися в небо, аж поки під диктовку панівної ідеї епохи написали ті чудові книги, які водночас є й чудовими будівлями: пагоду в Еклінаї, мавзолей Рамзеса в Єгипті і Соломонів храм.

Основна думка — слово — містилася не лише в глибині змісту всіх цих будівель, а й у їхній формі. Храм Соломона, наприклад, не був тільки обкладинкою святої книги, він сам був книгою. На кожному його концентричному мурі жерці могли прочитати витлумачене і явлене слово і, стежачи, як від святилища в святилище воно перетворюється, захопили те слово в його святая святих, в його найконкретнішій і знову-таки архітектурній формі — в кіоті завіту. Отже, слово зберігалось в самій будівлі, але образ його втілювався в давнішній оболонці будівлі, подібно до зображення людського тіла на віку саркофага.

І не тільки форма будівель, а й саме місце, де вони зводилися, допомагало розкривати думку, яку виражали ті будівлі. Залежно від того, ясний чи похмурий був втілюваний символ, Греція вінчала свої пагорби милими для ока храмами, а Індія роздовбувала гори, щоб зробити в них незграбні підземні пагоди, підтримувані шеренгами велетенських гранітних слонів.

Отож протягом перших шести тисяч років світової історії, від найстародавньої пагоди Індостану й до Кельнського собору, архітектура була найвельмишньою книгою людства. Доказом незаперечності цього є й те, що не тільки кожен релігійний символ, а й кожна людська думка мають у цій велетенській книзі свою сторінку і свій пам'ятник.

Будь-яка цивілізація починається з теократії, а кінчається демократією. Цей закон заміни єдиновладдя свободою записано в архітектурі. Бо — звертаємо на це увагу — не слід думати, що будівельне мистецтво тільки споруджує храми, відображає міфи та релігійну символіку, записує ієрогліфами на кам'яних сторінках таємничі скрижалі законів. Якби це було так, то через те, що в кожному людському суспільстві настає час, коли священний символ стирається і блідне під впливом вільної думки, коли людина виривається з-під впливу священника, а філософські теорії і суспільні системи, ширячись, роз'їдають обличчя релігії — через усе це архітектура не могла б відобразити новий стан людського розуму, її сторінки, списані тільки з одного боку, були б пусті з другого, її твір був би недокінчений, її книга — неповна. Але це не так.

Візьмімо, наприклад, середньовіччя, в якому нам легше розібратися, бо воно ближче до нас. В його перший період, коли теократія встановлювала свій лад у Європі, а Ватикан збирав і заново групував навколо себе елементи нового Риму, вліпленого з руїн стародавнього, що лежать навколо Капітолія, коли християнство розкопувало серед уламків попередньої цивілізації всі пласти суспільства і за допомогою цих руїн будувало новий ієрархічний світ, основою якого стало духівництво, — в усьому цьому хаосі спочатку ледь пробивалась, а далі під подувом християнства, під тиском варварів, із звалища мертвої грецької та римської архітектури все виразніше поставала таємнича романська архітектура — родичка теократичних споруд Єгипту та Індії, немеркнуча емблема чистого католицизму, незмінний ієрогліф папської єдності.

І справді, тогочасна думка відбивається в похмурому романському стилі. Від нього віє владністю, єдністю, непроникністю, абсолютизмом, словом, папою Григорієм УП; у всьому відчувається вплив священника, а не людини, вплив касты, а не народу.

Та ось починаються хрестові походи. То був великий народний рух; а кожен великий народний рух, незалежно від причин й мети, завжди дає ніби осад, з якого виникає дух волелюбності. Паростки нового пробиваються до сонця. Починається бурхливий період жакерій, прагерій і ліг. Влада розхитується, єдиновладдя розколюється. Феодалізм вимагає поділу влади з теократією, очікуючи неможливої появи народу, що, як звичайно, забере собі левову пайку. *Quia nominor leo*¹. Так з-під духовенства починає пробиватися дворянство, з-під дворянства — міська община. Змінилося обличчя Європи. І, відповідно, змінюється обличчя архітектури. Вона, як і цивілізація, перегорнула сторінку, готова писати те, що велів їй новий дух епохи. З хрестових походів вона повернулася, принісши стрілчасте склепіння, як народи — волелюбний дух. І ось, одночасно з розпадом Рима, поволі вмирає і романська архітектура. Ієрогліф залишає храми і переходить на герби замкових веж, щоб надати престижу феодалізові. Сам храм, ця будівля, колись так підпорядкована догмам, а тепер захоплена міською громадою, свободою, вислизає з-під влади священника і підпадає під владу митця. Митець перебудовує її відповідно до своїх уподобань. Прощайте, таїнство, міф, закон! Хай живе фантазія і примха! Священникові аби мати свій храм і вітвар — більше він нічого й не вимагає. А стіни належать митцеві.

Відтоді книга архітектури вже не власність духовенства, релігії, Рима — вона під владою фантазії, поезії, народу. Звідси раптові й незлічені перетворення цієї архітектури, якій було тільки три століття — перетворення, котрі так вражають нас після стійкої нерухомоті архітектури романської, що панувала шість чи сім століть.

Тим часом мистецтво йде вперед велетенськими кроками. Народний геній в усій своєрідності своєї творчості виконує ті завдання, що їх колись виконували єпископи. Кожне покоління мимохідь вписує свій рядок до цієї книги. Воно зчищає стародавні романські ієрогліфи з фасадів храмів і стара догма вже тільки ледь-ледь пробивається

¹ Тому, що звуся левом (*латин.*).

подекуди з-під шару нових символів. Релігійний кістяк стає ледве помітний під покривом народної творчості. Важко уявити собі, яких вільностей припускалися архітектори, навіть коли йшлося про церкви. Ось закрутісті капітелі у формі ченців і черниць, що непристойно обнімаються, як, наприклад, у Каміновій залі Палацу правосуддя. Ось історія Ноя, вирізьблена з усіма подробицями на головному порталі в Буржі. Ось п'ялений чернець з осличими вухами, тримаючи келих, регоче в лице всій братії, як, наприклад, на умивальнику в Бошєрвільському абатстві. За тих часів вирізьблена на камені думка мала привілей, схожий на свободу сучасної преси. Це був період свободи архітектури.

Ця свобода заходить дуже далеко. Іноді символічний зміст якогось portalу, фасаду чи всього храму буває зовсім чужий, а то й просто ворожий релігії і церкві. Уже в тринадцятому столітті Гійом Паризький, а в п'ятнадцятому — Нікола Фламель написали не одну таку єретичну сторінку. Вєсь Сен-Жак-де-Бушрі був утіленням духу опозиції.

Вільна лише в архітектурі, тогочасна думка могла бути повністю висловлена тільки в тих книгах, що звалися будівлями. Бо коли б замість цієї мурованої форми вона не обачно набрала б форми рукопису, то її прилюдно спалила б рука ката. Думка, втілена в церковному порталі, була б свідком страти думки, втіленої в книзі. Тому єдиним її шляхом до денного світла була архітектура, і думка тягнулася до неї звідусюди. Це й зумовило появу такої безлічі церков, які вкрили Європу, їх стільки, що, навіть перерахувавши, важко було уявити. Всі матеріальні й духовні сили суспільства зосереджувалися в одному: в архітектурі. Таким чином, під приводом спорудження божих храмів велично розвивалося мистецтво.

Кожен, хто народжувався поетом, ставав у ті часи архітектором. Розпорошені серед народних мас таланти, пригнічувані феодалізмом, немов своєрідним «testudo»¹ з бронзових щитів, не маючи іншого виходу, окрім архітектури, знаходили свій вияв у цій формі мистецтва, а їх епічні твори набирали форми соборів. Усі інші види мистецтва підпорядковувалися архітектурі. Вони були робітниками, що споруджували великий твір. Архітектор — поет — майстер

¹ Черепаха (латин.); захисний дах із щитів над головами воїнів, що йшли в наступ.

об'єднував у самому собі скульптуру, яка оздоблювала фасад, живопис, що розцвітував вітражі, музику, яка розгойдувала дзвони й гула в органних трубах. Навіть бідолашна поезія, що вперто животіла в манускриптах, мусила включитися в будівлю, перетворюючись на гімн або хорал, якщо вона хотіла мати хоч якийсь значення. Таку саму роль відігравали в релігійних святах Греції трагедії Есхіла або «Книга буття» — у храмі Соломона.

Отже, аж до Гутенберга архітектура була головною формою письменства, спільного для всіх народів. Цю гранітну книгу, розпочату на Сході, продовжувану стародавніми Грецією та Римом, дописало середньовіччя. А втім, це явище заміни кастової архітектури архітектурою народною, яке ми щойно бачили у середніх віках, повторювалось при такому ж розвитку людської свідомості і в інші великі історичні епохи.

Згадаймо лише в загальних рисах той закон, широкий виклад якого потребував би цілих томів. На Сході, в цій колісці первісного людства, на зміну індуській архітектурі прийшла архітектура фінікійська — пишна мати арабської архітектури; за античних часів, після єгипетської архітектури, різновидами якої є етруський стиль і циклопічні будівлі, настає доба грецької архітектури, а її продовженням був римський стиль, обтяжений карфагенським куполом; згодом романську архітектуру змінила готична. І, поділяючи ці три види на дві групи, у першій із них — у трьох старших сестер: індуській, єгипетській та романській архітектурі — ми знайдемо однаковий символ: теократії, касти, єдиновладдя, догми, міфи, бога; а три молодші сестри — фінікійська, грецька і готична архітектура — незважаючи на різну форму — мають те саме значення: свобода, народ, людина.

В індуській, єгипетській, романській архітектурі завжди відчувається священик, і тільки священик — брамін, жрець, папа. Зовсім не те в народній архітектурі — у ній більше розкоші й менше святості. У фінікійській відчувається купець, у грецькій — республіканець, у готичній — громадянин.

Основними характерними рисами будь-якої теократичної архітектури є залякність, страх перед прогресом, зберігання традиційних ліній, освячення первісних зразків, підпорядкування всіх форм людського тіла, витворів природи незбагненній химерності символу. Це темні книги, читати їх можуть лише втасмичені. А втім, будь-яка

форма, навіть будь-яке її викривлення має своє значення, що робить їх недоторканими. Марно вимагати від індуської, єгипетської чи романської архітектури, щоб вони змінили свій рисунок, поліпшили своє різьблення. Будь-яке вдосконалення для них — блюзнірство. Косність догми, застигнувши в камінні створених нею пам'яток, здається, піддала їх повторному скам'янінню. А характерними рисами будівель народної архітектури є, навпаки, різноманітність, прогрес, самобутність, багатство, вічний рух. Ті споруди так відійшли від релігії, що можуть думати про свою красу, невпинно дбати про неї, вдосконалювати свої прикраси із статуй та арабесок. Це діти своєї епохи. Вони мають у собі елемент людського і невпинно його домішують до божеського символу, в ім'я якого ще споруджуються. Саме тому ті будівлі й зрозумілі кожній душі, кожному розумові, кожній уяві. Вони ще символічні, але зрозумілі, як сама природа. Архітектура тескратична і ця нова так само відрізняється одна від одної, як відрізняється церковна мова від розмовної, ієрогліф од мистецтва, Соломон од Фідія.

Якщо в загальних рисах, поминувши тисячі доказів і тисячі дрібних зауважень, підсумувати все сказане, то ми дійдемо такого висновку: до п'ятнадцятого століття архітектура була головним літописом людства; за цей час у світі не виникало жодної більш-менш складної ідеї, яка б не була відображена в будівлі; кожна народна ідея і кожен релігійний закон мали свій пам'ятник; словом, кожна свою значну думку людство відобразило в камені. Чому? Бо всяка думка, чи то релігійна, чи філософська, прагне себе увічнити; бо ідея, що сколихнула одне покоління, хоче сколихнути й наступні — залишити по собі слід. Безсмертя манускрипта таке ненадійне! Зате яка міцна, тривка й довговічна книга — будівля! Щоб злищити написане на папері слово, досить одного палаючого віхтя або одного варвара. Щоб зруйнувати побудоване слово, потрібен або суспільний заколот, або стихійне лихо. Колізей витримав навалу варварів, а піраміди, можливо, встояли навіть перед потопом.

.. У п'ятнадцятому столітті все змінюється.

Людська думка знаходить ще тривкіший, ще витриваліший засіб увічнити себе, до того ж простіший і легший. Валиться трон архітектури. Кам'яні літери Орфея замінюються свинцевими літерами Гутенберга.

Книга вб'є будівлю.

Винайдення друку — величезна історична подія. В ньому — зародок усіх революцій. Це зовсім новий спосіб вираження людської думки; думка набуває нової форми; це означає, що той символічний змії, який з часів Адама втілював людський розум, остаточно й безповоротно змінив шкіру.

Втілившись у друковане слово, думка стає довговічною, як ще ніколи досі, стає крилатою, невловимою, незнищеною. Вона зливається з повітрям. За часів панування архітектури вона, мов гора, могутньо здіймалася над певним століттям, над певною місцевістю. Тепер вона перетворюється на зграю птахів, розлітається в усі боки й перебуває водночас у всіх точках простору.

Повторюємо — хто ж заперечуватиме, що таким чином думка стає майже всемогутньою? Втрачаючи міцність, вона стала живучішою. Довговічність вона змінила на невмирущість. Можна зруйнувати якесь громаддя, але як викоренити всюдиусуще? Настане потоп, гора зникне під хвилями, а птахи все ще літатимуть: і хай тільки один ковчег залишиться на поверхні руйнівної стихії, птахи сядуть на нього і разом з ним дочекаються, доки спаде вода, і новий світ, що виникне з цього хаосу, пробудившись, побачить, як над ним ширяє жива й окрилена думка затопленого світу.

І коли зважити, що цей новий спосіб вираження думок не тільки краще зберігає їх, а й найпростіший, найзручніший, найдоступніший для всіх, коли згадати, що він не потребує величезної кількості матеріалу, громіздкого знаряддя, коли ту думку, для втілення якої в будівлі доводилося залучати чотири чи п'ять інших мистецтв, тонни золота, гори каміння, лісу, крокв, армії робітників, порівняти з думкою, що набрала форми книжки, якій досить трохи паперу, трохи чорнила і одного пера, — то чи можна дивуватися, що людський розум відмовився від архітектури заради друку? Нагло перетніть первісне річище каналом, викопавши його нижче рівня річки, і вона покине своє річище.

Погляньте, як з часу винаходу друку архітектура по trochu занепадає, марніє, відмирає. Ви помітите, що вода в цьому річищі спадає, життєві соки відпливають, що думка століть і народів відвертається від нього!

У п'ятнадцятому столітті це збайдужіння було ще майже непомітне. Друковане слово ще надто слабе, здатне лише витягати з архітектури надмір її життєвих

сонів. Але з шістнадцятого століття занепад сил в архітектурі вже добре видно. Архітектура перестає бути головним засобом вираження суспільних ідей і жалюгідно шукає опори в класицизмі. З галльської, європейської, самобутньої вона стає грецькою та римською, з правдивої і відповідної добі — псевдокласичною. Саме добу такого занепаду звать добою Відродження. Проте цей занепад величний, бо старий готичний геній, це сонце, що заходить за гігантськими друкарськими пресами Майнца, ще деякий час пронизує своїм промінням гібридне накопичення латинських аркад і корінфських колонад.

І це призахідне сонце ми сприймаємо як світанок.

Але тільки-но архітектура зрівнялася з усіма іншими видами мистецтва, тільки-но вона перестала бути мистецтвом всеосяжним, панівним, тиранічним, у неї вже не стало сили стримувати розвиток інших мистецтв. Вони звольняються, скидають ярмо архітектури і простують своїми шляхами. І кожне з них виграє на цьому розриві. Самостійність сприяє зростанню. Різьблення стає скульптурою, іконопис — живописом, церковний спів — музикою. Це ніби імперія, яка розпадається по смерті свого цезаря, провінції якої стають окремими королівствами.

Так з'явилися Рафаель, Мікеланджело, Жан Гужон, Паластріна — ці світочі осяйного шістнадцятого століття.

Одночасно починається і всебічне визволення людської думки. Вже єресіархи середніх віків зробили широкі проломи в католицизмі. Шістнадцяте століття остаточно розбиває єдність церкви. До винайдення друкарства реформація була б тільки церковним розколом, друкарство перетворило її на революцію. Без книгодрукування єресь була б немічною. Волею фатуму чи провидіння Гутенберг став предтечею Лютера.

Отже, коли сонце середньовіччя остаточно зайшло і готичний геній назавжди згас на обрії мистецтва, архітектура все більше тьмяніє, блякне і відступає в тінь. Друкована книга — той шашіль, що точить будівлі, смокче і гризе їх. Будівля, мов дерево, яке втрачає листя — сохне на счак. Архітектура стає мізерною, убогою, вона — ніщо. Вона вже нічого не виражає — навіть спогадів про мистецтво давніх часів. Покинена сама на себе, покинута іншими мистецтвами — бо й людська думка покинула її — архітектура, за браком справжніх митців, закликає на допомогу ремісників. Проста шибка замінює вітраж, каменярь заступає скульптора. Зникають сила, оригінальність, жит-

тєвість, внутрішній зміст. Немов злидений ремісник, архітектура животіє на самому тільки копіюванні. Мабуть, Мікеланджело передчував, що з шістнадцятого століття архітектура почне відмирати, тож у нього і з'явився останній задум відчаю. Цей титан мистецтва нагромадив Пантеон на Парфенон і створив Собор святого Петра в Римі. Величне творіння, яке заслуговує на те, щоб залишитись неповторним, останнє зусилля архітектурної самостійності, останній підпис митця-велета, поставлений у кінці могутньої кам'яної книги, яка вже закривається.

Що ж робить після смерті Мікеланджело ця жалюгідна архітектура, що пережила саму себе, мов якась тінь і примара? Вона повторює Собор святого Петра, копіює його, пародіює. Це перетворюється в магію і викликає жаль. Кожне століття має свій Собор святого Петра: сімнадцяте — Валь-де-Грас, вісімнадцяте — церкву святої Жєнев'є-вп. Кожна країна має свій Собор святого Петра: Лондон — свій, Петербург — свій. А Париж має їх два чи три. Та все це — нічого не варта спадщина, останнє белькотіння постарілого великого мистецтва, що перед смертю дитиніє.

Коли з характерних пам'яток, про які щойно йшлося, ми перенесемо увагу на загальний стан архітектурного мистецтва від шістнадцятого до вісімнадцятого століття, то помітимо ті самі ознаки виснаження й занепаду. Починаючи від Франціска II, архітектурна форма будівлі дедалі більше злагоджується, з неї виступає, мов кістяк худої, хворої людини, геометрична форма. Привабливі лінії митця поступаються місцем холодним і суворим лініям геометра. Споруда стає вже не будівлею, а просто многогранником. Однак архітектура болісно силкується прикрити свою наготу. І ось грецький фронтон вводиться в римський, і навпаки. Це знову той самий Пантеон у Парфеноні, той самий Собор святого Петра в Римі. Ось цегляні будинки з кам'яними наріжниками доби Генріха IV; ось Королівський майдан і майдан Дофіна. Ось церкви часів Людовіка XIII, важкі, присадкуваті, низькі, незграбні, придавлені куполом, наче горбом. Ось архітектура часів Мазаріні, колеж Чотирьох націй, кепське наслідування італійців. Ось палаци Людовіка XIV, довгі казарми для придворних, непривітні, холодні, нудні. Ось, нарешті, будівлі часів Людовіка XV, з листям цукорію, черв'ячками та всіма тими бородавками й наростами, що опоганюють цю стару, ветху архітектуру, хоч беззубу, зате кокегливу. Від Франціска II до Людовіка XV недуга зростала в

геометричній прогресії. Від старого мистецтва лишилися самі шкіра та кості. Жалюгідне, воно конає.

А що тим часом діється в друкарстві? Всі життєві соки, що витікають з архітектури, вливаються в нього. В міру того, як архітектура занепадає, друкарство розвивається й росте. Той запас сил, який людська думка спрямовувала на спорудження будівель, відтепер витрачається на створення книг. Так, з шістнадцятого століття друкарство, ставши нарівні з хиріючою архітектурою, веде проти неї боротьбу і вбиває її. В сімнадцятому воно вже настільки могутнє, тріумфуюче і певне свої перемоги, що може влаштувати світові бенкет великого літературного століття. У вісімнадцятому, після тривалого перепочинку при дворі Людовіка XIV воно хапається за старий Лютерів меч, озброюючи ним Вольтера, і бурхливо кидається на щурм старої Європи, уже вбивши перед тим архітектурну форму її вираження. Наприкінці вісімнадцятого століття друкарство завершує свою нищівну роботу. А в дев'ятнадцятому столітті воно починає заново будувати.

То яке ж із цих двох мистецтв протягом трьох століть є справжнім представником людської думки? Яке з них перемає її? Яке відбиває не тільки її літературні й схоластичні захоплення, думки, а й увесь її широкий, глибокий, всеосяжний рух? Яке постійно, незмінно й безперервно накладає свій відбиток на рід людський, це тисячоного страховисько, що рухається вперед? Архітектура чи друкарство?

Друкарство. Не треба впадати в оману: архітектура вмерла, вмерла назавжди, вбита друкованою книгою, вбита тому, що вона не така міцна, що дорожче коштує. Кожен собор — це мільярд. Уявіть собі тепер, які величезні кошти потрібні були б, щоб знову написати архітектурну книгу; щоб знову вкрити землю тисячами будівель; щоб повернутися до тих часів, коли пам'яток було стільки, що, за словами очевидця, «здавалося, немовби, струснувшись, світ скинув із себе старий одяг, аби вратися в білі церковні плати». *Erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta vetustate, candidam ecclesiarum vestem indueret.* (Glauper Radulphus.)

Книга так швидко створюється, так мало коштує, її так легко розповсюдити! То хіба дивно, що вся людська думка йде цим шляхом? Це, зрештою, не означає, що архітектура вже неспроможна створити то тут, то там якусь окрему чудову пам'ятку. Ще час від часу, навіть за пау-

вання друку, з'являтимуться колони, відлиті з гармат цілою армією, як за панування архітектури цілим народом створювались із зібраних і злитих воедино уривків Іліади й романсеро, махабхарати і пібелунги. Випадковість може й у двадцятому столітті породити геніального архітектора, як у тринадцятому вона породила Данте. Але архітектура вже ніколи не стане мистецтвом суспільним, колективним, панівним. Велика поема, велика будівля, великий твір людства вже не будуватиметься, а друкуватиметься.

І в майбутньому, якщо архітектура часом і підніметься, то вона вже ніколи не буде володаркою. Вона підпаде під закони літератури, для якої сама колись була законом. Взаємини обох мистецтв різко змінилися. Безперечним є те, що в епоху архітектури поетичні твори — щоправда, нечисленні — були схожі на архітектурні пам'ятки. В Індії — заплутані, химерні, непроникні, як пагода, поеми Біази; на Сході, в Єгипті — поезія, як і архітектура, величезна й незворушна; в стародавній Греції її вирізняє краса, ясність, спокій; у християнській Європі — велич католицизму, простодушність народу, багатий і пишний розквіт епохи оновлення. Біблія чимось схожа на піраміда, Іліада — на Парфенон, Гомер — на Фідія. Данте в тринадцятому столітті — це остання романська церква, Шекспір у шістнадцятому — останній готичний собор.

Коротко підсумовуючи все, про що ми досі говорили неповно і побічно, скажемо: людство має дві книги, два літописи, два заповіти — архітектуру й друкарство, біблію в камені й біблію на папері. Без сумніву, коли порівняти ці дві біблії, так широко розкриті у віках, мимоволі стає шкода наочної величі гранітного письма, цього велетенського алфавіту, складеного з колонад,obelісків, порталів, цих споруджених людьми гір, що вкривають світ і тягнуться в минуле, від піраміди до дзвіниці, від Хеопса до Страсбурзького собору. Треба невпинно перечитувати минуле по цих мармурових сторінках. Треба милуватися з цієї книги, написаної архітектурою, невпинно гортати її сторінки; але не слід заперечувати величі будівлі, яку, в свою чергу, споруджує друкарство.

Ця будівля воістину велична. Якийсь статистик підраховував, ще, кладучи один на один усі томи, які від часів Гутенберга вийшли з друку, можна було заповнити відстань між Землею і Місяцем; та не про таку велич ми збираємося говорити. Хоча, коли ми спробуємо охопити

думкою викінчений образ усіх нагромаджених аж до наших днів друкованих творів, чи не постане перед нами така цілість як несеяжна споруда, підмурком якої є весь світ, споруда, над якою людство працює невтомно, могутня вершина якої губиться в непроглядному тумані майбутнього? Це якийсь мурашяк умів. Це вулик, куди золоті бджілки уяви зносять свій мед; споруда з тисячами поверхів. Тут і там на її стінах зяють похмурі печери науки, які перетинаються в її надрах. Всюди на поверхні стін мистецтво щедро розгорнуло перед нашими очима свої арабески, розети й мережива. Тут кожен окремий твір, хоч би яким примхливим він здавався, має своє місце, свій виступ. Тут усе перейнято гармонією. Від собору Шекспіра до мечеті Байрона над цією метрополією людської думки безладно громадаються тисячі дзвіничок. Біля підніжжя споруди відтворено кілька старовинних грамот людства, не відбитих в архітектурі. Ліворуч від входу вмуровано старий, з білого мармуру, барельєф Гомера; праворуч — біблія підносить свої сім голів з багатьма язиками. Далі їжиться гідра романсеро, та ще якісь інші гібридні постаті, веде й нібелунги.

Проте цю чудову споруду все ще не закінчено. Друкарство, цей велетенський механізм, що безупинно викачує всі розумові соки суспільства, невтомно вивергає із своїх надр нові будівельні матеріали для свого творення. Людство — все у ристуваннях. Кожен розум — це муляр. Навіть найпокірніший з них замурує щілину або кладе свій камінь — навіть Ретіф де ла Бретон тягне свій кошик будівельного сміття. Щоденно зростає новий шар кам'яної кладки. Незалежно від окремого, самостійного внеску кожного письменника, є частки, що їх вони вносять спільно. Вісімнадцяте століття дало «Енциклопедію», доба революції створила «Монітер».

Воістину друкарство — це теж споруда, яка зростає і здійснюється вгору нескінченними спіралями; у ній така сама мішанина мов, безперервна діяльність, невтомна праця, запекле змагання всього людства; у ній — обіцяний притулок для думки на випадок нового всесвітнього потоку, нового нашестя варварів. Це друга Вавілонська вежа роду людського.

I. Безсторонній погляд на старовинну магістратуру

Року божого 1482-го шляхетний Робер д'Естутвіль, рицар, сйор де Бейн, барон д'Іври й Сент-Андрі в Ла-Марш, радник і камергер короля та паризький прево був надзвичайно щасливою людиною. Минуло вже сімнадцять літ відтоді, як 7 листопада 1465 року, тобто в рік появи комети¹, король надав йому цю чудову посаду, що її вважали скоріше вотчиною, аніж службою: *dignitas*,— як каже Іоанн Лемней,— *quae cum non exigua potestate politiam concernente, atque proerogativis multis et juribus conjuncta est*².

Дивно було бачити в 1482 році на королівській службі дворянина, призначеного на цю посаду ще за часів одруження побічної доньки Людовіка ХІ з позашлюбним сином герцога Бурбонського. В той день, коли Робер д'Естутвіль вступив Жака де Вільє в званні паризького прево, метр Жеан Дове посів місце месіра Елі де Торрета, першого голови судової палати; Жеан Жувенель Дезурсен витіснив П'єра де Морвільє з посади верховного судді Франції, а Рельйо де Дорман не виправдав сподівань П'єра П'юї, який мріяв про місце постійного доповідача при королівському суді, зайняв його сам. Ось скільки людей змінилося на посадах голови судової палати і доповідача відтоді, коли Робер д'Естутвіль став паризьким прево. Цю посаду йому дали «на збереження», як про це провіщала королівська грамота, і він, безперечно, добре беріг її. Він учився в неї, вріс у неї, настільки з нею зріднився, що уник тієї манії змін, яка була у Людовіка ХІ, короля недовірливого, сварливого і діяльного, що намагався частими призначеннями та усуваннями підтримувати гнучкість своєї влади. Більше того, славний рицар домігся для свого сина успадкувати цю посаду після його, Робера, смерті. І ось уже два роки, як поруч його імені, в перших рядках реєстру постійних членів паризького міського суду красується ім'я дворянина Жака д'Естутвіля, зброєносця.

¹ Це та комета, при появі якої папа Каліст, дядько папи Борджія, наказав правити молебні і яка з'явилася знову 1835 року. (Прим. авт.).

² Посада, поєднана не тільки з державною владою, а й з багатьма привілеями та правами (латин.).

Белічезна, певна річ, невидана ласка! Правда, Робер д'Естутвіль був хоробрим воїном, він мужньо підняв рипарський прапор проти «Ліги суспільного блага» і підніс королеві в день її від'їзду до Парижа, 14... року, папрочуд гарного цукрового оленя. До того ж він користувався особливою прихильністю месіра Трістана-Самітнєка, голови королівського суду.

Солодке і приємне було життя месіра Робера. Насамперед дуже добра платня, до якої докладалися, мов рясні гроша в його винограднику, прибутки від канцелярії цивільного та кримінального судів усієї судової округи, та ще й прибутки з цивільних і кримінальних справ, що їх розглядали в судових залах нижніх інстанцій Шатле, не рахуючи мостового збору за переїзд через мости Мант і Корбей, мита за продаж свиней на паризьких базарах, а також поборів з мірятьників дров і вагарів солі. Додайте до цього насолоду роз'їжджати верхи по місту в супроводі цілого почту обциєних старост і квартальних наглядачів у червоно-брунатному одязі і вирізнятися серед них своїм шоломом, пом'ятим у битві під Монлері, та чудовим військовим убранням, яким можна захоплюватися ще й сьогодні, бо його вирізьблено на гробниці Робера д'Естутвіля в абатстві Вальмон у Нормандії. А хіба то не втіха — мати в цілковитому підпорядкуванні судових старшиц, воротаря і варту Шатле, двох членів суду Шатле — *auditeurs Castelléti*, шістнадцятьох комісарів шістнадцятьох кварталів, тюремника Шатле, чотирьох ленних чиновників, сто двадцять кінних сержантів, сто двадцять сержантів-жезлоносців, начальника вічного дозору з усіма його підлеглими? А хіба то дрібниця — вершити правосуддя в усіх справах (окрім тих, що підлягали королівському суду), мати право колесувати, вішати й четвертувати, не беручи до уваги дрібної юрисдикції в першій інстанції (*in prima instantia*, як сказано в хартіях) по всьому паризькому віконтству, так почесно наділеному сімома дворянськими судовими округами? Чи можна собі уявити щось привабливіше, ніж чинити суд і розправу, як це щоденно робив месір Робер д'Естутвіль у Великому Шатле під широким приземкуватим склепінням епохи Філіппа-Августа, і щовечора вертатися на відпочинок до свого чарівного гніздечка за огорожею королівського палацу, на Галілейській вулиці — будиночка, одержаного як посаг за дружиною, Амбруазою де Лоре. Адже прево бував стомлений тим, що посилав усіляких бідолах ночувати у «ма-

ленькій халупі на Шкуродерній вулиці, яку судді та старшини Парижа часто використовували під в'язницю, — вона мала одинадцять футів завдовжки, сім футів та чотири дюйми завширшки й одинадцять футів заввишки!»¹

Месієр Робер д'Естувіль не обмежувався тільки своїми судовими правами прево та паризького віконта, він ще точив око і зуби на верховний королівський суд. Не було такої хоч скільки-небудь високопоставленої особи, яка, перш ніж потрапити до ката, не пройшла б через його руки. Це він подався до Сент-Антуанського передмістя, у Багсілію, щоб доставити на майдан Головного ринку герцога Немурського, а на Гревський майдан — добродія Сен-Поля, який упирався і кричав, на велику радість пана прево, що не любив конетабля.

Усього цього, звичайно, більш ніж досить, щоб зробити життя людини щасливим та пишним і щоб пізніше йому присвятили знаменну сторінку в тій цікавій історії паризьких прево, з якої можна дізнатися, що Удард де Вільнев мав будинок на вулиці М'ясників, що Гійом де Лангаст купив Велику та Малу Савойю, що Гійом Тібу заповів черницям монастиря святої Женеви'єви свої будинки на вулиці Клепен, що Гюг Обрію мешкав у палаці Дикобраз, і багато інших подробиць приватного життя.

Однак, хоча месієр Робер д'Естувіль мав усі підстави сприймати життя спокійно й радісно, 7 січня 1482 року він прокинувся ранком в дуже похмурому настрої. Звідки взявся цей настрій? На таке питання він не зміг би й сам відповісти. Може, виник від того, що небо було хмарне, чи від того, що пряжка старої португелі часів Мошлері була погано застебнута й ремінь туго стягував його огрядну, як у всіх прево, постать? А чи тому, що він побачив зневагу, з якою поставилися до його особи гультяї, що проходили повз його вікна по чотири в ряд, у камзолах без сорочок, у дірявих капелюхах, з торбинами та фляжками при боці? Чи, може, це було невизначне передчуття того, що майбутній король Карл VIII з наступного року уріже прибутки паризького прево на триста сімдесят ліврів шістнадцять су і вісім деньє? Нехай читач дошукується причини сам, ми схильні припускати, що він був у поганому настрої саме тому, що мав поганий настрій.

А втім, цей післясвятковий день був трудний для всіх, а надто для службовця, зобов'язаного прибирати всі

¹ Звіти по управлінню державним майном, 1383 р. (Прим. авт.).

нечистоти в прямому й переносному розумінні цього слова, які кожне свято залишає в Парижі. Крім того, він мав засідати у Великому Шатле. А ми помітили, що судді звичайно підганяють свій поганий настрій до дня судових засідань, щоб завжди мати когось під рукою, на кому можна було б зігнати злість іменем короля, закону та правосуддя.

Тим часом засідання почалося без нього. Його роботу, як звичайно, виконували заступники в цивільних, кримінальних та приватних справах. Уже з восьмої години ранку кілька десятків городян і городянок, скупчившись у тісному темному кутку між міцною дубовою перегородкою та стіною залу засідань Шатле, з пасолодою споглядали розмаїте і розважальне видовище цивільного й кримінального правосуддя, що його безладно, абияк чинив метр Флоріан Барбедьєн, аудитор Шатле, помічник пана прево.

Зал був невеличкий, з низьким склепінням. Стіл із зображенням королівських лілій стояв у глибині перед великим різьбленим дубовим кріслом, яке належало панові прево й було порожнє. Ліворуч від нього — лава для аудитора, метра Флоріана. Нижче сидів і щось швидко писав протоколіст. Навпроти — юрба; а перед дверима й перед столом — гурт судейських у фіолетових камлотових опанчах з білими хрестами на грудях. Два сержанти міської ради общинних старост, одягнені в напівчервоні, напівблакитні стьобані камзоли, стояли на варті біля низьких замкнутих дверей, що виднілися позаду столу. Єдине вузьке стрілчасте вікно, прорізане в товстому мурі, освітлювало блідим січневим промінням дві кумедні постаті: вирізьбленого химерного кам'яного демона, що звисав з центра склепіння, і суддю, який сидів у глибині залу на тлі королівських лілій.

Уявіть-но собі чоловіка, що сидить за судовим столом, між двох стосів судових справ, спершись на лікті, наступивши ногами на шлейф власної коричневої суконної мантиї, уявіть його темно-червоне буграсте обличчя, що потопав у сивому смушковому комірі, брови, неначе два клаптики того ж смушку, та ще кліпаючі очі й велично обвислі товсті щокви, що ніби зустрічалися під підборіддям, — і ось вам метр Флоріан Барбедьєн, аудитор Шатле.

До всього того він був глухий. Для аудитора це дрібна вада. Вона аж ніяк не перешкоджала метрові Флоріану судити непохибно й безапеляційно. Зрештою, для судді досить лише вдавати, що він слухає; а шаповний аудитор

цілком відповідав цій єдино важливій в доброму правосудді умові, оскільки його увагу не міг відвернути ніякий сторонній шум.

Серед присутніх у залі сидів молодик, що з суворою вимогливістю стежив за всіма ділами і жєстами судді. То був наш друг, Жеан Фролло Вітряк, школяр, з яким ми вчора познайомились, суча «нишпірка», бо його можна було побачити в будь-якому паризькому закутку, тільки не перед профєсорською кафедрою.

— Дивися,— шепотів він своєму приятелєві Робєну Пуспєну, який сидів поруч і реготав з його коментарів до спен, що відбувалися перед їхніми очима,— дивись, он Жанєтта дє Бюїссон. Гарнєнька донька лєдацюги з Нового ринку! Клянуся душею, цей стариган її засуджує! Виходить, він не тільки глухий, а ще й сліпий. П'ятнадцять су й чотири паризьких дєньє штрафу за те, що вона начєпила на себе пару чоток. Дорогуvато! Lex dugi sagminis¹. А це ж хто такий? А! Робєн Ш'єф дє Віль, кольчужний майстер. Платить вступний внесок за те, що його прийняли до вищєзгаданого цєху і він дістав звання майстра. А це що? О! Двоє дворян серед цих гультінак! Егле дє Суан і Ютєн дє Мальї — двоє зброєноспів, клянуся тілом христовим! Ага! Вони грали в кості. Коли ж я побачу тут нашого ректора? Сто паризьких ліврів штрафу на користь короля! Цей Барбєдьєн добряче лупить! Як і годиться глухому. Щоб я перетворився на мого брата архідиякона, коли це мені перешкодить грати; грати вдєнь, грати вночі, жити граючи, вмерти граючи, і, програвши останню сорочку, поставити на карту й свою душу! Прєчиста діво! А скільки дівок! Так і йдуть одна за одною, мов овечки! Амбруаза Люкюїєр, Ізабо ла Пенєт, Берарда Жїронєн! Я їх усіх знаю, їй-бо! Штраф! Штраф! Будете знати, як носити золочєні пояси! Дєсять паризьких су. Чєпурухи! От же стара судова пика, глухий дурєнь! Флоріан-вайло! Барбєдьєн-нєвіглас! Бач, як розсївся за столом. Жєрє позпвачів, жєрє справи — жєрє, жуб, давитьсє, набиває собі чєрево. Штрафи, прибутки від безгосподарного майна, податки, пені, судові витрати, винагороди, збитки та прибутки, тортури, в'язниця й темниця, кайдани із стягнєнням витрат — це для нього святкові пироги й марципани Іванового дня! Поглянь на цього кабана! Дивя! Ще одна жриця кохання. Не хто інший, як

¹ Закон суворого змісту (латин.).

сама Тібо-Підстилка. Вскочила в халепу, бо вийшла за межі вулиці Глатівні. А це що за хлопець? Жофруа Мабон, стрілець ківної сторожі. Він все згадав ім'я боже. Оштрафувати її, цю Тібо! Оштрафувати його, цього Жофруа! Оштрафувати обох! Стара глуха тетеря! Він, напевне, переплутав обидві справи. Десять проти одного, що він примусив дівку платити за лихослів'я, а стрільця — за кохання! Увага, Робене Пуспен! Кого ж це вони зволять? А скільки вартових! Клянусь Юпітером, тут уся зграя гончаків! Мабуть, уполювали великого звіра, самого ведра. Це й справді він, Робене! Це і є ведр, та ще й який! Клянуся Геркулесом, це ж наш учорашний володар, папа блазнів, дзвонар, кульгавий, горбань, наш гримасяк! Це як Квазімодо!

Справді, то був він.

То був Квазімодо, скручений, зв'язаний, у путах і кайданах, під посиленою охороною. Варту счолював сам начальник нічної сторожі, який мав на грудях вигаптуваний герб Франції, а на спині — герб міста. А щодо Квазімодо, то він, окрім потворності, не мав нічого, що могло б виправдати таку кількість алебард та аркебузів. Він був насуплений, мовчазний, спокійний. Єдиним своїм оком час од часу гнівно й похмуро позирав на кайдани, що його скоували.

Він оглянув присутніх, але на цей раз погляд його був такий відсутній і сонний, що жінки, коли й показували на нього пальцями, то тільки для того, щоб посміятися.

Тим часом метр Флоріан, аудитор, уважно гортав сторінки позову до Квазімодо, що подав протоколіст, і, переглянувши, начебто на хвилину замислився. Завдяки цій обережності, до якої він старанно вдавався завжди, починаючи допит, аудитор наперед знав ім'я, звання, провини підсудного, готував заздалегідь репліки на передбачені відповіді і щасливо виплутувався з усіх труднощів допиту, не дуже виявляючи свою глухоту. Документи судової справи були для нього все одно, що собака-поводир для сліпого. А коли ненароком траплялося так, що якимось безглуздим зауваженням чи недоречним запитанням він виявляв свою ваду, то одні сприймали це як глибокодумність, а другі — як дурість. В обох випадках честь магістратури лишалася незаплямована, бо краще, аби суддя здобув славу дурного чи глибокодумного, аніж глухого. Тому він докладав багато зусиль, щоб приховати свою глухоту, і це йому так добре вдавалося, що, зрештою, він і сам себе

почав вводити в оману. Це, правда, легше, ніж може здатися на перший погляд. Усі горбаті ходять, високо піднісши голову, всі заїки просторікують, усі глухі говорять тихенько. Що ж до метра Флоріана, то він вважав, що тільки трохи недочуває. Це була та єдина поступка, яку він робив громадській думці, і то лиш у хвилину відвертості й тверезої оцінки своєї особи.

Отож, добре прожувавши справу Квазімодо, він, щоб надати собі більшої величності та безсторонності, закинув голову назад і напівзаплющив очі, так що в цю хвилину був і глухий, і сліпий. Дві умови, без яких не може бути зразкового судді. І саме в цій величній позі він почав донит.

— Ваше ім'я?

Але тут виник казус, не передбачений законом: глухий допитував глухого. Квазімодо, якого ніхто не попередив, що до нього звертаються із запитанням, пильно дивився на суддю й не відповідав. Глухий суддя, якого ніхто не попередив про глухоту підсудного, подумав, що той відповів, як це робили всі підсудні, і вів далі з властивою йому механічною і тупою самовпевненістю:

— Чудово. Ваш вік?

Квазімодо не відповів і на це запитання. Суддя, впевнений, що дістав відповідь, проказав:

— Так. Ваше звання?

Усе та сама мовчанка. А тим часом присутні почали перешіптуватись і презиратися.

— Досить,— знову промовив незворушний аудитор, думаючи, що підсудний дав вичерпну відповідь і на третє питання.

— Ви обвинувачуетесь законом: *primo*¹, в порушенні нічної тиші; *secundo*², у насильницьких, непристойних діях по відношенню до дівчини легкої поведінки, *in praejudicium meretricis*³, *tertio*⁴, в бунті та непокорі стрільцям, які перебувають на службі у нашого володаря короля. Дайте пояснення по всіх цих пунктах. Протоколісте, чи записали ви попередні відповіді обвинуваченого?

Коли пролунало це злополучне запитання, вибухнув регіт від лави протоколіста аж до кінця залу, такий бурхливий, такий несамовитий, такий заразливий, такий дружний,

¹ По-перше (латин.).

² По-друге (латин.).

³ Імовірно, повії (латин.).

⁴ По-третьє (латин.).

що обидва глухі мимоволі звернули на це увагу. Квазімодо відвернувся й зневажливо стеновав своїм горбом. Метр Флоріан, не менш здивований, ніж підсудний, вважаючи, що регіт викликала якась неповажлива репліка обвинуваченого, — а те, що Квазімодо здвигнув плечима, підтвердило це припущення, — обурено накинувся на нього:

— Негіднику! За таку відповідь ви заслуговуєте шибениці! Та чи знаєте ви, з ким говорите?

Цей випад аж ніяк не міг спинити вибух загального сміху. Він видався таким несподіваним і безглуздим, що несамовитий регіт заразив навіть сержантів міської ради общинних старост, цю породу списоносців, тупість яких була немовби невід'ємною приналежністю їхнього мундира. Лише Квазімодо був серйозний, бо він нічого не розумів з усього, що відбувалося навколо. Суддя, дедалі дужче драгуючись, правив собі, сподіваючись нагнати на підсудного страх, який вплине й на слухачів і нагадає їм про пошану до суду.

— А-а, то ти, розпуснику з розпусників і розбійнику з розбійників, дозволяєш собі глумитися з аудитора Шатле, савовника охорони порядку Парижа, з того, на кого покладено обов'язок викривати злочини, провини й розпусту, контролювати всі ремесла й забороняти спекуляцію, утримувати в порядку бруківку, класти край дрібному перепродажу свійської та водяної птиці і дичини, примушувати правильно міряти дрова та іншу деревину, очищати місто від нечистот, а повітря — від хвороботворної зарази, словом, неухильно займатися громадськими справами, і все це — без платні, не сподіваючись на винагороду! А чи знаєш ти, що мене звуть Флоріан Барбедьєн, що я заступник пана прево і, крім того, комісар, слідчий, контролер і допитувач, що я маю однакову владу в паризькому та окружному судах у справах нагляду й судах першої інстанції?..

Немає засобу, який би спинив глухого, що розмовляє з глухим. Бог знає, де й коли прибився б до берега метр Флоріан, який на всіх вітрилах пустився у високу красномовність, якби низькі двері в глибині залу зненацька не відчинилися й не пропустили власною персоною пана прево.

Його поява не спинила метра Флоріана. Крутнувшись на каблучках, він спрямував до прево свою бундючну промову, якою щейно погрожував Квазімодо.

— Монсенъйоре, — сказав, — я вимагаю для присутнього тут підсудного такої кари, яку ви зволите йому визначити за тяжку й нечувану образу правосуддя!

І він знову сів, задихавшись, витираючи великі краплини поту, що падали з його чола і, мов сльози, змочували розкладені перед ним папери. Месієр Робер д'Естутвіль нахилив брови і жестом закликав Квазімодо до уваги. Жест був настільки величний і багатозначний, що глухий почав дещо розуміти.

Преве суворо звернувся до нього:

— За який злочин ти потрапив сюди, негіднику?

Неборака, думаючи, що преве питає, як його ім'я, порушив свою звичайну мовчанку і хрипким, гортанним голосом відповів:

— Квазімодо.

Відповідь так мало пов'язувалась із запитанням, що в залі знову вибухнув несамовитий регіт, а месієр Робер, почервонівши від люті, закричав:

— Ти й з мене глузуєш, мерзотнику?

— Дзвонар Собору богоматері, — відповів Квазімодо, гадаючи, що він має пояснити судді, хто він такий.

— Дзвонар? — знову загорлав преве, що, як відомо, прокинувся вранці в досить поганому настрої і лютував навіть без цих дивних відповідей підсудного. — Дзвонар? Ось я тобі подзвоню канчуками по спині на всіх перехрестях Парижа! Чуєш ти, негіднику?

— Якщо ви питаєте про мій вік, — промовив Квазімодо, — то я гадаю, що в день святого Мартіна мені мине двадцять років.

Це вже було занадто, і преве не міг більше стриматися.

— Ага! То ти звучася і з преве, негіднику! Панове сержанти-жезлоносці, відведіть цього блазня до ганебного стовпа на Гревському майдані, відшмагайте його й покрутіть з годину на колесі. Присягаюсь, він мені дорого за це заплатить! І хай чотири герольди оповістять про вирок по всіх семи округах паризького віконства.

Протоколіст суду тут-таки взявся складати вирок.

— Клянуся божим черевом! Оце так правильно розсудив! — вигукнув зі свого кутка школяр Жеав Фролло Віт-ряк.

Преве озирнувся й знову гнівно глянув на Квазімодо.

— Мені почулося, що цей гультіпака сказав щось про бже черево! Протоколісте, додайте до вироку ще дванадцять паризьких деньє штрафу за богохульство, і нехай

половина цього штрафу піде на побудову церкви святого Євстафія. До цього святого я почуваю особливе благоговіння.

За кілька хвилин вирок був готовий. Його зміст був простий і короткий. Старе звичаєве право, що лежало в основі судочинства прево та паризького віконтства, ще не було вдосконалене головою суду Тібо Байє та Роже Барном, королівським прокурором. Воно не було захарашчене тим високим і густим лісом крючкотворства та процедур, що їх обидва ці законники насадили на початку шістнадцятого століття. Усе в тому праві було ясно, недвозначно, все можна було швидко виконати. Все в ньому вело прямо до мети, і наприкінці кожної стежки, без ніякого чагарника і всяких закрутів, видніло колесування, шибениця чи ганебний стовп. В усякому разі, кожен знав, що його жде.

Протоколіст подав вирок прево, той приклав до нього печатку і вийшов, щоб продовжувати свій обхід залів судових засідань у такому настрої, який давав підставу побоюватись, що в цей день усі в'язниці Паризжа будуть переповнені. Жеан Фролло та Робен Пуспен вишком сміялися. Квазіmodo дивився на все байдуже і трошки здивовано.

У той час, коли Флоріан Барбедьєн читав вирок, перш ніж підписати його, протоколіста охопило почуття жалю до нещасного засудженого, і, сподіваючись хоч трохи зменшити міру покарання, він якомога ближче нахилився до аудитора і, показуючи на Квазіmodo, сказав:

— Цей чоловік глухий.

Він гадав, що спільність фізичної вади викличе співчуття у метра Флоріана й піде на користь засудженому. Але, по-перше, як ми вже зауважили, метр Флоріан не хотів, щоб його глухоту помічали. По-друге, він був настільки глухий, що не почув жодного слова, сказаного протоколістом. А проте хотів показати, що все добре розібрав, і відповів:

— А, оп що, це інша річ. Я цього не знав. У такому разі додайте йому ще одну годину біля ганебного стовпа.

І він підписав змінений у такий спосіб вирок.

— Так йому й треба! — вигукнув Робен Пуспен, який був лютий на Квазіmodo. — Це навчить його шанувати людей.

II. Щуряча нора

З вашого дозволу, читачу, вернімося знову на Гревський майдан, який ми залишили вчора, щоб разом з Гренгуаром піти слідом за Есмеральдою.

Десята година ранку. З усього видно, що вчора тут відбувалося свято. На бруківці всюди сміття: обривки стрічок, ганчірки, пір'я з султанів, краплі воску з факелів, недоїдки від народного бенкету. Тут і там тиняються городяни, ворують ногами погаслі головешки святкових вогнищ або, зупинившись перед «Будинком з колонами», захоплено згадуючи його вчорашні розкішні прикраси, розглядають на фасаді тільки цвяхи — залишок минулих святкових розваг. Серед натовпу котять барила продавці сидру та браги, заклопотано свують туди й сюди перехожі. Стоячи на порозі своїх крамничок, розмовляють і перегукуються крамарі. Тільки й чути, що про свято, послів. Кононоля, пану блазнів; усі наввипередки розповідають і регочуть.

Тим часом навколо чотирьох кінвих стражників, які щойно стали з чотирьох боків ганебного стовпа, вже зібралося чимало люду, що до того вештався по майдану, а зараз нудьгуючи ждав хоч якоїсь езекуції.

Коли, надивившись на ці жваві й гамірні сцени, що відбувалися в усіх кінцях майдану, читач погляне тепер на старовинну напівготичну, напівроманську Роландову вежу, що в західній частині майдану утворює кут з набережною, то помітить в кінці фасаду вежі великий громадський тремник, пишно розмальований, захищений від дощу невеличким навісом, а від злодіїв — ґратами, які однак дають можливість гортати його сторінки. Поряд з тремником видно вузьке стрілчасте віконце, що виходить на майдан, загороджене двома вмурованими навхрест залізними прутами. Це єдиний отвір, крізь який може проникнути трохи повітря й світла до малесенької, без дверей, комірчини, зробленої в товстій стіні в нижній частині старовинної будівлі. Тиша в комірчині видається тим глибшою і похмурішою, що навколо кипить і варує найвелелюдніший, найгаласливіший майдан Парижа.

Ця комірчина стала відомою в Парижі близько трьох століть тому, від часу, коли власниця Роландової вежі, в жалобі по своєму батькові, який загинув під час хрестових походів, наказала видовбати її в стіні власного будинку, щоб там поховати себе назавжди, залишивши із свого

палацу тільки це житло, двері до якого були замуровані, а віконце відкрите і взимку, й улітку. Усе своє багатство вона віддала жебракам і богові.

Двадцять років очікувала безутішна дівчина смерті у цій завчасній могилі, проводячи день і ніч у молитві за спасіння душі свого батька, спочиваючи на купі попелу, навіть без каменя під головою, убрана в чорне руб'я, й животіла лише з ласки перехожих, які клали хліб і ставили воду на край віконця: вона жила з того милосердя, яке коліссь виявляла сама. Перед смертю, перш ніж перейти до вічної домовини, вона заповіла цю келію для тих скорбних жінок, матерів, удів або дочок, які у великому горі чи каятті захотіли б тут живцем поховати себе, щоб помолитися за себе чи за інших. Паризька біднота влаштувала їй пишній похорон, багатий на сльози та благословення; але, на їх превеликий жаль, побожну дівчину, за браком протекції, не прилучили до сонму святих. Менш благочестиві сподівалися, що в раю зробити це буде легше, ніж у Римі, і простодушно молили за небіжчицю не папу, а бога. Більшість задовольнялася тим, що шанувала пам'ять про богобоязливу пані Роланд, як про святу і, мов реліквію, зберігала клаптики її руб'я. Місто від себе, на честь покійної, встановило громадський требник у ніші біля віконця келії, щоб перехожі час від часу там зупинялися, хоча б для молитви, яка наводила б їх на думку про милостивню, і щоб бідні затворниці, спадкоємниці пані Роланд, не вмирили, всіма забуті, голодною смертю. А втім, такого роду могили були нерідким явищем у середньовічних містах. Часто на найбільш людних вулицях, на галасливих базарах, у самому центрі їх, під конитамц ковеї, під колесами возів можна було побачити щось подібне до льоху, криниці, замурованої й загратованої хижки, в глибині якої день і ніч молилася людська істота, що добровільно прирекла себе на вічну тугу, на тяжку покуту. А тодішнім людям невластиві були ті думки, що їх викликало б у нас тепер це дивне видовище — жахлива келія, своєрідне кільце, що зв'язувало домівку з могилєю, цвинтарем і містом, — жива істота відрізана від людського суспільства й передчасно зрахована до мертвих, і світильник, у якому догорають серед темряви останні краплі оливи; цей мерехтливий вогник життя в могилі, це дихання, цей голос, ця вічна молитва з глибини кам'яного мішка, обличчя, навіки звернуте до того світу, око, вже освітлене іншим сонцем, вухо, притулене до стіни

домовини, ця душа, ув'язнена в тілі, це тіло — в'язень темниці, і приглушений стогін стражденної душі під тим подвійним покровом плоті та граніту — нічого цього юрба не помічала. Не схильна до роздумів і груба тогочасна побожність була сліпа до різноманітних відтінків релігійного подвижництва. Люди сприймали факт у цілому й шанували, ба навіть вважали святою принесену подвижником жертву, але не докопувалися до суті викликаних нею страждань і не дуже їм співчували. Час від часу вони давали якусь милостиню нещасному мученику, дивилися козій отвір, чи він ще живий, та навряд чи знали, як його звати, коли почалося його вмилання, а іноземцеві, який розпитував їх про живого кістяка, що гнів у цьому льоху, побожні просто відповідали, якщо там був чоловік: «Це затворник», або «Це затвориця», якщо то була жінка.

В ті часи на все дивилися саме так, без метафізики, твезо, без збільшувального скла, неозброєним оком. Мікроскопа тоді ще не було ні для явищ світу матеріального, ні для явищ світу духовного.

І хоч таке релігійне подвижництво не викликало великого захоплення, все ж випадки самоув'язнення в містах траплялися досить часто. В Парижі, як ми вже згадували, було чимало таких келій, де молилися богові або калялись; і майже всі вони були зайняті. Правда, і духівництво дбало про те, аби вони не лишалися порожніми, бо то свідчило б про занепад віри, тож коли не було добровільних покутників, то в них саджали прокажених. Крім келії на Гревському майдані, була ще одна на Монфоконі, одна — при цвинтарі Ісуса-немовляти, ще одна — вже не пам'ятаю де, здається, у стіні будинку Клішон. Були такі келії і в багатьох інших кінцях міста, їхні сліди тепер можна розшукати тільки за переказом, бо самі келії не збереглися. Університет теж мав таку келію. А на пагорбі святої Йвеневи якийсь середньовічний Іов, сидячи на гноїщі в глибині водоймища, тридцять років вислівував сім покаєних псалмів і щоразу, дійшовши до кінця останнього, починав співати всі з початку. До того ж уночі він співав голосніше, ніж удень, — *magna voce per umbras*¹. Ще й нині любителю старовини, який звертає на вулицю Промовляючої криниці, вчувається цей голос.

Що ж до келії Роландової вежі, то треба сказати, що в ній ніколи не бракувало затворників. З часу смерті бла-

¹ Голосно в п'ятні (латин.).

гочестивої пані Роланд вона рідко порожнювала довше, ніж рік. Чимало жінок приходило сюди, щоб до самої смерті оплакувати батьків, коханих чи власні гріхи. Лихі на язик парижани, які люблять совати носа не в своє діло, твердять, що вдів тут бачили дуже мало.

За звичаєм тієї епохи латинський напис на мурі оповіщав письменних перехожих про благочестиве призначення цієї келії. До половини шістнадцятого століття був звичай пояснювати суть будови коротким висловом, написаним над дверима. Так, у Франції, над віконцем в'язниці замку Турвіль можна прочитати: «*Sileto et spero*»¹; в Ірландії, над гербом, що вінчає головну браму замку Фортеск'ю, — «*Forte scutum, salus ducum*»²; в Англії, над головним входом до гостинного заміського палацу графів Коуперів — «*Tuum est*»³. Так у той час робили, бо кожна будівля втілювала якусь думку.

В келії Роландової вежі двері були замуровані, а над вікном було вирізьблено великими романськими буквами два слова:

«*TU, ORA!*»⁴

Народ, здоровий глузд якого не розбирається в таких тонкощах і охоче переробляє арку *Ludovico Magno*⁵ на «Браму Сен-Дені», дав цій чорній похмурій і вогкій дірі назву «Щуряча нора» (*Trou aux Rats*)⁶. Назва, можливо, не така пишномовна, як перша, зате більш образна.

III. Історія маїсового коржа

Саме тоді, коли все це відбувалося, келія Роландової вежі була зайнята. Якщо читачеві цікаво знати, ким, то досить буде послухати розмову трьох поважних кумась, які в ту мить, коли ми спинили його увагу на Щурячій

¹ «Мовчи і сподівайся» (латин.).

² «Міцний щит — порятунок вождів» (латин.).

³ «Це твоє» (латин.).

⁴ «Ти, молись!» (Латин.)

⁵ Людовіку Великому (латин.) — напис на Тріумфальній арці, спорудженій у Парижі на бульварі Сен-Дені на честь перемоги Людовіка XIV над Фландрією та Франш-Конте.

⁶ Французьке «*Trou aux Rats*» співзвучне з латинським «*Tu, ora.*»

норі, прямували до неї, піднімаючись набережною від Шатле до Гревського майдану.

Дві з них були вбрані, як заможні паризькі городянки. Їхні тоненькі білі нашийні косинки, суковні спідниці в сині й червоні смужки, білі нитяві, щільно натягнуті панчохи з вишитими кольоровими стрілками, жовті з квадратними носками черевики на чорній підметці, а особливо головні убори, схожі на якийсь ріг з мішури, рясно оздоблений стрічками та мереживом — їх й досі носять жительки Шампані, конкуруючи з гренадерами російської імператорської лейб-гвардії, — свідчили про їхню належність до того класу заможних купчих, який посідає середину між тими, кого лакеї звать просто «жінка», й тими, кого вони величають «панна». Ці жінки не мали ні обручок, ні золотих хрестиків, однак легко було догадатися, що то не від бідності, а з остраху перед штрафом. Їхня супутниця була одягнена майже так само, але в її костюмі, в її манерах було щось таке, що виявляло в ній дружину провінційного нотаріуса. З того, як високо вона носила пояс, було видно, що ця жінка вже давненько не була в Парижі. А до того ще й гофрована нашийна косинка, банти із стрічок на черевиках, спідниця зі смугами впоперек, а не вздовж, — ці та безліч інших дрібниць дратували добрий смак.

Перші дві йшли повільною ходою, притаманною парижанкам, які показують Париж провінціалці. Провінціалка тримала за руку товстого хлопчика, який, у свою чергу, тримав у руці товстого коржа. Нам дуже прикро, але треба додати, що холодна пора року примушувала хлопчика використовувати власний язик замість носової хусточки.

Малого доводилося тягти, як каже Вергілій, *pop passibus aequis*¹, і він на кожному кроці спотикався, викликаючи голосні докори своєї матері. Видно було, що хлопець більше дивиться на коржа, ніж собі під ноги. Напевно, якась поважна причина перешкоджала йому відкусити шматочок того коржа, і тому малий задовольнявся тільки ніжним спогляданням його. Звісно, матері слід було б узяти коржа під свою опіку, бо ж то було вельми жорстоко — примушувати товстощогого малюка терпіти таңталові муки.

Тим часом три «панни» (бо «паніями» тоді звали лише жінок знатного походження) говорили всі разом.

¹ Нерівними кроками (латин.).

— Поспішаймо, панно Майєто,— зверталася наймолодша й найогрядніша з них до провінціалки.— Я дуже боюся, щоб ми не запізнились. У Шатле сказали, що його збираються зараз же вести до ганебного стовпа.

— Та де там! Що це ви кажете, панно Удардо Мюньє? — заперечила друга парижанка.— Він залишиться біля ганебного стовпа цілих дві години. Ще в час. Ви коли-небудь бачили, як карають біля ганебного стовпа, люба Майєто?

— Так,— відповіла провінціалка,— у Реймсі!

— Ах! Уявляю собі, що то за ганебний стовп у Реймсі! Напевно, якась жалюгідна клітка, і в ній крутять самих селяків. Це не те!

— Самих селяків! — образилась Майєта.— На Суконному ривкові в Реймсі? Ну, знаєте. Ми там бачили ще й таких злочинців, навіть таких, що вбили батька й матір! Селяків! За кого ви нас вважаєте, Жервезо?

Безсумнівно, провінціалка ладна була розгніватися за образу честі реймського ганебного стовпа. Та, на щастя, розсудлива панна Ударда Мюньє вчасно перевела розмову на інше.

— До речі, панно Майєто, що ви скажете про наших фламандських послів? Чи буває така розкіш у вашому Реймсі?

— О, ні,— відповіла Майєта,— визнаю, що таких фламандців можна побачити тільки в Парижі.

— А ви звернули увагу на того високого посла, що назвав себе панчішником? — спитала Ударда.

— Так,— відповіла Майєта,— справжній Сатурн.

— А товстун, з обличчям схожим на голе черево? — не вгавала Жервеза.— А той куций, з маленькими очима і червоними набряклими повіками без вій, визубленими, як листя будяка?

— А от на їхніх коней просто приємно було дивитися,— промовила Ударда,— як вони чудово, по-фламандському, вбрані...

— Ах, ну що ви, моя люба, — перебила її провінціалка Майєта, відчуваючи цього разу свою незаперечну перевагу.— А що б ви сказали, якби побачили під час коронації в Реймсі — вісімнадцять літ тому, в шістдесят першому році, коней принців і королівського почту! Чепраки й попови усякого сорту; одні з дамаського сукна, з тонкої золотої парчі, підбиті соболями; другі — оксамитні, підбиті горностаєм; треті — ще якісь, усі ну просто обліплені

коштовними оздобами, обвішані великими золотими та срібними китицями! Скільки то грошей мало коштувати?! А чарівні красені пажі, які сиділи верхи!

— Можливо, — сухо озвалась панна Ударда, — але у фламандців дуже гарні коні, і вчора пан купецький старшина в міській ратуші влаштував на честь гостей чудову вечерю — за столом подавали зацукровані фрукти, духмяні вина, цукерки та інші ласощі.

— Ну що ви кажете, сусідко! — вигукнула Жервеза. — Фламандці вечеряли у пана кардинала, в Малому Бурбонському палаці.

— І зовсім ні. В міській ратуші!

— І нічого подібного. В Малому Бурбонському палаці!

— А от і ні — в міській ратуші, — зі злістю заперечила Ударда. — Доктор Скурабль виголосив для них латиною урочисту промову, і всі лишилися дуже вдоволені. Це мені розповів мій чоловік, а він присяжний бібліотекар.

— А от і ні, це було в Малому Бурбонському палаці, — відповіла Жервеза не менш запально. — Я навіть можу вам сказати, чим економ пана кардинала їх частував. Він видав дванадцять подвійних кварт білого, рожевого й червоного вина, настоящего на кориці, двадцять чотири скриньки подвійних ліонських золочених марципанів, стільки ж свічок по два фунти кожна, півдюжини двовідерних барил білого та рожевого боньського вина, найкращого, яке тільки можна було знайти. Думаю, це переконливо. Я про це знаю від свого чоловіка, п'ятидесятника при міській раді общинних старост: він сьогодні вранці порівнював фламандських послів з послами Іоанна-пресвітера та імператора Трапезундського, що прибули з Месопотамії до Парижа ще за небіжчика короля, вони ще носили сережки у вухах.

— А все-таки вечеря була в міській ратуші, — заперечила Ударда, мало збентежена цими доказами Жервези. — Я можу вам сказати, що там досі ніколи не бачили стільки м'ясних страв і ласощів, як учора.

— А я вам кажу, що в Малому Бурбонському палаці; і вас вводить в оману тільки те, що їх обслуговував Ле Сек — сержант з ратуші.

— У міській ратуші, кажу вам!

— У Малому Бурбонському палаці, моя люба! Там навіть ілюмінували кольоровими ліхтариками слово «Надія», написане на брамі.

— У міській ратуші! В міській ратуші! І навіть Гюссон-ле-Буар грав там на флейті.

— А я вам кажу, що ні!

— А я вам кажу, що так!

— А я вам кажу, що ні!

Добродушна товстуха Ударда була вже ладна гідно відповісти, — якби суперечка тривала далі, вони б, певно, вчепились одна одній в чепці, але Майєта раптом вигукнула:

— Погляньте, скільки людей зібралось он там, у кінці мосту. Вони на щось дивляться.

— І справді, — промовила Жервеза, — я чую, як грають на тамбурині. Мабуть, це мала Смеральда показує різні штуки зі своєю ковою. Ану мерщій, Майєто! Наддайте ходи і тягніть вашого малюка. Ви приїхали в Париж, щоб побачити все найцікавіше. Вчора ви дивилися фламандців, сьогодні ми вам покажемо циганку.

— Циганку! — вигукнула Майєта, раптом подавшись назад і міцно стиснувши руку сина. — Хай бог боронить. Вона вкраде мою дитину! Тікаймо, Есташе!

І жінка побігла набережною до Гревського майдану. Бігла доти, доки опинилася далеко від мосту. Дитина, яку вона тягла, впала навколішки. Майєта вупинилася, задихавшись. Ударда й Жервеза догнали її.

— Ця циганка вкраде вашу дитину? — спитала Жервеза. — Що за дикі вигадки!

Майєта, замислившись, похитала головою.

— Дивно, — зауважила Ударда, — що й затворниця думає так само про циганку.

— А хто ця затворниця? — спитала Майєта.

— Сестра Гудула, — відповіла Ударда.

— А хто вона така, ця сестра Гудула? — перепитала Майєта.

— Одразу видно, що ви з Реймса, якщо цього не знаєте! — сказала Ударда. — Це затворниця із Щурячої нори.

— Як, — спитала Майєта, — ота бідна жінка, якій ми несемо коржа?

Ударда ствердно кивнула головою.

— Атож. Зараз ви її побачите біля віконця на Гревському майдані. Вона думає так само, як і ви, про тих циганських бродяг, які грають на тамбурині та віщують долю людям. Ніхто не знає, звідки у неї ця ненависть до циган і єгиптян. А ви, Майєто, чому ви тікаєте, як тільки їх побачите?

— О! — промовила Майста, обхопивши обома руками біляву голівку дитини. — Я не хочу, щоб зі мною сталося те, що з Пакетою Шантфлері.

— Ах, цю історію ви нам повинні розповісти, люба Майсто, — сказала Жервеза, беручи її за руку.

— Охоче, — відповіла Майста. — Видно, що ви парижанка, коли не знаєте про це! Мушу вам сказати... А втім, про це можна розповідати й на ходу... Так-от, Пакета Шантфлері була гарненька вісімнадцятирічна дівчина — в той час, коли і я була така, тобто вже вісімнадцять років тому — і це її власна провина, що сьогодні вона не стала такою ж, як і я, — добродесною, повною, свіжою тридцятишестирічною жінкою, яка має чоловіка й дитину. Проте, починаючи з чотирнадцяти років, їй уже було пізно думати про заміжжя! Це була донька Гіберто — реймського менестреля на річкових суднах, того самого, який грав перед королем Карлом VII під час його коронації та подорожі вниз по нашій річці від Сільєрі до Мюїзона, коли й сама вельмишановна пані Орлеанська діва була на кораблі. Старий батько помер, коли Пакета була ще зовсім дитиною: у неї лишилася мати — сестра пана Прадона, майстра мідних виробів у Парижі, на вулиці Парен-Горлен, він торік помер. Як бачите, дівчина була з гарної родини. Її мати, добра жінка, на жаль, не навчила Пакету нічого більше, як трохи гаптувати золотом і бісером. Дівчинка виростала в бідності. Вони жили вдвох у Реймсі над самою річкою на вулиці Безумної скорботи. Запам'ятайте це! Я гадаю, що саме від цього й пішли нещастя Пакети. У шістдесят першому році, коли коронували нашого короля Людовіка XI, хай береже його бог, Пакета була така гарненька й весела, що її скрізь звали тільки «Шантфлері»¹. Бідолашна дівчина! Вона мала гарненькі зубки і любила сміятися, щоб усі бачили їх. А дівчина, яка любить сміятися, рано чи пізно плакати-ме. Красиві зуби заважають красиві очі. Отака була Шантфлері. Удвох з матір'ю вони ледве заробляли на життя. Після смерті музиканта дуже зубожіли. Гаптування золотом давало їм щонайбільше шість днів на тиждень — менше ніж два ліарди з орлами. Минули ті часи, коли батько Гіберто заробляв дванадцять паризьких сів під час коронації за одну пісню! Якось узимку, це було

¹ Слівоцвіт (фр.).

того самого шістдесят першого року, коли у них не було й полінця дров, ні оберемка хмизу, — великий мороз так нарум'янив щічки Шантфлері, що чоловіки спивляли її, гукаючи — одні: «Пакето!», а другі: «Пакеточко!». Це й занастило її.. Есташе! Що я бачу, ти знову гризеш коржа!.. Ми одразу зрозуміли, що вона прогаща, коли однієї неділі дівчина прийшла в церкву із золотим хрестиком на шиї. У чотирнадцять років! Подумайте тільки! Спочатку був молодий віконт де Кормонтрей, власник маєтку за три чверті льє від Реймса; потім месієр Анрі де Тріанкір — королівський форейтор; потім уже простіші — сержант Шіар де Больйон, далі вона опускалася нижче й нижче і нарешті перейшла до Гері Обержона — королівського столбника; тоді — до Маса де Фредо, циркульника дофіна, потім до Тевенена ле Муана, королівського кухаря, а далі, переходячи до все старіших і менш знатних, докотилася нарешті до Гійома Расіна, менестреля, що грав на в'єлі, та Тьєрі де Мера — ліхтарника. І бідна Шантфлері пішла по руках. Геть витратилася до останнього су. Та що казати! Під час коронаційних торжеств, того ж шістдесят першого року, вона гріла постіль наглядачеві будинків розпусти. І все це за один рік!

Майєта вітхнула й витерла сльози, що набігли їй на очі.

— Ну що ж тут такого, звичайнісінька історія, — промовила Жервеза. — Я не розумію, до чого тут цигани й діти.

— Стривайте! — відповіла Майєта. — Про дитину ви зараз почуете. Шістдесят шостого року, — саме цього місяця, на святого Іавла, буде шістнадцять років, — Пакета народила дівчинку. Нещасна! Вона дуже зраділа. Вона мріяла про дитину вже давно. Її мати, добра жінка, яка завжди на все заплющувала очі, на той час уже померла. Пакеті більше нікого було любити, та й її ніхто не любив. За ті п'ять років, що минули з часу її падіння, вона стала жалюгідним створінням, ця Шантфлері. Зосталася сама-самісінька на світі. На неї показували пальцями, над нею глумилися на вулицях, її біла міська сторожа, з неї сміялися малі обідранці, до того ж їй минуло двадцять років, а двадцять років — це для жриць кохання вже старість. Розпусне життя давало їй не більше, ніж колись гаптування. З кожною новою зморшкою вона заробляла на екю менше; зима знову стала для неї суворою; дрова були рідкими гостями в її гробі, а тісто — в діжі. Працювати

вона вже не могла, бо, ставши дівчиною легкої поведінки, зледачіла, а через це ще більше полюбила легке життя. Кюре з церкви Сен-Ремі каже, що саме такі жінки на схилі віку найдужче мучаться від холоду й голоду.

— Так, — зауважила Жервеза, — але до чого ж тут цигани?

— Постривайте хвилинку, Жервезо! — промовила терпеливіша Ударда. — Що ж залишиться на кінець, якщо ви про все дізнаєтесь на початку? Розповідайте далі, Майєсто, прошу вас. Відолашна Шантфлері!

Майєста повела далі:

— Отже, вона була дуже нещасна, жалюгідна, щоки їй позападали, зблякли від сліз. Але при всій своїй ганьбі, безрозсудливості й самотності вона гадала, що була б не така знеславлена й самотня, коли б знайшовся хтось, кого б вона любила і хто б її любив. Їй потрібна була дитина, бо тільки дитина могла ще полюбити її. Вона пересвідчилася в цьому після того, як спробувала любити злодія, єдиного чоловіка, який ще міг хотіти її; однак зрозуміла, що навіть злодій гребує нею. Щоб наповнити серце, цим жрицям кохання потрібен або коханець або дитина. Інакше вони дуже нещасні. Не знайшовши вірного коханця, вона стала палко бажати дитини — будучи побожною, день і ніч благала про це бога. І милосердний господь зглянувся на неї — послав їй донечку. Про її радість я навіть не беруся розповідати. Злива сліз, пестощів, поцілунків. Вона сама вигодувала дитину, зробила їй пелюшки із своєї ковдри, єдиної, що була в неї на ліжку, і більше не відчувала ні холоду, ні голоду. Знову стала гарною. Підстаркувата дівка стала молодю матір'ю. Чоловіки знову почали ходити до Шантфлері, знову знайшлися покупці на її товар. З усієї цієї мерзоти вона діставала гроші на пелюшки, слинявчики, мережані сорочечки й шовкові чепчики, не думаючи навіть про те, щоб купити собі хоча б нову ковдру... Есташе, я ж казала вам, щоб ви не їли коржа... У маленької Агнеси, так звали дитину, тільки на ім'я, бо прізвище Шантфлері вже втратила — у цієї крихітки було більше стрічок і гантувань, ніж у принцеси Франції! Серед усяких речей були у неї малюсінькі черевички, такі гарні, яких не мав, певно, й король Людовік XII Мати пошила їй вигантувала їх сама, вклавши в ту роботу всю свою майстерність золотопшвейки. Це були два маленькі рожеві черевички, найкращі з усіх, які тільки могли бути на світі. Завдовжки з мій великий

палець, і щоб повірити, що їх можна взути на ніжки дитини, треба було побачити, як їх з цих ніжок скидають. Правда, ці малесенькі ніжки були такі крихітні, такі гарненькі, такі рожевенькі, рожевіші, ніж шовк на черевичках! Коли ви матимете своїх дітей, Удардо, то зрозумієте, що на світі нема нічого милішого від цих малесеньких ніжок і рученят!

— Я б з радістю, — промовила Ударда зітхаючи, — але мені доводиться чекати, поки цього забажає пан Андрі Мюньє.

— Проте, — вела далі Майєта, — у Пакетиної донечки були не тільки гарні ніжки. Я бачила дитину, коли їй минуло всього чотири місяці. Справжнє янголятко! Очі більші, ніж ротик, тонке чорне волоссячко, яке вже кучерявилось. У шістнадцять років то вже була б чорноволоса красуня. Мати упала за нею, пестила її, лоскотала, купала, чепурила, цілувала без кінця-краю. Вона душі в ній не чула і все дякувала богові. Гарненькі рожеві ніжки донечки викликали у неї особливе, безмежне захоплення, песамовиту радість. Вона не відривала від них своїх уст, не могла намилюватися ними. Взувала їх у маленькі черевички, роззувала, захоплювалася ними, дивилася крізь них на світло, умлівала, бачачи, як вони намагаються переступати по ліжку, і охоче простояла б усе своє життя навколішках, аби тільки взувати й роззувати ці ніжки, наче то були ніжки немовляти Христа.

— Історія цікава, — півголосом докинула Жервеза, — але до чого все ж таки тут цигани?

— А ось до чого, — промовила Майєта. — Сталося так, що одного дня до Реймса приїхали якісь дивні вершники. Це були жебраки й бродяги, які шастали по всій країні зі своїм герцогом і графами, всі смугляві, з кучерявими чупринами і срібними кільцями у вухах. Жінки видавалися ще потворнішими, ніж чоловіки. Обличчя у них були ще чорніші й завжди відкриті, тіло прикривали жалюгідні лахи — шмат мішковини, зав'язаний на плечах, волосся — як кінські хвости. Діти, що вовтузилися біля їхніх ніг, могли б налякати й мавп. Зграя нехристів. Усі вони прийшли в Реймс з Нижньої Циганії через Полонію.

Казали, їх словідав папа і в покуту велів їм блукати сім років по світу й почувати просто неба. Тому їх називали «покутниками», а тхнуло від них страшенно. Здається, колись вони були сарацинами, тому вірили в Юпітера

й вимагали по десять турецьких ліврів в усіх архієпископів, єпископів, абатів, що мали патерицю і митру. Це папська була дала їм таке право.

Вони прийшли в Реймс віщувати долю іменем алжирського короля та німецького імператора. Самі розумієте — їм заборонили вхід до міста. Тоді вся ця зграя любісінько розташувалася біля Бренської брами, на тому пагорку, де стоїть млин, поблизу старих крейдянних ям. Зрозуміло, що весь Реймс подався туди. Цигани дивилися людям на руки й провіщали неймовірні дива. Могли б наворожити самому Іуді, що він буде папою. А тим часом про них ходили й погані чутки: ніби вони крадуть дітей, зрізають гаманці, їдять людське м'ясо. Розважливі казали до нерозсудливих: «Не ходіть туди», — а самі нишком ходили. Це стало якимось божевіллям. Правда, вони говорили про такі речі, які здивували б самого кардинала. Матері запишалися майбутнім своїх дітей, бо цигани прочитали на дитячих ручках найрізноманітніші чудеса, написані якоюсь язичеською і турецькою мовами. В одній дитина — майбутній імператор, у другій — папа, у третій — полководець. Відолашну Шантфлері теж поїняла цікавість. Хотілося знати, чия ж вона мати, чи буде її маленька Агнеса коли-небудь імператрицею Вірменії або якоїсь іншої країни. І ось вона понесла її до циган, а циганки почали милуватися дитиною, пестили її, цілували своїми чорними губами й дивувалися з її малесенької ручки. І все це, треба сказати, на превелику радість матері! Вони особливо вихваляли гарненькі ніжки дівчинки й чарівні черевички. Дитині не було ще й року. Вона вже сміялася, щebetала до матері, мов маленька пташка, була повненька, кругленька, робила чарівні гримаски, це було справжнє янголятко. Дівчинка дуже злякалася циганок, заплакала, а мати міцно поцілувала її й пішла у захваті від тієї долі, яку наворожили її крихітці. Агнеса мала стати втіленням краси й добротності, більше того — королевою. Шантфлері повернулася до своєї хижки на вулиці Безумної скорботи, пишаючись, що несе туди королеву.

Другого дня вона скористалася з хвилинки, коли дитина спала в її ліжку, бо вона завжди клала її спати з собою, тихесенько вийшла, залишивши двері напіввідчиненими, й побігла розповісти сусідці з Сушильної вулиці, що настане день, коли її дочці Агнесі за столом слугуватимуть англійський король та єрцгерцог ефіопський, і ще

про безліч інших дивних речей. Повернувшись додому, вже піднімаючись сходами, вона не почула дитячого плачу і сказала собі: «Добре, дитина ще спить». Та раптом побачила, що двері розчинені ширше, ніж були. Нещасна мати все ж знайшла в собі сили, щоб увійти, кинулася до ліжка. Дитина зникла, ліжко було порожнє. Лишився тільки один маленький чудовий черевичок. Мати прожогом кинулася з кімнати, збігла сходами, почала битись головою об стіну й кричати: «Моя дитина! У кого моя дитина? Хто забрав мою дитину?» Вулиця була безлюдна, будинок стояв окремо від інших, ніхто нічого не міг їй сказати. Вона оббігла все місто, всі вулиці, гасала цілий день несамоविта, жахлива, обнюхуючи двері й вікна, як дикий звір, що втратив своїх малят. Захекана, розкуйовджена, страшна, з полум'ям в очах, яке висушувало їй сльози, вона зупиняла перехожих і кричала: «Доню моя! Моя дівчинко! Моя гарненька, малесенька дівчинко! Я буду рабинею тому, хто поверне мені доньку, я буду слугою його пса і хай він з'їсть моє серце, якщо схоче». Зустрівши кюре церкви Сен-Ремі, вона сказала йому: «Пане кюре, я оратиму землю вігтями, тільки поверніть мені мою дитину!» Це було страшне видовище, Удардо: я бачила навіть, як плакав метр Понс Лакабр, прокурор, людина жорстока. Ах! Нещасна мати! Ввечері вона повернулася додому. Коли її не було, сусідка бачила, як дві циганки крадькома піднялися до Пакети з невеликим клунком у руках, потім зачинили двері й поспішно втекли. І коли вони пішли, в кімнаті Пакети наче плакала дитина. Мати радісно засміялася, мов на крилах злетіла по сходах, штовхнула двері... ввійшла... Страх подумати, Удардо! Замість її тендітної маленької Агнеси, такої рум'яної, такої свіжої, цього дару милосердного бога, на підлозі повзала якась потвора, гидка, одноока, кульгава. Від жаху вона заплющила очі. «О,— промовила,— невже чаклукки обернули мою доньку на цю жахливу тварину?» Люди поспішили забрати маленьке страховисько, бо воно могло звести її з розуму. То було страхіття, породжене якоюсь циганкою, що віддалася чортові. На вигляд потвора мала років чотири, белькотала якоюсь нелюдською мовою і то були зовсім незрозумілі слова. Шантфлері упала на підлогу, схопивши маленький черевичок, — єдиний з усього того, що вона любила. Довго лежала скам'яніла, мовчазна, бездиханна, — так довго, наче була мертва. Раптом здригнулася всім тілом, вкриваючи свою святи-

ню несамовитими поцілунками, зайшлася плачем так, ніби серце в неї розривалося. Запевняю вас, що ми всі теж ридали. Вона промовляла: «О моя малесенька донечко! Моя маленька гарненька донечко! Де ти?» Аж нам серце крайлося. Я й тепер плачу, згадуючи про це. Адже наші діти — це наша плоть і кров... Мій бідняцький Есташе, ти такий гарний. Якби ви знали, який він милий! Учора він мені каже: «А я хочу бути кінним латником». О мій Есташу! Що, якби раптом я тебе втратила!..»

Потім Шантфлері раптом підвелася й помчала по вулицях Реймса, вигукуючи: «У табір до циган! У табір до циган! Покличте варту, щоб спалити чаклунок!» Та цигани вже зникли. Була глуна ніч. Про те, щоб наздогнати їх, годі було й думати.

Другого дня за два льє від Реймса, на пустирищі між Ге і Тіллуа, знайшли рештки великого вогнища, кілька стрічок, що валежали її дитині, краплі крові та козячий послід. Напередодні була якраз субота. Більше не лишалось сумніву, що цигани влаштували на цьому пустирі шабаш і разом із самим Вельзевулом зжерли дитину, як це робиться у магометан.

Коли Шантфлері довідалася про ці жахливі речі, вона не заплакала, а тільки ворухнула губами, ніби хотіла щось сказати, але не змогла. На ранок її волосся посивіло. Ще через день вона десь зникла.

— Справді жахлива історія, — озвалася Ударда, — вона може примусити заплакати навіть бургундця.

— Тепер зрозуміло, — мовила Жервеза, — чому ви так боїтеся цих циган.

— І ви добре зробили, — додала Ударда, — що втекли із своїм Есташем, бо ті цигани теж з Полонії.

— Ні, — втрутилася Жервеза, — кажуть, що вони приїшли з Іспанії та Каталонії.

— З Каталонії? Можливо, — відповіла Ударда. — Полонія, Каталонія, Валонія, я завжди плутаю ці три провінції. Але те, що це цигани, — певно.

— І в них, мабуть, — додала Жервеза, — зуби досить довгі, щоб їсти дітей. І я б не здивувалася, дізнавшись, що ця Смеральда теж ними потроху ласує, та ще й корчить при тому свою чарівну гримаску. У її білої кізки надто хитрі вихватки, щоб за-цим не крилася якась нечисть.

Майста йшла мовчки, поринувши в ту задуму, що буває ніби продовженням жалісливої оповіді і зникає тільки

після того, як охопить усі тайники серця. Тим часом Жервеза звернулася до неї з такими словами:

— Невже так ніхто й не дізнався, що сталося з Шантфлері?

Майста не відповіла. Жервеза повторила своє запитання, шарпаючи її за руку і називаючи по імені. Майста, здавалося, прокинулася од своїх думок.

— Що сталося з Шантфлері? — машинально перепитала вона і, зробивши над собою зусилля, щоб зрозуміти суть цих слів, швидко сказала: — Цього ніхто не знає. — І, помовчавши, додала: — Одні казали, що бачили її, коли вона виходила з Реймса присмерком через ворота Флешамбо; інші — ніби це було на світанку, і вийшла вона старою брамою Базе. Якийсь жебрак знайшов її золотий хрестик, вона повісила його на залізному хресті в полі, де збирається ярмарок. Саме ця коштовність і занастила її в шістдесят першому році. То був подарунок красеня віконта де Кормонтрей, її першого коханця. Пакета ніколи не розлучалася з тим хрестиком, хоч би яких злигоднів вона зазнавала. Дорожила ним, як своїм життям. І, дізнавшись про цю знахідку, ми всі подумали, що вона померла. Однак є люди з Кабаре Ле-Вот, які твердять, нібито бачили її, коли вона боса, йшла по камінню в Париж. Але тоді вона мала б вийти Вельською брамою. Все це якось не в'яжеться одне з одним. Або ж, я так гадаю, вона справді вийшла через Вельську браму, тільки мертва.

— Не розумію вас, — промовила Жервеза.

— Вель, — відповіла Майста з сумною посмішкою, — це річка.

— Бідна Шантфлері, — здригаючись, сказала Ударда, — втопилася!

— Втопилася! — повторила Майста. — Чи сподівався добряга Гіберто, коли пропливав під мостом Тенке вниз за течією, співаючи в своєму човні, — чи думав він, що настане день, коли його маленька Пакета теж попливе під цим же мостом, але без пісні й без човна.

— А малесенький черевичок? — запитала Жервеза.

— Зник разом із матір'ю, — відповіла Майста.

— Бідний малесенький черевичок, — промовила Ударда.

Ударда, огрядна й чутлива жінка, цілком задовольнилася б, побідкавшись разом з Майстою, але допитлива Жервеза не вгавала.

— А страховисько? — раптом спитала вона Майсту.

— Яке страховисько? — перепитала та.

— Маленьке циганське страховисько, яке чаклунки залишили Шантфлері замість її дочки. Що ви з ним зробили? Сподіваюся, ви його теж утопили?

— Ні, — відповіла Майєта.

— Як! Тоді спалили? Це було б справедливо — відьомське поріддя.

— Ні те, ні друге, Жервезо. Монсенйор архієпископ зацікавився тим циганським дитям, вигнав з нього біса, охрестив дитину й відіслав до Парижа. Там його підкинули в ясла при Соборі богоматері.

— Ох, ці єпископи! — пробурмотіла Жервеза. — Дуже вчені, то й роблять усе не так, як інші. Ну, скажіть самі, Удардо, підкинути чорта в Собор богоматері!.. Бо то ж, ясне діло, був чорт, ця маленька потвора. Ну, а що, Майєто, зробили з ним у Парижі? Мабуть, жодна милосердна людина не захотіла його взяти.

— Не знаю, — відповіла жителька Реймса. — Саме в цей час мій чоловік відкупив посаду сільського нотаріуса в Берю, за два льє від міста, і ми більше не цікавилися цією історією, наче відгородилися, бо перед Берю стоять два пагорби Серне, які заступають навіть дзвіниці Реймського собору.

Отак розмовляючи, три шановні городянки дійшли до Гревського майдану. Не зупиняючись, пройшли повз громадський трєбник Роландової вежі і, самі того не помічаючи, машинально попрямували до ганебного стовпа, навколо якого збирався все більший і більший натовп. Цілком можливо, що видовище, яке притягло в цю хвилину всі погляди, примусило б їх зовсім забути про Щурячу нору й про те, що вони хотіли підійти до неї. Та шестирічний товстун Есташ, якого Майєта тягла за руку, нагадав їм про це.

— Мамо, — озвався він, ніби відчувши, що Щуряча нора вже далеко позаду, — а тепер мені можна з'їсти коржа?

Якби Есташ був хитріший чи, точніше, не такий ласув, то він би зачекав з цим запитанням до повернення в Університет, у дім метра Андрі Мюньє, на вулиці Мадам-ла-Валанс. Тоді між Щурячою корою та його коржем були б обидва рукави Сени й п'ять мостів Сіте.

Але тепер це необдумане запитання привернуло увагу Майєти.

— До речі, — вигукнула вона, — ми й забули про затворницю! Покажіть-но мені вашу Щурячу нору, треба ж віддати їй коржа.

— Авжеж, — промовила Ударда, — це добре діло.

Есташ зовсім не сподівався цього.

— Еге ж, це мій корж! — промовив він, тручись то правим, то лівим вухом об свої плечі, що в таких випадках у дітей є проявом найбільшого невдоволення.

Три жінки повернули назад. Коли вони підійшли до Роландової вежі, Ударда звернулася до своїх супутниць:

— Не треба всім разом заглядати в цю нору, щоб не злякати затворницю... Ви вдавайте, ніби читаете *Dominus*¹ із трєбника, а я тим часом зазирну до неї у віконце, затворниця мене трохи знає. Я вам подам знак, коли підійти.

Ударда ступила до віконця. І тільки-но заглянула до келії, на лиці у неї відбився глибокий жаль, звичайно веселе, відкрите обличчя так швидко змінило свій вираз і барви, немов після яскравого сонячного проміння його раптом освітив холодний промінь місяця; на очі набігли сльози, рот скривився, наче вона збиралася заплакати. За хвилину вона, притуливши палець до губів, подала знак Майєті.

Та підійшла схвильована, мовчазна, навшпиньки, як підходять до ліжка вмираючого.

Справді сумне видовище постало перед очима обох жінок, коли вони, не рухаючись і не дихаючи, дивилися крізь ґрати маленького віконця Щурячої нори.

Комірчина була тісна, більша завширшки, ніж завглибшки, склеписта, схожа зсередини на велику єпископську митру. На голій плиті, що правила за підлогу, у кутку, зіщулюючись, сиділа жінка. Її підборіддя спиралося на коліна, притиснуті скрещеними руками до грудей. На ній був якийсь широкий коричневий мішок, її довге сиве волосся, закриваючи обличчя, спадало вздовж ніг до самих ступнів. На перший погляд здавалося, що то не людина, а якась дивна річ чорніє на похмурому тлі комірчини, схожа чимось на темний трикутник, поділений денним світлом, що пробивалося крізь віконце, на дві половини: темну і світлу. То був один з тих привидів, занурених наполовину в пітьму й наполовину в світло, які можна бачити уві сні або на химерних полотнах Гойї — блідих, зловісних

¹ Господи (латин.) — початок молитви.

привидів, що нерухомо сидять навпочіпки на могилі або притулилися до ґрат темниці. Це створіння не було схоже ні на жінку, ні на чоловіка, ні взагалі на живу істоту,— то був тільки неясний обрис людини, щось подібне до примари, в якій реальне й фантастичне зливалося, мов світло й тінь. Крізь волосся, що спадало до землі, насили можна було розрізнити худий, суворий профіль, а під одягу виднівся кінчик босої ноги, судорожно скорченої на твердій, холодній, як лід, підлозі. Той, хто дивився на цю людську подобу, яку ледве можна було розгледіти під скорботною оболонкою, мимоволі здригався.

Ця постать, що ніби вросла в камінь, здавалося, вже не могла ні рухатися, ні думати, ні дихати. Сидячи, скоцюрблена, в січневу холоднечу без руху на голій гранітній підлозі під тонким полотняним мішком, без вогню, в темряві келії, криве віконце якої пропускало тільки вітер, але не світло сонця, вона мовби й не страждала й нічого не відчувала. Можна було подумати, що вона стала кам'яна, як і її келія, зледеніла, як зима. Її руки були схрещені, очі втупилися в якусь одну точку. На перший погляд вона видавалася примарою, а коли придивитися пильніше — статуєю.

І все-таки час од часу її посинілі губи розтулялися в зітханні і тремтіли, але так же мертво й безвільно, як тріпоче листя від вітру.

Іноколи її потьмянілі очі розплющувалися, і вона втуплювала свій глибокий, тужливий, зосереджений погляд у невидимий знадвору куток келії, погляд, який, здавалося, пов'язував усі понурі думки цієї скорботної душі з якимось таємничим предметом.

Такою була істота, яку за її жалюгідне житло прозвали «затворницею», а за її одяг — «веретницею».

Всі три жінки, бо Жервеза приєдналася до Майсти й Ударди, дивились у віконце. Їхні голови заступали слабе денне світло темниці, проте нещасна не звертала на них уваги.

— Не треба її турбувати,— пошепки промовила Ударда,— вона молиться.

Тим часом Майста розглядала з дедалі більшим хвилюванням цю виснажену, збляклу, скуйовджену голову, і на очі їй набігали сльози.

— Але це було б дуже дивно, — пробурмотіла вона.

Просунувши голову крізь ґрати віконця, їй вдалося зазирнути одним оком в той куток, до якого незмінно був

прикутий погляд нещасної. А коли відхилилася, її обличчя було мокре від слів.

— Як звати цю жінку? — спитала вона в Ударди.

Ударда відповіла:

— Ми зємо її сестра Гудула.

— А я, — сказала Майста, — я назву її Пакетою Шант-флері.

І, притуливши палець до губів, вона знаком запросила Ударду просунути голову у віконце й заглянути всередину. Ударда зазирнула і в тому кутку, куди був спрямований понурий, несамоветий погляд затворниці, побачила маленький черевичок з рожевого шовку, вигалтуваний безліччю золотих і срібних блискіток.

Слідом за Удардою зазирнула Жервеза, а потім усі трое, дивлячись на нещасну матір, залилися сльозами... Проте ні погляди, ні сльози їхні не відвернули уваги затворниці. Її руки були все так же схрещені на колінах, її уста — безмовні, очі — пильно втуплені в одну точку, і тим, хто тепер знав її історію, цей малесенький черевичок, з якого вона не зводила очей, краєв серце.

Жодна з жінок ще не сказала ні слова; вони не насмілювалися заговорити навіть пошепки. Це велике мовчання, це велике горе, це велике забуття, в якому все, за винятком однієї речі, зникло, справляло на них таке враження, ніби вони стояли перед вітарем на великдень чи на різдво. Жінки мовчали, ладні впасти навколішки. Їм здавалося, що вони ввійшли до церкви у страсну п'ятницю.

Нарешті Жервеза, найцікавіша з трьох, а отже, й найменш чутлива, спробувала заговорити з затворницею:

— Сестро! Сестро Гудуло!

Тричі повторила вона це звертання, щоразу підвищуючи голос. Затворниця не ворухнулася, — жодного слова, жодного погляду, жодного зітхання, жодної ознаки життя.

Ударда й собі звернулася до неї, привітніше, ласкавішим голосом.

— Сестро! — промовила вона. — Сестро, свята Гудуло! Та сама тиша, та сама нерухомість.

— Дивна жінка! — вигукнула Жервеза. — Її не розбудиш і пострілом.

— Може, вона оглухла? — промовила Ударда.

— Чи осліпла? — додала Жервеза.

— А може, вмерла? — сказала Майста.

Немає сумніву, що коли душа ще й не залишила цього нерухомого, зів'ялого, нечутливого тіла, то вона в усякому разі сховалася в такі глибини, куди не доходять відчуття зовнішнього світу.

— Що ж, доведеться залишити коржа на вікні,— сказала Майста.— Але ж якийсь хлопчак ще, чого доброго, поцупить його. Як же її розбудити?

Есташ, увагу якого привертав досі маленький візок, що його тягнув великий собака, раптом помітив, що жінки щось розглядають у віконці. Малюка розібрала цікавість, він виліз на тумбу, став навпшиньки і, притиснувши пухле рум'яне лице до ґрат, гукнув:

— Мамо! Я теж хочю подивитись!

Почувши цей свіжий, дзвінкий дитячий голос, затворниця здригнулася. Різким, швидким рухом сталевोї пружини повернула голову, її довгі, худючі руки відкинули з чола волосся, і вона спрямувала на дитину здивований погляд, сповнений відчаю і болю, швидкий, мов спалах блискавки.

— О боже мій! — раптом ховаючи голову в коліна, скрикнула вона хрипким голосом, який, здавалося, розривав їй груди. — Та хоч не показуйте мені чужих дітей.

— Здрастуйте, пані,— поважно мовив хлопчик.

Потрясіння наче пробудило затворницю. Сильний дроз пробіг по всьому її тілу з голови до п'ят, зуби їй зацокали; вона підвела голову, притиснувши лікті до стегон і обхопивши руками ноги, ніби намагаючись зігріти їх, сказала:

— О, яка холоднеча!

— Бідна жінка, — зітхнула перейнята великим співчуттям Ударда, — може, принести вам вогню?

Та заперечливо похитала головою.

— Ось трохи вина, випийте, воно вас зігріє,— запропонувала Ударда, подаючи їй пляшку.

Затворниця знову похитала головою, пильно подивилась на Ударду й кинула:

— Води!

Але Ударда наполягала:

— Ні, сестро, вода — це не напій для січня. Треба випити трохи вина і з'їсти оцього маїсового коржа, якого ми спекли для вас.

Затворниця відштовхнула коржа, який подавала їй Майста:

— Житнього хліба!

— Ну ж бо,— сказала Жервеза, теж пройнята жалем, розв'язуючи свою шерстяну накидку, — ось накидка, вона тепліша, ніж ваша. Надіньте її на плечі.

Нещасна відмовилась від накидки так само, як од вина та коржа, й відповіла одним словом:

— Мішок.

— Але треба ж вам якось відзначити вчорашнє свято, — заперечила добра Ударда.

— Я його відчула, — промовила затворниця, — ось уже другий день, як у мене немає води. — І, помовчавши, вона додала: — У свята про мене забувають. Добре роблять. Навіщо цим людям думати про мене, коли я не думаю про них? Згаслий жарині — холодний попіл.

І, ніби стомившись від того, що стільки говорила, вона схилила голову на коліна. Проста й співчутлива Ударда, зрозумівши з останніх слів, що та все ще скаржить на холод, простодушно повторила своє запитання:

— То що, принести вогню?

— Вогню? — перепитала веретниця якось дивно. — А ви дасте трохи вогню і моїй бідній дитині, яка вже п'ятнадцять років лежить у землі?

Уся вона тремтіла, голос її дрижав, очі блищали, вона стала навколійки і раптом простягла бліду худу руку до Есташа, який здивовано дивився на неї.

— Заберіть цю дитину! — вигукнула. — Тут зараз пройде циганка!

Затворниця припала обличчям до підлоги, лоб її вдарився об плиту, наче камінь об камінь. Жінкам здалося, що вона вмерла. Але через хвилину затворниця заворушилась, і жінки побачили, як вона на колінах і ліктях поповзла в куток, де був малесенький черевичок. Жінки не наважилися зазирнути туди. Більше не бачили її, але чули незліченні поцілунки і зітхання впереміж з нелюдськими криками і глухими ударами, ніби вона билась головою об стіну. Після одного з таких ударів, настільки сильного, що всі три жінки здригнулися, все стихло.

— Невже вбилася? — промовила Жервеза і, зважившись просунути голову у віконце, гукнула: — Сестро! Сестро Гудуло!

— Сестро Гудуло! — повторила й Ударда.

— Боже мій! Не ворушиться,— войкнула Жервеза.— Невже мертва? Гудуло! Гудуло!

Майета, яка досі від хвилювання не могла говорити, зробила над собою зусилля й сказала:

— Постривайте. — Потім, нахилившись до віконця, покликала: — Пакето! Пакето Шантфлері!

Дитина, яка безтурботно дме на тліючий гніт петарди і викликає вибух, що опалює їй очі, не лякається так, як злякалася Майста, побачивши, яке враження справило це ім'я, раптово кинуте в комірчину сестри Гудули.

Затвориця здригнулася всім тілом, стала на босі ноги і стрибнула до вікна: очі їй горіли таким вогнем, що Жервеза, Ударда та Майста з дитиною подалися назад до парасету набережної.

Зловісне обличчя затвориці тісно притулилось до ґрат віконця.

— О-о! — несамовито сміючись, закричала вона. — То циганка мене кличе!

В цю мить сцена, що відбувалася біля ганебного стовпа, привернула погляд затвориці. Жак спотворив її обличчя, вона простягла крізь ґрати кощаві руки й закричала голосом, що скоріше нагадував передсмертне хрипіння:

— Знову ти, циганське поріддя! Це ти мене кличеш, крадійко дітей! То будь же ти проклята! Проклята! Проклята!

IV. Сльоза за краплю води

Ці слова ніби зв'язували дві сцени, які досі розгорталися паралельно й одночасно, кожна на своєму коні: одна, про яку ви оце прочитали, у Щурячій норі, друга, про яку зараз прочитаєте, — на сходах ганебного стовпа. Свідками першої були тільки троє жінок, що з ними читач щойно познайомився; глядачами другої був весь той люд, що, як ми вже бачили, юрмився на Гревському майдані навколо ганебного стовпа та шибениці. Поява чотирьох сержантів, які з дев'ятої години ранку стояли на своєму посту з чотирьох боків ганебного стовпа, свідчила про те, що тут мало бути якесь видовище — коли не повішення, то покарання канчуками або відрубання вух, словом, щось цікаве, — і юрба так швидко зросла, що оточені тісним кільцем сержанти не раз були змушені, як тоді казали, «стискувати» її ударами важких нагаїв і крупами коней.

Але натовп, який уже звик довго чекати прилюдних страт, не виявляв надто великого нетерпіння. Люди розважались тим, що розглядали ганебний стовп, дуже своєрідну й просту споруду — порожнистий кам'яний куб

заввишки вісім футів. Кілька дуже крутих сходинок з нетесаного каменю, що їх звичайно називали «сходною», вели на горішню площадку, де було видно горизонтально прикріплене дубове колесо. Засудженого до кари ставили навколішки, скрутивши за спиною руки, і прив'язували до того колеса. Коловорот, схований усередині невеличкої будівлі, надавав руху дерев'яному стержневі, який обертав колесо, тому обличчя покараного було видно з усіх кінців майдану. Це звалось «крутити» злочинця.

Як ми вже знаємо, ганебний стовп Гревського майдану був не такий вигадливий, як ганебний стовп Ринку. Тут не було ніяких архітектурних прикрас, нічого монументального. Ні даху із залізним хрестом, ні восьмигранного ліхтаря, ні струнких колонок, що під самим дахом розквітають капітелями у формі листя аканта і квітів, ні химерних і страхітливих ринв, ні дерев'яного різьблення, ні витонченої скульптури, глибоко врізаної в камінь.

Глядачі мали вдовольнятися чотирма стінками з дрібною каменю з двома виступами із піщанику та жалюгідною, теж кам'яною шибеницею, голою і поганою.

Мізерна пожива для любителів готичної архітектури. Щоправда, шановні роззяви середньовіччя якнайменше цікавились архітектурою і дуже мало дбали про красу ганебного стовпа.

Нарешті прибув засуджений, прив'язаний до задка воза. Коли його вивели на площадку і прив'язали мотузками та ремінцями до колеса ганебного стовпа, коли його стало видно з усіх кінців майдану, — пролувало несамошите гикання, змішане з реготом і глумливо-привітальними вигуками. В засудженому впізнали Квазіmodo.

Справді, то був він. Ось вона, зрадливість долі! Бути прикутому до ганебного стовпа на тому ж майдані, де напередодні його в оточенні почту князя Циганського, короля Алтинів та імператора Галілеї зустрічали вітаннями, оплесками і одноставно обрали на папу та князя блазнів! Та можна не сумніватися, що жодна людина з цієї юрби і навіть він сам — то триумфатор, то засуджений, — не здатні були зробити таке порівняння. Для цього потрібен був Гренгуар з його філософією.

Незабаром Мішель Нуаре, присяжний глашатай нашого володаря короля, примусив замовкнути цей набрид і, згідно з розпорядженням та наказом пана прево, оголосив вирок. Потім він із своїми людьми в коротких ліврєйних куртках відійшов за віз.

Квазімодо лишався байдужий, він навіть оком не кліпнув. Те, що тоді мовою канцелярії кримінального суду називали «силою і міцністю пут», тобто ремінці та ланцюги, врзалося йому в тіло, і він зовсім не міг опиратися. Ця традиція тюрем і каторги існує й досі: ми, народ цивілізований, лагідний, гуманний, і нині старанно бережемо на-ручники, не кажучи вже про каторгу та гільйотину.

Квазімодо давав штовхати себе, тягти нагору, в'язати, скручувати. На його обличчі не можна було побачити нічого, крім здивування дякуна чи ідіота. Всі знали, що він глухий, але тепер скидався ще й на сліпого.

Його поставили навколішки на круглу дошку, він скорився. З нього здерли куртку й сорочку, оголивши до пояса — він не опирався. Його обплутали ще раз ремнями з усякими пряжками — він дав стягти себе й зв'язати. Тільки час від часу він голосно сопів, немов теля, голова якого звисає з воза різника й теліпається з боку на бік.

— От дурень! — сказав Жеан Фролло Вітряк своєму другові Робену Пуспену (цілком зрозуміло, що обидва школярі супроводили засудженого). — Він тямить етільки ж, як хрупц, посаджений у коробку.

Шалений регіт пролунав у юрбі, коли люди побачили оголений горб Квазімодо, його верблюдячі груди, гострі, порослі волоссям плечі. Не вщух ще той гамір, як на поміст зійшов кремезний, міцний чоловік у лівреї з гербом міста і став біля засудженого. Його ім'я вмить облетіло юрбу. То був метр П'єра Тортерю, присяжний кат Шатле.

Він почав з того, що поставив в одному з кутків ганебного стовпа чорний пісковий годинник, верхня чашечка якого була наповнена червоним піском, що струмком сипався до нижньої; потім скинув із себе двоколірний плащ, і всі побачили, що з його правиці звисає тонкий нагай, скручений з білих довгих, лискучих, вузлуватих, сплєтених ремінців, які закінчувалися металевими кігтиками. Лівою рукою кат недбало закачав рукав правої до самої пахви. Тим часом Жеан Фролло, піднявши над натовпом свою біляву кучеряву голову (для цього він виліз на плечі Робенові Пуспену), кричав:

— Шановні городяни й городянки, підійдіть-но, подивіться! Ось зараз, у цю мить почнуть шмагати метра Квазімодо, давонаря мого брата, пана архідиякона Жозаського. Квазімодо — чудовий зразок східної архітектури: спина — купол, ноги — мов кручені колони!

Юрба зайшлася реготом, особливо сміялися діти й дівчата.

Кат тупнув ногою. Колесо закрутилося. Квазімодо похитнувся в своїх путах. Тупий подив, що відбився на його потворному обличчі, ще більше посилив регіт навколо.

Раптом, коли колесо повернулося так, що потворна спина Квазімодо опинилася біля метра П'єра, кат підніс руку. Тоненькі ремінці, наче клубок вужів, пронизливо свиснувши в повітрі, люто шмагнули спину нещасного.

Квазімодо підскочив на місці, немов зненацька прокинувшись від сну. Тепер він починав розуміти. Корчився в своїх путах: судорога здивування й болю вкривала його обличчя, але він навіть не зойкнув, тільки відкинув голову назад, повернув її праворуч, потім ліворуч, як це робить ужалений гедзем бик.

Слідом за першим ударом був другий, за ним третій, а там ще й ще — без кінця. Колесо все крутилось, а удари сипалися дощем. Ось бризнула кров, було видно, як вона безліччю цівок потекла по смуглявих плечах горбаня, а тоненькі ремінці, звиваючись і розгинаючи повітря, розбризкували краплі її в натовп.

Квазімодо, здавалося, знову збайдужів. Спочатку він непомітно і без великих зусиль спробував розірвати свої пута. Було видно, як спалахнуло вогнем його око, як напружилися м'язи, як напулося тіло і натяглися ремені та ланцюги. То було могутнє, страшне, одчайдушне зусилля, але перевірені пута витримали. Вони тільки затріщали, та й годі. Знесилений Квазімодо знову обм'як. Вираз тупого подиву на його обличчі змінився виразом гіркого, глибокого суму. Він заплющив єдине своє око, схилив голову на груди і завмер.

Після цього він уже не рухався. Ніщо не могло вивести його із заціпеніння: ні кров, що цебеніла з нього, ні удари, що падали на нього в подвійною люття, ні оскаженіння ката, якого збуджувала і п'янила власна жорстокість та завдавана іншому мука, ні свист жахливого нагая, гостріший і в'длівіший, ніж дзижчання отруйних комах.

Нарешті убраний у чорне, верхи на вороному коні, судовий виконавець Шатле, який з початку екаекуції стояв біля сходів, простяг до піскового годинника свій жезл із чорного дерева. Кат припинив тортури. Колесо зупинилось. Око Квазімодо поволі розплющилось.

Покарання закінчилося. Два помічники присяжного ката обмили закривавлені плечі засудженого, помастили їх

якоюсь маазю, що одразу ж затамувала кровотечу, і напули на нього щось подібне до жовтого полотнища, схожого на ризу. Тим часом П'єра Тортерю струшував на бруківку кров, якою був просякнутий його канчук.

Та не все закінчилося для Квазімодо. Він ще мав пережити біля ганебного стовпа ту годину, яку так справедливо додав Флоріан Барбедьєн до вироку месіра Робера д'Естутвіля — все це на славу старовинного афоризму Жана де Кюмен, який пов'язував психологію з фізіологією: *surdus absurdus*¹.

Отже, пісковий годинник перевернули, а горбаня лишили прив'язаним до дошки, щоб до кінця виконати вирок правосуддя.

Простолюд у суспільстві, особливо у середні віки, — те саме що дитина в сім'ї. Доки він перебуває в стані первісного незнання, морального й розумового неповноліття, про нього можна сказати, як про дитину:

Цей вік не знає співчуття...

Ми вже згадували про те, що Квазімодо ненавиділи всі: щоправда, на те були свої причини. Навряд чи був серед цього натовпу хоч один глядач, який не вважав би, що має право скаржитися на цього злого горбаня Собору Паризької богоматері. Появу Квазімодо біля ганебного стовпа юрба зустріла загальною радістю, а жорстоке катування, якого він щойно зазнав, його жалюгідний стан ніскілечки не розчулили натовп, навпаки — ще дужче розпалили ненависть, озброївши її жалом глузування.

І тільки-но була виконана «громадська помста» — так ще й досі висловлюються квадратні ковпаки², — як настала черга для тисячі особистих помст. Тут, як і у великому залі, особливо шаленіли жінки. Усі вони були сердиті на дэвонаря: одні — за його злісні вихватки, інші — за потворність. Останні лютували найдужче.

— У-у, антихристова пика! — репетувала одна.

— Відьмак на мітлі! — кричала друга.

— Ох, яка похмура крива морда! — горлала третя. — Його, певно, обрали б папою блазнів, коли б це було вчора!

— Ну, гаразд, — міркувала якась бабця. — Отакий він біля ганебного стовпа, а яка буде у нього пика на шибениці?

¹ Глухий — дурний (латин.).

² Тобто судді, які носили квадратної форми головний убір.

— Коли вже тебе накриє твій дзвін і зажене на сто футів під землю, проклятий дзвонарю?

— І це такий диявол дзвонить до святої вечерні?

— Глушман! Горбань одноокий! Страховисько!

— Така пика примусить жінку скинути дитину швидше за всі ліки та зілля!

А обидва школярі, Жеан Вітряк і Робен Пуспен, горлали старовинну народну приспівку:

Віпальнику — мотузка,
Потвори — вогнаще!

Тисячі образ, вигуки, прокляття, глузування та каміння сипалися на нього з усіх боків.

Квазімодо був глухий, але бачив він добре, а лють юрби відбивалася на обличчях не менш сильно, ніж у словах. До того ж удари каміння виразно доповнювали регіт.

Спочатку дзвонар стримував себе. Але мало-помалу терпіння його, що вже було загартоване під нагаєм ката, похитнулося й відступило перед усіма укусами цих комах. Так астурійський бик, байдужий до атаки пікадора, лютишає від укусів собак та уколів бандерильї.

Погрозливим поглядом повільно окинув натовп. Але, міцно зв'язаний, він не міг самим поглядом відігнати всіх цих мух, що ятрили його рани. Горбань почав борстися в своїх путах, і від його шалених ривків затріщало на брусах старе колесо ганебного стовпа. Та від цього нашішки й гикання стали ще дужчі.

І тоді нещасний, наче прив'язаний на ланцюг дикий звір, що не може розірвати свого нашийника, заспокоївся. Тільки час від часу люте зітхання здіймало його груди. На обличчі в нього не було ні сорому, ані збентеження. Він був надто далекий від людського суспільства і надто близький до первісної природи, аби знати, що таке сором. Та чи й можна при такій потворності відчувати сором? Але гнів, ненависть, відчай поволі запинали його бридке обличчя хмарою, що дедалі густішала, наелектризувалася, спалахувала тисячею блискавок в оці того циклопа.

Однак ця хмара на хвилину прояснилася, коли горбань побачив священника, що верхи на мулі пробирався крізь натовп. Обличчя засудженого одразу полагіднішало. Лють, яка душила його, змінилася дивною усмішкою, сповненою ніжності, розчулення і великої любові. І чим ближ-

че підїздив священик, тим яснїшою, виразнїшою, променистїшою ставала та усмїшка. Нещасний мовби вітав прихїд свого рятівника.

Ось мул уже підїшов так близько до ганебного стовпа, що вершник мїг упїзнати засудженого; зненацька священик, опутивши очі, круто повернув назад, підганяючи мула, ніби поспїшав уникнути принизливих прохань і не дуже хотїв, щоб бїдолаха впїзнав і привїтав його.

То був архїдиякон Клод Фролло.

Хмара насунулася на чоло Квазімодо, на цей раз іще густїша. Крізь неї якусь хвилину ще пробивалася посмїшка, але гірка, безнадїйна, безмежно сумна.

Час минав. Квазімодо стояв біля стовпа вже щонайменше півтори години, зраний, змордований, осміяний і закиданий камінням.

Раптом він знову почав борсатися в своїх ланцюгах; відчай подвоїв його зусилля, і вся споруда, на якій стояв засуджений, захиталася. Порушуючи свою вперту мовчанку, Квазімодо хрипким, лютим голосом, схожим скорїше на собаче гавкання, ніж на людську мову, закричав, перебиваючи галас і гикання юрби:

— Пити!

Цей вигук відчаю не викликав ніякого співчуття. Він тільки звеселив добрий паризький простолюду, що обступив сходи, не менш жорстокий і грубий, анїж те жахливе плем'я волоцюг, з яким ми вже познайомили читача і яке просто являло собою найнижчі верстви цього простолюду. Якщо хто й озивався на зойк нещасного, то хїба тільки для того, щоб поглумитися з його спраги. Безперечно, в цю мить він скорїше викликав смїх і відразу, ніж жалість: по його палаючому обличчю спливав піт, око блукало, на губах виступила піна від люті й муки, язик наполовину висолонився. До того ж треба сказати, що коли б серед городян та городянок у цьому натовпі і знайшлася добра, милосердна душа, яка б спробувала привести кухоль води нещасному стражденному створінню, то доброго самаритянина відштовхнули б лиха слава й безчестя, що ними були овїяні прокляті схїдці ганебного стовпа.

Почекавши кілька хвилин, Квазімодо обвів натовп розпачливим поглядом і ще нестямнїшим голосом повторив:

— Пити!

І знову всі зайшлися реготом.

— На, пий! — вигукнув Робен Пуспен, кидаючи йому в обличчя ганчірку, що валялася в калюжі.— На ось, гідний глушман, я твій боржник!.

Якась жінка пошпурила йому в голову камінь:

— Це відучить тебе будити нас уночі соїм проклятим баламканням.

— Ну ж бо, синку,— репетував паралітик, намагаючись дістати його своєю милицею,— чи будеш ти й далі зурочувати нас з висоти веж Собору богоматері?

— Ось із цього напийся! — крикнув якийсь чоловік, жбурнувши йому в груди розбите горня.— Колись ти пройшов коло моєї жінки, і вона через це народила дитину з двома головами.

— А моя кішка — кошеня з шістьма лапами,— верещала якась стара жінка, кидаючи в нього черепком.

— Пий! — задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

В цю мить він побачив, як натовп роаступився. З нього виїшла чудернацько вдягнена дівчина. Її супроводжувала біла кізка з позолоченими рижками. В руках у дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заблищало. То була циганка, яку він намагався викрасти минулої ночі. Він невизразно відчув, що саме за це його тепер і карають. А втім, його карали за те, що він, на лихо своє, був глухий і що судив його теж глухий. Квазімодо не сумнівався, що циганка прийшла помститись, висміяти його, як і всі інші, чи вдарити.

І справді, горбань побачив, як дівчина швидко піднялася на сходи. Гнів і досада душили його. Йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, яку метнуло його око, мала вбивчу силу, то спопелила б циганку, перш ніж вона б підійшла.

Вона мовчки підступила до засудженого, який даремно звивався, щоб ухилитись, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, зблиснула велика сльоза й поволі скотилася по викривленому розпачем потворному обличчю. Може, то була перша сльоза, яку нещасний горбань зронив у своєму житті.

Квазімодо наче забув, що хоче пити. Циганка нетерпляче зробила свою звичну гримаску і, всміхаючись, притулила флягу до зубастого рота Квазімодо.

Він пив великими ковтками. Його палила спрага.

Напившись, нещасний витяг свої чорні губи, певне, щоб поцілувати прекрасну руку, яка подала йому допомогу. Але дівчина все ж почувала недовіру до нього, мабуть, пам'ятаючи про brutальний напад минулої ночі, і відсмикнула руку, наче перелякана дитина, котра боїться, що її вкусить тварина.

Тоді нещасний вступився в неї поглядом, сповненим докору й невимовного смутку.

Кого б не зворушило це видовище: чудова, свіжа, чиста, чарівна й тендітна дівчина милосердно прийшла на допомогу цьому втіленню нещастя, потворності й злоби! Біля ганебного стовпа таке видовище було величним!

Навіть юрба була зворушена і почала плескати в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!»

Саме в цю мить з віконця своєї нори затвориця побачила біля ганебного стовпа циганку і крикнула їй своє зловісне:

— Будь ти проклята, циганське поріддя! Проклята! Проклята!

V. Кінець оповіді про коржа

Есмеральда зблідла і, хитаючись, зійшла з помосту ганебного стовпа. Голос затвориці переслідував її:

— Злізай, алізай, циганська злодюжко, все одно ти ще будеш там!

— Веретниця знов із своїми химерами, — бубоніли в натовпі. І більш нічого не додавали. Такі жінки викликали страх, і це робило їх недоторканими. В ті часи не наважувались нападати на тих, хто день і ніч молився.

Настав час звільнити Квазімодо. Його відв'язали, і юрба розійшлася.

Біля великого мосту Майста, що поверталася додому зі своїми двома супутницями, раптом зупинилась.

— До речі, Есташе, куди ти подів коржа?

— Мамо, — відповів хлопчик, — поки ви розмовляли з тією жінкою, що живе в норі, якийсь великий собака відкусив шматок коржа. Тоді я теж відкусив.

— Як! — вигукнула мати. — Ти з'їв усього коржа?

— Мамо, це собака. Я йому не дозволяв, але він мене не послухався. Ну, тоді я теж відкусив, і все.

— Жахлива дитина, — удавано суворо сказала мати й додала, усміхаючись: — Знаєте, Удардо, він уже сам

об'їдає всі вишні з дерева на нашому дворі у Шарлеранжі. Тому його дід каже, що з нього буде полководець. Гляди мені, Есташе... Ну йди вже, йди, тюхтію!

КНИГА СЬОМА

I. Як небезпечно довіряти свої тазмниці козі

Минуло кілька тижнів. Настав березень. Сонце, яке Дюбарта, цей класичний прабатько перифрази, на той час ще не встиг назвати «великим князем світок», світило яскраво й весело. Був один з тих весняних, погожих, гарних днів, коли весь Париж, висипавши на майдани та вулиці, радіє, наче в свято. У ці сонячні й безхмарні теплі дні є така година, коли буває особливо приємно помилуватися порталом Собору богоматері. Це саме той час, коли сонце, вже схилившись до заходу, стоїть майже проти Собору. Проміння, стаючи дедалі прямовиснішим, поволі сходять з бруку майдану й піднімається по стрімкому фасаді Собору, освітлюючи на його темному тлі тисячу опуклостей, а велика центральна розета палає, ніби око циклопа, в якому відбивається полум'я ковальського горна.

Була саме ця година.

Навпроти високого Собору, почерволеного призахідним сонцем, на кам'яному балконі, що нависав над порталом багатого готичного будинку на розі майдану та вулиці Парві, манірно пустуючи і сміючись, по-дружньому розмовляло кілька гарненьких дівчат. По довжині вуалей, що звисали аж до п'ят з маківок гостроверхих винизаних перлами головних уборів, по тонких гантованих блузках, що вкривали їхні плечі, залишаючи, відповідно до тодішньої принадної моди, відкритою верхню частину чарівних дівочих перс, по пишноті нижніх спідниць, ще дорожчих за верхні (чарівна вишуканість!), по серпанках, шовках, оксамитах, а передусім по білих руках, що свідчили про неробство та лінощі — легко було пізнати в цих дівчатах знатних і багатих спадкоємиць. І справді, це були панна Фльор-де-Ліс де Гонделор'є та її подруги: Діана де Крістель, Амлота де Монмішель, Коломба де Гальфонтев і маленька де Шаншеврїс — всі дівчата шляхетного походження. Вони зібралися в цей час у вдови де Гонделор'є:

у квітні до Парижа мав прибути монсеньйор де Боже з дружиною, щоб вибрати дівчат для почту її милості Маргарити, нареченої дофіна, і зустріти принцесу в Пікардії, куди її привезуть фламандці. Отож усі дворяни, в отрузі тридцяти льє домагалися цієї честі для своїх доньок, а багато хто вже привіз чи прислав їх до Парижа. Дівчат, про яких ми згадали, батьки доручили розсудливій опіці шановної Алоїзи де Гонделор'є, вдови колишнього начальника королівських стрільців, яка жила зі своєю єдиною донькою у власному будинку на майдані Собору богоматері.

Двері балкона, на якому сиділи дівчата, вели до розкішного покою, оббитого жовтою фламандською шкірою із золотими, у формі гілок, візерунками. Балки, що паралельно перетивали стелю, тішили око численними дивовижними розмальованими й позолоченими скульптурними прикрасами. На різьблених скринях мінилася барвами прегарна емаль; фаянсова голова венра вінчала чудовий поставець, висота якого свідчила про те, що господиня дому — жінка або вдова помісного феодала, який має право збирати під свою корогу підлеглих йому васалів. У глибині покою, поблизу високого каміна, зверху донизу вкритого гербами, в чудовому, оббитому червоним оксамитом кріслі сиділа вельмиповажна пані Гонделор'є, п'ятдесятилітня жінка, про вік якої можна було здогадатись і з її одягу, і з обличчя.

Біля неї стояв досить показний, але трохи жевжякуватий і самовдоволений молодик, один з тих красенів, які подобаються всім жінкам, хоча люди серйозні і фізіономісти, дивлячись на них, тільки знизують плечима. Цей молодий кавалер був убраний у блискучий мундир начальника королівських стрільців, дуже схожий на костюм Юпітера, яким ми вже мали змогу милуватися в першій частині цієї історії, тож не будемо повторним описом його стомлювати читача.

Шляхетні дівчата сиділи хто в кімнаті, хто на балконі, одні на подушках з утрехтського оксамиту із золотими китицями, інші — на дубових стільцях, прикрашених різьбленими квітами та фігурами. Кожна з них тримала на колінах край гаптування, над яким вони всі разом працювали і добра половина якого звисала на вкриту килимами підлогу.

Вони розмовляли між собою тем півшепотом, що переривався притишеним сміхом, як то буває у дівчат, коли серед них опиняється молодий чоловік. А втім, молодик,

присутності якого було досить, щоб розворушити в них почуття жіночого самолюбства, сам, здавалося, досить мало думав про це, і в той час, коли гарненькі дівчата наввипередки старалися привернути до себе його увагу, він ретельно полірував замшевою рукавичкою пряжку свого пояса.

Час від часу літня дама пошепки зверталася до нього, і він відповідав їй вельми люб'язно, але з якоюсь незграбною й вимушеною чемністю. З посмішок, з непомітних умовних знаків пані Алоїзи, з того, як вона, стиха розмовляючи з ротмістром, підморгувала до своєї доньки Фльор-де-Ліс легко було зрозуміти, що тут ішлося про недавні заручини і про шлюб молодика в недалекому майбутньому з Фльор-де-Ліс. А з холодної та збентежені офіцера неважко було здогадатися, що про якесь його кохання тут не може бути й мови. Вираз його обличчя свідчив про вимушеність і нудьгу, яку сьогодні наші гарнізонні підпоручики прекрасно висловили б вигуком: «Ну й собака ж повинність!»

Але поважна пані, що пишалася своєю донькою, як і кожна мати, не помічала байдужості офіцера й наполегливо намагалася звернути його увагу на те, з якою неперевершеною досконалістю Фльор-де-Ліс втикає голку чи розплутує клубок ниток.

— Слухайте, любий кузене,— шептала вона, притягаючи його за рукав до себе,— погляньте ж на неї! Ось вона нахиляється.

— Так, справді,— відповідав молодий чоловік і знову поринав у свою холодну й неуважливу мовчанку.

За хвилину йому знову доводилось нахилятися, бо шляхетна Алоїза зверталась до нього.

— Чи бачили ви коли-небудь привітніше й веселіше личко, ніж у вашої нареченої? Чи може бути біліший колір шкіри й золотистіше волосся? А її руки? Хіба це не сама довершеність? А шийка? Хіба своєю чарівною гнучкістю вона не нагадує вам лебедя? Як я інколи вам заздрю! І які ви щасливі, що народилися мужчиною, ви, гув'ісо! Правда ж, моя Фльор-де-Ліс така гарна, хоч молись на неї, і ви до нестяму закохані в неї?

— Безперечно,— відповів ротмістр, думаючи про щось зовсім інше.

— Та поговоріть же з нею,— сказала раптом шановна пані Алоїза, підштовхуючи його в плече.— Скажіть їй що-небудь. Ви щось стали надто несміливі.

Можемо запевнити наших читачів, що песміливість не була ні чеснотою, ні пороком ротмістра. Однак він спробував зробити те, чого від нього вимагали.

— Чарівна кузино, — промовив, підходячи до Фльор-де-Ліс. — Що має зображати ваше гаптування?

— Милій кузене, — обізвалася Фльор-де-Ліс з ноткою досади, — я вам уже тричі пояснювала: грот Нептуна.

Було ясно, що Фльор-де-Ліс значно краще, ніж мати, помічала холодність і байдужість ротмістра. Він відчув потребу якось продовжити розмову.

— А для кого уся ця нептунерія?

— Для абатства Сен-Антуан-де-Шан, — відповіла Фльор-де-Ліс, не підводячи очей.

Ротмістр підняв край гаптування.

— А хто цей здоровенний латник, який щосили дме в сурму?

— Це Тритон, — відказала вона.

В коротких відповідях Фльор-де-Ліс вчувалася досада. Молодик зрозумів, що треба сказати їй щось на вухо — якусь люб'язність, якесь ніжне слово. Він нахилився і, не знайшовши нічого ніжнішого, задушевнішого, сказав:

— Чому ваша мати завжди носить гаптовану гербами сукню, які носили ще наші бабусі за часів Карла Сьомого? Скажіть їй, чарівна кузино, що тепер це не модно і що гак та лавр¹, вишиті на сукні, роблять ващу матусю подібною до ходячої камінової штори. Тепер уже не заведемо сидіти на своїх хоругвах, клянуся.

Фльор-де-Ліс звела на нього чудові, сповнені докору очі.

— І це все, у чому ви мені клянеться? — запитала вона стиха.

Тим часом добродушна пані Алоїза захоплено споглядала, як вони, схилившись одне до одного, перешіптуються, і промовила, граючись застібками свого часослова:

— Яка зворушлива картина кохання!

Ротмістр, усе більш ніяковіючи, знову заговорив про гаптування:

— Ось де справді чудова робота! — вигукнув він.

При цих словах Коломба де Гальфонтен, теж чарівна білолиця блондинка у сукні з блакитного дамаського шов-

¹ Прізвище Гонделор'є складається із слів «gond» — гак та «laurier» — лаврове дерево, що й зображалось на їхньому родовому гербі.

ку, несміливо наважилась промовити слівце до Фльор-де-Ліс, сподіваючись, що на нього відновість красень ротмістр.

— Люба Гонделор'є, ви бачили гаптовані килими в палаці Роп-Гійон?

— Це той палац, в огорожі якого лежить сад кастелянші Лувра? — спитала, сміючись, Діана де Крістель, яка мала напрочуд гарні зубки й тому сміялась при кожній нагоді.

— І де височить старовинна вежа колишньої огорожі Парижа, — додала Амлота де Монмішель, гарненька, свіжа, кучерява чорнявка, яка не знати чому мала звичку вітхати, так само як Діана — сміятись.

— Люба Коломбо, — втрутилася пані Алоїза, — ви, певно, кажете про палац, який за короля Карла Шостого належав вельможному панові де Баквіль? Там справді були прекрасні гобелени.

— За Карла Шостого! За короля Карла Шостого! — пробурмотів ротмістр, підкручуючи вуса. — Боже мій, яку давнину пам'ятає ця шановна дама!

А благородна пані Гонделор'є провадила далі:

— Справді, чудові гобелени, так майстерно зроблені, що їх вважають за рідкість.

У цю мить Беранжера де Шаншевріє, зграбненька семилітня дівчинка, яка дивилася на майдан крізь різьблені трілисники балконної балюстради, вигукнула:

— О, погляньте, люба хресна мамо Фльор-де-Ліс, яка гарненька танцюристка он там на майдані! Б'є в тамбурина серед юрби.

Справді, було чути звуки тамбурина.

— Якась циганка, — мовила Фльор-де-Ліс, байдуже повертаючись до майдану.

— Подивімось, подивімось! — загукали її жваві подружки, і всі побігли на балкон; вражена холодністю свого нареченого, Фльор-де-Ліс певолі пішла за ними, а ротмістр, зрадівши нагоді закінчити неприємну розмову, повернувся на своє місце в глибині кімнати з задоволенням вояка, що повертається з варті. А втім, стояти на чатах біля Фльор-де-Ліс була присмна й принадлива служба, в усякому разі ще донедавна він сам так думав. Але з часом йому надокучило це; думка про близьке одруження охолоджувала його більше й більше. До того ж він мав нестійку вдачу і — чи треба про це згадувати? — досить грубий смак. Бо хоч і походив з вельми шляхетного роду, та на війсь-

ковій службі набув чимало солдафонських звичок. Любив таверни і все, що з ними пов'язане. Почував себе вільно тільки там, де лунала брутальна лайка, солдатські дотепи, де красуні були доступні й любовні успіхи легкі.

В родині він здобув деяку освіту й виховання, але надто молодим покинув батьківський дім і почав службу в далеких гарнізонах, тим-то з кожним днем його дворянський блиск стирався від грубого тертя об солдатську портушею.

Рештки пошани до загальновизнаних звичаїв примушували ротмістра час від часу провідувати Фльор-де-Ліс, хоч при цьому він відчував подвійну незручність: по-перше, тому, що вже розгубив свій любовний жар у різних кублах розпусти і надто мало зберіг його для нареченої; по-друге, тому, що в товаристві таких добропристойних, затягнутих і манірних красунь він завжди побоювався, аби з його звиклих до лайки уст не зірвалося якесь круте слівце, підходяще більше для таверни. Уявіть собі, яке б то було враження!

А втім, усе це поєднувалось у ньому з великими претензіями на елегантність, вишуканість костюма і манер. Хай читач розбереться у всьому цьому, як сам зможе. Я тільки історик.

Отож кілька хвилин ротмістр мовчки стояв, чи то думаючи про щось, чи загалі не думаючи ні про що, спершись на різьблену лиштву каміна, як раптом Фльор-де-Ліс, обернувшись до нього, мовила (бо, зрештою, бідна дівчина була холодною з ним всупереч власному серцю):

— Милій кузене, ви, здається, розповідали нам про циганочку, яку ви два місяці тому, під час нічного обходу видерли з рук цілої дюжини волоцюг?

— Здається, розповідав, чарівна кузино, — відповів ротмістр.

— Чи це не вона часом танцює зараз на майдані? Ідїть-но подивіться, може, впізнасте її, милій кузене Феб.

У цьому ласкавому запрошенні і зверненні по імені відчувалося приховане бажання помиритись. Ротмістр Феб де Шатопер (бо саме його ви бачите перед собою від початку цього розділу, читачу) повільно підійшов до балкона.

— Ось подивіться на ту дівчинку, що танцює серед юрби, — промовила Фльор-де-Ліс, ніжно торкаючись його плеча. — Чи це не ваша циганочка?

Феб глянув і собі:

— Так, я впізнаю її по різочці.

— Ах! Справді, яка гарненька кізочка! — вигукнула Амлота, у захваті сплеснувши руками.

— Її роги й справді з щирого золота? — спитала Беранжера.

Не підводячись із свого крісла, шановна пані Алоїза спитала:

— Може, це одна з тих циганок, які торік прийшли через браму Жібар?

— Дорога мамо,— лагідно зауважила Фльор-де-Ліс,— цю браму тепер називають Пекельною брамою.

Панна де Гонделор'є добре знала, як драгували ротмістера застарілі вислови її матері. І справді, він почав уже глузувати, повторюючи крізь зуби:

— Брама Жібар! Брама Жібар! Скоро, мабуть, знову дійде до короля Карла Шостого!

— Хресна! — вигукнула Беранжера, жваві оченята якої спинилися раптом на верхівці вежі Собору.— Що це за чорна людина там, нагорі?

Всі дівчата підвели очі. Справді, там стояв якийсь чоловік, спершись на найвищу балюстраду північної вежі, що виходила на Гревський майдан. Це був священик. Можна було добре розгледіти його одяг і підперте обома руками обличчя. Він стояв нерухомо, мов статуя, пильно дивлячись на майдан.

У своїй нерухомості він скидався на коршака, який, примітивши гніздо горобців, вдивляється в нього.

— Це преподобний архідиякон Жозаський,— пояснила Фльор-де-Ліс.

— У вас дуже гострий зір, якщо ви звідси впізнали його! — зауважила панна де Гальфонтен.

— Як він дивиться на танцівницю,— промовила Діана де Крістель.

— Хай циганка стережеться,— сказала Фльор-де-Ліс,— бо архідиякон терпіти не може циган.

— Дуже шкода, що він так вороже дивиться на неї,— зауважила Амлота де Монмішель,— вона чудово танцює.

— Милый кузене Феб,— раптом промовила Фльор-де-Ліс,— ви знаєте цю циганку, подайте їй знак, щоб піднялася сюди. Це нас розважить.

— О! Так-так! — загукали дівчата, плескаючи в долоні.

— Та це нерозсудливо,— відповів Феб.— Вона, певно, забула мене, і я навіть не знаю, як її звать. Та коли ви хочете, я спробую.

І, перехилившись через балюстраду балкона, він гукнув:

— Геї, мала!

Танцівниця саме в цю мить опустила тамбурин. Вона повернула голову в той бік, звідки долинув окрик, блискучі очі її спинилися на Фебі, і вона раптом завмерла на місці.

— Мала! — повторив ретмістр і поманив її рукою.

Дівчина ще раз глянула на нього, потім зашарілася, немов полум'я охопило її щічки, і, взявши свій тамбурин під пахву, рушила крізь юрбу здивованих глядачів до дверей будинку, з якого її кликав Феб. Її хода була повільна й непевна, а погляд збентежений, мов у пташки, що піддається силі гіпнозу гадуки.

За хвилину гаптована порт'єра відхилилась, і циганка стала на порозі кімнати, почервоніла, збентежена, задихана, опустивши великі очі й не наважуючись ступити і кроку далі.

Беранжера заплескала в долоні.

Танцівниця тим часом нерухомо стояла на порозі. Її поява справила на гурт молодих дівчат надзвичайне враження. Безперечно, що в них усіх було якесь невиразне й підсвідоме бажання половити Феба, що мішенню їхнього кокетства був його блискучий мундир і що з тої хвилини, коли він появився тут, між ними точилося якесь приховане й приглушене змагання, в якому вони навряд чи признавалися самі собі і яке, однак, щохвилини виявлялося в їхніх жестах і словах. Всі вони були однаково красиві, тому билися однаковою зброєю і кожна могла сподіватися на перемогу. Поява циганки раптом порушила цю рівновагу. Її краса була така незвичайна, що коли дівчина стала на порозі кімнати, здалося, наче вона випромінює якесь сяйво. В цій тісній вітальні, в цьому похмурому облямуванні з шпалер та різьблених панелей вона видавалася незрівнянно чарівнішою й привабливішою, ніж на майдані. Вона була наче смолоскип, перенесений з яскравого світла в сутінки. Шляхетні панночки були мимохіть вражені. Кожна відчула, що її краса блідне в порівнянні з красою циганки. Тож і фронт (хай чятач пробачить нам це порівняння!) негайно змінився без будь-якої попередньої змови. Дівчата чудово зрозуміли одна одну. Інстинкт допомагає жінкам швидше порозумітися й дійти згоди, аніж розум чоловікам. Перед ними з'явився спільний ворог: усі вони відчули це і вмиг об'єдналися. Досить краплі вина, щоб забарвити цілу склянку води: щоб зіпсувати настрої цілому зібранню гарненьких жінок, досить появи однієї,

кращої за них усіх, особливо коли між ними тільки один чоловік.

Тому циганку зустріли дуже холодно. Оглянули її з голови до ніг, потім перезирнулися між собою, і цим було сказано все. Вони зрозуміли одна одну без слів. Молода циганка так збентежилася, що не насмівувалась підвести очей, і чекала, що їй скажуть.

Ротмістр першим порушив мовчанку.

— Слово честі,— вигукнув властивим йому самовпевненим і фатуватим тоном,— яке чарівне створіння! Правда ж, мила кузино?

Це зауваження, що його делікатніший залицяльник висловив би хоч притишеним голосом, не могло розвіяти жіночі ревності, вже й так насторожені при появі циганки.

Фльор-де-Ліс відказала ротмістрові тоном удаваної зневаги:

— Непогана.

Решта дівчат перешіптувались.

Та ось пані Алоїза, не менш стривожена, ніж інші, бо тут ішлося про її доньку, звернулася до танцівниці:

— Підійди-но сюди, мала!

— Підійди-но сюди, мала! — з комічною поважністю повторила Беранжера, яка сягала циганці до пояса.

Танцівниця наблизилася до шляхетної дами.

— Чарівне дитя,— з пафосом промовив Феб, підступаючи до дівчини,— не знаю, чи матиму я найвище щастя бути впізнаним вами...

Вона перебила, всміхаючись і підводячи на нього сповнені безмежної ніжності очі:

— О так!

— У неї добра пам'ять,— зауважила Фльор-де-Ліс.

— Однак ви так швидко втекли того вечора,— сказав Феб.— Невже я вас налякав?

— О ні! — відповіла циганка.

У тоні цього «о ні!», вимовленого після «о так!», було щось невловне, що вразило Фльор-де-Ліс.

— Ви залишили мені замість себе, красуне,— провадив далі ротмістр, у якого в розмові з вуличною танцівницею язик розв'язувався,— якогось похмурого дивака, одноокого й горбатого, здається, архієпископового дзвонаря. Мені сказали, що то позашлюбний син якогось архідіякона, а за своєю природою — суцільний диявол. У нього кумедне ім'я — чи то «Велика п'ятниця», чи то «Вербна неділя», чи «Масниця» — не пригадую. Словом, назва великого

свята! І він насмілився вас украсти, пеначе ви створені для паламарів! Це вже завадто! І якого дідька треба було тій сові від вас? Га, скажіть?

— Не знаю, — відповіла вона.

— Невидане зухвальство! Нікчемний дзвонар краде дівчину, мов який віконт! Селюк-браконьєр полює на дворянську дичину! Це нечувано! А втім, усе це дорого обійшлося йому. Метр П'єра Тортерю — найсуворіший з конюхів, що чистять скреблом шкіру пройдисвітів, і я скажу, якщо тільки це вам приємно, що він вправно обробив спину вашого дзвонаря.

— Нещасний! — промовила циганка, у якої ці слова викликали спогад про ганебний стовп.

Ротмістр зайшовся сміхом.

— Хай йому чорт! Тут співчуття таке ж доречне, як перо у свині під хвостом! Щоб у мене виросло черево, як у папи, коли...

Тут він схаменувся.

— Пробачте, вельмишановні дами, я, здається, мало не лягнув якоїсь дурниці.

— Фі, ротмістре! — обурилася Гальфонтен.

— Він розмовляє з цією особою звичною для неї мовою, — стиха зауважила Фльор-де-Ліс, відчуваючи дедалі більшу досаду. Ця досада не зменшилась, коли вона помітила, як ротмістр, захоплений циганкою, а ще більше собою, крутнувшись на каблуках, повторив з грубою, простодушною солдафонською галантністю:

— Гарненьке дівча, клянусь душею!

— Але досить дико одягнена, — докинула Діана де Крістель, показуючи у посмішці свої гарненькі зуби.

Це зауваження стало немов променем світла для інших. Воно освітло їм вразливе місце циганки. Не маючи змоги причепитися до її вроди, всі накинулись на її одяг.

— Справді, любя, — сказала Амлота де Монмішель, — як це тобі спало на думку ходити так по вулицях без косинки й шемізетки?

— А спідничка така коротенька, що аж страшно! — додала Гальфонтен.

— Моя любя, — досить в'їдливо заговорила Фльор-де-Ліс, — за такий позолочений пояс вас може забрати міська сторожа.

— Дівчанко, дівчанко, — жорстоко посміхнулась Крістель, — якби ти пристойно прикривала рукавами свої руки, то вони б не засмагли так на сонці.

Гарненькі дівчата, що, даючи волю своїм отруйливим і злим язичкам, звивалися, повзали, метушилися навколо вуличної танцівниці, являли собою видовище, гідне більш витонченого глядача, ніж Феб. Ці граціозні створіння були жорстокі, вони зловтішно порпалися в її убогому й химерному вбранні з блискіток і мішури. Насмішкам, глузуванням, приниженням не було кінця. Дошкульні зауваження, прояви образливої доброзичливості й неприховано злі погляди так і сипалися на циганку. Можна було подумати, що то молоді римські патриціанки для розваги втикають золоті шпильки в перса вродливої невільниці. Вони скидалися на красивих мисливських гончих, що з роздутими ніздрями й палаючими очима оточують нещасну лісову лань, роздерти яку їм не дає погляд господаря.

Та й що, зрештою, являла собою якась нужденна вулична танцівниця поруч з цими доньками знатних родів? Вони, здавалося, зовсім не зважали на її присутність і голосно при ній же розмовляли про неї, мов про щось брудне, нікчемне, але досить гарненьке.

Циганка не лишалася байдужою до цих шпильок. Час від часу рум'янець сорому запалював їй щоки, спалах гніву засвічувався в її очах; з її уст було готове зірватися якесь презирливе слово; вона зневажливо робила відому вже читачеві гримаску, а проте залишалася мовчазна і не зводила з Феба покірного, сумного й лагідного погляду. В тому погляді були щастя і любов. Вона мовби стримувала себе, боячись щоб її не прогнали.

А Феб реготав і ставав на захист циганки співчутливо та нахабно.

— Не зважайте на їхні слова, маленька,— повторював він, видзвонюючи своїми золотими острогами.— Безперечно, ваш туалет трохи дивний і незвичайний, але для такої чарівної дівчини це нічого не значить.

— Боже мій! — вигукнула білява Гальфонте, кисло посміхаючись і випрямляючи свою лебедину шийку.— Я бачу, що королівські стрільці надто легко запалюються від прекрасних циганських очей!

— А чому б і ні? — спитав Феб.

На цю недбалу відповідь, що її ротмістр кинув, як кидають навмання камінець, Коломба зареготала, за нею Діана, Амлота і Фльор-де-Ліс, але в останньої при тому навернулися на очі сльози.

Циганка, яка, почувши слова Коломби та Гальфонте, опустила було очі, тепер спрямувала на Феба погляд, що

вблискував гордістю і щастям. У цю мить вона справді була чарівна...

Шановна пані, яка спостерігала цю сцену, відчувала себе ображеною і нічого не розуміла.

— Пречиста Діво! — раптом вигукнула вона. — Що це плутається в мене під ногами? Ах, бридка тварина!

То була кізка, що прибігла, шукаючи свою господиню. Кинувшись до танцівниці, вона по дорозі заплуталась ріжками в тій купі матерії, в яку скручувався одяг благородної дами, коли та сідала. Це відвернуло увагу присутніх від циганки, яка, не кажучи ні слова, визволила кізку.

— А ось і маленька кізочка із золотими ратичками! — стрибаючи від захоплення, вигукнула Беранжера.

Циганка стала навколішки й притиснулася щічкою до кізки, яка лашилась до неї. Дівчина мовби просила пробачення за те, що покинула її.

У цей час Діана нахилилася до Коломба:

— О боже мій, як же я не подумала про це раніше! Це ж циганка з козою. Кажуть, вона чаклунка, а її коза вміє витворяти найрізноманітніші дива!

— Тоді, — промовила Коломба, — нехай кізка теж розважить нас якимось чудом.

Діана і Коломба звернулися до циганки:

— Мала, накажи-но своїй козі зробити якесь чудо.

— Я не розумію вас, — відповіла танцівниця.

— Ну, якесь чаклунство, словом, чудо!

— Не розумію.

І вона знову почала пестити гарненьку тваринку, повторюючи:

— Джалі, Джалі.

У цю мить Фльор-де-Ліс помітила вигаптувану шкіряну торбинку, що висіла на шиї кізки.

— А це що таке? — спитала вона в циганки.

Та підвела на неї великі очі й серйозно відповіла:

— Це моя тасмниця.

«Хотіла б я дізнатися, що в тебе за тасмниця», — подумала Фльор-де-Ліс.

Тим часом шановна дама, невдоволено підвівшись із свого місця, сказала:

— Ну, циганко, якщо ні ти, ні твоя коза не можете нічого затанцювати, то чого вам тут треба?

Циганка, не відповідаючи, повільно попрямувала до дверей. Але чим ближче вона підходила до виходу, тим повільнішою ставала її хода. Її немовби стримував якийсь

невидимий магніт. Раптом, звівши вогкі від сліз очі на Феба, вона зупинилася.

— Клянуся богом,— вигукнув ротмістр,— так іти не годиться! Верніться і затавцюйте нам щось. До речі, серденько, як вас звать?

— Есмеральда,— відповіла танцівниця, не зводячи з нього очей.

При цьому дивному імені всі дівчата зайшлися несамотнім сміхом.

— Яке жахливе ім'я для дівчини! — вигукнула Діана.

— Ви тепер бачите, що це чаклунка,— промовила Амлота.

— Ну, любя,— урочисто сказала пані Алоїза,— ваші батьки не зі святої купелі виловили таке ім'я.

Тим часом Беражера, непомітно для інших, встигла заманити за допомогою марципана кізочку в куток кімнати, і за хвилину вони вже заприятелювали. Цікава до всього дівчинка зняла торбинку, що висіла на шиї у кізки, розв'язала й висипала на килим її вміст. Це була азбука, кожну літеру якої було написано окремо на маленькій самшитовій дощечці. Тільки-но іграшки розсипалися по келиму, як дитина з подивом побачила, що коза взялася до одного з своїх «див»: вона почала відсувати своєю золотою ратичкою окремі літери, і, тихенько підштовхуючи, розміщувала їх у певному порядку. Вийшло слово, очевидно, добре їй відоме,— так швидко й без зупинки вона його склала. Захоплено сплеснувши рученятами, Беражера вигукнула:

— Хресна, погляньте-но, що зробила кізонька!

Фльор-де-Ліс підбігла і здригнулася. Розкладені на підлозі літери утворили слово:

ФЕБ

— Це коза написала? — уривчасто спитала вона.

— Так, хресна,— відповіла Беражера.

«Так ось її таємниця!» — подумала Фльор-де-Ліс.

На вигук дитини збіглися всі: мати, дівчата, циганка й офіцер. Циганка побачила, якої необачності припустилася її кізка. Вона спалахнула, потім зблідла і, мов спіймана на гарячому, уся тремтячи, стояла перед ротмістром, який дивився на неї, самовдоволено і здивовано всміхаючись.

— Феб! — шепотіли вражені молоді дівчата.— Так це ж ім'я ротмістра.

— У вас чудова пам'ять! — сказала Фльор-де-Ліс скам'янілій циганці. Потім, вибухнувши риданням, затуливши обличчя прекрасними руками, вона з болем промовила: — О, це чаклунка! — А в глибині її серця якийсь ще болісніший голос прошепотів: «Це суперниця».

І Фльор-де-Ліс зомліла.

— Донечко моя! Донечко моя! — вигукнула перелякана мати. — Забирайся геть, чортова циганко!

Есмеральда миттю зібрала лиховісні літери, подала знак Джалі й вибігла в одні двері, тоді як Фльор-де-Ліс виносили в другі.

Ротмістр Феб, лишившись на самоті, хвилинку повагався, куди податись, і рушив за циганкою.

II. Священик і філософ — це не те саме

Священик, якого помітили молоді дівчата на верхівці північної вежі і який, схилившись над майданом, так зосереджено дивився на танець циганки, був справді архідиякон Клод Фролло.

Наші читачі не забули таємничої келії, що її архідиякон влаштував собі на цій вежі. (Між іншим, я не знаю, чи це часом не та сама келія, яку можна побачити ще й сьогодні крізь чотирикутне віконце на висоті людського зросту, звернуте на схід, на площадку, з якої здійсмаються вежі Собору; тепер ця комірчина гола, порожня й напівзруйнована, погано општукатурені стіни її ще й досі де-де «прикрашені» огидними поживклями гравюрама, що зображають фасади різних соборів. Мабуть, цю нору заселяють кажани разом з павуками, і тому там провадиться подвійна війна на винищення мух).

Щодня за годину до заходу сонця архідиякон піднімався сходами вежі і замикався в цій келії, де проводив інколи цілу ніч. Цього дня, в ту хвилину, коли він, підійшовши до низьких дверей свого сховища, вставляв у замкову щілину хитромудрого ключика, якого завжди носив при собі в гаманці, що висів на поясі, до нього донеслися звуки тамбурина і кастаньєт. Ці звуки долинали з Соборного майдану. Келія, як ми вже казали, мала тільки одне віконце, що виходило на дах Собору. Клод Фролло похашцем витягнув ключа, і за хвилину був уже на верхівці вежі в

тій понурій і зосередженій позі, в якій його помітили дівчата.

Він стояв там поважний, нерухомиий, захоплений одним-однісіньким видовищем, однією-однісінькою думкою. Весь Париж розстилався внизу у нього під ногами, все місто з тисячами шпилів своїх будівель і з м'якими обрисами пагорбистого обрію навколо: із річкою, що звивалася попід містами, з людом, що потоком лився по вулицях, з хмарою димків, з нерівним ланцюгом дахів, що купчилися навколо Собору. Але з усього міста архідиякон бачив тільки один клаптик бруку — Соборний майдан, з усього натовпу тільки одну постать — циганку.

Важко було б визначити, що то був за погляд і що ви-кликало вогонь, яким він палав. Погляд нерухомиий і водночас сповнений замішання й тривоги. І, дивлячись на застиглу нерухомиість усього тіла, по якому лише вряда-годи, наче по листю від подуву вітру, перебігав мимовільний трепет, на закостенілість ліктів, більш нерухомих, ніж мрамур поручнів, на які вони спиралися, дивлячись на скам'янілу посмішку, яка викривляла його обличчя,— можна було сказати, що у Клода Фролло жили тільки очі.

Циганка танцювала. Вона крутила на кінчику пальця тамбурин і, виконуючи провансальську сарабанду, підкидала його вгору; спритна, легка, радісна, дівчина не відчувала страшного погляду, що падав на неї згори.

Навколо неї кишіла юрба; якийсь чоловік, чудернацько одягнений у жовто-червону куртку, час од часу розширяв навкруг неї коло, а потім знову сідав на стілець за кілька кроків від танцівниці і клав голову кізки собі на коліна. Цей чоловік, певно, був спільником циганки. Клод Фролло з тієї висоти, на якій він стояв, не міг розгледіти його обличчя.

Відколи архідиякон помітив цього незнайомця, його увага, здавалося, роздвоїлась між ним і танцівницею, а обличчя ставало дедалі похмурішим. Раптом він випростався, і все тіло його пройняв дроз.

— Що то за чоловік? — процідив крізь зуби архідиякон.— Я завжди бачив її саму!

І, зникнувши під звивистим склепінням кручених сходів, він пішов униз. Проходячи повз прочинені двері дзвіниці, Клод помітив щось таке, що дуже його вразило: він побачив Квазімодо, який крізь отвір одного з шиферних піддашків, подібних до величезних жалюзі, нахилившись уперед, теж дивився на майдан. Горбань так поринув у те

споглядання, що не помітив, як повз нього пройшов його названий батько. Погляд дзвонаря, завжди такий похмурий, на цей раз мав якийсь особливий вираз. То був вираз захоплення і ніжності.

— Дивно! — промимрив Клод. — Невже він так дивиться на циганку?

І пішов далі. За кілька хвилин крізь двері внизу вежі занепокоєний архідиякон вийшов на майдан.

— Де ж поділася циганка? — спитав він, змішуючись із юрбою глядачів, які зібралися на звук тамбурина.

— Не знаю, — відповів один з тих, що стояли біля нього, — вона щойно зникла. Мабуть, пішла танцювати своє фанданго он у той дім, навпроти, куди її покликали.

Замість циганки, на тому самому килимі, арабески якого ще недавно зникали під примхливими узорами її танцю, архідиякон побачив одягненого у жовто-червоне чоловіка. Бажаючи й собі заробити кілька срібняків, цей чоловік, взявшись в боки, витягнувши шию, відкинувши голову назад і тримаючи в зубах стілець, багровий від напруження, ходив по колу. До стільця був прив'язаний позичений у сусідки кіт, що з переляку голосно нявчав.

— Пречиста діво! — вигукнув архідиякон у ту мить, коли штукар, обливаючись потом, проходив повз нього, несучи свою піраміду із стільця і кота. — Що тут робить метр П'єр Гренгуар?

Суворий голос архідиякона так вразив нещасного бідолаха, що він втратив рівновагу, і стілець з котом упав на голови глядачів, які несамовито заверещали.

Цілком можливо, що метрові П'єру Гренгуару (бо це був такий він) довелося б дорого заплатити і власниці кота, й усім глядачам із побитими та подряпанними обличчями, коли б він не поквапився скористатись із замішання і не сховався в церкві, куди знаком покликав його Клод Фролло.

У Соборі стояли сутінки й було безлюдно. Темрява оповила бокові нефі, а лампади вже миготіли, мов зірки, на темному тлі склепіння. Тільки велика розета фасаду, різнобарвні шибки якої купалися в останніх променях призахідного сонця, виблискувала в сутінках, наче алмаз, відкидаючи на протилежний бік нефа свій сяючий спектр.

Ступивши кілька кроків, дом Клод сперся на колону і пильно глянув на Гренгуара. Це був не той погляд, якого боявся Гренгуар, засоромившись, що така поважна й учена особа побачила його в костюмі штукаря. В очах свяще-

ника зовсім не було ні глуму, ні іронії; вони дивилися поважно, спокійно й проникливо. Архідиякон перший порушив мовчанку:

— Підійдіть до мене, метре П'єр. Ви маєте багато чого пояснити мені. А передусім, як витлумачити те, що вас не було видно близько двох місяців і що нарешті я стрічаю вас на майдані в такому чудовому — нічого казати! — жовто-червоному, мов кодебекське яблуко, костюмі?

— Месіре, — боязко промовив Грегугар, — костюм мій справді чудернацький і я відчуваю себе в ньому гірше за kota, якому на голову насадили видовбаний гарбуз. Я роблю дуже кепсько, наражаючи схованого під цим одягом філософа-піфагорійця на небезпеку бути побитим шановними сержантами міської сторожі. Та що вдієш, преподобний метре? Винен у цьому мій старий камзол, який підло покинув мене на початку зими під приводом того, що він розлазиться на лахміття і що йому пора на спочинок у кіш лахмітника. Що вдієш? Цявілізація ще не дійшла до того, щоб можна було ходити голим, як про це мріяв Діоген. Додайте до цього, що тоді віяв холодючий вітер, що місяць січень аж ніяк не придатний для того, аби примусити людство ступити крок вперед у цьому напрямі. Тут якраз трапився цей каптан. Я взяв його і покинув свою стару чорну одяжину, що була для мене, герметика, аж надто негерметичною. І ось я в шатах комедіанта, як це було із святим Генізеєм. Нічого не вдієш! Це хвиливне затемнення моєї зірки. І Аполлонові доводилося пасти свиней у царя Адмета.

— Прекрасне ремесло ви собі обрали, — зауважив архідиякон.

— Визнаю, метре, що почесніше було б філософствувати й віршувати, роздмухувати полум'я у горні або діставати його з неба, аніж піднімати котів на щит. Тож коли ви гукнули мене, я відчув себе дурнішим за осла перед рожном. Та що вдієш, месіре? Треба якось жити, а найкращі александрійські вірші не замінять зубам шматка спру брі. Як вам відомо, я написав для її милості Маргарити Фландрійської славнозвісну епіталаму, а місто не платить мені за неї, посилаючись на те, що вона, мовляв, не блискача — наче за чотири екю можна створити трагедію, гідну Софокла. І мені лишалось вмерти з голоду. На щастя, виявилось, що в мене досить міцні щелепи; і я сказав їм, щелепам: «Покажуйте свою силу та спритність; прогодуйте самі себе, *ale te ipsam*». Юрба голодранців, які стали

моїми щирими друзями, навчила мене десятків зо два атлетичних штук, і тепер я щовечора подаю своїм зубам хліб, зароблений ними вдень у поті мого чола. А втім, *concedo*, згоджуюсь, що це вельми жалюгідне застосування моїх розумових здібностей і що людину створено не на те, аби все життя бити в тамбурин чи вганяти зуби в стільці. Але, преподобний метре, мало жити, треба ще й заробити на життя.

Дом Клод слухав мовчки. Несподівано його запалі очі набрали такого гострого й проникливого виразу, що Гренгуарові здалося, ніби цей погляд пронизав його до глибини душі.

— Все це дуже добре, метре П'єр, але як сталося, що ви опинились у товаристві циганської танцівниці?

— Боже мій! — відповів Гренгуар. — Та це ж моя дружина, а я її чоловік.

Похмурий погляд священика спалахнув.

— Невже ти зважився на це, нещасний? — нестямно закричав він, хапаючи Гренгуара за руку. — Невже бог настільки забув тебе, що ти зважився торкнутися такої дівчини?

— Клянусь спасінням моєї душі, монсеньйоре, — відповів Гренгуар, тремтячи всім тілом, — якщо саме це вас непокоїть, то присягаюсь, що я її ніколи не торкався.

— То що ж ти верзеш про чоловіка й жінку? — спитав священик.

Гренгуар поспішив якнайкоротше розповісти йому все те, що читачеві вже відомо: про свою пригоду в Дворі чудес і про своє вінчання з церемонією розбивання кухля. Ще й досі це вінчання не привело ні до чого, і циганка щоразу так само, як і першого вечора, не справджує його сподівань на шлюбну ніч.

— Шкода, звісно, — сказав Гренгуар, закінчуючи свою розповідь, — але причина цього в тому, що я мав нещастя одружитися в дівицею.

— Що ви хочете цим сказати? — спитав архідиякон, який, слухаючи розповідь Гренгуара, поступово заспокоювався.

— Це досить важко пояснити, — відповів поет. — Це якісь забобони. Моя дружина, розповідав мені один старий волоцюга, що його у нас звать князем Циганським, є знайдою, чи підкидьком, що, зрештою, те саме. Вона носить на шії амулет, який, запевняють, з часом допоможе їй знайти батьків, але він не матиме сили, коли дівчина

втратить свою невинність. От і складається так, що ми обоє лишаємось зовсім невинні.

— Виходить,— промовив дом Клод, лице якого поступово прояснювалось,— виходить, метре П'єр, ви гадаєте, що цієї істоти ще не торкався жоден чоловік?

— А що може зробити чоловік проти забобонів, дом Клод? Вона собі втовкмачила це в голову. По-моєму, оця чернеча цнотливість, що так ревно оберігається, величезна рідкість серед циганських дівчат, завжди таких доступних. Але вона має трьох опікунів: князя Циганського, який узяв її під свій захист, розраховуючи, мабуть, на те, що колись продасть її якомусь проклятому абатові; усе плем'я, яке шанує її, мов пречисту діву; і, нарешті, маленький кияджал, що його, незважаючи на заборону шановного прево, ця пустунка завжди носить при собі, і він зараз же з'являється у неї в руці, тільки-но спробуєш обняти її. О, це злюща оса, будьте певні!

Архідиякон засипав Гренгуара запитаннями.

Есмеральда, на думку Гренгуара, була безневинна й чарівна істота, красуня, якщо не зважати на властиву їй гримаску; ця наївна й пристрасна дівчина ще нічого не знає і всім захоплюється, вона ще й не уявляє, в чому різниця між жінкою і чоловіком; дитина природи, закохана в танець, шум, широкий простір; це просто дівчина-бджілка з невидимими крильцями на ногах, що живе наче у вихорі. Цією своєю властивістю вона завдячує мандрівному життю, яке постійно веде. Гренгуарові вдалося дізнатися, що ще змалку Есмеральда пройшла Іспанію й Каталонію аж до Сіцилії; він навіть гадав, що циганський табір, до якого вона валежала, возив її в Алжирське королівство, країну, що лежить в Ахайї, а та Ахайя з одного боку межує з маленькою Албанією та Грецією, а з другого — з Сіцилійським морем, шляхом до Константинополя. Цигани, як розповідав Гренгуар, є васалами Алжирського короля, бо він — володар усього племені білих маврів. Певним було тільки те, що до Франції Есмеральда прибула ще маленькою через Угорщину. З усіх цих країн вона привезла уривки дивовижних говірок, іноземні пісні й поняття, що роблять її мову такою строкатою, як і її напівпаризьке, напівафриканське вбрання. Зрештою, населення кварталів, до яких вона заходить, любить її за веселість, за привітність, за жвавість, за її танці та пісні. Есмеральда впевнена, що в усьому місті її ненавидять тільки двох, про яких вона частенько згадує, здрігаючись: веретниця

в Роландовій вежі — ота гидка затворниця, яка не знати за що затаїла злість проти всіх циганок і проклинає бідну танцівницю щоразу, коли вона проходить повз її віконце, та ще якийсь священник, котрий при зустрічі з нею лякає її своїм поглядом і словами.

Остання подробиця дуже схвилювала архідиякона, але Гренгуар не звернув на це уваги, бо двомісячний проміжок часу встиг стерти з пам'яті безжурного поета дивні подробиці того вечора, коли він уперше побачив циганку, і ту обставину, що при цій зустрічі був архідиякон. Проте маленька танцівниця нічого не боїться: вона ж бо не ворожить і тому їй нічого боятися звинувачень у чаклунстві, за яке так часто судять циганок. Крім того, Гренгуар, якщо й не чоловік її, то в усякому разі заміняє їй брата. Зрештою, філософ дуже терпляче ставиться до цієї форми платонічного подружнього життя. Що б там не було, у нього є пристановище і шматок хліба. Кожного ранку він, найчастіше разом з циганкою, іде із злодійського кварталу і допомагає їй на перехрестях щоденно збирати екю та дрібне срібло; кожного вечора повертається з нею до їхнього притулку, не боронить їй замикати на засув двері своєї комірчини і засинає сном праведника. Це існування, казав він, якщо вдуматися, дуже приємне і настроює на мрійливість. До того ж, щиро кажучи, філософ не дуже й певен, що до нестями кохає циганку. Він майже так само любить і її кізку. Це чарівна тварина, покірлива, розумна, тямуща — словом, учена кізка. У середні віки такі вчені тварини, що викликали захоплення і нерідко призводили до того, що їхні вчителі опинялись на вогнищі, були звичайнісіньким явищем. Однак чаклунство Есмеральдиної кізки із золотими ратичками зовсім невинне. Гренгуар пояснював ці фокуси архідияконові, який зацікавлено слухав усі подробиці. Здебільшого досить було так чи так покрутити тамбурином перед кізкою, щоб примусити її виконати бажаний фокус. Навчила її всього циганка, яка мала до цієї тонкої справи надзвичайний хист, їй вистачило двох місяців, щоб навчити кізку з окремих літер складати слово «Феб».

— Феб? — спитав священник. — Чому ж саме Феб?

— Не знаю, — відповів Гренгуар. — Може, вона гадає, що це слово має якусь магічну й таємну силу. Вона часто півголосом повторює його, коли їй здається, що вона сама.

— Ви певні, що це слово, а не ім'я? — спитав Клод, проникливо дивлячись на Гренгуара.

— Чиє ім'я? — спитав поет.

— Хто знає? — відповів священик.

— Моя думка така, месіре. Цигани до деякої міри вогнепоклонники і обожнюють сонце. От звідки й узялося слово «Феб».

— А мені це не видається настільки ясним, як вам, метре П'єр.

— По суті, мене це мало обходить. Нехай собі бурмоче на здоров'я свого «Феба» скільки їй заманеться. Очевидним є тільки те, що Джалі любить мене вже майже так само, як і її.

— Хто це Джалі?

— Кізка.

Архідиякон сперся підборіддям на руку й на мить замислився. Раптом він круто обернувся до Гренгуара.

— І ти мені клянешся, що не доторкався до неї?

— До кого? — спитав Гренгуар. — До кізки?

— Ні, до цієї жінки.

— До моєї жінки? Клянуся вам, що ні!

— А ти часто буваєш з нею на самоті?

— Кожного вечора, не менше години.

Дом Клод насунив брови.

— O! O! Solus cum sola non cogitabantur orare Pater noster¹.

— Клянуся душею, я міг би прочитати при ній і «Pater noster», і «Ave Maria», і «Credo in deum, patrem omnipotentem»², і вона звернула б на мене не більше уваги, ніж курка на церкву.

— Поклянись мені утробою твоєї матері, що ти й пальцем не торкнувся цього створіння, — з силою повторив архідиякон.

— Я готовий поклястися в цьому і головою мого батька, оскільки між ними є певний зв'язок. Але, шановний учителю, дозвольте й мені, в свою чергу, поставити вам одне запитання.

— Питай.

— А чого це, власне, вас так цікавить?

Бліде обличчя архідиякона спалахнуло, мов щоби молоді дівчини. Деякий час він мовчав, потім, явно збентежившись, відповів:

¹ Мужчина з жінкою на самоті не читатимуть «Отче наш» (латин.).

² «Отче наш», «Богородиця» «Вірую» (латин.) — початкові слова молитов.

— Слушайте, метре П'єр Гренгуар. Ви, як мені відомо, ще не занастили свої душі. Дбаючи про вас, я бажаю вам добра. А найменша близькість з цією диявольською циганкою віддасть вас у владу сатани. Ви ж знаєте, що плоть завжди занастає душу. Горе вам, якщо ви наблизитесь до цієї жінки! От і все.

— Я якось був спробував,— чухаючи за вухом, промовив Гренгуар,— це було в перший день, та й уколосся. — І ви зважилися на таке зухвальство, метре П'єр?

І обличчя священика знову спохмурніло.

— А то якось,— посміхаючись, вів далі поет,— я перед сном зазирнув у замкову щілину й побачив у самій сорочці найпрекраснішу з усіх жінок, під босими ніжками яких будь-коли скрипіло ліжко.

— Іди к чорту! — блиснувши на нього страшним поглядом, закричав священик, штовхнув здивованого Гренгуара в плече, а тоді, широко ступаючи, пішов геть і зник під найтемнішою з аркад Собору.

III. Дзвони

З дня покарання біля ганебного стовпа люди, які жили поблизу Собору, помітили, що дзвонарський запал Квазімодо наче охолов. Колись він дзвонив з будь-якої нагоди: нескінченний передзвін починався з першою молитвою і тривав аж до останньої вечірньої відправи,— то благовіст на обідню, то повнозвучні гами під час вінчання або хрестин пролітали по малих дзвіничках і перепліталися в повітрі, немов різнобарвний візерунок чарівних звуків. Старовинний храм, увесь тріпотливий і дзвінкий, був сповнений нестихаючою веселістю дзвонів. У ньому постійно відчувалася присутність якогось гомінкого й свавільного духу, що виспівував усіма цими мідними устами. Тепер той дух наче зник. Похмурий собор, здавалось, охоче мовчав; під час свят чи похорону чути було буденне, сухе й убоге дзвоніння, до того ж не довше, ніж того вимагав ритуал; з тієї подвійної церковної музики — органа всередині та дзвонів зовні — лишилися тільки звуки органа. Дзвіниці неначе втратили музиканта. Проте Квазімодо все ще був там. Що ж з ним сталося? Невже сором і розпач, пережиті біля ганебного стовпа, ще й досі ятрили його серце? Невже удари нагая ката ще й досі відбивалися луною в його душі, а смуток, викликаний цим знущанням,

погасив у ньому все, включаючи й пристрасть до дзвонів? Чи, може, у «Марії» з'явилася суперниця в серці Квазіmodo, і великий давін, разом із своїми чотирнадцятьма сестрами, мусив поступитися перед кимось іншим, милішим, кращим?

Сталося так, що року божого 1482 день благовіщення, 25 березня, припав на вівторок. У цей день повітря було таке прозоре й чисте, що Квазіmodo відчув, як його любов до дзвонів знову оживає. Він піднявся на північну вежу, поки паламар відчиняв навстіж соборну браму, яка тоді складалася з величезних стулок з твердого дерева, обтягнутих шкірою, оббитих по краях позолоченими цвяхами і обрамлених різьбленими прикрасами вельми майстерної роботи.

Увійшовши до горішньої частини дзвіниці, Квазіmodo якийсь час дивився на шість дзвонів, що висіли там, і сумно похитував головою, наче журився, що в його серці між ним і тими дзвонами стало щось чуже. Та коли він розгойдав їх, коли відчув, як під його рукою заколихалося все це гроно дзвонів, коли він побачив,— бо почути не міг,— як трепетливі октави, мов пташка, що пурхає з гілки на гілку, піднімаються і опускаються цими співучими східцями, коли демон музики, цей диявол, що потрясає іскристим жмутом стретто, трелей і арпеджіо, заволодів вещасним глухим, він знову став щасливий, забув про все, а полегкість, яку відчувало його серце, відбилася на його прояснілому обличчі.

Він ходив туди й сюди, плескав у долоні, бігав від мотузки до мотузки, голосом і рухами заохочував своїх шістьох співаків, як диригент підбадьорює вправних музикантів.

— Давай, Габріелло,— закликав він,— давай! Залий увесь майдан своїми звуками, сьогодні ж свято. Тібо, не лівуйся, ти відстаєш; швидше, невже ти заіржавів, ледацю? Отак! Жвавіше! Жвавіше! Щоб не було видно й явика. Оглуши всіх так, як мене. Отак, Тібо, браво! Гійоме! Гійоме! Ти ж найбільший, а Пак'є — найменший, проте Пак'є спритніший. Б'юсь об заклад, що ті, хто може чути, чують його краще, ніж тебе. Добре, добре, моя Габріелло! Дужче! Ще дужче! Агей! Що ви там обоє робите нагорі, горобці? Я не бачу, щоб ви хоч трохи дзвонили. А це що за мідні дзьоби? Вони ніби позіхають, а не співають. До роботи! Це ж благовіщення. У такий чудовий сонячний день

потрібен і чудовий передзвін. Бідолашний Гійом! Ти вже зовсім захекався, мій товстуне!

Квазімодо захоплено підбадьорював свої дзвони, а вони всі шестеро наввипередки підстрибували, трясучими лискучими крупами, наче галаслива упряжка іспанських мулів, яких погонич знай підганяє гострою палицею.

Раптом, кинувши погляд крізь широку шиферну луску, що на певній висоті перекриває проміжки між стрімкими стінами вежі, він побачив, як молода, химерно одягнена дівчина зупинилась на майдані і розстеляє на землі килимок, на який стрибнула кізка; навколо них уже зібралися глядачі. Це видовище одразу змінило напрям думок і охолодило музичний запал Квазімодо, як подув вітру охолоджує розтоплену смолу.

Він зупинився, повернувся спиною до дзвонів і присів за шиферним піддашком, не зводячи з танцівниці мрійливого, покірливого і ніжного погляду, що вже раз так вразив архідіякона.

Забуті дзвони замовкли, на превелике розчарування любителів церковного передзвону, котрі досі уважно слухали його з мосту Міняйл, а тепер розійшлися спантеличені, як ото буває з собакою, коли йому показали кістку, а дали камінь.

IV. 'ANAGKH

Трапилось так, що одного чудового ранку того самого місяця березня, здається, в суботу двадцять дев'ятого, в день святого Євстафія, наш юний друг, школяр Жеан Фролло Вітряк, одягаючись, помітив, що в кишені його штанив, де лежав гаманець, зовсім не чути металічного звуку.

— Бідний гаманець! — промовив Жеан, витягаючи його з кишені. — Невже в тобі не залишилося жодного су? Як же тебе жорстоко випатрали кості, пиво й Венера! Ти зовсім порожній, зморщений і сплющений! Ти тепер наче грудь якоїсь відьми! Я питаю вас, пане Ціцерон і пане Сенека, чиї занедбані твори розкидані тут по підлозі, яка мені користь від того, коли я краще за начальника монетного двору чи єврея з мосту Міняйл знаю, що один золотий еку з короною важить тридцять п'ять унцій по двадцять п'ять су і вісім паризьких деньє кожна, а еку з півмісяцем — тридцять шість унцій по двадцять шість су і шість турсь-

ких день, — яка мені від того користь, коли в моїй кишені нема навіть мізерного лара, щоб ризикнути поставити на подвійну шістку, граючи в кості! Ох! Консуле Ціцерон! З цієї біди не виплутатись самими просторікуваннями та всякими «quemadmodum» і «verum enim vero!»¹

У сумному настрої юнак почав одягатися. Коли зашнурував черевики, в голові у нього майнула думка. Спочатку він відігнав її, але вона повернулася знову, і він надів свій жилет навиворіт, що було явною ознакою запеклої внутрішньої боротьби. Нарешті він сердито жбурнув шапку на підлогу й вигукнув:

— Тим гірше! Хай буде, що буде. Піду до брата! Буде мені проповідь, але буде й екю.

Хутенько натягнувши підбитий хутром каптан, він підняв з підлоги шапку і вийшов, як людина, що зважилася на все.

Спустився вулицею Звідного мосту до Сіте. Коли проходив повз вулицю Мисливського ріжка, чарівний запах м'яса, що завжди смажилося там на рожнах, залоскотав йому ніздрі, і він кинув сповнений любові погляд на величезну крамницю з різним їством, самий вигляд якої одного дня викликав у францісканського монаха Калатаджіронне такий патетичний вигук: «Veramente, questo rotisserie sono cosa stupenda!»² Але Жеан не мав за що поспідати і тому, важко зітхнувши, увійшов під браму малого Шатле, під цей велетенський здвоєний трилисник з масивних веж, який охороняв вхід до Сіте.

Він не затримався навіть для того, щоб за встановленим звичаєм, проходячи мимо, пожбурити камінюкою в жалюгідну статую Періне Леклерка, який за Карла VI здав Париж англійцям і скульптурне зображення якого спокутувало цей злочин аж три століття, стоячи з обліпленим грязюкою, побитим обличчям на розі вулиць звідного мосту та Бюсі, наче біля якогось вічного ганебного стовпа.

Пройшовши Малим мостом, перетнувши Нову Сент-Жеве'євську вулицю, Жеан Вігряк опинився перед Собором богоматері. Тут нерішучість знову охопила його, і кілька хвилин він ходив навколо статуї «Захмелілого пана», тужливо повторюючи: «Проповідь безсумнівна, екю — сумнівний!».

Він зупинив паламаря, який виходив із Собору.

¹ «Яким чином» і «проте, однак» (латин.).

² «Воістину ці харчевні — щось надзвичайне!» (Іт.)

— Де зараз преподобний архідиякон Жозаський?

— Здається, у своїй келії на вежі,— відповів паламар,— і я не раджу вам його турбувати, хіба що ви прийшли від імені папи або короля.

Жеан заплескав у долоні.

— Хай йому чорт! Ось чудова нагода побачити це славнозвісне чаклунське сховище!

Ця думка поклала край його ваганням, і він рішучою ходою ввійшов у невеличкі чорні двері й став підніматися крученими сходами святого Жіля на верхні яруси вежі.

«Клянуся пречистою дівою,— казав він сам до себе, йдучи нагору,— це повинна бути найцікавіша річ, ота келія, що її мій преподобний брат приховує так ретельно, як свою наготу. Кажуть, він там розпалює якісь пекельні печі й варить на великому вогні філософський камінь. До біса! Для мене цей філософський камінь — усе одно, що просто каменюка, й мені краще було б знайти на вогнищі архідиякона яечню з салом, аніж найбільший у світі філософський камінь!»

Вийшовши на галерею з колонами, він перевів дух, клеючи нескінченні сходи і накликаючи на них мільйони возів з чортами. Потім знову почав підніматися, пройшовши крізь вузькі двері північної вежі, тепер зачинені для відвідувачів. За кілька хвилин, минувши сходову клітку дзвіниці, він помітив невеличку площадку, збудовану в боковому заглибленні, а під склепінням — низенькі стрічасті двері. Промінь світла, що падав на двері крізь отвір, пробитий у круглій стіні вежі, дав йому змогу розгледіти величезний замок і залізне окуття. Той, кому сьогодні було б цікаво оглянути ці двері, впізнав би їх по напису, видряпаному білими літерами на чорному мурі: «Кохаю Коралію. 1829. Підписав Ежен». «Підписав» уміщено в самому тексті.

— Ху-у! — відітхнув школяр.— Це, напевне, тут.

Ключ стирчав у замку. Двері були якраз проти Жеана, він легенько штовхнув їх і просунув голову.

Читачеві, безсумнівно, доводилося бачити чудові твори Рембрандта, цього Шекспіра живопису. Серед безлічі прегарних гравюр у нього є один особливий офорт, який, пропускають, зображає доктора Фауста і на який не можна дивитися без хвилювання. Перед вами похмура келія; посередині стоїть стіл, захаращений всілякими дивовижними предметами, серед яких — людські черепа, глобуси, реторти, циркулі, пергаменти, списані ієрогліфами. Учений

сидять за столом у широкій мантиї і в насунутому аж на брови хутрянному капелюсі. Його видно тільки до половини. Він трохи підвівся із свого величезного крісла; стиснутими кулаками опирається на стіл і з цікавістю та жахом вдивляється у велике сяюче коло з магічних літер, що блищить на задній стіні, наче сонячний спектр у темній кімнаті. Здається, що це кабалістичне сонце тремтить перед очима й сповнює похмуру келію своїм тасмничим промінням. Моторошно й прекрасно!

Щось дуже подібне до келії Фауста виникло перед очима Жеана, коли він наважився просунути голову в напівпрочинені двері. Це теж була похмура, погано освітлена келія. Тут теж стояли велике крісло й великий стіл, такі самі циркулі та реторти, скелети тварин, що звисали зі стелі, — на підлозі глобус, на манускриптах, вкритих літерами і геометричними фігурами, — людські та кінські черени упереміш зі слоїками, в яких мерехтіли пластівці золота, купами лежали один на одному грубезні розкриті фоліанти, накидані без усякого жалю до ламких країв їхніх пергаментних сторінок, — словом, тут був зібраний увесь мотлох науки, і скрізь, на всьому цьому безладному звалищі, — порох і павутиння. Але не було тут ні кола сяючих літер, ні вченого, який в екстазі споглядав полум'яне видіння, наче осел, що дивиться на сонце.

А втім, келія не була безлюдна, у кріслі, схилившись над столом, сидів якийсь чоловік. Жеан, до якого цей чоловік був обернений спиною, міг бачити тільки його плечі й потилицю; проте школяр одразу ж пізнав цю лису голову, яку природа наділила вічною тонзурою, немов для того, щоб цим зовнішнім символом позначити неминучість духовного покликання Клода.

Отже, Жеан упізнав свого брата; двері відчинилися так тихо, що не попередили архідиякона про прихід гостя. Цікавий школяр скористався з цього, щоб за кілька хвилин, не поспішаючи, оглянути келію. Широкий камін, якого він одразу не помітив, був ліворуч від крісла під даховим віконцем. Промінь денного світла, що проникав крізь цей отвір, провізував кругле павутиння, яке чітко вимальовувалося своєю витонченою розеткою в стрілчастій арці віконця і в центрі якого сидів верухомо, наче маточина цього мереживного колеса, павук-архітектор. На каміні були безладно понаставлені всілякі горщики, глиняні пляшечки, скляні реторти, колби з вугіллям. Жеан скрушно відзначив, що сковорідки серед них не було.

«Теж мені кухня!» — подумав він.

До того ж камін був без вогню, і здавалося, що тут його вже давно не топили. Скляна маска, — Жеан помітив її серед алхімічного приладдя, — очевидно, мала захищати обличчя архідиякона тоді, коли він виготовляв якусь небезпечну речовину; вона лежала в кутку, вкрита порохом, забута. Поряд був не менш запорошений ковальський міх, на верхньому боці якого виднівся інкрустований міддю напис: *spira, spira*¹.

За звичаєм герметиків, стіни були вкриті всілякими іншими написами; одні зроблено чорнилом, інші — металевим вістрям. Суміш готичних, єврейських, грецьких і римських написів. Вони безладно перекривали, зтирали один одного, перепліталися, мов галуззя чагарника, мов списи під час сутички. Бо й справді то було якесь досить запутане зіткнення всіляких філософій, всіляких прагнень, всіляких людських знань. То тут, то там, красуючись, наче прапор серед лісу списів, вирізнявся якийсь напис. Це були переважно короткі грецькі чи римські вислови, що їх так влучно вміли формулювати в середні віки: *Unde? inde? — Homo homini monstrum. — Astra, castra, nomen, pomen. — Méra βιολίον, μέρα жакон. — Sapere aude. — Fiat ubi vult*² тощо. Інколи траплялося позбавлене всякого видимого змісту слово *Αναγχοφαρία*³, що, можливо, містило в собі якийсь сумний натяк на монастирський режим; інколи якесь звичайне правило церковної поведінки, викладене гексаметром: *Caelestem dominum, terrestrem dicito dominum*⁴. Були там і уривки давньоєврейських тайнописних грамот, з яких Жеан, що не знав до пуття навіть грецької мови, нічогосінько не зрозумів; а по всьому цьому розкидані зірки, постаті людей і тварин та трикутники, що перетинаються. Все це робило стіну келії схожою на аркуш паперу, який покреслила мавпа вмоченим у чорнило пером.

Загалом келія справляла враження занехаяності й запустіння, а занедбаність приладів свідчила про те, що вже тривалий час господаря в його праці відвертає якась інша турбота.

¹ Дихай, сподівайся (латин.).

² Звідки? Звідти? (Латин.) — Людина людині звір (латин.) — Зірка, табір, ім'я, божество (латин.) — Велика книга, велике зло (гр.) — Дерзай знати (латин.) — Віс, де хоче (латин.).

³ Піст (гр.).

⁴ Небесне називай божим, земне — погибеллю (латин.).

Тим часом цей господар, що схилився над великим манускриптом, прикрашеним дивовижними малюнками, здавалося, терзався якоюсь думкою, що раз у раз приплутувалася до його розмірковувань. Так принаймні подумав Жеан, почувши, як брат, немов марячи, час від часу вигукував сам до себе:

— Так і Ману це каже, і Зороастр так учив! Сонце народжується з вогню, місяць — із сонця; вогонь — душа всесвіту; його первісні атоми розливаються і невпинно течуть по світу нескінченними потоками! У точках, де на небі ці потоки перетинаються, виникає світло; у точках свого перетину на землі вони утворюють золото... Золото й світло — тотожні! Вони є вогнем у певному стані... Між ними та сама різниця, що й між видимим і відчутним, між рідким і твердим станом якоїсь речовини, між водяною парою і льодом — і нічого більше... Це не химери... Це загальний закон природи... Але що зробити, щоб пристосувати для науки таємницю цього загального закону? Подумати тільки! Це світло, що заливає мою руку, — золото! Йдеться тільки про те, щоб ці самі атоми, розріджені за одним законом, сконденсувалися за іншим законом... Як це зробити? Були такі, що надумали закопати в землю сонячний промінь. Аверроес... Так, це Аверроес закопав один з цих променів під першою зліва колоною в святилищі корана, у великій Кордовській мечеті; але розрити цей тайник, щоб побачити, чи вдалася спроба, можна тільки через вісім тисяч років.

— Хай йому чорт! — промовив до себе Жеан. — Довгенько ж доведеться чекати на еку.

— ...Інші вважали, — вів далі архідиякон задумливо, — що для цього краще використати промінь Сіріуса. Але добути цей промінь у чистому вигляді дуже трудно, бо є інші зірки, які зливають з ним свої промені. Фламель певен, що простіше робити спроби із земним вогнем... Фламель! Пророче ім'я — Флаша¹. Так, вогонь! От і все. Алмаз міститься у вугіллі, золото у вогні. Тільки як його звідти добути?.. Маджістрі твердять, ніби є жіночі імена, такі чарівні й ніжні, що досить вимовити їх під час дослідів... Прочитаймо, що про це каже Ману: «Де жінки перебувають у пошані, там і боги радіють; де ж вони у зневазі — там марно волати до бога. Жіночі уста завжди чисті; це текуча вода, це промінь сонця. Ім'я жінки повинно бу-

¹ Полум'я (латин.).

ти малим, ніжним, поетичним; воно повинно закінчуватися на довгі голосні й бути подібним до слів благословення... Що ж, цей мудрець мав слухність, справді — Марія, Софія, Есмераль... Прокляття! Знову ця думка!

І архідиякон спересердя закрив книгу. Провів рукою по чолю, немов хотів прогнати якусь настирливу думку; потім узяв зі столу цвях і невеличкий молоток, ручка якого була розмальована дивними кабалістичними знаками.

— З якого часу, — промовив він, гірко посміхаючись, — я зазнаю невдачі у всіх своїх дослідах! Набридлива думка опанувала мене й сушить мій мозок, мов язик полум'я. Я не зміг навіть відкрити тасмницю Кассіодорової лампи, що горіла без гноту й оливи, а тим часом це така проста річ!

— Чи бач! — промимрив Жеан.

— ...Отже, — не вгавав священик, — виходить, що досить однієї думки, аби зробити мужчину слабким і нерозсудливим. Ох, як би сміялася з мене Клод Пернель, жінка, яка не змогла ні на хвилину перешкодити Ніколі Фламелью продовжувати велике діло! Справді-бо! Я тримаю в руках чародійний молоток Захієля! Щоразу, коли страшний рабин у глибині своєї келії бив цим молотком по цьому цвяху, той з його ворогів, якого він засудив, хоча б і перебував за дві тисячі льє, заглиблювався на лікоть у землю, і згодом вона поглинала його. Сам король Франції за те, що одного вечора необачно постукав у двері цього чарівника, по коліна загруз у паризькому бруку. Це сталося менше ніж триста років тому... І що ж! Тепер цей молоток у мене, але в моїх руках він не грізніший від молотка коваля. А річ тільки в тому, щоб відшукати те чарівне слово, що його вимовляє Зехіель, ударяючи по цвяху.

— Ну, спробуймо, — жваво промовив архідиякон. — Якщо мені пощастить, я побачу, як блакитна іскра відскочить від головки цвяха. Емен-хетан! Емен-хетан!.. Ні, не те! Сіжеані! Сіжеані!.. Нехай цей цвях відкриє могилу кожному, хто носить ім'я Феб!.. Прокляття! Знову, завжди, вічно та сама думка!

І він гнівно кинув молоток. І потім так глибоко сів у крісло, що висока спинка повністю сховала його від очей Жеана. Кілька хвилин Жеан бачив лише кулак архідиякона, судорожно стиснутий на якійсь князі. Раптом дом Клод підвівся, схопив циркуль і мовчки накреслив на стіні великими літерами слово:

— Мій брат з глузду з'їхав, — пробурмотів Жеан. — Було б значно простіше написати *Fatum*¹; не всі ж мусять знати грецьку мову!

Архідиякон знову сів у крісло, схилившись чолом на руки, мов хворий, що відчуває в голові важкість і жар.

Школяр з подивом стежив за братом. Він, Жеан, хто давав таку широку волю своєму серцю, хто визнавав тільки один закон — мудрий закон природи, хто дозволяв своїм пристрастям вільно розвиватися і завжди до дна висушував море сильних почуттів, щодня гуляючи, скільки душа забажає, — він не знав, не уявляв, якою люттю грає, кипить це море людських пристрастей, коли їм нема куди вилитись, як вони підносяться, зростають, виступаючи з берегів, як вони розмивають серце, як вибухають внутрішніми риданнями і здавленими судорогами, аж поки зруйнують греблю і вирвуться зі свого ложа. Сувора й крижана оболонка Клода Фролло, ця холодна личина неприступної й недосяжної доброчесності завжди вводила Жеана в оману. Веселий школяр ніколи не замислювався над тим, скільки кипучої, бурхливої лави криється під снігом Етни.

Невідомо, чи здогадався він у ту мить про все це; але в усякому разі при всій своїй легковажності школяр зрозумів, що побачив те, чого йому не слід було бачити; він побачив душу свого старшого брата в одному з її найпотамніших проявів, і не треба, щоб Клод про це дізнався. Помітивши, що архідиякон знову поринув у важкі роздуми, він тихесенько відійшов назад і зачовгав перед дверима ногами, як людина, котра щойно прийшла і попереджає про свій прихід.

— Увійдіть! — крикнув з келії архідиякон. — Я чекаю на вас! Я навмисне залишив ключ у дверях. Увійдіть, метре Жак.

Школяр сміливо увійшов. Архідиякон, для якого в такому місці цей прихід був небажаний, здригнувся.

— Як, це ви, Жеане?

— У кожному разі, хтось на «Ж», — зухвало відповів рум'яний школяр.

Обличчя дом Клода знову набрало свого звичайного суворого виразу.

— Чого ви сюди заявилися?

¹ *Fatum*, доля (латин.).

— Брате мій,— відповів школяр, мнучи в руках шапку і силкуючись надати своєму обличчю зляканого, скромного й невинного виразу,— я прийшов просити вас...

— Чого?

— Трохи моральної допомоги, якої я дуже потребую.— Жеан не наважувався голосно додати: «І трохи грошей, яких я ще більше потребую». Ця, остання частина речення, залишилась невисловленою.

— Добродію,— промовив архідиякон холодним тоном,— я дуже невдоволений вами.

— Жаль! — зітхнув Жеан.

Дом Клод повернув своє крісло й пильно подивився на Жеана.

— Я дуже радий вас бачити.

Вступ був лиховісний. Жеан приготувався до суворой прочуханки.

— Жеане, мені щодня доводиться вислуховувати скарги на вас. Що це була за бійка, в якій ви палицею побили молодого віконта Альбера де Рамоншан?

— Ох! — сказав Жеан.— Подумасш! Жалюгідний паж, який розважався тим, що обляцував школярів грязюкою, пускаючи свого коня по калюжах.

— А хто такий Майє Фаржелъ, якому ви подерли одяг? — запитав Клод.— У скарзі написано: «Tunicam descriaverunt»¹.

— Куди там! Якийсь поганенький плащ одного із школярів Монтегю!

— У скарзі сказано tunicam, а не sarpettam². Ви розумієте латинь?

Жеан не відповів.

— Так-так,— провадив далі священик, похитуючи головою,— от яка тепер наука. Латину ледве розуміють, сирійської зовсім не знають, а грецька у такій зневазі, що найученіші люди, не читаючи, пропускають грецькі слова й кажуть: Graecum est, non legitur³. І їх не мають за невігласів.

Школяр рішуче звів очі.

— Шановний брате, хочете, я перекладу вам на чисту французьку мову оте грецьке слово, що написано на стіні?

— Яке слово?

— 'ΑΝΑΓΚΗ.

¹ «Розірвали одяг» (середньовічна латинь).

² Сорочку, а не плащ (латин.).

³ Це по-грецьки, цього не прочитати (латин.).

На щоках архідиякона проступив легкий рум'янець,— так клуб диму сповіщає про приховане двигіння в надрах вулкана. Але школяр майже не звернув на це уваги.

— Гаразд, Жеане,— насилу промимрив старший брат,— що ж означає це слово?

— Доля.

Рум'янець зник з обличчя Клода, а школяр безжурно проказав:

— А оте слово, що під ним написано тією самою рукою, Аваджма — означає «скверна». Як бачите, ми таки дещо тямимо по-грецьки.

Архідиякон сидів мовчки. Ця лекція з грецької мови навіяла на нього задуму.

Молодий Жеан, якому була властива хитра проникливість розпеченої дитини, визнав цю хвилину слушною для того, щоб ризикнути звернутись із своїм проханням. Він улесливо почав:

— Любий брате, невже ви так ненавидите мене, так гніваєтесь через кілька нещасних ляпасів і штурханів, що дісталися у чесній бійці якимсь там хлончиськам, *quibusdam marmosetis*? Бачите, любий брате Клод, ми знаємо й латину.

Але вся ця лицемірна ніжність не мала свого звичайного успіху. Цербер не зловився на медяника. Чоло архідиякона анітрохи не посвітлішало.

— До чого ви ведете? — сухо спитав він.

— Ну добре, скажу прямо! — сміливо відповів Жеан. — Мені потрібні гроші.

При цьому зухвалому визнанні обличчя архідиякона набрало повчально-батьківського виразу.

— Вам відомо, Жеане, що наш маєток Тіршап дає щонайбільше тридцять дев'ять ліврів, одинадцять су і шість паризьких деньє, включаючи й орендну плату, і прибуток від двадцяти одного будинку.

Щоправда, це в півтора рази більше, ніж він давав за часів господарювання братів Пакле, але все одно небагато.

— Мені потрібні гроші, — твердо повторив Жеан.

— Вам відомо, що церковний суд вирішив передати наші будинки у повну ленну підлеглисть єпископатові, і ми можемо поновити свої права, лише сплативши вельмищановному єпископові дві срібних позолочених марки по шість паризьких ліврів. А цих грошей я ще не зібрав. Вам це відомо?

— Мені відомо тільки те, що мені потрібні гроші,— промовив Жеан утретє.

— А навіщо?

Це питання засвітило іскру надії в очах Жеана. Обличчя його знову набрало свого солодкого виразу.

— Послухайте, любий брате Клод. Я не звернувся б до вас, якби в мене були погані наміри. Я не збираюся на ваші гроші сидіти в тавернах і гуляти по паризьких вулицях, одягнений у золоту парчу, в супроводі свого лакея, ситтео laquasio¹. Ні, брате мій, я прошу грошей на добре діло.

— А на яке це добре діло? — спитав трохи здивований Клод.

— Двоє моїх друзів хотіли б купити посаг для дитини однієї бідної вдови з громади Одрі. Це акт милосердя. На це потрібні три флорини, і я б хотів внести свою частку.

— Як звуть ваших друзів?

— П'єр Горлоріз та Батіст Птахогриз.

— Гм! — пробурмотів архідиякон.— Ці імена так само пасують до доброго діла, як гармата до вітара.

Безперечно, Жеан дуже невдало підібрав імена своїх друзів, але схаменувся занадто пізно.

— А до того ж,— вів далі проникливий Клод,— що це за посаг, який має коштувати три флорини та ще й для дитини благочестивої вдови? Відколи це вдови з цієї громади мають цемовлять?

Жеан удруге спробував пробити кригу.

— Ну, хай уже так, мені потрібні гроші, щоб піти сьогодні ввечері до Ізабо-ла-Тьеррі у Валь-д'Амур.

— Мерзенний розпуснику! — вигукнув священик.

— Агаґґа, — підтвердив Жеан.

Це слово, запозичене, можливо, не без лукавства, зі стіни келії, справило на священика дивне враження: він закусив губу й почервонів од гніву.

— Ідіть,— сказав він нарешті Жеанові,— я чекаю на одну людину.

Школяр зробив останню спробу:

— Брате Клод, дайте мені хоч скільки-небудь, я не маю за що пообідати.

— А на чому ви спинилися в декреталіях Граціана?

— Я загубив свої зошити.

— Що ви вивчаєте в латинської літератури?

¹ З своїм лакеєм (середньовічна латинь).

— У мене вкрали мій примірник Горація.

— А як з Арістотелем?

— Отакої! А хто, брате, з отців церкви твердив, що єреси всіх часів знаходили притулок у нетрях Арістотелевої метафізики? Нікчемний Арістотель! Я не хочу, щоб його метафізика похитнула мою віру.

— Юначе,— мовив архідиякон,— під час останнього в'їзду короля в місто в одного з придворних, Філіппа де Комін, на попони коня було вишито девіз: «Qui non laborat non manducet»¹. Подумайте над цим!

Опустивши очі й приклавши палець до вуха, школяр сердито хвилинку помовчав і раптом з проворством трясозузки обернувся до Клода:

— Отже, милий брате, ви відмовляєте мені навіть в одному жалюгідному су, на яке я міг би купити шматок хліба у пекаря?

— Qui non laborat non manducet.

При цій відповіді неблаганного архідиякона Жеан задулив обличчя руками, немов ридаюча жінка, і голосом, сповненим відчаю, вигукнув:

— Ототототото!

— Що це означає, добродію? — спитав Клод, здивований такою вихваткою.

— Прошу, я вам скажу,— відповів школяр, підвівши на нього зухвалі очі, які він щойно натер кулаками, щоб вони здавалися заплаканими.— Це по-грецьки, це анапест Есхіла, який чудово відтворює відчай.

І при цих словах він зайшовся таким шаленим і розквітлим реготом, що примусив усміхнутися й архідиякона. Клод відчув свою провинку: навіщо він так розпестив цю дитину?

— О, добрий брате Клод,— знову промимрив Жеан, підбадьорений цією усмішкою.— Погляньте на мої діряві черевики. Черевик, який просить каші, свідчить про трагічне становище героя, яскравіше, ніж грецькі котурни.

До архідиякона швидко повернулась його звичайна суворість.

— Я пришлю вам нові черевики, але грошей не дам,— сказав він.

— Ну хоча б одну жалюгідну монетку,— благав Жеан.— Я вивчу напам'ять Граціана, я віритиму в бога, стану справжнім Піфагором щодо вченості та доброчесності.

¹ «Хто не працює, хай не їсть» (латин.).

Але, благаю, хоча б одну монетку! Невже ви хочете, щоб паща голоду, яка розверзлася переді мною, чорніша, смердючіша й глибша, ніж пекло, ніж чернечий ніс, поглинула мене?

Клод, насупившись, похитав головою:

— *Qui non laborat...*

Жеан не дав йому скінчити.

— Ах, так! — вигукнув він. — Тоді до біса все! Хай живуть веселоці! Я засяду в шинку, битимусь, троцтитиму посуд, ходитиму до дівчат!

Він кинув шапчиною об стіну і заклацав пальцями, немов кастаньетами.

Архідияков похмуро глянув на нього:

— Жеане, ви не маєте серця.

— В такому разі мені, якщо вірити Епікурові, бракує чогось невідомого, зробленого з чогось такого, що не має назви.

— Жеане, вам слід серйозно подумати про те, щоб виправитись.

— Ото дурниці! — вигукнув школяр, переводячи погляд з брата на реторти на вогнищі. — Тут усе порожнє — і думки, й пляшки!

— Жеане, ви котитесь по дуже похилій площині. Чи знаєте ви, куди йдете?

— У шинок, — відповів Жеан.

— Шинок веде до ганебного стовпа.

— Це такий самий ліхтарний стовп, як і всякий інший, і, можливо, саме з його допомогою Діоген і знайшов би людину, яку шукав.

— Ганебний стовп веде до шибениці!

— Шибениця — коромисло терезів, до одного кінця якого підвішено людину, а до другого — земну кулю! Навіть приємно бути такою людиною.

— Шибениця веде в пекло!

— Це велике вогнище, та й годі.

— Жеане, Жеане, вас жде сумний кінець.

— Зате початок був добрий!

У цей час на сходах почувалася чиясь хода.

— Тихше, — промовив архідияков, притуливши палець до уст. — Ось і метр Жак. Послухайте, Жеане, — додав він стиха, — стережіться коли-небудь промовити хоч одне слівце про те, що ви тут побачите й почуєте. Сховайтесь під камін — і ні звуку.

Школяр заліз під камін; там у нього сяйнула чудова думка.

— До речі, брате Клод, за мовчанку флорин!

— Добре! Обіцяю!

— Давайте зараз!

— На! Бери! — гнівно сказав архідиякон, кидаючи йому гаманець.

Жеан забився глибше під камін, і двері розчинилися.

V. Двоє чоловіків у чорному

До келії ввійшов чоловік у чорній мантиї, з похмурим обличчям. Перше, що впало в око нашому приятелю Жеану (він, як ви, напевно, догадалися, влаштувавсь у своєму закутку так, щоб мати можливість досхочу дивитися й слухати) — надзвичайна похмурість одягу і обличчя прибульця. А втім, по його обличчю розливалась якась улесливість, та це була улесливість kota або судді — нудотна улесливість. Він мав близько шістдесяти років, був геть сивий, зморшкуватий, з одвислою спідньою губою та великими руками, мружив очі під білими бровами. Побачивши, що гість не являє собою нічого особливого, тобто що це всього лиш лікар або судовий чиновник і що ніс у нього розміщений дуже високо над ротом (ознака глупоти), Жеан відсунувся в свій закуток, у відчаї, що йому доведеться просидіти хтозна-скільки в такій незручній позі й у такому неприємному товаристві.

Тим часом архідиякон навіть не встав назустріч незнайомцеві. Він жестом запросив його сісти на лаву біля дверей і, по кількох хвилинах мовчанки, яка, здавалося, завершувала попередні розмірковування, звернувся до прибулого в дещо поблажливому тоні:

— Добридень, метре Жак.

— Вітаю, метре, — відповів чоловік у чорному.

У тому, як один вимовив це «метре Жак», а другий — лише «метре», — відчувалася така ж різниця, яка існує між «монсенйором» і «мсьє», між «domine» і «domne». Це, безперечно, була зустріч учителя з учнем.

— Ну, що? — спитав архідиякон по новій паузі, якої метр Жак не наслідювався порушити. — Маєте успіхи?

— На жаль, мій метре! — відповів той, сумно усміхаючись, — я все ще роздмухую вогонь. Попелу — аж надто, а золота — ні крихти.

Дом Клод зробив нетерплячий жест.

— Я питаю вас не про те, метре Жак Шармолю, а про хід процесу вашого чаклуна. Здається, Марк Сенен, ви казали? Чи не так? Скарбник рахункової палати? Чи зізнається він у чаклунстві? Допит дав наслідки?

— На жаль, ні! — відповів метр Жак усе з тією ж сумною усмішкою. — Ми позбавлені цієї втіхи. Ця людина — камінь. Доведеться зварити його живцем на Свинячому ринку раніше, ніж він щось скаже. А проте ми нічим не гребували, щоб добитися правди. Він уже весь розтрощений, ми застосовували всі засоби святого Жана, як каже старий жартівник Плавт:

— *Advorsum stimulos, laminas, crucesque, compedesque, Nervos, catenas, carceres, pumellas, pedicas, boias*¹. Нічого не допомагає. Це жахлива людина. Все марно.

— Ви нічого нового не знайшли в його домі?

— Аякже, — сказав метр Жак, длубаючись у своїй сумці. — Ось цей пергамент. На ньому написано слова, яких ми не розуміємо. А пан прокурор у кримінальних справах Філіпп Лельє, між іншим, трохи знає старосврейську мову, якої він навчився під час процесу євреїв в вулиці Кантерстен у Брюсселі.

Кажучи це, метр Жак розгорнув пергамент.

— Дайте-но, — сказав архідиякон і, поглянувши на нього, вигукнув: — Чистісінька магія, метре Жак! — Еменхетав! Це крик перевертнів, коли вони алітаються на шабаш. *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso*². Це заклинання знову ввергає диявола в пекло. Нах, рах, шах³ — це стосується медицини: заклинання проти укусу скаженого собаки. Метре Жак! Ви — королівський прокурор духовного суду! Цей пергамент жахливий!

— Ми знову піддамо тортурам цю людину. А ось іще, — додав метр Жак, порпаючись у своїй сумці, — що ми знайшли в Марка Сенена.

Це була посудина, подібна до тих, які захаращували камін дом Клода.

— А! — промовив архідиякон. — Це алхімічний тигель.

— Признаюся, — сказав метр Жак із своєю боязкою, вимушеною усмішкою, — що я випробував його на своєму

¹ Проти (нього): гаки, розпечене залізо, дуба, кайдани, нагаї, ланцюги, в'язниці, ножні колодки та рабський опшийник (латин.).

² Через себе, і з собою, і в собі (латин.).

³ Безглуздий набір слів.

вогнищі, але добився не більшого успіху, ніж від власного тигля.

Архідияков взявся розглядати посудину.

— Що це він вигравіював на своєму тиглі? Och! Och!— слово, що виганяє бліх! Марк Сенен — неук. Я певен, що в цьому тиглі золота не здобудете. Він придатний лише на те, щоб улітку ви поставили його в своїй спальні, не більше!

— Оскільки ми заговорили про помилки,—промовив королівський прокурор,— то скажу вам, що перш ніж піднятися до вас, я розглядав нижній портал. Чи впевнені ви, ваша превелебність, у тому, що на ньому з боку Божого притулку зображено початок робіт з фізики і що серед семи голих постатей, біля ніг божої матері, та, що з крилами на п'ятах,— це Меркурій?

— Так,— відповів священник,— про це пише Огюстен Ніфо, італійський учений, а він знався з бородатим демоном, що навчив його всього. Проте ми зараз зійдемо вниз, і я все поясню вам на місці.

— Дякую вам, метре,— сказав Шармлю, вклоняючись до землі.— До речі, мало не забув! Коли ви бажаєте, щоб я дав розпорядження арештувати малу чаклунку?

— Яку чаклунку?

— А ту циганку, що, як вам добре відомо, день у день приходять танцювати на паперть Собору, незважаючи на заборону духовного суду. У неї є одержима коза з рогами диявола, яка читає, пише, знає математику, мов Пікатрікс, і якої цілком досить, щоб через неї перевішати все циганське плем'я. Звинувачення вже готове. Процес скоро відбудеться, побачите самі! Гарненьке створіння, їй-богу, ця танцюристка! Чарівні чорні очі! Наче два єгипетські карбункули. Коли ж почнемо?

Архідияков страшно зблід.

— Я вам скажу,— пробурмотів він ледь чути. Потім додав не вельми розбірливо: — Поки що продовжуйте з Марком Сененом.

— Будьте спокійні! — сказав, посміхаючись, Шармлю,— я накажу знову прив'язати його до шкіряного ложа, тільки-но повернуся додому. Проте це диявол, а не людина. Він заморив навіть самого П'єра Тортерю, у якого руки міцніші за мої. Як каже цей добряга Плавт: «*Nudus vincetus, centum pondo, es quando pendes per pedes*»¹. Дони-

¹ «Голий, зв'язаний, ти важиш сто фунтів, коли тебе повішено за ноги» (латин.).

таємо його на дибі! Це те, що в нас є найкращого. Він про-
йде й через це.

Дом Клод, здавалося, поринув у похмуре розміркову-
вання. Потім обернувся до Шармолю:

— Метре П'єра... я хотів сказати, метре Жак, займіться
Марком Сененом!

— Так-так, дом Клоде. Нещасна людина! Він зазнає
мук Мюммоля. Але що за дика думка літати на шабаш!
І це у скарбника рахункової палати, який, здавалося б,
мусив знати Карла Великого: «*Struga vel masca*»¹. Що ж
до малої Смеральди, як вони її звать, то я чекатиму ва-
ших розпоряджень. Ах, ще одне! Коли ми будемо прохо-
дити під порталом, поясніть мені також, що означає са-
дівник, зображений при вході до Собору. Може, це і є Сі-
вач? Гей, метре, про що ви так задумалися?

Дом Клод, поринувши в думки, не слухав його. Шармо-
лю, простеживши за його поглядом, побачив, що він був
спрямований на велике павутиння, яке затягло дахове ві-
конце. У цю мить необачна муха, яку вабило березневе
сонце, ринулася крізь цю сітку й заплуталася в ній. Від-
чувши тремтіння павутини, величезний павук вихопився
із центру, де він сидів і одним стрибком кинувся на муху;
він перегнув її навшіл, і водночас його огидний хоботок по-
чав обмацувати її голівку.

— Бідна муха! — промовив королівський прокурор ду-
ховного суду й підніс був руку, щоб урятувати її. Архіди-
якою, немов раптово прокинувшись, міцним, судорожним
рухом притримав його руку.

— Метре Жак! — вигукнув він. — Не перече долі!

Прокурор злякано оглянувся: йому здалося, ніби заліз-
ві кліщі обхопили його руку. Погляд священика, нерухо-
мий, дикий, палаючий, був прикутий до жахливої малень-
кої групи — мухи та павука.

— Ще б пак, — вів далі священик голосом, який, здава-
лося, виходив із самої глибини його вства, — це символ
усього. Вона літає, вона радісна, вона щойно народилася;
вона шукає весня, свіжого повітря, волі; авжеж! Та нехай
вона тільки наштовхнеться на фатальну розетку, як звід-
ти вилізе павук, огидний павук. Бідна танцівниця! Бідна,
приречена мушка!.. Метре Жак, облиште! Це фатум! О ли-
хо! Клоде, ти павук. Але, Клоде, ти водночас і муха! Ти
линув назустріч науді, світлу, сонцю, ти дбав лише про те,

¹ «Відьма або перевертень» (середньовічна латинь).

щоб вийти на простір, на ясне світло вічної істини; проте, кинувшись до блискучого віконця, яке виходить в інший світ, у світ ясності, розуму, науки, ти — сліпа муха, нерозсудливий учений, не побачив цієї тонкої тканини павутиння, протягнутої долею між світлом і тобою, і кинувся туди прожогом, нещасний безумець, а тепер пручаєшся з розбитою головою й відірваними крильцями у залізних лабетах долі!.. Метре Жак! Метре Жак! Дайте волю павукові!

— Запевняю вас, — сказав Шармолю, який дивився на нього, нічого не розуміючи, — я не зачеплю його. Але, ради бога, відпустіть мою руку, метре! У вас руки, мов лещата.

Архідиякон не слухав його.

— О безумець! — не вгавав він, не зводячи очей із віконця. — А коли б ти і прорвав її, цю небезпечну павутину, своїми мушиними крильцями, невже ти гадаєш, що досяг би світла! А шибка далі, ця прозора перепона, кришталева стіна, твердіша за бронзу, перешкода, яка відділяв всіх філософів від істини, — чи ти подолав би її? О марнота науки! Скільки мудреців лине здалеку до неї, щоб розбити собі голову! Скільки різноманітних наукових систем дзижчить і б'ється об цю споконвічну шибку!

Він замовк. Останні думки, які непомітно привели його від самого себе до науки, здавалося, заспокоїли Клода. Жак Шармолю примусив його остаточно повернутися до дійсності.

— Отже, наставнику, — спитав він, — коли ж ви прийдете допомогти мені виготовити золото? Мені вже терпцю не стає дочекатися наслідків.

Архідиякон похитав головою, гірко посміхнувшись:

— Метре Жак, читайте Мішеля Пселла «*Dialogus de energia et operatione daemonum*»¹. Те, чим ми займаємося, не зовсім безневинне.

— Тихше, метре! Я про це догадуюсь, — сказав Шармолю, — але доводиться потроху займатися герметикою, особливо коли ти лише королівський прокурор духовного суду й дістаєш платню тридцять турських екю на рік. Тільки розмовляймо тихше.

У цю мить хрумкіт, який долинув з-під каміна, вразив насторожений, неспокійний слух Шармолю.

— Що це таке? — спитав він.

¹ «Діалог про енергію та діяльність демонів» (латин.).

То був школяр, якому вкрай надокучило його тісне схи-вище; знайшовши там скоринку хліба і шматок цвілого сйру, він, за браком іншої втіхи та кращого сніданку, не довго думаючи, почав їсти їх. А що був надто голодний, то їв дуже голосно, плямкав, розжовуючи кожен шматок, що й викликало настороженість і тривогу прокурора.

— Це один з моїх котів ласує мишею, — жваво відповів архідиякон.

Таке пояснення задовольнило Шармолю.

— Справді, метре, — відповів він, шанобливо всміхаючись, — у всіх великих філософів були свої хатні тварини. Ви ж бо знаєте, що казав Сервіус: «Nullus enim locus sine genio est»¹.

Тим часом дом Клод, побоюючись якої-небудь нової витівки Жеана, нагадав своєму гідному учневі, що вони ще мають разом вивчити деякі фігури на порталі, і обидва вийшли з келії, на превелику полегкість школяра, який уже почав серйозно непокоїтися, щоб на його колінах не лишився назавжди відбиток підборіддя.

VI. Наслідки, до яких можуть призвести сім прокльонів, виголошених на вільному повітрі

— Te Deum laudamus!² — вигукнув Жеан, вилізаючи з своєї нори. — Нарешті обидва пугачі пішли. Ох! Ох! Гакс! Пакс! Макс! Блохи! Скажені собаки! Диявол! Досить з мене їхнього базікання! Голова гуде, мов дзвін. Та ще й цвільний сир на додаток! Ну ж бо, мерцій униз, скористаймося з гаманця старшого брата і переведемо всі ці монети на пляшки!

Він кинув ніжний погляд усередину дорогоцінного гаманця, поправив на собі одяг, почистив черевики, обтрусив порох із сірих від попелу рукавів, засвистав якусь пісеньку, крутнувшись на одній нозі, глянув, чи не лишилося чогось у келії, що можна було б прихопити з собою, узяв на вогнищі кілька скляних амулетів, придатних для того, щоб подарувати їх замість коштовностей Ізабо-ла-Тьєрі, нарешті відчинив двері, які його брат залишив незамкненими — на знак останньої поблажливості і які Же-

¹ «Кожне місце має свого духа» (латин.).

² Тебе, бога, хвалимо! (Латин.)

ан, у свою чергу, теж лишив відчиненими — на знак останньої капості,— і спустився крученими сходами, підстрибуючи, мов пташка.

У сутінках він напшовхнувся на когось, той відступив, щось буркотячи, і школяр вирішив, що налетів на Квазімодо. Ця зустріч видалася йому такою смішною, що останні сходи він пробіг, заходячись від сміху. Вискочивши на майдан, школяр усе ще реготав.

Опиившись на бруківці, Жеан тупнув ногою:

— О! — вигукнув.— Добрий і шановний паризький брук! Прокляті сходи! На них могли б засапатися й ангели, які сходили з драбини Якова. Де була моя голова, коли я поліз у це камінне свердло, що продірявлює небо; і все заради того, щоб попоїсти цвілого сиру та подивитися через дахове вікно на дзвіниці Парижа!

Жеан ступив кілька кроків і помітив обох пугачів, тобто Клода й метра Жака Шармолю, що поринули у споглядання якоїсь скульптури на порталі. Він наблизився до них навшпиньках і почув, як архідиякон тихенько сказав Жакові Шармолю:

— Це Гійом Паризький наказав вирізьбити Іова на цьому камені кольору ляпіс-лазурі з позолоченими краями. Іов знаменує собою філософський камінь, він теж має бути підданий випробуванням і мукам, щоб стати досконалим. Як каже Раймон Люль: «Sub conservatione formae specificae salva anima»¹.

— Це мене зовсім не обходить,— пробурмотів Жеан,— адже гаманець у мене?

У цю хвилину він почув, як сильний гучний гелос вимовив позад нього сім найжахливіших прокльонів:

— Чортове насіння! Чортячі тельбухи! Щоб тебе чорти вхопили! До чортів у пекло! Пуп Вельзевула! Папське черево! Грім і блискавка!

— Клянуся душею,— вигукнув Жеан,— це може бути тільки мій друг ротмістр Феб!

Ім'я Феба долинуло до слуху архідиякона в ту мить, коли він пояснював королівському прокуророві значення дракона, що занурює свій хвіст у чан, звідки виходить у клубках диму голова якогось короля. Клод здригнувся, перервав, на превеликий подив Шармолю, свої пояснення, обернувся й побачив свого брата Жеана, який підходив до

¹ «При збереженні своєї форми душа залишається непошкодженою» (латин.).

високого на зріст офіцера, що стояв біля дверей будинку Говделор'є.

Це справді був пав ротмістр Феб де Шатопер. Прихилившись до рогу будинку своєї нареченої, він безбожно лаявся.

— Йй-богу, ротмістре Феб,— сказав Жеан, беручи його за руку,— ну й мастак же ви лаятись!

— Іди під три чорти! — відповів ротмістр.

— Сам іди туди! — заперечив школяр.— Та скажіть, люб'язний ротмістре, що викликало у вас такий потік красномовства?

— Пробачте, друже Жеан,— вигукнув Феб, тиснучи йому руку,— кінь, який мчить чвалом, одразу не спиняється. А я лаявся з великого розгону. Я щойно від цих магірниць, а коли я від них виходжу, у мене повна горлянка прокльонів; мені треба їх виплюнути, бо інакше я задихнуся. Побий мене грім!

— Чи не хочете випити? — спитав школяр.

Ця пропозиція заспокоїла ротмістра.

— Залюбки, але нема грошей.

— У мене є!

— Та невже?

Жеан велично і разом з тим простодушно розкрив перед очима ротмістра гаманець. Тим часом архідиякон, залишивши вкрай здивованого Шармолю, підійшов і спинився за кілька кроків од друзів, стежачи за ними. Вони так були захоплені гаманцем, що не звернули уваги на архідиякона.

Феб вигукнув:

— Гаманець у вашій кишені, Жеан, це все одно, що місяць у відрі з водою. Його там видно, але його там нема. Тільки відображення. Хай йому чорт! Б'юсь об заклад, що там камінці!

Жеан холодно відповів:

— Ось вони, камінці, що ними я набиваю свій гаманець.

І, не додавши більше ні слова, він випорожнив гаманець на найближчій тумбі, мов римлянин, який рятує вітчизну.

— Істинний бог! — пробурмотів Феб.— Срібні з щитками, біляки по південьє, два турських по двадцять су, паризькі деньє, справжні ліарди з орлами! Це неймовірно!

Жеан і далі тримався гідно й незворушно. Кілька ліардів покотилося в багно; ротмістр у запалі ентузіазму кинувся був збирати їх, але Жеан спинив його:

— Пхе, ротмістре Феб де Шатопер!

Феб перелічив монети і, урочисто обернувшись до Жеана, сказав:

— Чи знаєте ви, що тут двадцять три паризьких су? Кого це ви пограбували сьогодні вночі на вулиці Перерізаної горлянки?

Жеан відкинув назад біляву кучеряву голову і, примруживши очі, гордовито відповів:

— А у нас є брат — архідиякон і дурень.

— Хай йому чорт! — вигукнув Феб. — Яка достойна людина!

— Ходімо вип'ємо! — запропонував Жеан.

— Куди ж ми підемо? — спитав Феб. — До «Яблука Єви»?

— Ні, ротмістре, ходімо до «Старої науки» — стара розпилює дужку¹. Це ребус. Люблю такі назви.

— Начхати на ребуси, Жеане! У шинку «Яблука Єви» краще вино, й до того ж там біля дверей в'ється проти сонця виноградна лоза, яка ще збільшує мою радість, коли я п'ю.

— Гаразд, хай буде Єва із своїм яблуком, — погодився школяр, беручи Феба під руку. — До речі, дорогий ротмістре, ви щойно згадали вулицю Перерізаної горлянки. Тепер так не можна говорити, ми вже не варвари. Треба казати: вулиця Перерізаної горла.

І обидва приятелі попрямували до «Яблука Єви».

Зайве згадувати, що вони перед тим зібрали розсіпані гроші й що за ними пішов архідиякон.

Він ішов слідом похмурий і розгублений. Чи це той самий Феб, прокляте ім'я якого після зустрічі з Гренгуаром виліталося в усі його думки, — архідиякон не знав, але, зрештою, то був якийсь Феб, і цього магічного імені було досить, щоб архідиякон, крадучись, наче вовк, пішов за обома безжурними приятелями, з напруженою увагою прислухаючись до їхнього базікання і стежачи за кожним їхнім жестом. А втім, не було нічого легшого, як підслухати їхню розмову, бо розмовляли вони дуже голосно, аж ніяк не турбуючись тим, що втаємничують перехожих у свої справи. Вони базікали про дуелі, про дівок, пиятики, усякі бешкети.

На розі вулиці з перехрестя до них долинув звук тамбурина. Дом Клод почув, як офіцер сказав школяреві:

¹ Гра слів, побудована на тому, що «стара наука» (*vielle science*) фонетично тотожна «стара розпилює дужку» (*vielle scie anse*) (*фр.*).

— Грім і блискавка! Ходімо скоріше!
— Чому, Фебе?
— Боюся, щоб мене не побачила циганка.
— Яка циганка?
— Та мала, з козою.
— Смеральда?
— Саме вона, Жеане. Весь час забуваю це чортяче ймення. Поспішаймо, вона мене впізнає. Я не хочу, щоб ця дівчина чіплялася до мене на вулиці.

— Ви з нею знайомі, Фебе?

Тут архідиякон побачив, як Феб посміхнувся, нахилився до вуха Жеана і пошепки сказав йому кілька слів; потім ротмістр зайшовся реготом і переможно струсонув головою.

— Та невже? — вигукнув Жеан.

— Клянуся душею! — підтвердив Феб.

— Сьогодні ввечері?

— Сьогодні ввечері.

— І ви певні, що вона прийде?

— Та ви з глузду з'їхали, Жеане, чи що? Хіба в цьому можна сумніватися?

— Ну й щастить же вам, ротмістре Феб!

Архідиякон чув усю цю розмову. Його зуби зацокали, можна було бачити, як він затремтів. На мить зупинився, притулився, мов п'яний, до тумби, і потім знову пішов слідом за веселими гульцями.

Та коли Клод наздогнав їх, вони вже щосили горлали старовинний прищів:

З Піті-Каро дурні хлоп'ята
Лізуть в зашморг, як телята.

VII. Понурий монах

Знаменитий шинок «Яблуко Єви» містився в Університеському кварталі, на розі вулиць Круглого щита і Жезлоносця. Він займав на першому поверсі будинку просторий низький зал, склепіння якого своєю серединою спиралося на пофарбований у жовтий колір товстий дерев'яний стовп. Скрізь столи, на стінах блискучі олов'яні глечики, повно гульвіс і вуличних жінок, вікно на вулицю, виноградна лоза біля дверей, а над дверима яскраво розмальований, заіржавілий від дощу залізний лист із зображенням жінки та яблука, який від поривів вітру

обертався на залізному стержні. Ця подоба флюгера, повернута до вулиці, правила за вивіску.

Вечоріло. На перехресті було темно; шинок увесь зда- лека світився свічками, мов кузня в темряві. Крізь роз- биті шибки чути було дзенькіт склянок, гамір гульні, лайок, сварок. Крізь запітніле від задухи в залі велике вікно видно було, як там роїлася безліч невиразних по- статей, час від часу долинав вибух дзвінкого сміху. Пе- рехожі, йдучи в своїх справах, минали це вікно, не зази- раючи до нього. Тільки вряди-годи який-небудь хлопчик у лахмітті, ставши навшпиньки і заглядаючи в шинок, починав виспівувати старовинну глузливу приповідку, що нею в ті часи дражили п'яниці:

Посмітюхи ви, п'янюги, ви п'янюги, ви п'янюги!

Тим часом якийсь чоловік невтомно походжав туди й сюди перед галасливим шинком, раз у раз то зазираючи в нього, то відходячи не далі, ніж вартовий од своєї буд- ки. На ньому був плащ, який до очей закривав його об- личчя. Цього плаща він щойно купив у лахмітника біля «Яблука Єви», певно, для того, щоб захистити себе від холоду березневого вечора, а може, й для того, щоб при- ховати під ним свій одяг. Коли-не-коли він зупинявся пе- ред тьмяною шибкою у свинцевій віконній рамі, прислу- хався, вдивлявся, тупав ногою.

Нарешті двері шинку відчинилися. Саме цього, здава- лося, він і чекав. Вийшло двоє п'яних. Промінь світла, що вирвався з розчинених дверей, на мить освітив їхні веселі обличчя. Чоловік у плащі перейшов на другий бік вулиці і, сховавшись у підворітті, стежив за ними.

— Грім і блискавка! — вигукнув один з гультяїв. — За- раз виб'є сьома година. Це час мого побачення.

— Запевняю вас, — пробурмотів неслухняним язиком його супутник, — я не мешкаю на вулиці Лихослів'я. *Indignus qui inter mala verba habitat*¹. Мій дім на ву- ллиці Жеан М'який-Хліб, *in vico Johannis-Pain-Mollet*. Ви рогатіші за єдинорога, якщо твердите протилежне. Кожен знає, що той, хто хоч раз осідлав ведмедя, вже нічого не боїться; а ви завжди охочі поласувати свіжиа- кою, як той Святий Яків Милосердий.

— Жеане, друже мій, ти п'яний, — промовив другий.

¹ Негідник, хто живе серед лихослів'я (латин.).

А той, заточуючись, відповів:

— Кажіть усе, що вам заманеться, Фебе, але доведено, що Платон мав профіль хорта.

Читає, безперечно, вже пізнав наших доблесних приятелів: ротмістра і школяра. Здається, й чоловік, що стежив за ними, ховаючись у темряві, теж пізнав їх, бо повільно рушив за ними, повторюючи всі зигзаги, які школяр примушував виписувати ротмістра, що, будучи загартованішим гульвісою, певніше тримався на ногах. Уважно прислухаючись, чоловік у плащі мав змогу слово в слово почути таку цікаву розмову:

— Клянуся Вакхом! Спробуйте-но йти прямо, пане бакалавр; ви ж знаєте, що я мушу вас покинути. Уже сьома година. У мене побачення з жінкою.

— Відчепіться від мене! Я бачу зорі й вогняні списи. Ви схожі на замок Дампмартен, що лопається від сміху.

— Клянуся бородавками моєї бабусі, Жеане, ви верзете вже казна-що. До речі, Жеане, невже у вас більше не залишилося грошей?

— Пане ректор, у цьому нема сумніву: маленька м'ясна крамничка по-латині — *ragua boucheria*.

— Жеане, друже мій Жеане, ви ж знаєте, що я призначив побачення цій дівчині за мостом Сен-Мішель і можу повести її тільки до Фалурдель, тієї старої звідниці, яка живе на мості. Але їй же треба буде заплатити за кімнату. Стара сивовуса відьма не повірить у борг. Жеане, благаю, невже ми пропили всі архідияконські гроші? Невже у вас не лишилося жодного су?

— Усвідомлення добре проведеного часу — ласа справа до їжі.

— Хай йому чорт! Годі плести дурниці! Скажіть мені, чортів Жеане, чи лишилися у вас гроші? Дайте їх мені, хай вам чорт, інакше я вас зараз обшукаю, хоч би ви були вкриті проказою, як Іов, або паршею, як Цезар!

— Добродію, вулиця Галіаш одним кінцем виходить на вулицю Склярів, а другим — на вулицю Ткачів.

— Ну, хай так! Мій добрий друже Жеан, мій бідний товаришу, вулиця Галіаш — це правильно, цілком правильно! Але, в ім'я неба, отямтеся! Мені потрібне тільки одне паризьке су на сьому годину вечора.

— Заткніть пельку і слухайте приспів:

Король у Аррасі почне панувати,
Коли всіх котів щури поїдять;

Коли неозоре і тихе Море
В Іванів день крига холодна поборе,
Тоді лиш побачать: по кризі отій
Аррасці покинуть рідний град свій.

— Ах ти чортів школяр! Щоб тобі повіситись на тельбухах твоєї матері! — вугукнув Феб і грубо штовхнув п'яного Жеана, який сковзнув уздовж стіни і м'яко впав на брук Філіппа-Августа.

Охоплений братерським співчуттям, яке ніколи не покидає серце гультяя, Феб ногою підштовхнув Жеана на одну з тих «подушок бідняків», які провидіння тримає завжди напоготові біля всіх кам'яних тумб Парижа і які багатії презирливо таврують назвою «купа сміття». Ротмістр примостив голову Жеана на купі капустяних качанів, і в ту ж мить школяр захопив чудовим басом. Однак досада ще не зовсім згасла в серці ротмістра.

— Там гірше, коли чортів візок підбере тебе, проїжджаючи мимо, — сказав він бідолашньому школяреві, що вже міцно спав, і пішов собі.

Чоловік у плащі, який не відставав від них ані на крок, верішуче зупинився на хвилинку перед школярем; потім, глибоко зітхнувши, рушив за ротмістром.

Ми, як і вони, полишимо Жеана мирно спати під ласкавим поглядом зоряного неба і, якщо ви, читачу, згодні, теж підемо за ними.

Вийшовши на вулицю Сент-Андре-Дезар, ротмістр Феб помітив, що хтось іде за ним слідом. Випадково озирнувшись, він побачив якусь тінь, що скрадалася позад нього вздовж стін. Він зупинився, і тінь зупинилась; він рушив уперед, і тінь рушила. Але це його мало збентежило.

«Не біда! — подумав. — Я не маю й су».

Перед будинком Отенського колежу ротмістр зупинився. Саме в цьому колежі він набрався деяких знань, які називав своєю освітою, і, за давньою звичкою публіциста-школяра, ніколи не проходив повз цей фасад, не завдаючи статуї кардинала П'єра Бертрана, що стояла з правого боку портала, тієї особливої образи, на яку так гірко скаржитись Пріап у сатирі Горация: «*Olīm truncus egest ficulnus*»¹.

Феб вкладав у цю справу стільки запалу, що напис «*Eduensis episcopus*»² був майже змитий. І цим разом,

¹ «Колись я був стовбуром фігового дерева» (латин.).

² «Єпископ Адуєнський», тобто Отенський (латин.).

як звичайно, він зупинився під цією статуєю. І коли потім, оглядаючись навколо, недбало зашнуровував свій костюм, побачив на зовсім безлюдній вулиці тінь, яка наближалася до нього так повільно, що він встиг розгледіти плащ і капелюх. Підійшовши до ротмістра, тінь зупинилась і стояла ще нерухоміше за статуєю кардинала Бертрана. Її очі, спрямовані на Феба, палали тим непевним світлом, яке випромінюють уночі зіниці kota.

Ротмістр не був боягузом, і грабіжник з клинком у руці аж ніяк би його не налякав. Але ця ходяча статуя, ця скам'яніла людина примушувала його серце холонути від жаху. У ті часи ширилися всілякі чутки про понурого монаха-привида, що блукає ночами по паризьких вулицях, і тепер він невиразно згадав їх. Кілька хвилин стояв, мов заціпенілий, нарешті урвав мовчанку і, вимушено посміхаючись, промовив:

— Добродію, коли ви злодій, як мені здається, то уявляєтесь мені чаплею, що накидається на горіхову шкаралуну. Я, голубе, син батьків, що розорилися. Зверніться по сусідству. У капличці цього колежу є шматок дерева з животворящего хреста в срібній оправі.

З-під плаща висунулась рука і вп'ялася в руку Феба з силою орлиних пазурів. І привид заговорив:

— Ротмістре Феб де Шатопер!

— Диви, чорт! — промовив Феб. — Ви знаєте моє ім'я?

— Я знаю не тільки ваше ім'я, — знову промовив чоловік у плащі своїм загробним голосом. — У вас сьогодні ввечері побачення.

— Так, — відповів здивований Феб.

— О сьомій годині.

— За чверть години.

— У Фалурдель.

— Саме так.

— У звідниці з мосту Сен-Мішель.

— Так, з мосту святого Михаїла, що був архангелом, як кажуть у молитвах.

— Нечестивець! — пробубоніла примара. — Побачення з жінкою?

— Confiteor¹.

— Її звать...

— Смеральдою, — відповів Феб розв'язно. Уся його безтурботність поступово повернулася до нього.

¹ Зізнаюсь (латин.).

При цьому йменні клешня примари люто стиснула руку Феба.

— Ротмістре Феб де Шатопер, ти брешеш!

Той, хто міг би побачити в цю мить, як спалахнуло гнівом обличчя ротмістра, як він раптово стрибнув назад, визволившись із залізних лещат, з яким гордим виглядом схопився за ефес своєї шпаги, хто побачив би поруч з цією люттю мертвотну нерухомість чоловіка в плащі,— той жахнувся б. Це скидалося на боротьбу Дон-Жуана зі статуєю Командора!

— Клянуся Христом і Сатаною! — вигукнув ротмістр.— Такі слова не часто доводиться чути Шатоперам! Ти не насмілишся повторити їх!

— Ти брешеш! — холодно повторила примара.

Ротмістр заскреготав зубами. Понурий монах, мара, заботони — усе забулося йому в цю хвилину. Він бачив лише людину, чув лише образу.

— Ах, так! Чудово! — процідив він, задихаючись од люті. Вихопивши шпагу, заїкаючись, бо гнів примушує людину тремтіти так само, як і страх, він промовив:

— Тут! Негайно! Мерщій! На шпагах! На шпагах! Хай кров проллється на цей брук!

Але чоловік-привид стояв нерухомо. Побачивши, що його супротивник став у позицію і готовий битись, він сказав тремтячим від смутку голосом:

— Ротмістре Феб, ви забуваєте про своє побачення.

Гнів таких людей, як Феб, подібний до молока: однієї краплі холодної води досить, щоб припинити його кипіння. Ці прості слова примусили ротмістра опустити шпагу, яка виблискувала в його руці.

— Ротмістре,— вів далі чоловік у плащі,— завтра, післязавтра, через місяць, через десять років — я завжди готовий перерізати вам горло; але тепер ідіть на побачення.

— Справді,— промовив Феб, ніби намагаючись переконати самого себе,— приємно, йдучи на одне побачення, зустрітися не тільки з жінкою, але й зі шпагою. Та чому я повинен відмовитися від однієї з цих утіх, коли я можу мати обидві!

Він вклав шпагу в піхви.

— Ідіть же на своє побачення,— знову сказав незнайомий.

— Добродію,— відповів трохи збентежений Феб,— велике спасибі за вашу люб'язність. Справді, ми можемо

й завтра паробити один одному дірок і петель у камзолі нашого прародителя Адама. Я вам щиро вдячний за те, що ви дозволили мені приємно провести ще чверть години. Правда, я сподівався навіки покласти вас у цій канаві і вчасно з'явитися до красуні, тим більше, що в таких випадках не гріх примусити жінку трохи зачекати. Але ви справляєте на мене враження сміливця, і тому слупно буде відкласти нашу зустріч на завтра. Отже, я йду на побачення; його призначено на сьому годину, як вам відомо.

Тут Феб почухав за вухом.

— Ох! Хай йому чорт! Зовсім забув! У мене ж нема й су, щоб заплатити за барліг, а стара звідниця неодмінно зажадає гроші наперед. Вона мені не довіряє.

— Ось чим ви зможете заплатити.

Феб відчув, як холодна рука незнайомця сунула йому крупну монету. Він не міг стриматися, щоб не взяти гроші й не потиснути руку.

— Йй-богу! — вигукнув він. — А ви непогана людина!

— Тільки з однією умовою, — сказав чоловік. — Доведіть мені, що я помилявся і що ви сказали правду. Сховайте мене в якому-небудь закутку, звідки я міг би побачити, чи справді це та сама жінка, ім'я якої ви назвали.

— О! — відповів Феб. — Будь ласка, мені зовсім байдуже. Ми будемо в кімнатці святої Марти. Ви зможете все побачити з сусідньої собачої будки.

— Ходімте ж, — промовив чоловік.

— До ваших послуг, — сказав ротмістр. — Я не певен, що ви, месіре, не диявол власною персоною, та на сьогоднішній вечір будьмо добрими друзями, а завтра я сплачу усі свої борги, — і борг гаманця, і борг моєї шпаги.

Вони швидко рушили вперед. За кілька хвилин почувся шум річки, і обидва зрозуміли, що ступили вже на міст Сен-Мішель, у ті часи забудований.

— Я спочатку проведу вас, — сказав Феб до свого супутника, — а потім піду по свою красуню, яка має чекати на мене біля Малого Шатле.

Його супутник нічого не відповів. За весь той час, що вони йшли поруч, він не промовив жодного слова.

Феб зупинився перед низенькими дверима й голосно постукав. Крізь щілини дверей блиснуло світло.

— Хто там? — почувся чиясь шамкання.

— Побий тебе сила божа! Поглинь тебе боже черво! Залий тебе божа кров! — загорлав ротмістр.

Двері в ту ж мить відчинилися, й прибульці побачили стару жінку і стару лампу — обидві тремтіли. Стара була згорблена, одягнена в лахміття, голова її, обмотана якоюсь ганчіркою, тремтіла, маленькі очіці дивилися пронизливо. Її руки, обличчя, шия були поорані зморщинами, губи зацали, а навколо рота стирчали жмутки білої щетини, від чого обличчя було схоже на котячу морду.

Комірчина всередині була не краща, ніж її господня: побілені вапном стіни, закурені балки на стелі, облуплена груба, в усіх кутках павутиння; посередині — кілька розхитаних лавок, у попелі вогнища длубався якийсь замурааний хлопчак, у глибині — сходи, точніше, дерев'яна драбина, приставлена до отвору в стелі.

Увійшовши до цього вертепа, таємничий супутник Феба підняв плащ до самих очей. Тим часом ротмістр, лихо-словлячи, мов сарацин, поквапився зробити так, «щоб сонце відбилося в екю», як каже наш незрівняний Реньє.

— Кімнату святої Марти! — наказав він.

Стара, величаючи його монсенъйором, схопила екю і сховала в шухляді стола.

Це була та монета, що її чоловік у плащі дав Фебові. Коли стара відвернулася, скуйовджений, обідраний хлопчак, який порпався в попелі, спритно підкрався до шухляди, узяв звідти екю і поклав натомість сухий листочок, одірваний від оберемка хмизу.

Стара подала знак обом вельможним панам, як вона їх назвала, щоб ішли за нею, і почала підніматися по драбині. Піднявшись на верхній поверх, вона поставила лампу на скриню, і Феб упевнено, як постійний відвідувач цього будинку, відчинив двері, що вели до темної комірчини.

— Увійдіть сюди, мій дорогий, — сказав він до свого супутника.

Чоловік у плащі мовчки скорився, і двері за ним зачинилися; він почув, як Феб замкнув їх на засув і за якусь хвилину разом із старою зліз по драбині. Світло щезло.

VIII. Чим зручні вікна, що виходять на річку

Клод Фролло — ми гадаємо, що читач, кмітливіший, ніж Феб, одразу впізнав у цьому привидові архідіякона — Клод Фролло кілька хвилин навпомацки ознайомлювався з темною комірчиною, в яку його замкнув ротмістр. Це був один з тих закапелків, що їх архітектори іноді залишають у місці, де сходяться дах і капітальна стіна. Вертикальний розріз цієї собачої будки, як влучно назвав її Феб, утворив би трикутник. До того ж у ній не було ні вікна, ні навіть дахового віконця, а схил даху не давав можливості випростатися на весь зріст. Тому Клод сів навпочіпки серед пороку та сміття, яке хрустіло у нього під ногами. Голова йому палала, помацавши навколо себе, він знайшов на підлозі уламок скла, приклав його до лоба; холодне скло трохи освіжило його.

Що відбувалось у цю хвилину в темній душі архідіякона? Тільки він і бог могли те знати.

В якому фатальному порядку снувалися в його уяві думки про Есмеральду, Феба, Жака Шармолю, улюбленого брата, що його він покинув серед вуличного багна, про архідіяконську сутану, а може, і про власне добре ім'я, яким він ризикував, перебуваючи у старій звідниці Фалурдель, і взагалі всі картини та події цього дня? Трудно сказати. Але безперечно, що всі ці образи в його мозку жахливо поєднувались.

Минуло чверть години; архідіяконові здавалося, що він постарів на сто років. Раптом він почув, як заскрипіли дерев'яні щаблі: хтось піднімався згору. Відчинилася ляда, стало видніше. У сточених шашелем дверях його нори була досить широка щілина, до неї він і принав обличчям. Таким чином можна було бачити все, що діялося в сусідній кімнаті. Стара відьма з котячим обличчям, тримаючи в руці лампу, ввійшла першою, потім показався Феб, підкручуючи вуса, і нарешті — вродлива, граціозна Есмеральда. Священик побачив, як вона, мов сліпуче видіння, з'явилася з-під землі. Клод здригнувся, туман застелив йому очі, кров закипіла, все навколо загуло й закрутилося, більше він нічого не бачив і не чув.

Коли опритомнів, Феб і Есмеральда були вже самі, вони сиділи на дерев'яній скрині біля лампи, що освітлювала їхні юні обличчя й жалюгідне ліжко в глибині

горяща. Поряд з ліжком було вікно, розбиті шибки якого утворювали візерунок, подібний до павутиння з краплями дощу; крізь це вікно видніли клаптик неба і місяць, що наче спочивав на пуховику з м'яких хмар.

Дівчина сиділа рожева, збентежена і тремтіла. Її довгі опущені вії кидали тінь на палаючі щоки. Офіцер, на якого вона не насмілювалася звести очі, сяяв. Маши-нально, чарівно-недбалим жестом вона креслила по скри-ві кінчиком пальця безладні лінії й дивилася на цей пальчик. Її ніг не було видно, до них тулилася маленька кізка.

Ротмістр був чепурно одягнений; комірець і манжети його сорочки, що виглядали з-під мундира, були оздобле-ні мереживом, що на ті часи вважалось неабиякою еле-гантністю.

Дом Клод тільки з великими зусиллями міг розібрати те, про що вони говорили, так стукотіло у нього в скро-нях.

(Базікання закоханих — річ досить банальна. Вічне «я вас кохаю». Для байдужих слухачів це зовсім безглуз-да й одноманітна музична фраза, якщо тільки вона не прикрашена якимись «фіоритурами»; але Клод не був байдужим слухачем).

— О, не зневажайте мене, монсеньйоре Феб,— промо-вила дівчина, не підводячи очей.— Я почуваю, що роблю дуже кепсько.

— Зневажати вас, чарівне дитя! — відповів офіцер то-ном чемної й поблажливої гречності.— Зневажати вас, боже мій! Та за що?

— За те, що я прийшла сюди.

— Щодо цього, моя красуне, у нас з вами різні погля-ди. Я повинен не зневажати вас, а ненавидіти!

Дівчина перелякано подивилася на нього.

— Ненавидіти мене? Що ж такого я зробила?

— Ви примусили так довго благодати себе.

— О так! — промовила.— Це тому, що я боялась по-рушити свою обітницю... Я не знайду своїх батьків... та-лісман втратить свою силу. Та що мені до того? Навіщо мені тепер мати й батько?

Кажучи це, вона підвела на ротмістра великі чорні очі, що сяяли радістю й ніжністю.

— Хай мене чорт візьме, якщо я вас розумію! — ви-гукнув Феб.

Якийсь час Есмеральда мовчала, потім сльоза скотилася з її очей, з уст зірвалося зітхання, і вона промовила:

— О монсеньйоре, я кохаю вас!

Дівчину оновивав такий аромат цнотливості, така чарівність невинності, що Феб почував себе в її присутності трохи ніяково. Але ці слова надали йому сміливості.

— Ви мене кохаєте! — запально вигукнув він і обняв рукою її стан. Він тільки цього й чекав.

Священик побачив це і кінцем пальця намацав вістря кинджала, схованого у нього на грудях.

— Фебе,— сказала циганка, тихенько відводячи від себе чіпкі руки ротмістра,— ви добрі, ви великодушні, ви гарні, ви врятували мене, мене — бідну сироту, яку підбрали цигани. Я вже давно мрію про офіцера, який би врятував мені життя. Це про вас мріяла я ще задовго перед тим, як зустріла вас, мій Фебе. Герой моїх мрій мав так само, як і ви, красивий мундир, шляхетний вигляд, шпагу. Вас звать Феб, це чудове ім'я, я люблю ваше ім'я, я люблю вашу шпагу. Вийміть вашу шпагу, Фебе. Я хочу глянути на неї.

— Дитино! — вигукнув ротмістр, усміхаючись, і вийняв з піхов свою шпагу.

Циганка глянула на рукоятку, на лезо, з чарівною цікавістю роздивилася вензель на ефесі й поцілувала шпагу, кажучи до неї:

— Ти шпага хороброї людини. Я кохаю твого хаяїна.

Феб і цього разу скористався з нагоди й поцілував її чудову схилену шийку, що примусило дівчину почервоніти, мов вишня, і швидко випростатись. Священик у пільмі заскреготав зубами.

— Фебе,— звернулася до ротмістра циганка,— дозвольте мені поговорити з вами. Пройдіться трохи, щоб я могла побачити вас на весь зріст і почути, як дзвенять ваші остроги. Який ви гарний!

Щоб догодити їй, ротмістр підвівся і, самовдоволено усміхаючись, покартав її:

— Яке ж ви дитя! До речі, красуне, ви бачили мене коли-небудь у парадному камзолі?

— На жаль, ні! — відповіла вона.

— Ото справді краса!

Феб знову сів біля неї, але значно ближче, ніж раніш.

— Послухайте, люба...

Циганка жестом, сповненим дитячої пустотливості, грації та веселощів, кілька разів ударила його своєю гарненькою ручкою по губах.

— Ні-ні, я не слухатиму вас. Ви кохаєте мене? Я хочу, щоб ви мені сказали, чи ви мене кохаєте.

— Чи кохаю я тебе, ангеле мого життя? — вигукнув ротмістр, стаючи навколішки. — Моє тіло, моя кров, душа моя — все твоє, все для тебе! Я кохаю тебе, я ніколи нікого не кохав, крім тебе.

Ротмістр стільки разів повторював цю фразу за таких самих обставин, що випалив її одним духом, не забувши ані слова. Почувши це пристрасне освідчення, циганка підвела до брудної стелі, що заміняла небо, очі, сповнені райського блаженства.

— О,— пролетіла вона,— ось та мить, коли я хотіла б умерти!

Феб визнав, що «та мить», якраз слухна, аби ще раз наلكо поцілувати дівчину, чим завдав архідияконові нової муки.

— Померти! — вигукнув влюбливий ротмістр. — Що це ви кажете, чарівний ангеле? Саме зараз, цієї миті й варто жити, клянусь Юпітером! Померти на початку такого раювання! Клянуся рогами сатани, це все дурниці! Це все не те. Послухайте, моя кохана Сіміляр... Есмеральдо... Пробачте, але у вас таке бусурманське ім'я, що з ним я ніяк не можу дати собі ради. Воно — мов густий чагарник, у якому я весь час шлутаюся.

— Боже мій,— промовила бідна дівчина,— а я гадала, що це ім'я красиве, тому що незвичайне! Та коли воно вам не подобається, то я воліла б називатися просто Готон¹.

— Ах! Не варто засмучуватись через такі дрібниці, моя красуне! Це ім'я, до якого треба звикнути, от і все. Я запам'ятаю його, і все буде гаразд. Отже, послухайте мене, моя Сіміляр: я кохаю вас до нестями. Я вас так кохаю, що просто дивно. Я знаю одну дівчину, яка через це кавиться від люті...

Дівчина ревниво перебила його:

— Хто вона така?

— А яке нам діло до неї? — сказав Феб. — Ви мене кохайте?

— О!... — промовила вона.

¹ Готон — зменшене ім'я від Маргарити (Маргерітон — Марготон — Готон) — одне з поширених імен серед простолюду Франції.

— Ну от і добре! Це найголовніше. Ви побачите, що і я вас кохаю. Нехай мене підчепить на свої вила цей довготелесий диявол Нептун, якщо я не зроблю вас найщасливішою жінкою у світі. У нас буде де-небудь гарненька квартирка... Я накажу своїм стрільцям гарцювати попід вашими вікнами. Вони всі кінні й заткнуть за пояс стрільців капітана Міньйона. Серед них є пікінери, лучники, нищальники. Я поведу вас на великий парад паризького гарнізону біля хлібниць Рюллі. Це пишне видовище. Вісімдесят тисяч озброєних людей, тридцять тисяч білих панцирів, лат, кольчуг, шістдесят сім цехових корогов, прапори парламенту, рахункової палати, скарбниці монетного двору, словом, увесь чортів почет! Я поведу вас подивитися на левів королівського палацу, це хижі звірі. Усі жінки люблять такі видовища.

Дівчина, вже кілька хвилин захоплена цими чудовими намірами, мріяла під звуки його голосу, не вдумуючись у зміст слів.

— О! Ви будете щасливою,— вів далі ротмістр і водночас непомітно розстебнув пояс циганки.

— Що ви робите? — раптом вигукнула вона. Ці «недозволені дії» розвіяли мрійливість циганки.

— Нічого,— відповів Феб,— я тільки сказав, що вам доведеться викинути це безглузде вуличне вбрання, коли ви будете зі мною.

— Коли я буду з тобою, мій Фебе! — ніжно прошепотіла дівчина.

Вона знову замислилася й замовкла.

Ротмістр, підбадьорений її ніжністю, обняв її стан і, не відчуваючи опору, почав тихенько розшнуровувати їй корсаж, зсунув нашийну косинку. Архідиякон, важко дихаючи, побачив, як із серпанку, мов місяць, що піднімається на обрії з туману, виступило чарівне оголене плече циганки, кругле, смугляве.

Дівчина не опиралася. Здавалося, вона нічого не помічала. Очі хороброго ротмістра виблискували. Раптом вона обернулася на нього.

— Фебе,— сказала вона з виразом безмежного кохання,— навчи мене своєї віри.

— Моєї віри? — вигукнув ротмістр, зайшовшись регогом.— Щоб я навчив тебе моєї віри? Грім і блискавка! Навіщо тобі здалася моя віра?

— Щоб ми могли повінчатися,— відповіла вона.

На обличчі ротмістра відбилися водночас здивування, зневага, безтурботність і хтивість.

— А! Он воно що! — промовив він. — А хіба ми збираємося вінчатися?

Циганка зблідла і сумно схилила голову на груди.

— Красуне моя! — ніжно сказав Феб. — А навіщо всі ці дурниці? Велике діло вінчання! Хіба люди менше кохають одне одного, якщо їх не побризкають латиною в пощівській крамниці?

І, кажучи це дуже солодким голосом, він ще ближче присунувся до циганки, його пестливі руки знову обвили її тонкий гнучкий стан, його погляд розгорявся дедалі дужче, і все свідчило про те, що для пана Феба настала та мить, коли сам Юпітер робить стільки дурниць, що добродушний Гомер змушений закликати собі на допомогу хмару.

Тим часом Клод усе це бачив. Двері було збито з зовсім трухлявих клепок од старої діжки і дощечок, крізь широкі щілини між ними вільно проникав його погляд хижого птаха. Цей смуглявий широкоплечий священник, який досі був приречений на сувору монастирську цнотливість, тремтів і кипів, дивлячись на сцену любовстрасного кохання. Вигляд молодої чарівної дівчини, напівроздязгнутої, відданої у владу палкого юнака, вливав розплавлений свинець у його жили. З ним діялося щось незвичайне; його погляд, сповнений хтивих ревнощів, впивався в усе, що оголювала кожна знята шпилька.

Той, хто міг би в цю хвилину побачити обличчя нещасного, що прилав до сточених шашелем дощок, подумав би: він бачить тигра, який дивиться з глибини своєї клітки на шакала, що пожирає газель. Крізь щілини в дверях зіниці архідиякона блищали, мов дві свічки.

Феб швидким рухом зірвав нашійну косинку циганки. Бідна дівчина, яка досі сиділа мовчазна й замріяна, зненацька стрепенулась; вона швидко відсунулась від запознатливого ротмістра і, глянувши на свої оголені плечі та груди, зашарілась і, збентежена, занімала від сорому. І схрестила гарненькі руки на персах, щоб прикрити їх. Якби не рум'янець, що палав на її щоках, то можна було б подумати, що це статуя Соромливості. Очі її були опущені.

Зірвавши з її пліч косинку, ротмістр відкрив таємничий амулет, що висів у неї на шиї.

— Що це таке? — спитав він, скориставшись нагодою,

щоб знову наблизитися до чарівного створіння, яке він сплюснів.

— Не руште! — вигукнула вона поспішно. — Це мій охоронець! Він допоможе мені відшукати мою сім'ю, якщо тільки я буду гідна цього. О, обличте мене, пане ротмістр! Мамо! Моя бідна матусю! Мамо моя! Де ти! Допоможи мені! Згляньтесь, пане Феб! Віддайте мені мою косинку!

Феб відстунив і холодно промовив:

— О дівчино, тепер я бачу, що ви мене не кохаете!

— Я його не кохаю! — вигукнула бідна циганка, пригорнувшись до ротмістра, якого вона примусила сісти поруч. — Я не кохаю тебе, мій Фебе! Що ти кажеш, злий, ти хочеш розшматувати моє серце? Ось на, бери мене, бери все! Роби зі мною, що хочеш, я твоя. Навіщо мені талісман? Що мені моя мати! Ти мені мати, бо я кохаю тебе, Фебе! Мій коханий Фебе! Чи бачиш ти мене? Це я, поглянь на мене, це я, та дівчина, якої ти не захочеш відштовхнути від себе, яка сама, сама шукає тебе. Серце моє, життя моє, моє тіло, я сама — усе належить вам, мій рипарю. Ну, гаразд, не треба вінчатися, коли це тобі не подобається. Та й що я таке? Жалюгідне вуличне дівча, а ти, мій Фебе, ти — дворянин. І справді, смішно! Танцюристка вінчається з офіцером! Та що я, справді збожеволіла! Ні, Фебе, ні! Я буду твоєю коханкою, твоєю іграшкою, твоєю забавкою, всім, чим ти побажаєш. Бо я ж тільки для цього й створена; нехай мене таврують, принижують, ганьблять, що мені до того! Адже ти кохаєш мене! Я буду самою гордою, самою щасливою серед жінок. А коли постарію або споганію, Фебе, коли стану не вартою вашого кохання, монсеньйоре, тоді ви дозволите мені прислужувати вам. Інші вишиватимуть вам шарфи, а я, служниця ваша, беррегтиму їх. Ви дозволите мені полірувати вам остроги, чистити ваш камзол, стирати порошок з вашого взуття. Правда, Фебе, ви не відмовите мені в цій ласці? А тепер візьми мене! Ось я, Фебе, вся я належу тобі, тільки кохай мене! Нам, циганкам, небагато треба — свободи й кохання!

І, кажучи це, вона обвила руками ший ротмістра, дивлячись на нього знизу вгору, благально, з чарівною усмішкою крізь сльози. Її ніжні перса терлися об його сукняний камзол із жорсткою вишивкою. Її напівоголене чудове тіло розпростерлося на його колінах. Сп'янілий ротмістр принав палаючими устами до її прекрасних смуглявих плечей. Дівчина, спрямувавши погляд на стелю, відкинувши назад голову, трепетала, завмираючи під цим поцілунком.

Раптом над головою Феба вона побачила іншу голову: мертвотно-бліде обличчя, зеленувате, викривлене, з пекельною мукою в погляді, і біля цього обличчя — руку з кинджалом. Це було обличчя й рука священника. Він виламав двері і опинився поряд. Феб не міг його бачити. Дівчина скам'яніла, заледеніла, оніміла від цього жахливого видіння, мов голубка, яка підняла голову в ту мить, коли шуліка заглянув своїми круглими очима до її гнізда.

Вона не могла навіть скрикнути. Вона побачила, як кинджал опустився над Фебом і знову звився, закривавлений.

— Прокляття! — вигукнув ротмістр і впав.

Вона знепритомніла.

В ту мить, коли її очі заплющувалися, коли всяке почуття погасло в ній, їй здалося, що вона відчула вогняний дотик на своїх устах, поцілунок, пекучий за розпечене залізо ката.

Опритомнівши, вона побачила навколо себе стрільців вічної сторожі, священник зник, закривавленого ротмістра виносили; вікно в глибині кімнати, що виходило на річку, було відчинене навстіж, біля нього підняли якийсь плащ, що, припускали, належав офіцерові. Дівчина чула, як біля неї говорили:

— Ця чаклунка заколола кинджалом ротмістра.

КНИГА ВОСЬМА

I. Екю, що перетворився на сухий листок

Гренгуар і весь Двір чудес були в смертельній тривозі. Уже понад місяць вони не знали, що сталося з Есмеральдою, і це дуже засмучувало князя Циганського та його друзів-волоцюг. Зникнення її кізки подвоювало горе Гренгуара. Якось увечері циганка зникла, ніби у воду впала. Усі розшуки були марні. Кілька халамидників-задирак збиткувалися над Гренгуаром, кажучи, що того вечора бачили Есмеральду поблизу моста Сен-Мішель з якимось офіцером; але цей чоловік, повінчаний за циганським обрядом, був філософом-скептиком, і до того ж він краще ніж будь-хто знав, яка цютлива його дружина. Він мав змогу впевнитися, наскільки непереможна соромливість,

що є наслідком поєднання властивостей амулета й дівочої цноти, і з математичною точністю вирахував ступінь опору цієї невинності, піднесеної у квадрат. Щодо цього він був спокійний.

Отож пояснити собі зникнення циганки Гренгуар не міг. Це глибоко засмучувало його. Якби було можливо, він би ще більше схуд. Забув про все геть — про свої літературні вирази, навіть про свій великий літературний твір «*De figuris regularibus et irregularibus*»¹, який збирався видати, тільки-но у нього заведуться гроші (бо відтоді, як він побачив твір Гуго де Сен-Віктора «*Didascalon*»², надрукований знаменитим шрифтом Венделена /де Спіра, Гренгуар просто почав марити про книгодрукування).

Якось, засмучений, проходячи повз вежу Турнель, де містився кримінальний суд, він побачив біля входу до Палацу правосуддя натовп.

— Що там таке? — спитав юнака, який саме виходив звідти.

— Не знаю, добродію, — відповів той. — Кажуть, судять якусь жінку, що вбила латника. І, мабуть, тут не обійшлося без чаклунства, бо єпископ і духовний суд втрутилися в справу, а мій брат, архідиякон Жозаський, там днює і вочує. Я хотів з ним поговорити, але через юрбу не міг до нього дістатися, і це дуже прикро, бо мені потрібні гроші.

— На жаль, добродію, — сказав Гренгуар, — я б з радістю позичив вам грошей, та якщо мої кишені й діряві, то ніяк не від тягара монет.

Він не наважився сказати юнакові, що знає його брата, архідиякона, до якого після зустрічі в Соборі так і не заходив; ця неувважність до свого вчителя бентежила його.

Школяр пішов своєю дорогою, а Гренгуар — за юркою, яка піднімалася сходами, — до залу суду. Він вважав, що найкращою розвагою в смутку є видовище кримінального судочинства, бо судді звичайно бувають настільки дурні, що хоч кого примусять сміятися. Натовп, до якого він приєднався, сунув мовчки, штовхаючись ліктями. Після довгого й нудного тупцювання по темному коридору, що звивався в Палаці, мов травний тракт цієї старої будівлі, Гренгуар дійшов до низеньких дверей, що вели до залу. Завдяки своєму високому зросту він міг оглянути зал понад головами натовпу.

¹ «Про фігури правильні й неправильні» (латин.).

² «Учення» (гр.).

Зал був просторий та похмурий і через це видавався ще просторішим. Вечоріло, довгі стрілчасті вікна пропускали тільки блідий промінь світла, який згасав, перш ніж досягав склепіння — величезної решітки з різьблених балок, тисячі скульптурних прикрас якої, здавалося, ледь помітно ворушилися в темряві. Тут і там на столах уже горіли свічки, освітлюючи схилені над паперами голови протоколістів. Передню частину залу заповнювала юрба; праворуч і ліворуч сиділи судові чиновники, а в глибині, на помості, — безліч суддів, останні ряди яких губилися в сутінках. Нерухомі, зловісні обличчя. Стіни були всіяні численними зображеннями королівських лілей. Над головами суддів невиразно вимальовувалося розп'яття, а навколо стирчали списи та алебарди, на вістрях яких світло свічок запалювало вогняні цятки.

— Добродію, — звернувся Гренгуар до одного із своїх сусідів, — що це за люди вишикувалися он там, наче прелати на церковному соборі?

— Це, добродію, — відповів сусід, — радники великої палати, оті, що праворуч, і радники слідчої палати — ліворуч, нижчі чини в чорних мантиях, а вищі — у червоних.

— А над ними, — знову спитав Гренгуар, — отой червоний товстун, що обливається потом; хто це такий?

— Це сам пан голова.

— А ці барани позад нього? — не вгавав Гренгуар, що, як ми вже казали, не любив судового стану. Це пояснювалося, певно, тією злістю, яку він відчував до Палацу правосуддя з часу своєї невдачі на драматичній ниві.

— Це панове доповідачі королівської палати.

— А перед ними, он той кабан?

— Це пан протоколіст королівського суду.

— А праворуч, отой крокодил?

— Метр Філіпп Лельє — надзвичайний королівський прокурор.

— А отой гладкий чорний кіт ліворуч?

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор духовного суду, а з ним панове члени цього суду.

— Ще одне запитання, добродію, — промовив Гренгуар. — Що, власне, роблять усі ці шановні люди?

— Судять.

— Судять? Кого? Я не бачу обвинуваченого.

— Це жінка, добродію. Ви не можете бачити її. Вона

сидить до нас спиною, її закриває натовп. Дивіться, вона он там, де ви бачите ліс протазанів¹.

— Що це за жінка? — спитав Гренгуар. — Чи не знаєте ви, як її звать?

— Ні, добродію, я сам щойно прийшов. Тільки я так гадаю, що тут ідеться про чаклунство, бо в судочинстві бере участь духовний суд.

— Он воно що! — промовив наш філософ. — Отже, ми зараз побачимо, як уся ця судова братія зжере людину. Що ж, це таке саме видовище, як і всяке інше.

— А чи не здається вам, добродію, що метр Жак Шармолю має надто лагідний вигляд?

— Гм, — відповів Гренгуар, — я не довіряю лагідності того, у кого вдавлені піздрі і тонкі губи.

Тут сусіди примусили співрозмовників припинити балачку. Слухали важливого свідка.

— Панове, — казала, стоячи серед залу, стара жінка, на якій було стільки дрантя, що вся вона скидалася на купу ходячого лахміття, — панове, все це така самісінька правда, як те, що я звуся Фалурдель, сорок років мешкаю на мосту Сен-Мішель і вчасно сплачую ренту, мито та податки, а двері мої якраз навпроти Тассена Кайяра — красильника, будинок якого стоїть біля води. Тепер перед вами жалюгідна стара жінка, а колись я була гарною дівкою, паночки мої! За кілька днів до цієї події люди казали мені: «Фалурдель, не прядіть пізно ввечері, бо диявол любить розчісувати своїми рогами пряжу у старих жінок. Ви чули ж, певно, що понурий монах, який торік з'явився біля Тампля, тепер блукає в Сіте. Фалурдель, бережіться, щоб він не постукав у ваші двері». І от якось увечері пряду я собі. Аж раптом хтось стукає в двері. «Хто?» — питаю. У відповідь — лайка. Відчиняю. Входять двоє. Один весь у чорному, а з ним — красунь офіцер. У чорного видно самі очі — як дві розжарені вуглини. А все інше закриває капелюх і плащ. І ось вони мені й кажуть: «Кімнату святої Марти». Це моя горішня кімната, панове, найчистіша. І дають мені один еку. Я ховаю еку в шухляду й кажу собі: «Завтра можна буде купити тельбухів у Глорієтській різниці». Підіймаємося нагору. Зайшли ми до кімнати, оглядаюсь, а того, в чорному, і сліду нема. Це мене трохи ошелешило. А офіцер — красивий, немов знатний вельможа, іде вниз разом зі мною і виходить. Не встигла я й

¹ Спис з широким лезом, схожий на бердич.

пасма напярсти, як він повернувся з гарнесенькою дівчиною — справжньою лялечкою; вона б засяяла, мов сонечко, якби її причепурити. А за нею цап, здоровенний такий цап біжить — чорний чи білий — цього я не пригадую. Він і примусив мене трохи замислитись. Дівчина — то мене не обходить, але цап! Не люблю я цих тварин, у них борода й роги. Схожі на чоловіків. І до того ж від них тхне шабашем. Проте я нічого не сказала. Я ж одержала екую. Це ж справедливо, пане суддя, так же? Я провела дівчину й офіцера до горішньої кімнати і залишила їх самих, тобто з цапом. Сходжу і знову беруся прями. Треба вам сказати, що мій будинок має нижній поверх і горішній, затиллям він звернений до річки, як і інші будинки на мосту, а вікна обох поверхів виходять прямо на воду. Отож сиджу я собі й пряду. Не знаю чому, але з думки все не йде понурий монах, якого мені чимось нагадав цап. Та й красуня була якось дивно вдягнена. Раптом чую — нагорі крик, щось грюкнуло об підлогу, відчинилося горішне вікно. Біжу до свого нижнього вікна й бачу, як перед моїми очима пролітає щось чорне і падає у воду. Наче якась примара в одязі священика. Ніч була місячна. Я все дуже добре бачила. Воно попливло в сторону Сіте. Вся тремтячи з переляку, я кличу нічну сторожу. Ці панове входять і, не розібравшись, що й до чого, — а були вони на підпитку, — починають мене лупцювати. Я насилу розтлумачила їм, що трапилось. Піднімаємося нагору — і що ж бачимо? Моя убога кімната вся залита кров'ю. Офіцер лежить на підлозі, з кинджалом у горлі, дівчина прикидається мертвою, а цап зовсім переляканий. «От тобі й масш, — кажу я собі, — тепер і за два тижні не відмиєш підлоги. Доведеться шкрябати, а це просто жах!» Винесли ротмістра — бідний хлопець! Потім — дівчину, геть розхриставу. Та це ще не все! Найстрашніше те, що другого дня, коли я хотіла взяти екую, щоб купити тельбухів, то замість нього звайшла сухий листок.

Стара замовкла. Гомін жаху пробіг по натовпу.

— Привид... цап... від усього цього таки тхне чаклунством, — промовив один із сусідів Гренгуара.

— А сухий листок? — додав другий.

— Ніякого сумніву, — промовив третій, — це чаклунка, яка разом з понурим монахом грабує офіцерів.

Гренгуар і сам був схильний визнати, що вся ця жахлива історія — вірогідна.

— Жінко на ймення Фалурдель, — поважно промовив

голова суду, — ви більше нічого не можете сказати правосуддю?

— Ні, монсеньйоре, — відповіла стара, — хіба тільки те, що в протоколі мій дім названо смердючою й перехнябленою халупою; це вже занадто образливо. Будинки на мосту на вигляд не вельми опатні, бо в них живе сила-силевна народу, а проте м'ясники там мешкають, а вони ж люди багаті, і їхні жінки вродливі й чепурні.

Один із суддів, що видався Гренгуарові схожим на крокодила, підвівся.

— Досить! Я прошу шановних членів трибуналу мати на увазі, що в обвинуваченої знайдено кинджал. Жінко на ймення Фалурдель, ви принесли той сухий листок, що в нього перетворився екю, даний вам дияволом?

— Так, монсеньйоре, — відповіла вона, — я його розшукала. Ось він.

Судовий виконавець подав сухий листок крокодилу, який зловісно похитав головою і передав його судді, а той — прокуророві духовного суду. Таким чином листок обійшов увесь зал.

— Це березовий листок, — сказав метр Жак Шармюлю. — Новий доказ чаклунства.

Один з радників узяв слово.

— Свідок, двоє чоловіків зайшли до вас одночасно, один у чорному, який на ваших очах спочатку щез, а потім в одязі священика плів Сеною, та офіцер. Хто з них дав вам екю?

Стара на мить замислилась, потім сказала:

— Офіцер.

Гомін пробіг по натовпу.

«Он як? — подумав Гренгуар. — Це примушує мене за-сумніватися в усій цій історії».

Тим часом знову втрутився метр Філіпп Лельє, надзвичайний королівський прокурор.

— Нагадую шановним суддям, що в свідченні, записаному від пораненого офіцера, той заявив, що, коли підійшов чоловік у чорному, у нього промайнула невизначна думка, чи це часом не понурій мовах. І ще розповів, що той упир наполегливо умовляв його ввійти в зносини з обвинуваченою, а на його, ротмістра, зауваження, що він не має грошей, дав йому екю, яким вицезгаданий офіцер і заплатив Фалурдель. Отже, той екю — пекельна монета.

Цей слушний доказ прокурора, здавалося, геть розвіяв

сумніви, що були виникли в Гренгуара та в інших скен-тиків у залі.

— Панове, ви маєте всі документи,— додав королівський прокурор, сідаючи.— Можете обміркувати свідчення Феба де Шатопер.

Почувши це ім'я, підсудна підвелась. Її голова показалась над натовпом. Жахнувшись, Гренгуар упізнав Есмеральду.

Вона була бліда, її волосся, колись так дбайливо зачесане й прикрашене цехінами, тепер безладно спадало на плечі, губи посиніли, запали очі лякали. О горе!

— Феб! — напівпритомно вимовила вона.— Де він? О ласкаві панове, перш ніж убити мене, змилуйтесь, скажіть, живий він чи ні?

— Замовкни, жінко,— відповів голова,— це справи не стосується.

— О, зробіть ласку, скажіть мені, чи живий він? — знову спитала вона, склавши наче для молитви свої чудові схудлі руки, й було чути, як від цього руху біля її плаття задзвеніли кайдани.

— Ну, добре,— сухо промовив королівський прокурор,— він умирає. Ти задоволена?

Нещасна впала на свою лаву, мовчки, без сліз, бліда, неначе воскова статуя.

Голова нахилився до чоловіка, що сидів біля його ніг, одягнений у чорну мантию і гаптований золотом капелюх, із золотим ланцюгом на шиї та жезлом у руці.

— Приставе, введіть другу підсудну.

Очі всіх присутніх звернулися до маленьких дверей, що відчинились і пропустили гарненьку кізку із золоченими ріжками та копитцями. Тільки-но Гренгуар побачив її, серце його закалатало. Тендітне створіння затрималось якусь мить на порозі, витягнувши шию, наче воно стояло на краю скелі й бачило перед собою неосяжний обрій. Раптом, помітивши циганку, кізка перескочила через стіл та голову протоколіста й опинилася біля колін своєї господині. Потім кізка граціозно лягла коло її ніг, наче випрошуючи слова або пестощів; але підсудна лишилась нерухома і навіть не глянула на бідну Джалі.

— О, це ж та сама огидна тварина,— промовила стара Фалурдель.— Я добре впізнаю їх обох.

Узяв слово Жак Шармолю.

— Якщо панове судді не заперечують, ми почнемо допит кози.

Це й була друга підсудна. На той час не було нічого простішого за судову справу про чаклунство, порушену проти якоїсь тварини. У судових звітах за 1466 рік серед інших подробиць можна побачити цікавий перелік судових витрат по процесу Жільє-Сулара та його свині, «страчених за їхні лиходійства» в Карбейлі. Тут можна знайти все: і вартість ями, куди закопали свиню, і згадку про п'ятсот в'язок хмизу, взятих у Морсанському порту, про три пінти вина та хліба — останню трапезу засудженого, яку кат по-братньому з ним поділив, навіть вартість догляду та годівлі свині протягом одинадцяти днів по вісім паризьких деньє на добу. Іноді правосуддя заходило ще й далі. Так, у капітуляріях Карла Великого й Людовіка Благочестивого передбачено надзвичайно тяжкі покарання для вогнених привидів, які дозволяють собі з'являтися на небі.

Тим часом прокурор духовного суду вигукнув:

— Попереджаємо: якщо демон, котрий вселився в цю козу і не піддається ніяким молитвам проти злих духів, і надалі впирається в свої злочинні діях та лякатиме ними суд, ми будемо змушені вимагати для нього шибениці або вогнища.

Гренгуар вкрився холодним потом. Шармолю взяв зі столу тамбурина і, наблизивши його до кізки, спитав її:

— Котра година?

Кізка подивилася на нього своїми розумними очима, підняла позолочену ратичку і вдарила сім разів. Справді, була сьома година. Натовп здригнувся від жаху.

Гренгуар не міг стриматись.

— Вона занепащає себе! — вигукнув він голосно. — Невже ви не бачите, що вона сама не розуміє, що робить?

— Тихше ви там, мужва! — різко крикнув судовий пристав.

Жак Шармолю за допомогою того ж тамбурина примусив кізку проробити ряд різних дивовижних фокусів з числом, місяцем року та інших, свідками яких читач уже був. І внаслідок якогось оптичного обману, властивого судовим розглядам, ті самі глядачі, які, можливо, не раз аплодували невинним витівкам Джалі на перехрестях, тепер, під склепінням Паладу правосуддя, були ними вкрай налякані. Коза в їхніх очах була, безумовно, діяволом.

Становище ще більше погіршалось після того, як королівський прокурор зняв з шиї Джалі шкіряну торбинку,

з розрізаними літерами, висипав їх на підлогу, і присутні побачили, як кізка своєю ніжкою склала з них фатальне ім'я: «Феб».

Чаклунство, жертвою якого став ротмістр, здавалося, було незаперечно доведене. І в очах усіх циганка, ця чарівна танцівниця, яка стільки разів захоплювала перехожих своєю грацією, тепер була страшною відьмою.

А втім, сама вона не подавала ніяких ознак життя: піщо — ні граціозні рухи Джалі, ні погрози суддів, ні глухі прокльони присутніх не доходили до неї. Щоб привести Есмеральду до пам'яті, сержант грубо струсонув її, а голові трибуналу довелось урочисто підвищити голос:

— Дівчино, ти належиш до циганського племені, що вдається до чаклунства. Ти разом з козою-чарівницею, притягнутою в цій справі до суду, в ніч проти двадцять дев'ятого числа минулого березня місяця за допомогою пекельних сил, чаклунства й нечестивих обрядів убила, заколовши кинджалом, ротмістра королівських стрільців Феба де Шатопера. Ти все ще заперечуєш це?

— Це жахливо, — вигукнула дівчина, затуляючи обличчя руками. — Феб, мій Феб! О, це пекло!

— Ти все ще заперечуєш? — удруге холодно запитав голова.

— Ви ще питаєте! — несамовито скрикнула циганка й підвелася; очі її палали.

Голова вів допит далі:

— В такому разі, чим ви пояснюєте факти, що свідчать проти вас?

Вона відповіла уриваним голосом:

— Я вже сказала... Не знаю... Це священик, невідомий мені священик; якийсь страшний священик, що переслідує мене...

— Правильно, — підтвердив суддя, — понурий монах-привид.

— О панове! Змилюйтеся! Я тільки бідна дівчина...

— Циганського роду, — перебив її суддя.

Метр Жак Шармолю промовив солодким голосом:

— Беручи до уваги гідну жалю впертість підсудної, я вимагаю застосування тортур.

— Прийнято, — ухвалив голова.

Нещасна затремтіла всім тілом. Однак, за наказом варті, підвелась і досить твердою ходою пішла між двох рядів алебардників за Жаком Шармолю та членами духовного суду, до дверей, що зненацька відчинилися й одразу

ж зачинялися за нею. На засмученого Гренгуара вони справили враження огидної пащі, яка поглинула бідолашну дівчину.

Коли вона зникла, у залі пролунало жалісне мекання. Це плакала маленька кізка.

Засідання було перерване. На зауваження одного з радників, що панове судді втомилися й що чекати на закінчення тортур надто довго, голова відповів, що судді повинні вміти жертвувати собою в ім'я свого обов'язку.

— Непокірна, гидка розпусниця! — пробурчав якийсь старий суддя. — Примушує піддавати себе тортурам, коли ми ще не вечеряли.

II. Продовження історії про екію, що перетворився на сухий листок

Піднявшись і знову спустившись по сходах, котрі вели до якихось коридорів, таких темних, що їх і вдень освілювали лампами, оточена похмурым конвоем Есмеральда опинилася в зловісній на вигляд кімнаті, куди її вштовхнули судові чиновники. Ця кругла кімната містилася в нижньому поверсі однієї з тих масивних веж, які ще й у нашому столітті пробиваються крізь пласти сучасних будівель, що ними новий Париж прикрив старий. Цей склеп не мав ні вікон, ні взагалі якогось отвору, крім низького, закритого величезними залізними дверима входу. Проте світла тут було досить: у печі, зробленій у товщі муру, палахкотів яскравий вогонь, сповнюючи склеп криваво-червоними відблисками; поряд з ним жалюгідна свічка, що стояла в кутку, ледве блимала. Залізна решітка, яка закривала піч, була трохи піднята, і в полум'яніючій дірі на тлі темної стіни видніли нижні кінці її прутів, ніби ряд чорних, гострих, рідких зубів, від чого те вогнище було схоже на пащеку казкового дракона, який вивергає полум'я. При світлі полум'я полонянка побачила навколо себе жахливі знаряддя, призначення яких вона не знала. На підлозі, посеред кімнати, лежав шкіряний матрац, над яким висів ремінь з пряжкою, прикріплений до мідного кільця, затиснутого в зубах кирпатої потвори, вирізьбленої в центрі склепіння. Кинуті як попало лещата, кліщі, широкі залізні ножі, ваче лемеші, розжарювалися на палаючому вугіллі. Кривавий відблиск горна всюди освілював купи жахливих предметів, що заповнювали склеп.

Це пекло звалося просто: «кімната тортур».

На матраці сидів у недбалій позі П'єра Тортеру, присяжний кат. Його помічники, двоє карликів з квадратними лицами, у шкіряних фартухах і полотняних штаних, перевертали у вогні залізні знаряддя.

Нещасна дівчина даремно кріпилася: коли вона попала до цієї кімнати, її поймав жах.

Варта палацового судді стала з одного боку, члени духовного суду — з другого. Протоколіст сів за стіл у кутку.

Метр Жак Шармолю, солодко всміхаючись, підійшов до циганки.

— Моє любе дитя,— сказав він,— ви все ще заперечуєте?

— Так,— відповіла дівчина ослабленим голосом.

— У такому разі,— казав далі Шармолю,— ми змушені, хоч як це прикро, допитувати вас наполегливіше, ніж того б хотілось. Будь ласка, сядьте на це ложе. Метре П'єра, звільніть місце для панночки і зачиніть двері.

П'єра неохоче підвівся.

— Якщо я зачиню двері,— пробурчав він,— вогонь погасне.

— Гарзд, дорогенький,— погодився Шармолю,— хай лишаяються відчинені.

Есмеральда все ще стояла. Шкіряне ложе, на якому корчилося стільки нещасних, жахало її. Страх заморожував кров. Вона стояла перелякана, заціпеніла. За знаком Шармолю обидва підручні схопили її і посадили на ложе. Вони не завдали їй ніякого болю, але тільки-но ці люди доторкувалися до неї, тільки-но вона відчула дотик шкіряного ложа, вся кров прилила їй до серця. Вона обвела кімнату напівпритомним поглядом. Їй здалося, ніби жахливі знаряддя тортур з усіх боків сунуть до неї і от-от почнуть повзати по її тілу, кусати її, щипати. Серед різноманітних інструментів, що їх дівчина бачила доти, вони були тим, чим є кажани, стоноги й павуки поміж комах і птахів.

— Де лікар? — спитав Шармолю.

— Тут,— відповів чоловік у чорному, якого Есмеральда досі не помічала.

Вона здригнулася.

— Дівчино,— знову почувся вкрадливий голос прокурора духовного суду,— втретє питаю, чи ви все ще заперечуєте те, в чому вас звинувачують?

На цей раз у неї вистачило сил тільки кивнути головою.

— Отже, ви упираєтесь,— промовив Жак Шармолю.— Тоді, на превеликий мій жаль, я змушений виконати свій службовий обов'язок.

— Паве королівський прокурор,— різко сказав П'єра,— з чого почнемо?

Шармолю хвилину вагався, наче поет, що добирає риму для вірша, і нарешті мовив:

— З «іспанського чобота».

Нещасна дівчина відчула себе настільки забутою богом і людьми, що її голова безсило, як мертва, впала на груди.

Кат і лікар підійшли до неї одночасно. А обидва помічники почали поратись у своєму огидному арсеналі.

Коли забрязчало страхітливе залізяття, нещасна дівчина здригнулася, наче мертва жаба, яку вдарило гальванічним струмом.

— О мій Феб! — прошепотіла вона так, що ніхто не почув. Потім знову стала заціпеніла, нерухома і мовчазна, як мармурова статуя.

Це видовище могло б зворушити навіть кам'яне серце, але не серце судді. Здавалося, бідну грішну душу допитує сам сатана при криваво-червоному світлі пекла. Нещасне тіло, в яке от-от мали вп'ястися всі ці жахливі пилки, колеса, диба; ніжна, чиста, тендітна істота, якою готувалися заволодіти грубі лапи катів і лещата. Бідолашне просяне зернятко, яке людське правосуддя віддавало на розмілювання страхітливим жорнам тортур!

Тим часом мозолясті руки помічників П'єра Тортерю грубо оголили її чарівну маленьку ніжку, яка своєю спритністю й красою стільки разів захоплювала людей на перехрестях Парижа.

— Шкода! — буркнув кат, розглядаючи її витончені й ніжні лінії.

Якби архідиякон був у цю хвилину тут, він, напевно, згадав би про свій символ павука й мухи. Незабаром нещасна крізь туман, що застилав їй очі, побачила, як до неї підсунувся «іспанський чобіт» і як її ніжка, вкладена між двох окутих залізом брусів, зникла в страхітливому приладі. Тоді жах повернув їй сили.

— Скиньте це! — крикнула вона і, випроставшись, вся розхристана, додала: — Згляньтеся!

Вона рвонулася вперед, щоб упасти до ніг королівського прокурора, але її ногу було затиснуто у важкій ду-

бовій, окутій залізом колодці, і вона впала на неї безсила, мов бджола, до крильця якої прив'язали свинець.

За знаком Шармолю, дівчину знову поклали на ложе, і дві грубі руки прив'язали її до ременя, що звисав із склепіння.

— Востаннє, чи визнаєте ви свої злочини? — спитав Шармолю із своєю незворушною добродушністю.

— Я невинна.

— У такому разі, дівчино, як можете ви пояснити обставини, що вас викривають?

— На жаль, монсеньйоре, я не знаю.

— Отже, ви заперечуєте?

— Все!

— Починайте, — велів Шармолю до П'єра.

П'єра повернув рукоятку механізму, і «іспанський чобіт» стиснувся, і з грудей нещасної вирвався один з тих жахливих криків, що його не можна передати жодною мовою світу.

— Спійніться, — наказав Шармолю катові. І, звернувшись до циганки, спитав: — Признастесь?

— У всьому! — вигукнула бідолашна дівчина. — Признаюся! Признаюся! Тільки змилюйтесь!

Ідучи на тортури, вона не розраховувала своїх сил. Бідна дитина, життя її досі було таким радісним, безжурним, приємним, і перший же біль її злавав!

— Почуття людяності зобов'язує мене попередити вас, — зауважив королівський прокурор, — що, признавшись, ви не уникнете смертного вироку.

— Знаю! — промовила вона і знову впала на шкіряне ложе, ледь жива, перегнувшись, повиснувши на ремені, застебнутому на її грудях.

— Ну, красуне, підведіться трохи, — сказав метр П'єра, піднімаючи її. — Ви зараз ніби золоте ягнятко на ордені, що висить на шиї герцога Бургундського.

Жак Шармолю підвищив голос:

— Протоколісте, записуйте! Циганська дівчино, ви визнаєте, що брали участь у диявольських трапезах, шабашах і пекельному чаклунстві разом із злими духами, потворами та вампірами? Відповідайте!

— Так, — промовила вона так тихо, що голос її злився з диханням.

— Ви визнаєте, що бачили того овна, якого Вельзевул примушує з'являтися серед хмар, щоб зібрати шабаш, і якого можуть бачити тільки відьми?

— Так.

— Ви визнаєте, що поклонялися головам Бофомета, цим мерзенним ідолам храмовників?

— Так.

— Що постійно зналися з дияволом, якого під виглядом свійської кози притягнуто тепер до суду?

— Так.

— Нарешті, чи ви зізнаєтесь в тому, що за допомогою диявола та примари, яка серед простолюдю зветься «по-нурий монах», у ніч проти двадцять дев'ятого числа минулого березня місяця злочинно і підло вбили ротмістра на ім'я Феб де Шатопер?

Вона підвела на суддю великі нерухомі очі й машинально, не здригнувшись і не запнувшись, відповіла:

— Так.

Було очевидно, що у ній все надломилось.

— Пишіть, протоколісте,— сказав Шармолу. І, звертаючись до катів, велів:— Відв'яжіть підсудну й проведіть її назад до судового залу.

Коли підсудну «роззули», прокурор духовного суду оглянув її ногу, все ще заміліу від болю.

— Ну-у,— промовив він,— нічого лихого не сталося. Ви закричали вчасно. Ви б ще змогли танцювати, красуне!

Потім звернувся до своїх помічників з духовного суду:

— Нарешті для правосуддя все ясно! Це втішає, ланове! Павянка повинна віддати нам належне й визнати, що ми діяли з усією можливою для нас лагідністю.

III. Закінчення історії про екю, що перетворився на сухий листок

Коли Есмеральда, бліда, кульгаючи, повернулася до залу суду, її зустрів шепіт загального задоволення. Це було те почуття втішеного нетерпіння, яке виникає в глядачів у театрі по закінченні останнього антракту, коли піднімається завіса й починається розв'язка п'єси. Щодо суддів, то в них заговорила надія на можливість невдовзі поверятися. Маленька кізка теж радісно замекала. Вона хотіла підбігти до своєї господині, але її прив'язали до лави.

Уже зовсім смерклося. Свічки, кількість яких не збільшили, світили так тьмяво, що не було видно стін залу. Сутінки, мов туманом, огортали всі предмети. З них ледь

виступали тільки апатичні обличчя суддів. У кінці довгого залу можна було розгледіти невиразну білу пляму, що вирізнялася на темному тлі стіни. Це була підсудна. Вона ледве добрела до лави.

Шармолю вельми поважно дійшов до свого місця, сів, потім підвівся і, стремуючи почуття задоволення з нагоди досягнутого успіху, сказав:

— Обвинувачена в усьому зізналася.

— Циганко,— спитав голова суду,— ти зізналася в чаклунстві, проституції і вбивстві Феба де Шатопера?

Серце дівчини стиснулося. Було чути, як вона схлипувала в темряві.

— В усьому, в чому хочете,— відповіла ледве чутно.— Тільки вбийте мене скоріше!

— Пане королівський прокурор духовного суду,— промовив голова,— суд готовий вислухати ваші вимоги.

Метр Шармолю витяг здоровенний зшиток і, посилено жестикулюючи, з перебільшеною виразністю, властивою суддям, почав читати латинську промову, де всі докази базувалися на Ціцеронових перифразах, підсилених цитатами з комедій його улюбленого письменника Плавта. Ми шкодуємо, що не можемо запропонувати нашим читачам цей чудовий твір. Промовець викладав його надзвичайно старанно. Він ще не закінчив вступу, як піт вкрив його чоло, а очі мало не вилазили.

Раптом, саме посеред якоїсь складної риторичної побудови, він зупинився, і його погляд, звичайно досить лагідний і навіть трохи дурнуватий, почав метати блискавками.

— Панове,— вигукнув він (на цей раз по-французьки, бо в зошиті того не було),— сатана настільки причетний до всього цього діла, що ось він зараз тут і глузує з величі суду! Дивіться.

Кажучи це, він показав рукою на маленьку кізку, яка, побачивши жестикуляцію Шармолю, визнала за цілком доречне почати наслідувати його і, сівши на задок, сумлінно відтворила своїми передніми лапками та бородатою голівкою патетичну пантоміму прокурора духовного суду. То був, якщо читач пам'ятає, один з найдивовижніших її талантів. Ця подія, цей останній «доказ» справили величезне враження. Кізочці зв'язали ніжки, і королівський прокурор знову вдався до своєї красномовності.

Це тривало дуже довго, але закінчення промови було гідне подиву. Ось її остання фраза, сказана до всього того

хрипким голосом у супроводі жестикуляції засапаного Шармолю:

— Ideo, Domni, coram stryga demonstrata, crimine patente, intentione criminis existente, in nomine sanctae ecclesiae Nostrae — Dominae Parisiensis, quae est in saisina habendi omnimodam altam et bassam justitiam in illa hac intemerata Civitatis insula, tenore praesentium declaramus nos requirere, primo, aliquandam pecuniariam indemnitatem; secundo, amendationem honorabilem ante polarium maximum Nostrae — Dominae, ecclesiae cathedralis; tertio, sententiam in virtute cujus ista stryga cum sua capella, seu in trivio vulgariter dicto la Greve, seu in insula, exeunte in fluvio Sequanae, juxta pointam jardini regalis, executatae sint!¹

Він надів свою шапочку й сів.

— Eheu! — зітхнув засмучений Гренгуар. — Bassa latinas².

Тоді біля звичуваної підвівся якийсь інший чоловік у чорній мантиї. Це був оборонець. Зголоднілі судді почали нарікати.

— Оборонець, говоріть коротко, — мовив голова.

— Пане голова, — відповів той, — оскільки моя підзахисна призналася в злочині, то мені лишається сказати суду тільки одне. Ось текст Салічного закону: «Якщо перевертень зжер людину і на цьому впіймався, він повинен сплатити штраф у сумі вісім тисяч деньє, що становить двісті золотих су». Хай палата буде ласкава засудити мою підзахисну до штрафу!

— Застарілий текст, — зауважив надзвичайний королівський прокурор.

— Nego³, — не згодився оборонець.

— На голоси! — запропонував один із радників. — Злочин доведено, а година вже пізня.

¹ Оскільки, панове, цю жінку викрито в чаклунстві, її злочин виявлено і злочинний намір встановлено, ми від імені соборної церкви Паризької богоматері, якій привласнено право всієї, як нижчої, так і вищої юрисдикції в межах острова, що іменується Сіте, заявляємо присутнім, що вимагаємо: по-перше, засудження її до грошового штрафу, по-друге, засудження до прилюдної покути перед головним порталом Собору Паризької богоматері, по-третьє, вирок, в силу якого ця чаклунка була б страчена разом з її козою на місці, що серед простоліду іменується «Грев», або на острові на річці Сені, поблизу королівських садів (середньовічна латинь).

² Ох! Варварська латинь! (Латинь.)

³ Заперечую (латинь.).

Почали голосувати, не покидаючи залу. Судді подавали голос «скиданням шапок», вони поспішали. У сутінках було видно, як у відповідь на зловісні запитання, що їх тихо ставив голова, судді один по одному скидали шапочки. Бідолашна звинувачена, здавалося, дивилась на них, але її помутнілі очі нічого не бачили.

Потім протоколіст суду заходився щось писати і невдовзі передав голові довгий пергаментний сувій.

Тоді нещасна почула, як заворушився народ, як забряжчали списи і чийсь крижаний голос промовив:

— Циганська дівчино, опівдні того дня, який забажає призначити наш володар-король, вас доставлять на візку босу, в сорочці, з мотузкою на шиї до головного порталу Собору Паризької богоматері, там ви, тримаючи в руках воскову свічку вагою два фунти, читатимете привселюдну покуту; звідти вас доставлять на Гревський майдан, де повісять і задупають на міській шибениці, і вашу козу теж; крім того, ви заплатите духовному суду три ліондори на відшкодування за злочини, вами вчинені й визнані: за чаклунство, магію, розпусту і вбивство сйора Феба де Шатопер. Хай бог прийме вашу душу!

— О, це сон! — прошепотіла дівчина й відчула, що її вивосять чийсь грубі руки.

IV. *Lasciate ogni speranza*¹

У середні віки кожна закінчена будівля майже настільки ж заглиблювалася в землю, наскільки здіймалася над нею. Кожен палац, кожна фортеця, церква, побудовані не на палях, як Собор Паризької богоматері, неодмінно мали підземелля. У соборах, які вдень і вночі були залиті світлом і сповнені звуками органа та дзвонів, під нефом був ще один своєрідний підземний собор, низький, похмурий, тасмничий і німий; іноді він правив за гробницю. В палацах і фортецях це були в'язниці, подекуди могильні склепи, іноді — і те, й друге разом. Ці могутні будівлі, спосіб створення та «використання» яких ми вже пояснювали в іншому місці, мали не просто фундамент, а, так би мовити, корені, що розгалужувалися під землею кімнатами, галереями, сходами, як і в горішній споруді.

¹ Облиште всяку надію (*it.*).— Данте, «Пекло».

Отже, церкви, палаци, фортеці були по пояс у землі, і підвали правили за другу будівлю, до якої спускалися замість того, щоб підніматися. Підземні поверхи прилягали до громаддя наземних так само, як віддзеркалені в озері ліси й гори прилягають до справжніх прибережних лісів та гір.

У фортеці Сент-Антуан, у паризькому Палаці правосуддя, у Луврі ці підземелля були в'язницями. Їхні поверхи, заглиблюючись у землю, ставали дедалі тісніші й темніші. Це були зони, в яких жах, у міру заглиблення їх, набирає дедалі густішого відтінку. Данте не знайшов би нічого кращого для свого пекла. Ці конусоподібні в'язниці звичайно закінчувалися чимось подібним до кам'яних «мішків», куди Данте посадив Сатану і куди суспільство саджало засуджених на смерть. Коли якийсь бідолаха попадав сюди, то міг уже розпрощатися з світлом, повітрям, життям, огні *sreganza*¹; звідси дорога вела або на шибеницю, або на вогнище. Іноді нещасний тут і згнивав. Людське правосуддя називало це «забуттям». Засуджений відчував, що його відокремлює від людей нависле над головою громаддя каміння й темниць; а в цілому вся в'язниця, уся масивна фортеця перетворювалася для нього на величезний, надзвичайно складний замок, що відгороджував його від живого світу.

Саме у такій ямі, в одному з таких склепів забуття, викопаному за наказом Людовіка Святого у Турвельській «домовині», заховали, очевидно, боячись, щоб не втекла, засуджену до шибениці Есмеральду. Величезний Палац правосуддя тиснув на неї всім своїм тягарем. Бідна комашка, яка не змогла б зрушити й найменшого з його каменів!

Справді, доля й суспільство були однаково несправедливі до неї: такого надміру злигоднів і мук було забагато, щоб зламати це тендітне створіння.

І ось Есмеральда тут, загублена в темряві, похована, закопана, замурована. Той, хто міг би побачити її тепер і хто раніше бачив, як вона сміялася й танцювала на сонці, здригнувся б. Холодна, мов ніч, холодна, мов смерть, вітерець не пестить її волосся, людський голос не досягає її вух, денне світло — її очей; зігнута, придушена кайданами, скорчившись, сиділа вона біля кухля з водою і шматка хліба, на оберемку соломи, в калюжі води, що

¹ Всякою надією (*it.*).

натікала зі стін камери; нерухома, майже нежива, вже навіть не відчувала страждань. Фоб, сонце, полудень, вільне повітря, вулиці Парижа, танці, оплески, солодке воркування з коханим; а потім — священик, звідниця, кинджал, кров, тортури, шибениця! Усе це ще зрідка поставало в її свідомості то наче сяюче золоте видіння, то мов страхітливий кошмар; але все це було або жахливою хаотичною боротьбою, загубленою в темряві, або віддаленою музикою, яка бриніла там, нагорі, на землі, і якої не було чути в безодні, куди вкинули нещасну.

Відколи Есмеральда опинилася тут, вона і спала, й не спала. У такій біді, в цій темниці дівчина вже не могла відрізнити неспанья від сну, марень від дійсності, дня від ночі. Все змішувалося, розпорошувалося, коливалося, невиразно розпливаючись у її думках. Вона вже нічого не відчувала, нічого не розуміла, не думала, тільки іноді марила. Ще ніколи жива істота не була такою близькою до небуття.

Отак, заціпенівши, заледенівши, закам'янівши, вона майже не чула, як двічі або тричі на день над нею відчинялася ляда, не пропускаючи при цьому й промінчика світла; чиясь рука кидала їй скибку чорного хліба. Ці регулярні відвідини тюремника були єдиним зв'язком з людьми, що лишився у неї.

Тільки одне підсвідомо привертало її увагу — шум крапель води, які падали через рівні проміжки часу, просочуючись над її головою крізь камені запліснявілого склепіння. Дівчина тупо прислухалася до того, як падали краплі в калюжу біля неї.

Цей плюсикт був тут єдиною ознакою життя, єдиним годинником, що відміряв час, єдиним звуком з усіх земних шумів, що долітав до неї.

Крім того, час від часу вона відчувала в цій багні й темряві, як щось холодне пробігало по її руці чи нозі, і здригалася.

Скільки часу пробула вона тут? Вона не знала. У неї залишився невиразний спогад про те, як десь і комусь виголосили смертний вирок, потім про те, як її винесли і як вона прокинулася серед темряви й тиші, закостеніла від холоду. Поповзла на руках, але залізні кільця вп'ялися в ногу, задзвеніли ланцюги. Вона пересвідчилася, що навколо був суцільний мур, унизу — кам'яна плита, залита водою, і оберемонок соломи. Ні каганця, ні душника. Тоді вона сіла на солому, а щоб змінити положення, інколи ви-

лазила на останню сходинку кам'яних сходів, що вели до її темниці.

Якось нещасна спробувала полічити ті чорні хвилини, які їй відмірювала крапля води, та незабаром ця нікчемна робота хворого мозку сама собою урвалася, і дівчина поринула в повне заціпеніння.

Нарешті чи то вдень, чи вночі (бо день і ніч у цій домовині були однаково чорні), вгорі почувся шум, гучніший за той, що його звичайно викликала поява тюремника, коли він приносив хліб і воду. Вона підвела голову й побачила червонувате світло, що пробивалося крізь щілини якоїсь подоби дверцят чи ляди, пробитої в склепінні цієї темниці-могили. В ту ж мить важкий засув заскрипів, лядя заскреготала на своїх іржавих петлях, відчинилася, й ув'язнена побачила ліхтар, руки й ноги двох людей, бо дверцята були занадто малі, щоб розгледіти голови прибульців. Світло заслпило її, і вона заплющила очі.

А коли розплющила, дверцята були зачинені, великий ліхтар стояв на сходинці, і вже один тільки чоловік стояв перед нею. Чорна чернеча ряса спадала до самих п'ят, такого ж кольору каптур ховав його обличчя. Нічого не було видно: ні лица, ні рук. Це був довгий чорний саван, під яким відчувалося щось живе. Дівчина кілька хвилин пильно дивилася на цю подобу мари. Обое мовчали. Вони скидалися на дві статуї, які зіткнулися одна з одною. У цьому склепі тільки дві речі видавалися живими: гніт ліхтаря, що потріскував у вогкому повітрі, та краплі води, які, падаючи із склепіння, переривали це нерівномірне потріскування своїм монотонним дзвоном і змушували мерехтити промінь ліхтаря в концентричних колах, що розбігалися по маслянистій поверхні калюжі.

Нарешті дівчина порушила мовчанку:

— Хто ви?

— Священик.

Слово, тон, звук цього голосу примусили її здригнути-ся. Священик запитав повільно й глухо:

— Ви готові?

— До чого?

— До смерті.

— О,— промовила вона,— а чи скоро?

— Завтра.

Її голова, що радісно підвелася, знову важко впала на груди.

— Так довго ждати! — прошепотіла вона. — Невже їм важко зробити це сьогодні?

— Виходить, ви дуже нещасні? — спитав священник, помовчавши.

— Мені так холодно, — відповіла дівчина.

Зіщулившись, вона обхопила руками ступні своїх ніг. Жест, властивий нещасним, що мерзнуть, ми вже бачили його у затворниці Роландової вежі. Зуби Есмеральди цокотіли.

Священник, здавалось, оглядав з-під свого каптура камеру.

— Без світла! Без вогню! У воді! Це жахливо!

— Так, — відповіла вона з тим виразом подиву, якого надало їй нещастя. — День сяє для всіх. Чому ж мені дано тільки ніч?

— А чи знаєте ви, — знову спитав священник, трохи помовчавши, — чому ви тут?

— Здається, знала, — сказала вона, проводячи скудлими пальцями по лобі, мовби для того, щоб допомогти своїй пам'яті. — Але тепер я вже нічого не знаю.

Раптом вона заплакала, мов дитина.

— Я б хотіла вийти звідси, пане. Мені холодно, мені страшно, і щось холодне повзає по тілу.

— Гаразд, ідіть за мною.

Сказавши це, священник узяв її за руку. Нещасна промерзла до самих кісток. Та все ж ця рука священника обпекла її своїм холодом.

— О! — прошепотіла дівчина. — Ця крижана рука смерті. Хто ж ви?

Священник підняв каптур. Перед нею було зловісне обличчя, яке так довго її переслідувало, голова демона, що з'явилась у старій Фалурдель над головою її коханого Феба, ті самі очі, блиск яких вона востаннє бачила біля блиску кивджала.

Поява цього чоловіка, завжди фатальна для неї, яка завжди кидала її з одного нещастя в інше, аж до тортур, вивела бідолашну із заціпеніння. Їй здалося, що розірвалася завіса, яка огортала її пам'ять. Усі подробиці страшливої пригоди — від нічної сцени у Фалурдель до оголошення вироку в Турнельській башті — вміть постали перед нею, вже не затьмарені й невизначні, як досі, а чіткі, яскраві, гострі, пронизливі, жахливі. Похмуре обличчя, яке вона бачила перед собою, оживило спогади, наполовину згладжені й майже стерті надмірним стражданням, подіб-

но до того, як поблизу вогню проявляються на білому папері досі невидимі літери, написані симпатичним чорнилом. Дівчині здалося, що всі рани її серця розкрилися й знову закривавили.

— А, це той священик! — вигукнула вона і, конвульсивно здригнувшись, затулила долонями очі.

Потім знесилено опустила руки і, не перестаючи тремтіти, похиливши голову, втупила очі в землю й замовкла.

Священик дивився на неї очима коршака, який довго ширяє над бідним жайворонком, що причаївся в житі, і, поступово звужуючи величезні кола свого польоту, зненацька, як блискавка, кидається на жертву й тримає її, напівживу, у своїх пазурах.

Есмеральда тихо прошепотіла:

— Кінчайте! Кінчайте! Добивайте! — і з жахом втягнула голову в плечі, як овечка, що жде удару обуха м'ясника.

— Ви боїтесь мене? — спитав він нарешті.

Вона не відповіла.

— Невже ви боїтесь мене? — повторив він.

Її губи скривилися, немов вона хотіла посміхнутися.

— Так, — мовила, — кат завжди знущається із засудженої. Ось уже скільки місяців, як він переслідую мене, погрожує мені, лякає мене! Боже мій, яка я була щаслива, доки він не появився. Це він кинув мене в цю безодню! О небо! Це він убив... Це він його вбив! Мого Феба! — При цих словах циганка залилася сльозами і, підводячи на священика очі, вигукнула: — О мерзенний! Хто ви? Що я вам зробила? Ви мене ненавидите? Чого ви хочете від мене?

— Я кохаю тебе! — вигукнув священик.

Її сльози раптом висохли, вона подивилася на нього безтямним поглядом. Він упав навколішки і не зводив з неї палаючих очей.

— Чуєш? Я кохаю тебе! — ще раз вигукнув він.

— Та яке ж це кохання! — прошепотіла нещасна, здригаючись.

Він відповів:

— Кохання проклятого!

Обоє якусь мить мовчали, пригнічені тятарем своїх почуттів: він — знівіваний, вона — отупіла.

— Слухай, — нарешті озвався священик, і дивний спокій повернувся до нього. — Зараз ти про все дізнаєшся. Я скажу тобі те, що досі ледве наслідуювався сказати собі

самому, коли крадькома питає свою совість у мовчазні години ночі, такі темні, що, здається, сам бог не може бачити нас. Слухай! До того, як я зустрів тебе, дівчино, я був щасливий.

— І я! — прошепотіла вона ледь чути.

— Не перебивай мене! Так, я був щасливий, принаймні вважав себе щасливим. Я був чистий, душа моя була ясна й спокійна. Не було людини з таким гордим і осяйним чолом, як мого. Священики вчили мене цнотливості, вчені — науки. Так, наука була для мене всім: це була сестра, а сестри з мене було досить. Щоправда, з роками з'явилися у мене інші думки. Не раз моя плоть бентежилася, коли мимо проходила жінка. Ця сила статі, сила крові, яку я, безумний юнак, вважав назавжди придушеною, неодноразово судорожно намагалася розірвати ланцюг залізних обітниць, що приковував мене, нещасного, до холодних плит вітваря. Але ніст, молитва, клопоти, вбивання плоті робили мою душу володаркою тіла, я уникав жінок. І досить мені було розкрити книгу, як увесь нечистий чад моїх помислів розвіювався перед величчю науки. Через кілька хвилин я відчував, як відступає все плотське й земне, я знову ставав спокійний, чистий і безжурний перед величним сяйвом вічної істини. Поки диявол спокушав мене тільки невиразними видіннями жінок, які мигцем проходили перед моїми очима в церкві, на вулицях, на луках і які невиразно з'являлися мені в сновидіннях, — я легко перемагав їх. Та ба! Якщо я не здобув перемоги, то винен у цьому бог, сотворивши людину і диявола не рівними по силі. Слухай. Одного разу...

Священик замовк, і дівчина почула, як з його грудей виривалися хрипли зітханья. Потім він провадив далі:

— ...Одного разу я сидів, спершись руками на підвіконня в своїй келії... Яку ж то книгу я читав? Ох, усе це вихором крутиться у мене в голові. Я читав. Вікно виходило на майдан. Аж ось чую звуки тамбурина й музики. Невдоволений з того, що мене потривожили в моїй задумі, я подивився на майдан. Те, що побачив, бачили й інші, однак то було видовище не для людських очей. Там, у центрі майдану — це було опівдні, під яскравим сонцем, — танцювала дівчина. Істота такої чарівної вроди, що бог віддав би їй перевагу перед дівою Марією, обрав би її собі за матір і захотів би бути народженням нею, якщо вона жила, коли він мав стати людиною! У неї були чор-

ні, чудові блискучі очі. Її темні кучері пронизувало сонячне проміння, і пасма їх виблискували, мов золото. Ніжки цієї дівчини мелькали, наче спиці колеса, що швидко обертається. Навколо її голови, в косах поблискували на сонці металеві кружечки, які утворювали над її лобом зоряну корону. Синє плаття, всіяне блискітками, мінилося, немов пронизане тисяччю іскорок літньої ночі. Її гнучкі смагляві руки спліталися навколо стану й розпліталися, наче два шарфи. Форми її тіла захоплювали своєю довершеністю. О! Чарівний образ, сяйво якого не меркло навіть у сонячному промінні!.. Ба, дівчино, то була ти! Вражений, сп'янілий, зачарований, я піддався спокусі дивитися на тебе, аж поки раптом не здригнувся від жаху: я відчув, що мене огортають чари.

Священик, важко дихаючи, знову на мить спинився. Потім вів далі:

— Уже напівзачарований, я намагався знайти опору, щоб утриматися в своєму падінні. Пригадав ті пастки, які Сатана вже наставляв на мене. Істота, що була переді мною, мала ту надлюдську красу, яка може виникнути або на небі, або в пеклі. То була не просто дівчина із земного матеріалу, нужденно освітлена зсередини мерехтливим промінням жіночої душі. То був янгол! Але янгол темряви, витканий з полум'я, а не із світла. Подумавши про це, я раптом побачив біля тебе козу, тварину нічних бісівських оргій, яка, посміхаючись, дивилася на мене. Від полуденного сонця ріжки її видавалися вогниками. Тоді я збагнув, що це пастка диявола, і більше не мав сумніву в тому, що ти прийшла з пекла і прийшла на погибель мою. Я повірив у це.

Тут священик глянув в обличчя ув'язненої і холодно додав:

— Я вірю в це й тепер. А тим часом чари мало-помалу діяли, твій танок паморочив мені мозок; я відчував, як таємничий пристрій охоплював мене. Усе, що мало пильнувати, заснуло в моїй душі, і, як той, хто замерзає на свігу, я з насолодою піддавався цьому сну. Аж ось ти заспівала. Що я міг зробити, нещасний? Твій спів був ще чарівніший, ніж твій танок. Я хотів утекти. Неможливо. Я був прикутий, я вріс у землю. Мені здавалося, що мармур плити досяг моїх колін. Довелося лишитись до кінця. Мої ноги заледеніли, а голова палала. Нарешті ти, мабуть, зглянулася на мене, перестала співати, зникла. Відблиск сліпучого видіння поступово щезав з моїх очей,

відгомін чарівної музики згасав. Тоді я впав на край підвіконня, ще нерухоміший і безпорадніший, аніж скинута з п'єдесталу статуя. Вечірній благовіст збудив мене. Я підвівся й кинувся тікати, та ба! Щось у мені впало і вже не могло піднятися, щось з'явилося, від чого я вже не міг утекти.

Він знову помовчав, а тоді оповідав далі:

— Так, починаючи з того дня, в мені сиділа людина, якої я не знав. Я вдавався до всіх своїх ліків. Монастир, віттар, праця, книги — все було марно! О, якою порожнечою дзвенить наука, коли ти, сповнений пристрасті, у відчаї б'єшся об неї головою! Чи знаєш ти, дівчино, що відтоді я невпинно бачив між книгами і собою? Тебе, твою тінь, образ променистого видіння, який одного дня постав передо мною в просторі. Але цей образ був уже інший: похмурий, темний, зловісний, мов чорне коло, що довго стоїть перед очима необережного, який глянув просто на сонце.

Не маючи сили втекти від нього, я завжди чув, як твоя пісня бринить у моєму мозку, завжди бачив, як твої ніжки танцюють на моєму молитовнику, завжди відчував, як уночі вві сні твоя тінь ковзає по моєму тілу, мені хотілося знову побачити тебе, доторкнутися до тебе, дізнатися, хто ти, чи така, як той ідеальний образ, що лишився в моїй уяві, і, можливо, розбити марення дійсністю. В усякому разі я сподівався, що нове враження зітре попереднє, бо воно стало нестерпним. Я шукав тебе, я побачив тебе знову. Горе! І, побачивши вдруге, хотів бачити тебе тисячу разів, хотів бачити завжди. Тоді — як же втриматися на цьому пекельному схилі? — тоді я перестав належати собі. Другий кінець нитки, яку демон прив'язав до моїх крил, він прив'язав до твоєї ніжки. Я став тинятись і блукати по вулицях, як і ти. Я очікував на тебе в підворіттях. Я підстерігав тебе на перехрестях вулиць, я виглядав тебе з висоти своєї вежі. Кожного вечора я повертався все більш заворожений, усе більш охоплений відчаєм, усе більш безумний.

Я дізнався, що ти, — циганка, гітана¹, зінгара². Як було тут сумніватися в чаклунстві? Послухай мене, я сподівався, що судовий процес визволить мене від чарів. Колись відьма заворожила Бруно д'Аста; він наказав її сна-

¹ Циганка (*ten.*).

² Циганка (*tr.*).

лити і зцілюся. Я знав про це. Я хотів випробувати цей засіб. Спочатку подбав, щоб тобі заборонили танцювати на паперті Собору богоматері, сподіваючись, що забуду тебе, якщо ти не прийдеш. Ти не зважила на заборону. Ти знову прийшла. Потім у мене з'явилася думка красти тебе. Якось уночі я спробував це зробити. Нас було двоє. Ми вже схопили тебе, коли з'явився цей мерзенний офіцер. Він визволив тебе. З цього почалося твоє, мов і його нещастя. Нарешті, не знаючи більше, що робити і як бути, я доніс на тебе в духовний суд! Я думав, що зцілюся, як Бруно д'Аст. Я підсвідомо сподівався й на те, що вирок віддасть тебе мені; що у в'язниці я дожену тебе, що там ти не втечеш від мене, будеш моя, що ти вже досить довго володіла мною, і тепер я вже, в свою чергу, володітиму тобою. Коли робиш зло, роби його до кінця. Безумством було б спинитися на півдорозі. Вершина злочину таїть у собі якийсь безумний екстаз. Священик і чаклунка можуть злитися в насолоді на оберемку соломи і в темниці!

Отож, я доніс на тебе. Саме тоді я лякав тебе при зустрічах. Змова, яку я задумав проти тебе, гроза, яку я збирав над твоєю головою, виривались у мене в погрозах і спалахах. Однак я все ще вагався. Мій задум був жахливий, і це примушувало мене відступати.

Може, я б відмовився від нього; може, мій страшний помисел висох би в моєму мозку, не давши плода. Я гадав, що від мене залежатиме, продовжувати чи припинити цей процес. Проте всяка лиха думка невблаганна і прагне свого здійснення; там, де я вважав себе всемогутнім, фатум був сильніший за мене. На жаль! На жаль! Це він заволодів тобою. Він кинув тебе під жахливі колеса тівї машини, яку я підступно збудував... Слухай. Я підходжу до кінця.

Одного чудового сонячного дня бачу, як поза мене проходить чоловік, що вимовляє твоє ім'я і сміється при цьому, а в його очах виблискує хтивість. Прокляття! Я пішов за ним. Ти знав, що було далі.

Він заговк.

— О мій Феб! — тільки й сказала дівчина.

— Не вимовляй цього імені! — вигукнув священик, мідно схопивши її за руку. — Не вимовляй його! О нещасні ми! Це ім'я занастило нас. Чи, точніше, ми занастили одне одного, скоряючись незрозумілій грі фатуму. Ти страждаєш, правда? Тобі холодно, ти спинеш у морозі,

тебе оточують мури темниці, але, можливо, в твоїй душі ще є світло, хай навіть то буде твоє дитяче кохання до цього нікчемного, який грався твоїм серцем! А я сам у собі пошу в'язницю. В моїй душі зима, крига, відчай! У моїй душі — ніч!

Чи знаєш ти, скільки я вистраждав? Я був присутній на твоєму процесі. Я сидів на лаві суддів. Там, під одним з цих священицьких каптурів я звивався від пекельних мук. Коли тебе привели, я був там; коли тебе допитували, я був там. О вовче лігво! Це був мій злочин, це я споруджував шибеницю, яка повільно зводилася над твоєю головою. При появі кожного свідка, при кожному доказі, при обороні я був там, я міг перелічити кожен крок на твоєму скорботному шляху. Я був і там, де цей лютий звір... Ох! Я не передбачив тортур! Слухай, я пішов за тобою до катівні. Я бачив, як тебе роздягали, як тебе напівголу схопили мерзенні руки ката. Я побачив твою ніжку, — я віддав би ціле царство, щоб один-єдиний раз поцілувати її і померти, — ту ніжку, якою я б радо дозволив розчавити собі голову; я бачив, як її затиснули в жахливому чоботі, що перетворює ногу живої істоти на криваве місиво. О нещасний! У той час, коли я на це дивився, у мене під сутанною був кинджал, яким я кремсав собі груди! Коли ти крикнула, я ввігнав його в тіло, а при другому твоєму зойку він досяг би мого серця. Дивись! Мені здається, що рани ще кривавлять.

Він розгорнув сутану. Справді, груди його були подряпані, мов пазурами тигра, а на боці зяяла досить широка рана, яка ще кривавила.

Ув'язнена з жахом відсахнулась.

— О дівчино, пожалій мене! — промовив священик. — Ти вважаєш себе нещасною? Та ні! Ти не знаєш, що таке нещастя! Кохати жінку! Бути священиком! Бути їй осоружним! Кохати з усією пристрасстю душі; відчувати, що за одну її усмішку віддав би свою кров, своє серце, добре ім'я, спасіння, безсмертя й вічність, земне і потойбічне життя; шкодувати, що ти не король, не геній, не імператор, не архангел, не бог, щоб кинути до її ніг усю свою могутність! День і ніч пестити її у мріях і думках, і водночас бачити, що вона закохана в солдатський мундир! Не мати можливості запропонувати їй нічого, крім мізерної сутани священика, яка викличе у неї тільки страх і огиду! Знемагаючи від ревнощів і люті, бути свідком того, як вона обдаровує жалюгідного тупоголового фанфарона

скарбами своєї краси й кохання! Бачити, як це тіло, вигляд якого обдає вогнем, ці принадні перса, — тремтять і рожевіють під поцілунком іншого! О небо! Любити її ніжки, її ручки, її плечі, звиваючись на кам'яній підлозі своєї келії, щоночі мріяти про блакитне мереживо жилок на її смаглявому тілі й нарешті побачити, що всі пестоці, про які ти мріяв для неї, звелися до тортур! Домогтися тільки того, щоб покласти її на шкіряне ложе ката! О, це справжні кліщі, розпечені на пекельному вогні! Щасливіший той, кого розпилюють між двома дошками або роздирають кінцями! Чи знаєш ти, що таке мука, яку в довгі ночі завдає кров, що кипить у жилах, серце, ладне розірватися, голова, що розколюється, зуби, що впиваються в руки? Коли ці жорстокі кати безупинно, мов розпеченим залізом, мучать думкою про кохання, ревності, відчай! Дівчино, змилуйся! Дай хоч хвилину відради! Трошки попелу на цей жар. Витри, благаю тебе, піт, який струменіє з мого чола! Дитино, терзай мене однією рукою, але другою пести! Змилуйся, дівчино! Змилуйся наді мною!

Священик качався по кам'яній підлозі, залитій водою. Він бився головою об кам'яні східці. Дівчина слухала його, дивилася на нього.

Коли він, знесилений, замовк, вона повторила швидко:

— О мій Феб!

Священик поповз до неї на колінах.

— Благаю, — вигукнув він, — якщо у тебе в серце, не відштовхуй мене. Я кохаю тебе! Я нещасний! Коли ти вимовляєш це ім'я, бідолашна, ти ніби краєш зубами моє серце! Зглянься! Якщо ти прийшла з пекла, я піду туди за тобою. Я вже все зробив для цього. З тобою пекло буде мені раєм; твоє лице краще, ніж боже! О, скажи, ти не хочеш мене? У той день, коли жінка відкине таке кохання, як моє, гори повинні здригнутись. О, якби ти захотіла!.. Які б ми були щасливі! Ми б утекли, — я допоміг би тобі втекти, — ми поїхали б куди-небудь, ми знайшли б місце на землі, де яскравіше світить сонце, зеленіші дерева і небо синіше, ніж тут. Кохаючи, ми злили б воедино свої душі, у нас була б невтолена жага, яку ми заспокоювали б спільно і безперервно з невичерпного келиха кохання!

Вона перервала його жахливим, різким сміхом:

— Подивіться-но, отче! У вас під нігтями кров!

Священик якусь мить стояв, мов скам'янілий, і не зводив очей із своєї руки.

— Ну гаразд, хай! — відповів він з дивною лагідністю. — Ображай мене, глузуй з мене, звинувачуй мене, але ходімо звідси, ходім! Поспішаймо! Це призначено на завтра, кажу тобі. Гревська шибениця, ти ж знаєш, завжди наготові. Це жахливо! Бачити, як тебе повезуть на цьому візку. Зглянься! Я ніколи ще так сильно не відчував, як я кохаю тебе! Іди за мною. Ти ще встигнеш мене покохати після того, як я врятую тебе. Можеш ненавидіти мене скільки захочеш. Але тікай. Завтра! Завтра шибениця! Твоя страта! Рятуй себе! Пощади мене!

Він узяв її за руку, не тямлячись, хотів потягти її за собою силою.

Дівчина сплинула на нього пильний погляд.

— Що сталося з моїм Фебом?

— А, — промовив священик, відпускаючи її руку, — ви безжалісні!

— Що сталося з Фебом? — повторила вона холодно.

— Він помер! — вигукнув священик.

— Помер! — промовила вона, все ще холодна й нерухома. — Тоді навіть ж ви кажете мені про життя?

Він не слухав її.

— Так, — пробурмотів немов сам до себе, — він, мабуть, помер. Клинок увійшов дуже глибоко. Думаю, що я зачепив вістрям його серце. О, все моє життя було на вістрі цього кинджала!

Дівчина кинулася на нього, мов розлючена тигриця, і з нелюдською силою штовхнула його на сходи.

— Іди геть, потворо! Геть, убивце! Дай мені вмерти! Нехай кров нас обох вічною плямою ляже на твоєму лобі. Бути твоєю, священику! Ніколи! Ніколи! Ніщо нас не в'єднає. Навіть пекло! Іди геть, проклятий! Ніколи!

Священик спіткнувся об сходи. Мовчки визволив ноги, що заплутались у складках довгого одягу, взяв свій ліхтар і почав повільно підніматися по сходах, що вели до дверей; відчинив їх і вийшов.

Раптом дівчина знову побачила його голову: вираз його обличчя був жахливий, він хриплим від люті й розпачу голосом крикнув:

— Кажу тобі, він помер!

Вона впала долілиць, і нічого більше не було чути в темниці, крім зітхання водяних крапель, що в мороці брижили калюжу.

V. Мати

Не думаю, щоб у світі було щось прекрасніше за ті почуття, які виникають у серці матері, коли вона дивиться на маленький черевичок своєї дитини, особливо якщо цей черевичок святковий, недільний, для хрестин, черевичок, увесь вигигнутий майже до самої підшви, черевичок, у якому дитина ще не ступила й кроку.

Цей черевичок має в собі стільки принадності, він такий манюсінський, такий непридатний для ходіння, що матері здається, ніби вона бачить свою дитину. Вона всміхається до нього, вона цілує його, розмовляє з ним, питає себе, чи можливо, щоб справді була така маленька ніжка, і, якщо навіть дитини нема коло неї, — досить гарненького черевичка, щоб увити собі ніжне, тендітне створіннячко. Матері здається, що вона бачить свою дитину, бачить її всю, живу, радісну, її ніжні ручки, круглу голівку, ясні оченята з блакитними білками, невинні губи. Якщо це зима — то мале ось тут; воно повзає по килиму, завзято дряпається на табурет, і мати тремтить, щоб воно не наблизилось до вогню. Якщо це літо — воно повзає по двору, по садку, рве траву, що росте поміж камінням, простодушно дивиться на великих псів, безстрашно — на великих коней, грається черепашками, квітками й примушує бурчати садівника, який знаходить пісок на грядках і землю на алеях. Усе радіє, все сяє, виграє навколо нього, як і воно само: навіть вітерець, навіть сонячний промінь, що бігають наввипередки, плутаючись у неслухняних кучериках його волосся. Черевичок збуджує ці слогати в уяві матері, й серце її тане, як віск на вогні.

Та коли дитину втрачено, ці тисячі радісних, чарівних, ніжних образів, що товпляться навколо крихітного черевичка, стають джерелом страшних мук.

Гарненький вигигнутий черевичок стає знаряддям тортур, які вічно терзають серце матері. В цьому серці завжди бринить та сама струна, найглибша і найчутливіша, але бринить вона не від ніжного дотику ангела, а від грубого смикання демона.

Одного ранку, коли травнєве сонце вставало в темносиньому небі, — на такому тлі Гарофало любив малювати свої численні «Зняття з хреста», — до затворниці Роландової вежі долинув шум коліс, тупіт коней і брязкіт заліза з Гревського майдану. Її це майже не зворушило. Щоб не чути зовсім тих звуків, вона закрила вуха волоссям і,

стоячи навколішках, знову поринула в споглядання неживого предмета, якому поклонялася п'ятнадцять років.

Цей малесенький черевичок, як ми вже сказали, був для неї цілим всесвітом. У ньому було ув'язнено її думку, яку могла визволити тільки смерть. Скільки гірких докорів, зворушливих скарг, молитов і ридань звертала до неба ця жінка, натхнена чарівною іграшкою з рожевого шовку, — знала про це лиш похмура темниця Роландової вежі. Ще ніколи стільки відчаю не виливалося на таку милу й чарівну річ.

Того ранку, здавалося, скорбота нещасної виривалася ще бурхливіше, ніж завжди; чути було її монотонне голосіння, що краяло серце.

— Ой донечко моя, — тужила жінка, — донечко моя! Моє бідне дороге дитятко! Ніколи більше не побачу я тебе! Скінчилося все! Мені все здається, що це сталося вчора! Боже мій, боже! Краще було б не дарувати її мені, якщо ти хотів так швидко її від мене забрати. Хіба ти не знаєш, що дитина є плоть од нашої плоті й що мати, втративши дитину, втрачає віру в бога? Ох, я нещасна, навіщо було йти з дому того дня? Господи! Господи! Якщо ти її в мене забрав, то ти, мабуть, ніколи не бачив нас із нею разом, коли я відігрівала її, веселеньку, біля мого вогнища, коли вона, всміхаючись до мене, ссала мою грудь, коли я вчила її ставати на ніжки і йти по моїх грудях аж до моїх губів. О, якби ти бачив це, мій боже, ти б змишувався над моєю радістю, ти б не позбавив мене єдиної любові, що лишилася в моєму серці. Невже, боже, я була такою мерзеною істотою, що ти не побажав навіть глянути на мене, перш ніж засудити! Ой лишенько моє! Ось черевичок, а ніжка, де вона? Де дитина? Донечко моя! Донечко моя! Що вони з тобою зробили? Боже, поверни мені її! Шкіра на моїх колінах стерлася за п'ятнадцять років молитов. Хіба з тебе не досить цього? Поверни її мені хоч на один день, хоча б на годину, на хвилину, на одну хвилину, боже! І кинь мене потім до некла навіки. О, якби я знала, де тягнеться край твоєї ризи, я б учепилася за нього руками й ублагала б тебе повернути моє дитя! Ось її малесенький, гарненький черевичок. Невже тобі не жаль його, боже! Як ти міг засудити нещасну матір на п'ятнадцятирічні муки? Пречиста милосердна заступнице, поверни мені моє немовля Ісуса, у мене забрали його, у мене його вкрали, зжерли на пустирі, висмоктали його кров, обгризли його кісточки! Зжалась наді

мною, пресвята діво! Моя донька! Я хочу бачити свою доньку! Що мені з того, що вона в раю? Я не хочу ваших ангелів, я хочу свою дитину! Я левиця, я хочу своє левенятко! О, я качатимусь по землі, я розстрожу камінь своєю головою, я занашащу свою душу, я прокляну тебе, боже, якщо ти залишиш у себе мою дитину! Ти ж бачиш, що в мене всі руки покусані, боже! Невже милосердний бог не має милосердя? О, давайте мені лише сіль і чорний хліб, тільки б зі мною була моя донька і щоб вона зігрівала мене, як сонечко. О горе! Господи боже мій, я тільки жалюгідна грішниця, але донька робила мене благочестивою. З любові до неї я була сповнена віри і бачила тебе в її усмішці, наче передо мною відкривалося небо. Коли б я могла ще один-єдиний раз надіти цей черевичок на її рожевеньку ніжку, я вмерла б, милосердна діво, благословляючи твоє ім'я. П'ятнадцять років! Вона б тепер була вже великою! Нещасна дитина! Невже я ніколи більше її не побачу, навіть на небі? Бо туди я не потраплю. О, яка мука! Знати: що ось її черевичок, і це все, що мені лишилося!

Нещасна кинулася на черевичок, що був її втіхою і відчаєм протягом стількох років, і її груди здригнулися від ридань, як у перший день втрати, бо для матері, що втратила дитину, день цей триває вічно. Така скорбота не старіє. Жалобний одяг може зноситися й побілішати, але серце лишається огорнутим у жалобу.

В цю мить почувалися дзвінки, радісні голоси дітей, що проходили повз її келію. Щоразу, коли бідна мати бачила дітей або чула їхні голоси, вона кидалася до найтемнішого кутка свого склену і, здавалося, хотіла якнайглибше заритися в каміння, щоб нічого не чути. Цього разу, навпаки, вона швидко схопилася, випросталась і жадібно прислухалася. Один хлопчик сказав:

— А тому, що сьогодні повісять циганку.

Тим раптовим стрибком, яким павук кидається на муху, що заплуталася в його павутинні, вона кинулася до віконця, що виходило на Гревський майдан. Справді, до постійної шибениці була приставлена драбина, і кат налагоджував заіржавілі від дощу ланцюги. Кілька зівак стояло навколо.

Сміхотливі дітлахи були вже далеко. Лахмітниця шукала очима перехожого, якого могла б розпитати. Поруч свого лігва вона помітила священника, що вдавав, ніби читає громадський трєбник, хоч його менш цікавило «в

залізо заграшоване святе письмо», ніж шибениця, на яку він час від часу кидав похмурий і лютий погляд. Вона вці знала монсенйора архідиякона Жозаського, святу людину.

— Отче мій,— звернулася вона до нього,— кого це збираються повісити?

Священик подивився на неї і не відповів.

Вона запитала вдруге. Тоді він сказав:

— Не знаю.

— Тут пробігали діти й казали, що циганку,— знову промовила затворниця.

— Можливо,— відповів священик.

Тоді Пакета Шантфлері зайшлася реготом гізни.

— Сестро моя,— промовив архідиякон,— ви, мабуть, дуже ненавидите циганок?

— Ще б пак! — вигукнула затворниця. Це ушпирі, крадійки дітей! Вони зжерли мою маленьку донечку, мою дитину, моє єдине життя! Я більше не маю серця, вони зжерли його!

Вона була страшна. Священик холодно дивився на неї.

— Є серед них одна, яку я особливо ненавиджу, яку я прокляла,— не вгавала лахмітниця.— Це молода циганка, їй стільки ж років, скільки було б моїй донечці, якби мати цієї циганки не зжерла її. Щоразу, коли ця молода гадина проходить повз мою келію, вся кров у мене скипає!

— Так-от, сестро моя, радійте,— промовив священик, холодний, як надгробна статуя,— саме її смерть ви сьогодні побачите.

Голова його впала на груди, і він повільно пішов геть.

Затворниця радісно сплеснула руками.

— А чи не пророчила я їй шибеницю!.. Спасибі, отче! — вигукнула вона й почала ходити туди й сюди перед заграшованим віконцем, розпатлана, виблискуючи очима, нашттовхуючись плечем на стіни, хижка, мов голодна вовчиця, яка відчуває, що наближається час годівлі.

VI. Три чоловічих серця, по-різному створених

Феб не вмер, такі люди живучі. Коли метр Філіпп Лельє, надзвичайний королівський прокурор, сказав бідній Есмеральді: «Він помирає»,— то це була або помилка, або жарт. Коли архідиякон повторив засудженій: «Він по-

мер», — то насправді він нічого про це не знав, тільки так думав, розраховував, не мав у цьому сумніву, на це сподівався. Йому було б надто важко передати коханій добрі вістки про свого суперника. Кожен мужчина на його місці зробив би так само.

Це не означає, що рана Феба не була небезпечна, але не настільки, як сподівався архідиякон. Лікар, до якого нічні стражники негайно віднесли Феба, вісім днів побоювався за його життя й навіть сказав йому про це по-латині. Але молодість узяла верх, і — що часто буває — всупереч прогнозам та діагнозам, природі забажалося врятувати хворого під носом у медика. Саме в той час, коли ротмістр іще лежав на поганенькому ліжку у лікаря, його допитували Філіпп Лельє та слідчі духовного суду, що йому аж ніяк не було приємно. Тому одного чудового ранку, відчувши себе краще, він залишив свої золоті остроги, як плату за ліки, і наклав п'ятами. Це, зрештою, зовсім не порушило розслідування та хід справи. Правосуддя того часу дуже мало дбало про точність і ретельність кримінального судочинства. Аби тільки звинуваченого повісили — цим воно вдовольнялося. Крім того, судді й так мали досить доказів проти Есмеральди, вони вважали, що Феб помер, і більше їх ніщо не цікавило.

Що ж до Феба, то він утік недалеко. Просто подався до свого загону, що стояв гарнізоном у Ке-ан-Брі в Іль-де-Франс, за кілька поштових станцій від Парижа.

Правда, Феб не мав ніякого бажання особисто стати перед судом. Неясно відчував, що там він був би смішний. Власне, ротмістр і сам не знав, що думати про всю цю історію. Він був просто солдат, — невірний, але забобонний, і тому, коли намагався розібратись у цій пригоді, його бентежило все: і коза, й дивні обставини зустрічі з Есмеральдою, і ще більше дивний спосіб, за допомогою якого дівчина дала йому зрозуміти про своє кохання, і те, що вона циганка, і, нарешті, понурий монах. Він вбачав у всій цій історії більше чаклунства, ніж кохання. Можливо, циганка й справді була відьмою чи навіть самим дияволом. А може, все це просто комедія або, кажучи тогочасною мовою, дуже неприємна містерія, в якій йому випала незавидна роль побитого й осміяного героя. Ротмістр почував себе дуже ніяково, його мучив той сором, що його наш Лафонтен так чудово висловив: «Зазнавши сорому, мов лис, коли його спіймала курка».

А втім, він сподівався, що вся ця історія не набуде розголосу, що ім'я Феба де Шатопера, оскільки самого його немає, тільки раз чи два згадають і воно в усякому разі не вийде за межі судової зали Турнель. У цьому він не помилювався: тоді не було ще «Судових відомостей», а оскільки не минало й тижня, щоб на одному з численних лобних місць Парижа не зварили живцем фальшивометника, не повісили чаклунки, не спалили еретика, то всі так звикли бачити на перехрестях старезну феодальну Феміду з оголеними руками, і закачаними рукавами, яка поралась біля казанів, шибениць та ганебних стовпів, що майже не звертали на це уваги. Тогочасний вищий світ не знав імен засуджених, яких вели вулицею, і хіба що тільки простолоуд смакував цю грубу страву. Страта була звичайним явищем вуличного життя, так само як жаровня пиріжника чи різниця шкуродера. Кат був той самий різник, тільки вправніший.

Отже, Феб досить швидко перестав думати про чарівну Есмеральду, або Сіміляр, як він її називав, про удар кинджала, завданий чи то циганкою, чи понурим монахом (йому було байдуже, ким з них), і про наслідки процесу. Тільки-но його серце звільнилося, до нього одразу ж повернувся образ Фльор-де-Ліс. Серце ротмістра Феба, як і тодішня фізика, не терпіло порожнечі.

До того ж саме перебування в Ке-ан-Брі було нестерпним. Це селище ковалів і корівниць з порепаними руками було довгим рядом халуп і хижок, що простяглося на півльє обабіч шляху. Одним словом, справжній «хвіст»¹ провінції Брі.

Фльор-де-Ліс, його передостання пристрасть, була гарненькою дівчиною з чарівним посагом. Отож одного чудового ранку, цілком одужавши й припускаючи, що по двох місяцях справу циганки вже закінчено й забуто, закоханий кавалер, гарцюючи на коні, підскакав до дверей будинку Гонделор'є.

Він не звернув уваги на досить численний натовп, який юрмився на майдані перед Собором богоматері. Був травень, і Феб подумав, що це, певно, відбувається процесія з нагоди трійці чи якогось іншого свята; він припнув коня до кильця під'їзду й весело піднявся до своєї красуні-нареченої.

Та була сама з матір'ю.

¹ Queue (ке) — хвіст; околиця (фр.).

У Фльор-де-Ліс увесь час каменем на серці лежав спогад про сцену з чаклункою, козою і її проклятою азбукою. Дівчину бентежило й те, що Феб так довго не появлявся. Але, побачивши свого ротмістра, його привадили поставу, новий камзол, блискучу португею, жагучий погляд очей, вона аж зашарілася від задоволення. Шляхетна панна й сама здавалася чарівнішою, ніж будь-коли. Її розкішне біляве волосся було заплетене в прекрасну косу, вбрання було того небесно-голубого кольору, який так личить блондинкам (цього кокетства її навчила Коломба), а очі повиті тією солодкою любовною млістю, що так красить жінок.

Феба, який довго не бачив інших красунь, крім замазур Ке-ан-Брі, снігив вигляд Фльор-де-Ліс, і це надало такої запобігливості та вишуканості його манерам, що мир було негайно укладено. Сама пані де Генделор'є, що, як завжди, по-материнському наглядала за ними з великого крісла, не наважилася дорікати йому. Що ж до Фльор-де-Ліс, то її докори геть потонули в ніжному воркуванні.

Дівчина сиділа біля вікна, гаптуючи грот Нептуна. Ротмістр сперся на спинку її крісла, і вона півголосом почала ніжно дорікати йому.

— Що ж із вами сталося за ці довгі два місяці, недобрый ви такий?

— Клянуся вам,— відповів Феб, трохи збентежений запитанням,— ви такі гарні, що можете причарувати самого архієпископа.

Вона не могла стримати усмішки.

— Гаразд, гаразд, добродію. Облиште мою красу й відповідайте на запитання.

— Пробачте, люба кузино, мене викликали в гарнізон.

— А куди саме, дозвольте спитати? І чому ви не прийшли попрощатися?

— У Ке-ан-Брі.

Феб був у захопленні, що перше запитання допомогло йому ухилитися від другого.

— Так це ж зовсім близько, добродію. І жодного разу не з'явилися, щоб побачитися зі мною?

— Річ у тому... служба... І крім того, чарівна кузино, я був хворий.

— Хворий? — злякано повторила вона.

— Так... поранений.

— Поранений?

Дівчина була вкрай вражена.

— О, не турбуйтеся,— недбало промовив Феб,— дурниці. Сварка, удар шпаги. Що вам до того?

— Що мені до того? — вигукнула Фльор-де-Ліс, підвівши на нього чудові, повні сліз очі.— О, ви кажете не те, що думаете. Що це за удар шпагсю? Я хочу все знати.

— Але, люба моя... я посварився з Мае Феді, лейтенантом із Сен-Жермен-ан-Ле; і ми трохи поцували один одному шкіру. От і все.

Брехун-ротмістр дуже добре знав, що справа честі підносить мужчину в очах жінки. І справді, Фльор-де-Ліс дивилась йому в обличчя, тремтячи від страху, задоволення й захоплення. Та вона ще не зовсім заспокоїлась.

— А ви вже зовсім здорові, мій Феб? — промовила вона.— Я не знаю вашого Мае Феді, але це погана людина. А що привело до сварки?

Тут Феб, уява якого не вирізнялась особливою винахідливістю, вже не знав, як збутися свого подвигу.

— О, далєбі, не знаю... Дрібничка... Кінь... Слово за слово... Чарівна кузино! — вигукнув він, щоб змінити розмову.— Що це за галас на майдані?

Він підступив до вікна.

— Боже мій, мила кузино, скільки там народу!

— Не знаю,— відповіла Фльор-де-Ліс,— здається, сьогодні ранком якась чаклунка має прилюдно каятись перед собором, потім її повісять.

Ротмістр був цілком певен, що історію з Есмеральдою закінчено, і слова Фльор-де-Ліс його зовсім мало схвилювали. А все ж він поставив кілька запитань.

— Як звуть ту чаклунку?

— Не знаю,— відповіла вона.

— А в чому її звинувачують?

Вона й на цей раз лише знизала білими плечима.

— Не знаю.

— О господи Ісусе! — сказала мати.— Тепер стільки чаклунів, що, я думаю, їх спалюють, не знаючи навіть імені. З однаковим успіхом можна було б дізнатись про ім'я кожної хмаринки в небі. А втім, можна не турбуватись, у милосердного бога вони всі на обліку.— З цими словами шановна пані підвелась і підійшла до вікна.— Боже! — промовила вона.— Ваша правда, Фебе, людей страх як багато. Господи милосердний, навіть на дахах сидять. Знаєте, Фебе, це нагадує мені молодість. В'їзд короля Карла Сьомого. Тоді теж стільки було народу. Не

пам'ятаю вже, якого року. Коли я кажу вам про це, то воно вам видається сивою давниною, правда ж? А мені — недавнім минулим. О, тоді народ був куди красивіший, ніж тепер. Люди повидирались аж на бійниці Сент-Антуанської брами. На коні, позад короля, сиділа королева, а за їх величностями їхали всі придворні дами, що також сиділи позад вельмож. Пам'ятаю, як усі сміялися, коли побачили кудого Аманьйона де Гарланда поруч сіра Матфелона, велетенського на зріст рицаря, що бив англійців, як мух. Чудове видовище. Процесія всіх дворян Франції з їхніми прапорами, що так і полум'яніли перед очима. Одні були з корогвами, інші — зі стягами. Хіба все запам'ятаєш? Сір де Калан — з корогвою, Жан де Шатоморан — зі стягом, сір де Кусі — зі стягом, найрозкішнішим з усіх інших, окрім хіба що стяга герцога Бурбонського. Аж сумно стає, коли згадаєш, що все це було й що від цього нічого не лишилося!

Закохані не слухали поважної вдови. Феб знову сперся на спинку крісла своєї нареченої; чудове місце, з якого його аухвальний погляд проникав у всі щілини комірця Фльор-де-Ліс. Цей комірць так до речі розгортався, даючи йому побачити стільки принадних речей і догадуватися про стільки інших, ще принадніших, що Феб, засліплений цим полиском шовковистої шкіри, думав: «Як можна кохати когось іншого, крім блондинок?»

Обоє мовчали. Дівчина час від часу підводила на нього віжний, захоплений погляд, волосся їхнє змішувалося в промінні весняного сонця.

— Фебе, — раптом тихо промовила Фльор-де-Ліс, — через три місяці ми одружимося. Поклянїться мені, що ви ніколи не кохали іншої жінки, крім мене.

— Клянусь вам, прекрасний янголе! — відповів Феб, і його пристрасний погляд підсилив переконливість його слів. Можливо, в цю хвилину він і сам собі вірив.

Добра мати, захоплена повною згодою наречених, виїшла з кімнати, щоб подбати про якісь господарські дрібниці. Феб це помітив, і те, що вони залишилися наодинці, так окрилило заповзятливого ротмістра, що в його голові з'явилися досить дивні думки: «Фльор-де-Ліс його кохає, він її наречений, вони були вдвох; його минула прихильність до неї знову пробудилася, щоправда, не в усій своїй свіжості, зате з усією пристрасністю; отож невеликим злочинном буде поїсти недозрілих овочів із свого власного

городу». Не знаю, чи саме такі думки промайнули в його голові, але цілком достовірним є те, що Фльор-де-Ліс раптом злякалася виразу його очей. Вона озирнулася і побачила, що матері нема.

— Боже мій,— промовила, почервонівши, охоплена хвилюванням,— мені так жарко!

— Справді,— відповів Феб,— скоро полудень. Сонце припікає. Але можна опустити штори.

— Ні! Ні! — закричала сердешна.— Навпаки, мені хочеться свіжого повітря!

І, немов лань, яка відчуває наближення зграї гончаків, вона схопилася з місця, побігла до скляних дверей, розчинила їх і кинулася на балкон. Феб, дуже невдоволений, пішов за нею. Майдан перед Собором богоматері, що на нього, як відомо, виходив балкон, являв собою в цю хвилину зловісне і незвичайне видовище, яке вже зовсім поіншому налякало боязку Фльор-де-Ліс.

Величезний натовп, що вливався з усіх суміжних вулиць, затоплював і самий майдан. Невисока — по пояс — огорожа, що оточувала паперть, не змогла б стримати натиску натовпу, якби перед нею не стояли дві шеренги міських стражників та стрільців з аркебузами наготові.

Завдяки цьому частоколу списів та аркебузів паперть була порожньою. Вхід до неї охороняла сила-силенна алебардників з єпископським гербом. Широка брама Собору була зачинена, що контрастувало з безліччю розчинених навстіж вікон, які виходили на майдан, навіть вікон піньйонів, де виднілися тисячі голів, наче піраміди гарматних ядер в артилерійському парку.

Поверхня цього людського моря була сіра, брудна, земляста. Видовище, на яке очікував натовп, було, певно, з тих, що приваблюють лише покидьків суспільства. Над цією купою жовтих чепчиків та бридких брудних певелюр стояв гідкий гамір. Тут було більше сміху, ніж криків, більше жінок, ніж чоловіків.

Час від часу чийсь пронизливий, деренчливий голос прорізав загальний гамір.

— Гей! Майє Баліфр! Хіба тут її вішатимуть?

— Дурна! Тут прилюдне покаяння в самій сорочці! Милосердний бог начхає їй латиною в паку! Це завжди від-

бувається тут опівдні. А якщо ти хочеш побачити шибеницю, піди на Гревський майдан.

— Піду, коли тут скінчиться.

— Скажіть-но, сусідко Букамбрі, це правда, що вона відмовилась від духівника?

— Здається, відмовилась, сусідко Бешен.

— Ач, поганка!

— Такий уже звичай, добродію. Палацовий суддя повинен віддати на страту злочинця паризькому прево, якщо він мирянин, а якщо духовного сану — духовному суду єпископства.

— Дякую, добродію.

— О боже мій! — промовила Фльор-де-Ліс. — Нещасна істота!

Ця думка сповнила смутком погляд, яким вона обвела натовп.

Ротмістр, більше зацікавлений нею, ніж усім набродом, що зібрався на майдані, закохано перебирав ззаду пояс її сукні. Вона повернулася з благальною усмішкою.

— Прошу вас, Фебе, обличте! Якщо ввійде матуся, вона побачить вашу руку.

В цю хвилину бантовий годинник Собору богоматері повільно вибив дванадцятку. Натовп задоволено загомонів. Тільки-но затих останній удар, як усі голови заворушилися, мов хвилі від пориву вітру, і з бруку, вікон і дахів пролунало:

— Ось вона!

Фльор-де-Ліс затулила руками очі, щоб не бачити.

— Радість моя! — звернувся до неї Феб. — Чи не повернутися нам до кімнати?

— Ні, — відповіла дівчина, і очі, які вона заплющила з остраху, знову розплющилися з цікавості.

Віз, запряжений здоровенним нормандським битюгом, оточений вершниками в лілових опанчах з білими хрестами, в'їхав на майдан з вулиці Сен-П'єр-о-Беф. Нічні

стражники палицями прокладали йому дорогу серед натовпу. Поряд з возом їхало верхи кілька урядовців суду та поліції, яких можна було пізнати по їхньому чорному одягу й по тому, як незграбно вони трималися в сідлах. На чолі їх урочисто їхав метр Жак Шармолю.

На злополучному возі сиділа молода дівчина із зв'язаними за спиною руками, сама, без священика. Вона була в сорочці, її довге чорне волосся (за тодішнім звичаєм його зрізували тільки біля підніжжя шибениці) розсипалося по напівоголених грудях та плечах.

Крізь це хвилясте волосся, чорне й блискуче, ніби вороняче крило, видно було грубу сіру вузлувату віршовку, що муляла ніжні ключиці, і, мов земляний черв'як навколо квітки, обвивалася навколо чарівної шийки нещасної дівчини. Під тією віршовкою блищав маленький амулет, овдoblений зеленими намистинками, залишений їй, певно, через те, що засудженим на смерть уже ні в чому не відмовляють. Ті, що дивилися з вікон, могли побачити на дніщі воза босі її ноги, які дівчина силкувалася підібгати, ніби спонукувана останнім інстинктом жіночої соромливості. Біля її ніг лежала зв'язана кізка. Засуджена підтримувала зубами сорочку, що спадала з її плечей. Страждання дівчини, здавалося, було ще дужче від того, що її майже голу виставили перед натовпом. Ох! Не для таких потрясінь створено дівочу соромливість!

— Ісусе! — раптом вигукнула Фльор-де-Ліс і звернулася до ротмістра.— Погляньте-но, кузене, це ж та сама огидна циганка з козою.

Вона повернулася до Феба. Його очі були прикуті до воза. Він був дуже блідий.

— Яка циганка з козою? — промовив, заїкаючись.

— Як? — спитала Фльор-де-Ліс.— Хіба ви не пам'ятаєте?..

Феб перебив її:

— Не знаю, що ви хочете цим сказати.

Він ступив крок, щоб вернутися до кімнати, але Фльор-де-Ліс, ревності якої недавно так сильно пробудила ця сама циганка, спалахнула знову. Вона кинула на нього недовірливий, гострий погляд. В цю мить їй невиразно пригадалися розмови про якогось ротмістра, причетного до процесу цієї чаклунки.

— Що з вами? — спитала вона Феба.— Можна подумати, що вигляд цієї жінки збентежив вас.

Феб спробував відбутися жартом:

— Мене? Аж ніяк! Ніскілечки!

— Тоді зостаньтесь! — веліла вона. — Подивимось до кінця.

Розгублений ротмістр був змушений лишитися. Його трохи заспокоювало те, що засуджена не відривала погляду від днища свого воза. То справді була Есмеральда. На цьому останньому ступені ганьби й нещастя вона все ще була гарна: великі чорні очі видавалися ще більшими від того, що схудли щоки; мертвно-блідий профіль був чистий і прекрасний. Вона була схожа на колишню Есмеральду так, як мадонна Мазаччо схожа на мадонну Рафаеля: слабкіша, тендітвіша, худіша.

А втім, у неї не було, сказати б, жодного виразного відчуття, все притупилося, крім соромливості. Вона цілком здалася на ласку долі, бо була приголомшена й зламана відчаєм. Тіло її підстрибувало від кожного поштовху воза, як мертва або зламана річ; погляд був безтямний і померклий. На очах стояли сльози, нерухомі, немов застигли.

Тим часом зловісна процесія проїхала крізь натовп під радісні вигуки роззяв. Проте, будучи правдивим істориком, ми повинні сказати, що вигляд дівчини, такої гарної і разом з тим такої пригніченої, багато в кого, навіть у найчерствіших, викликав почуття жалю.

Віз в'їхав на паперть.

Перед центральним порталом він зупинився. Ескорт вишикувався в бойовому порядку по обидва боки. Натовп стих, і серед цієї тиші, повної урочистості й тривоги, обидві ступки головної брами повернулися, ніби самі по собі, на своїх завісах, що завищали, як дудки. Тоді на всю глибину стало видно внутрішню частину Собору: похмурого, вбраного в жалобу, ледь освітленого кількома восковими свічками, що мерехтіли на головному вітарі. Собор скидався на величезну пащу печери серед залитого денним світлом майдану. В глибині, в сутінку хорів було видно величезний срібний хрест, що вирізнявся на тлі чорного сукна, яке спадало від склепіння до підлоги. Увесь неф був порожній. Але на віддалених лавах хорів невиразно маячили кілька голів священників, і в ту мить, коли головна брама відчинилася, з храму залунав урочистий, голосний і монотонний спів, який, немов поштовхами, кидав на голову засудженої уривки зловісних псалмів:

«... *Non timebo millia populi circumdantis me. Exsurge, Domine; salvum me fac, Deus!*»

... *Salvum me fac, Deus, quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam.*

... *In ficus sum in limo profund; et non est substantia»¹.*

Водночас інший голос, окремо від хору, заспівав із сходів головного вівтаря скорботну пісню жертвоприношення:

«*Qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me habet vitam aeternam et in iudicium non venit; sed transit a morte in vitam.*»²

Цей спів кількох загублених у пітьмі старців був справжньою панахидою над прекрасним, сповненим молодості й життя створінням, обласканим теплим повітрям, осяяним промінням сонця.

Народ благоговійно слухав.

Нещасна, охоплена жахом, ніби загубилася поглядом і думкою в темних глибинах храму. Її бліді губи ворушились, наче вона молилась. І коли помічник ката підступив до неї, щоб допомогти їй зійти з воза, він почув, як вона пошепки повторює слово «Феб».

Їй розв'язали руки й у супроводі кізки, яку теж розв'язали і яка мекала з радощів, відчуваючи себе на волі, примусили зійти з воза, пройти босоніж по твердому бруку до кінця сходів порталу. Мотузка, яка була зав'язана на її шиї, повзла за нею, мов гадюка.

І тоді спів у храмі вщух. Великий золотий хрест і ряд свічок заколихались у пітьмі. Було чути, як задзвеніли алебарди строкато вдягненої церковної сторожі; а за кілька хвилин довга процесія священників у ризах та дяконів у стихарях, урочисто виспівуючи псалми, з'явилася перед засудженою і натовпом. Але погляд приреченої зупинився на тому, хто йшов попереду, одразу ж за тим, хто ніс хреста.

— О,— прошепотіла вона, здригаючись,— знову він! Цей священник!

---

¹ «...Не побоюся полчищ, що обступають мене! Почуй мене, господи, спаси мене, боже мій!

...Спаси мене, боже мій, бо води зростають і піднялися до самої душі моєї.

...У глибині трясовини загруз я, і немає поблизу твердої опори» (середньовічна латинь).

² «Хто почув слово мое і увірує в того, хто послав мене, матиме життя вічне й судові не підлягатиме, а перейде із смерті в життя» (середньовічна латинь).

Справді, то був архідиякон, по ліву руку від нього йшов помічник регента Собору, по праву — регент, озброєний своєю паличкою.

Архідиякон підходив до неї, відкинувши назад голову, широко розплющивши нерухомі очі, й голосно співав:

«De ventre inferi clamavi et exaudisti vocem meam, et projecisti me in profundum in corde maris, et flumen circumdedit me»¹.

В ту мить, коля архідиякон з'явився при яскравому світлі дня під високим стрілчастим порталом, одягнений у широку срібну ризу з чорним хрестом, він був такий блідий, що багатьом з натовпу могло видатися, ніби то один з мармурових єпископів, що стоять, схилені в уклони, випростався і зійшов з камінного саркофага хорів, аби зустріти на порозі могилу ту, котра йшла помирати.

Така ж бліда й така ж подібна до статуї, Есмеральда майже не помітила, що їй дали в руки важку запалену свічку з жовтого воску; засуджена не слухала верескливого голосу протоколіста, який читав фатальний зміст прилюдного покаяння; коли їй сказали, щоб вона відповіла «амінь», дівчина мовила «амінь». До неї тільки тоді повернулося трохи життя й сили, коли вона побачила, як священник подав знак варті, щоб та відійшла, і сам став наближатися до неї.

Вона відчула, як кров прилинула їй до голови. Останні іскри обурення спалахнули в її душі, вже заціпенілій і холодній.

Архідиякон повільно підступив до неї; навіть у цьому розпачливому становищі вона побачила, як його погляд, кинутий на її оголене тіло, горить пристрастю, ревнощами й бажанням. Потім він голосно спитав її:

— Дівчино, чи просила ти в бога прощення за свої провини й гріхи? — Він нахилився до її вуха й додав (присутні гадали, що той приймав від неї останню сповідь): — Хочеш бути мою? Я ще можу врятувати тебе!

— Геть, демоне! Бо я викрию тебе!

Він посміхнувся жахливою посмішкою.

— Тобі не повірять. Ти тільки до злочину додаси ганьбу. Відповідай скоріше! Хочеш бути мою?

— Що ти зробив з моїм Фебом?

— Він помер, — відповів священник.

¹ «З глибини пекла звернувся я до тебе, і голос мій був почутий; ти ввергнув мене в надра та пучину морську, і хвилі обступили мене» (середньовічна латинь).

У цю хвилину архідиякон машинально підвів голову і на другому кінці майдану, на балконі будинку Гонделор'є, побачив ретмістра, який стояв біля Фльор-де-Ліс. Він похитнувся, провів рукою по очах, ще раз подивився й пробурмотів прокляття. Риси його обличчя судорожно викривились.

— Так помри ж ти! — процідив він крізь зуби.— Ніхто не володітиме тобою!

Потім, піднісши руку над циганкою, вигукнув голосом, що лунав, мов похоронний дзвін:

— *I tunc, anima anceps, et sit tibi Deus misericors!*¹

То була зловісна формула, якою звичайно закінчувалися ці сумні церемонії. То був умовний знак священника катові.

Народ став навколішки.

— *Kyrie, eleison*²,— виголосили священники під склепінням порталу.

— *Kyrie, eleison*,— повторив натовп тим приглушеним рекотом, який пробіг над ним, наче брижі по морю.

— *Amen!*³— промовив архідиякон.

Повернувшись спиною до засудженої, він опустил голову і, схрестивши руки, приєднався до процесії священників. За хвилину він, і хрест, і свічки та ризи зникли під похмурими арками Собору, а голос його, поступово замираючи разом з хором, співав гімн відчаю:

«... *Omnes gurgites tui et fluctus tui super me transierunt!*⁴»

Ритмічний стукіт алебард церковної сторожі, що поволі затихав під колонадою нефа, нагадував удари годинника, який відбиває смертний час засудженій.

Брама Собору богоматері лишилась відчинена, і всім видно було порожній, сумовитий, жалобний храм, темний і мовчазний.

Приречена стояла нерухомо, очікуючи своєї дальшої долі. Один із стражників звернув на це увагу метра Жака Шармолю, який під час цієї сцени вивчав барельєф головного порталу, що зображає, на думку одних, жертвоприношення Авраама, а на думку інших, алхімічний про-

¹ Так іди ж, грішна душе, і хай змилюється над тобою господь! (Середньовічна латинь).

² Господи помилуй! (Гр.)

³ Амінь! (Латинь.)

⁴ Усі безодні твої і потоки твої пройшли наді мною (середньовічна латинь).

пес, у якому ангел символізує сонце, в'язка хмизу — вогонь, Авраам — майстра.

Нелегко було відірвати його від цього сноглядання. Та ось нарешті він обернувся, і за його знаком двоє людей, одягнених у жовте, — помічники ката — підійшли до циганки, щоб знову зв'язати їй руки.

Можливо, в ту мить, коли нещасна піднімалась на фатальний візок, щоб вирушити в свою останню путь, їй стало нестямно жаль життя. Вона звела запалені, сухі очі до неба, до сонця, до сріблястих хмарок, розірваних там і тут неправильними чотирикутниками й трикутниками блакиті; потім подивилася вниз, навколо себе, на землю, на натовп, на будинки... Зненацька в ту мить, коли чоловік у жовтому зв'язував їй лікті за спиною, з грудей її вирвався нестямний крик, крик радості. На одному з балконів, там, у кутку майдану, вона побачила його, свого друга, свого володаря, Феба, видіння її другого життя!

Суддя збрехав! Священик збрехав! Це був він, вона не могла помилитися: він був там, красивий, живий, у своєму чудовому камзолі, з пером на капелюсі, зі шпагою при боці!

— Феб! Мій Феб! — вигукнула вона.

Вона хотіла простягти до нього руки, що тремтіли від кохання і захоплення, але вони вже були зв'язані.

Тоді вона побачила, як ротмістр насупив брови, як молода гарна дівчина, що спиралась на його руку, гнівно глянула на Феба, презирливо скрививши губи; потім Феб промовив кілька слів до неї, яких засуджена не чула, і обоє поспіхом зникли за скляними дверима балкона, що зачинилися за ними.

— Феб! — закричала вона в нестямі. — Невже ти цьому віриш?

Жахлива думка раптом майнула в її голові. Вона згадала, що її засуджено за вбивство Феба де Шатопера.

Досі циганка все витримувала. Але цей останній удар був надто жорстокий. Вона непритомна впала на брук.

— Мерщій несить її на віз, кінчаймо! — наказав Шармолю.

Ніхто досі не помічав на галереї серед статуй королів, вирізьблених над самою стрілчастою аркою порталу, дивного глядача, який до цієї хвилини пильно все спостерігав. Він стояв такий нерухомий, його шия була так витягнута вперед, а обличчя таке потворне, що коли б не

червоно-фіолетовий одяг, можна було б подумати, що то одне з тих кам'яних страховищ, крізь пащі яких уже шістсот років витікає вода з довгих ринв Собору. Цей глядач нічого не поминув з того, що відбувалося перед порталом Собору богоматері. У перші хвилини, непомітно для всіх, він міцно прив'язав до однієї з колон галереї товсту вузлувату віршовку, кінець якої звисав униз на паперть. Зробивши це, він спокійно дивився на майдан, час від часу по-свистуючи, коли повз нього пролітав дрізд.

Раптом, у ту мить, коли помічники ката збиралися ввконати байдужий наказ Шармолю, цей чоловік перескочив через балюстраду галереї, обхопив віршовку ступнями та колінами ніг та руками, й усі побачили, як він скотився по фасаді Собору, ніби дощова краплина, що стікає по склу. Він із швидкістю ката, що падає з даху, підбіг до катів, ударами величезних кулаків звалив їх на землю, схопив рукою циганку, як дитина свою ляльку, одним стрибком досяг церкви, піднявши дівчину над головою і ревучи громовим голосом:

— Притулок!

Це сталося так швидко, що поночі одного лише спалаху блискавки вистачило б аби все побачити.

— Притулок! Притулок! — повторив натовп. І десять тисяч рук своїми оплесками запалили радістю і гордістю єдине око Квазімодо.

Від цього потрясіння й опритомніла засуджена. Вона розплющила повіки, глянула на Квазімодо і одразу ж знову їх заплющила, немов перелякавшись свого рятівника.

Шармолю, кати і весь ескорт остовпіли на місці. Справді, в стінах Собору богоматері засуджена була недоторканною. Собор був надійним притулком. Усяке людське правосуддя закінчувалося на його порозі.

Квазімодо зупинився під склепінням головного порталу. Його широкі стунні, здавалося, вросли в плита Собору, як важкі романські колони. Велика, патлата голова сиділа глибоко в плечах, ніби голова лева, під гривною якого не видно шиї. Він тримав напівпритомну дівчину, що повисла на його мозолястих руках, немов білий шарф. Він ніс її так обережно, наче боявся розбити або зім'яти. Здавалося, він відчував, що цю тендітну, чарівну, дорогоцінну істоту створено не для його рук. Хвилинами він не насмілювався торкнутися до неї навіть своїм подихом. А потім зненацька притискав її до своїх незграбних гру-

дей, як свою власність, як свій скарб, як мати свою дитину. Його око циклопа, звернуте до неї, огортало її віжністю, скорботою і жалістю, а то раптом підводилося вгору, сповнене вогню. І тоді жінки сміялися й плакали, натовп тупотів ногами від захвату, бо в цю хвилину Квазімодо й справді був прекрасним. Він, цей сирота, знайда, цей виродок, був прекрасним, він відчував себе величним і сильним, він дивився прямо в обличчя суспільству, яке вигнало його і в справі якого він так владно втрутився. Дивився в обличчя людському правосуддю, у якого вирвав здобич, усім цим тиграм, змушеним лише клацати зубами, усім приставам, суддям і катам, усій королівській могутності, яку він, нікчемний, зламав за допомогою всемогутнього бога.

Заступництво істоти, такої потворної, як Квазімодо, за істоту, таку нещасну, як засуджена на смерть Есмеральда, було зворушливим. Двоє знедолених природою і суспільством, зустрілися, щоб допомогти одне одному.

За кілька хвилин, Квазімодо, тріумфуючи, зник у Соборі разом зі своєю ношею. Натовп, що завжди захоплюється подвигом, шукав горбаня очима під похмурим нефом, шкодуючи, що предмет загального захоплення так швидко зник. Раптом усі побачили, що він знову появився в кінці галереї королів Франції. Як несамовитий, промчав Квазімодо по галереї, високо піднімаючи на руках свою здобич і вигукуючи:

— Притулок!

Натовп бурхливо заплескав у долоні. Пробігши галерею, Квазімодо знову щез усередині Собору. За мить він з циганкою на руках з'явився на верхній площадці, швидко біжучи уперед і все вигукуючи: «Притулок!» А натовп плескав у долоні. Нарешті Квазімодо втретє з'явився на верхівці вежі великого дзвона; звідси він, здавалося, всьому місту гордо показав ту, кого врятував. Громовим голосом, голосом, який люди чули так рідко і якого він сам не чув ніколи, голосом, що, мабуть, долинав аж до хмар, тричі несамовито прокричав:

— Притулок! Притулок! Притулок!

— Слава! Слава! — вигукнув у відповідь йому народ, і цей могутній поклик вразив на другому березі натовп на Гревському майдані і затворницю, яка все прислухалася і не зводила погляду з шибениці.

I. Марення

Клода Фролло вже не було в Соборі, коли його названий син так зненацька розтяв той фатальний вузол, який нещасний архідиякон затяг на циганці і в який попав сам. Повернувшись до ризниці, він зірвав із себе стихар, ризу, епітрахиль, кинув усе це на руки остовпцілому паламареві, вибіг через потайні двері, наказав човняреві в Террені перевезти його на лівий берег Сени і заглибився у звивисті вулиці Університетського кварталу, не знаючи, куди йде, на кожному кроці стрічаючи юрби чоловіків і жінок, які весело поспішали до мосту Сен-Мішель, сподіваючись «ще встигнути» побачити, як вішатимуть чаклунку. Блідий, розгублений, наляканий, осліплений і дикий, мов нічний птах, якого серед білого дня сполошила й переслідує зграя хлопчаків, Клод Фролло вже не усвідомлював, де він, що з ним, марить він чи бачить усе наяву. Брів, а то кидався бігти навмання, завертав, не вибираючи, в першу ж вулицю, весь час гваний уперед думкою про Гревський майдан, про жахливий Гревський майдан, який він невиразно відчував позад себе.

Так він пробіг уздовж пагорба святої Женеви і виїшов нарешті з міста через Сен-Вікторську браму. Біг доти, доки, оглядаючись, бачив вежі Університетської огорожі й розкидані будинки передмістя, а коли нарешті невисокий горб цілком заховав від нього ненависний Париж, коли можна було вважати себе за сто льє від міста, серед ланів, у пустелі, він зупинився і відчув, що може зітхнути вільніше.

І тоді жахливі думки знову охопили його. Він зазирнув собі в душу й здригнувся. Згадав нещасну дівчину, яка занастила його і яку занастив він. Озирнувся розгубленим поглядом на ту подвійну звивисту путь, якою судилося пройти і його, і її долі, аж поки вони не зіткнулися й безжалісно розбилися одна об одну. Він думав про безумство вічних обітниць, марність цноти, науки, віри, доброчесності, про непотрібність бога. Захоплено поринав у ці нечестиві думки і, все глибше й глибше в них занурюючись, відчував, як груди йому розриває сатанинський регіт.

І коли, длубаючись у своїй душі, він побачив, як багато залишила в ній природа для пристрастей, сміх його став

ще гіркіший. Розворушивши в глибині свого серця всю ненависть, усю лють, побачив холодним поглядом лікаря, який оглядає хворого, що ця ненависть, ця лють були не що інше, як спотворене кохання; що кохання, це джерело всіляких людських чеснот, перетворюється на щось страхотливе в серці священика, і що людина, створена так, як він, ставши священиком, обертається на демона. Тоді він зайшовся жахливим сміхом і раптом зблід, усвідомивши найзловіснішу сторону своєї фатальної пристрасті, цього нищівного, отруйного кохання, сповненого безжалісної ненависті, кохання, що закінчилося шибеницею для однієї душі й пеклом — для другої; її засуджено до страсти, його — до вічних мук.

І він знову зареготав, згадавши, що Феб живий, що, незважаючи на все, ротмістр живий, веселий і вдоволений, що мундир на ньому пишніший, ніж будь-коли. І що в нього нова коханка, і він показує їй, як вішають попередню. Ще дужче зареготав, коли згадав, що з усіх людей, котрим він зичив смерті, не уникла її лише циганка — єдина істота, до якої він не відчував ненависті.

Від ротмістра архідіякон перелинув думкою до натовпу, і тут його охопили нечувані ревності. Він подумав про те, що весь цей натовп бачив жінку, яку він кохав, у самій сорочці, майже голу. Він ламав собі руки при думці про те, що жінка, чие тіло, побачене ним у сутінках, могло б привести йому найвище блаженство, тепер, серед білого дня, убрана, мов для ночі любовою, була виставлена напоказ усій юрбі. Він плакав од люті над усіма цими таємницями кохання, зневаженого, опоганеного, оголеного, навіки знеславленого. Плакав од люті, уявляючи, скільки нечистих поглядів сягало під цю розхристану сорочку; чарівна дівчина, непорочна лілея, келих невинності й насолоди, до якого б він насмілився торкнутися лише тремтячими устами, вона була перетворена на своєрідний громадський казан, з якого найпослідущіші покидьки Парижа — злодії, жебраки, волоцюги — прийшли спільно черпати безсоромну, брудну, розпусну насолоду.

І коли він спробував уявити собі те щастя, що його міг би зазнати на землі, якби вона не була циганкою, а він священиком, якби не було Феба, а вона кохала його, Клода; коли подумав, що безжурне, сповнене кохання життя було б можливе і для нього, що в ту саму мить на землі тут і там були щасливі пари, які забувалися в нескінченних бесідах під покровом помаранчевих дерев на березі

струмка, осяяні призахідним сонцем чи зоряною ніччю, і що, якби на те воля божа, він створив би з нею одну з цих благословених пар,— серце його сповнювалося ніжністю й відчаєм.

Вона! Скрізь вона! Ця невідступна думка весь час повертала до нього, невпинно терзала його, жалила мозок і краяла серце. Клод ні за чим не шкодував, ні в чому не розкаювався, все, що він зробив, ладен був повторити; волів бачити її в руках ката, ніж в обіймах ротмістра, але він страждав; так страждав, що часом висмикував собі пасмо волосся, щоб побачити, чи не посивіло воно.

Була хвилинка, коли він уявив собі, що, може, саме в цю мить огидна мотузка, яку він бачив сьогодні вранці, стиснула смертельним зашморгом її тендітну, граціозну шийку. Від цієї думки його кинуло в холодний піт.

І була інша хвилинка, коли, диявольським сміхом сміючись із себе, він пригадав Есмеральду такою, якою побачив її вперше — жвавою, безжурною, веселою, гарно вбраною, окриленою в танці, гармонійною — і Есмеральду останнього дня: у сорочці, з мотузкою на шиї, вона повільно йшла босоніж по крутих східцях шибениці. Він так ясно уявив собі цей подвійний образ, що в нього вихопився жахливий зойк.

У той час, коли хуртовина відчаю валила, ламала, рвала, гнула й викорчовувала все в його душі, він поглянув на довколишню природу. Біля його ніг кілька курок, щось дзьобаючи, порпалися в низеньких кущах; жуки, блискучі, мов емаль, виповзали на сонце, вгорі, в синьому небі, пливли кошлаті сріблясті хмарки; на обрії шпиль абатства Сен-Віктор своїм шиферним обеліском перетинав округлу лінію косогору, і мірошник з пагорба Копо, посвистуючи, дивився, як крутяться працьовиті крила його вітряка; усе це життя, діяльне, налагоджене, спокійне, втілене навколо нього в тисячі форм, завдавало йому болю. Клод знову кинувся бігти.

Так він біг полями до вечора. Ця втеча від природи, від життя, від самого себе, від людей, від бога, від усього, тривала цілий день. Іноді він кидався обличчям на землю і нігтями видирив молоді колоски. Часом зупинявся серед вулиці в якомусь безлюдному селі, і думки його були такі нестерпно важкі, що він хапався обіруч за голову, немов намагаючись одірвати її, щоб розтрощити об каміня бруківки.

Коли сонце повернуло на захід, Клод знову зазирнув собі в душу, і йому здалося, що він майже збожеволів. Буря, що бушувала в ньому відтоді, як зникла надія й воля врятувати циганку, ця буря не лишила в його свідомості жодного здорового поняття, жодної уцілілої думки. Розум його конав, майже вщент зламаний і знищений. Тільки два образи чітко збереглися в свідомості: Есмеральда і шибениця. Решта була вкрита цітьмою. Ці два образи, зближуючись, жахливо поєднувалися, і чим більше він зосереджував на них свою увагу й думки, тим більше вони зростали в якійсь фантастичній прогресії: один — у витонченості, чарівності, красі та сяйві, другий — у своїй страхітливості; і зрештою, Есмеральда видавалася йому зіркою, а шибениця — величезною кощавою рукою.

Дивно, що під час усіх цих моральних тортур Клод жодного разу по-справжньому не подумав про смерть. Так уже він, нещасний, був створений: чіплявся за життя. А може, за ним він справді бачив пекло.

Тим часом день згасав. Тією часткою здорового глузду, яка ще животіла в ньому, він невиразно думав про повернення. Був певен, що вже далеко від Парижа, але, оглянувшись, помітив, що тільки обійшов навколо огорожі Університету. Шпиль Сен-Сюльпіс і три високі стріли Сен-Жермен-Де-Пре здіймалися над обрієм праворуч. Він попрямував туди. Коли біля зубчастої стіни, що оточує Сен-Жермен, почувся оклик сторожі абатства: «Хто йде?», архідиякон звернув на стежку, яка пролягала між млином абатства та міською лікарнею для прокажених і за кілька хвилин опинився на Пре-о-Клер. Цей лужок уславився бешкетами, що відбувалися тут удень і вночі; то була кара господня для бідолашних сен-жерменських ченців, *quod monachis Sancti-Germani pratensis hydra fuit, clericis nova semper dissidionum capita suscitantibus*¹.

Архідиякон боявся зустрітися тут з кимось; вигляд будь-якого людського обличчя лякав його, він манівцями обійшов Університет, передмістя Сен-Жермен; йому хотілося повернутися на вулиці міста яконайпізніше. Звернувши на безлюдну стежку, яка відділяла Пре-о-Клер від Дьє-Неф, попрямував уздовж Пре-о-Клер, і нарешті виїшов на берег річки. Там дом Клод знайшов перевізника, який за кілька паризьких деньє перевіз його вгору Сеною

¹ Це була кара господня для монахів Сен-Жермен-де-Пре, бо клерика раз у раз розпалювали там нові сварки (*лагин*).

до кінця Сіте і висадив саме на тій безлюдній косі, на якій читач уже бачив замріяного Гренгуара і яка простягалася за королівськими садами, паралельно до Коров'ячого острівця.

Монотонне погойдування човна і плюскіт води викликали у нещасного Клода якесь заціпеніння. Перевізник був уже далеко, а архідиякон, отупілий, стояв на березі й дивився перед собою, сприймаючи все довколишнє, немов крізь хвилі, що, погойдуючись, збільшували всі предмети і перетворювали дійсність на якусь фантазмагорію. Часто буває, що втома, породжена великою скорботою, саме так впливає на мозок.

Сонце зайшло за високу Нельську вежу. Смеркалося. Небо і вода в річці зблідли. Між цими двома білястими плямами лівий берег Сени, до якого був прикутий погляд Клода, видавався темною масою і, зменшуючись у перспективі, вривався чорною стрілою в туманний обрій. Та стріла була вкрита будинками, але тільки їхні чорні силуети чітко виступали в сутінках на ясному тлі неба й води. В будинках подекуди вже світилися вікна, блимаючи, мов іскри в купі погаслого вугілля. Цей величезний чорний обеліск, що самотньо стояв між білих площин неба й річки, дуже широкий у цьому місці, справляв на дом Клода дивне враження, подібне до того, що відчувала б людина, лежачи горілиць біля підніжжя Страсбурзького собору й дивлячись, як величезний шпиль впинається над головою в присмеркову імлу. Тільки тут Клод стояв, а обеліск лежав; але річка, відбиваючи небо, поглиблювала під ним безодню, і величезний мис, здавалося, так само сміливо линув у порожнечу, як і стріла собору — враження було таке саме. Воно було тим дивовижнішим і глибшим, що мис дуже скидався на Страсбурзьку дзвіницю, тільки величезну — два льє заввишки, на щось невидане, гігантське, невимірне, — споруду, якої не бачило жодне людське око — Вавілонську вежу. Димарі будинків, зубці огорож, різьблені гребені покрівель, стріла абатства августинців, Нельська вежа — всі ці виступи, які зазубрювали профіль величезного обеліска, ще більше посилювали ілюзію, химерно виграваючи перед очима, немов деталі пишної й вибагливої скульптури.

В цьому стані галюцинації Клод уявив, що бачить на власні очі дзвіницю пекла; тисячі вогнів, розсіяних по всій висоті цієї страхітливої вежі, видалися йому отвора-

ми величезної внутрішньої печі, а голоси і гам, що вири-
валися звідти,— зойками і хриплим стогоном. Тоді йому
стало страшно. Він затулив руками вуха, щоб нічого не
чути, повернувся спиною, щоб нічого не бачити, і кинувся
геть від страшного видіння.

Але видіння було в ньому самому.

Коли він опинився на вулицях міста, перехожі, що
штовхались при тьмяному світлі від вікон крамниць,
справляли на нього враження вічного потоку привидів, які
снували довкола туди й сюди. Дивний гуркіт стояв у ньо-
го в вухах. Химерні видіння бентежили його розум. Він
не бачив ні будинків, ні бруку, ні возів, ні чоловіків, ні
жінок, перед ним був тільки хаос невиразних предметів,
які зливалися до купи. На розі Бондарської вулиці місти-
лась бакалійна крамничка, над її вхідними дверима був
піддашок, прикрашений з усіх боків, за споконвічним зви-
чаєм, жерстяними обручами, з яких звисали дерев'яні свіч-
ки, що, гойдаючись від вітру, билися одна об одну й сту-
котіли, немов кастаньети. Йому здалося, що це в темряві
стукотять скелети повішених на Монфоконі.

— О,— пробурмотів він,— це нічний вітер кдає їх один
на одного і змішує брязкіт ланцюгів із стуком кісток! Во-
на, можливо, вже там, серед них!

Напівпритомний Клод не знав, куди йде. Ступивши
кілька кроків, він опинився на мості Сен-Мішель. Вікно
нижнього поверху одного з будинків світилося. Він піді-
йшов до нього. Крізь тріснуту шибку побачив огидну кім-
нату, що пробудила в ньому якийсь невиразний спогад.
У цій кімнаті, ледь освітленій тьмяною лампою, сидів бі-
лявий веселий юнак і, голосно сміючись, цілував надто
безсоромно убрану дівчину. А біля лампи сиділа за пряд-
кою стара жінка й співала тремтячим, хриплим голосом.

Коли юнак замовкав, уривки пісні старої долітали до
священика. То було щось нерозбірливе й страшне:

Грев, гарчи, Грев, завивай!
Прядко, крутись, нитку сукай!
Добру віршовку сукай для петлі,
Кат свистить, він чекає її.
Грев, гарчи, Грев, завивай!

Добрі віршовки з коноплі у нас.
Сійте коноплі скрізь, повсякчас.
Сійте від Ванвра аж до Іссі!
Зашморг на шию злодюгам усім.
Добрі віршовки з коноплі у нас!

Грев, гарчи, Грев, завивай!
Щоб бачить, як в зашморі шлюха конає,
Як дрига ногами і смика плечима,
Всі вікна довкола вмить ставуть очима.
Грев, гарчи, Грев, завивай!

А юнак сміявся і обнімав дівку. Стара — то була Фалурдель, дівка — повія; юнак — Жеан, молодший брат Клода.

Архідиякон стояв і дивився. Чи не все одно, на що дивитися!

Він побачив, як Жеан підійшов до вікна в глибині кімнати, глянув на набережну, де вдалині виблискували тисячі вогнів, і почув, як той сказав, зачиняючи вікно:

— Клянуся душею, вже ніч. Городяни запалюють свічки, а милосердний господь — зорі.

Потім Жеан знову вернувся до шлюхи і, розбивши пляшку, що стояла на столі, вигукнув:

— Вже порожня, хай йому чорт! А в мене більше нема грошей! Ізабо, серденько, я тільки тоді заспокоюсь, коли Юпітер перетворить твої білі груди на дві чорні пляшки, в яких я день і ніч ссатиму бонське вино.

Цей вишуканий дотеп розсмішив дівку. Жеан вийшов.

Дом Клод ледве встиг кинутися на землю, щоб не зустрітися з братом, щоб той не глянув йому в обличчя, не впізнав. На щастя, на вулиці було темно, а школяр був п'яний. Та він усе-таки помітив архідиякона, що лежав у багнюці на бруку.

— Го! — промовив. — Ось хто сьогодні весело провів час.

Він ногою підштовхнув Клода, який стримував віддих.

— П'яний, як чіп, — вів далі Жеан. — От набрався. Справжня п'явка, що відпала від винної бочки. Та він лисий! — додав Жеан, нахилившись. — Дідуган! *Fortunate sepeх!*¹

Потім дом Клод почув, як він, віддаляючись, розмірковував:

— А все ж розсудливість чудова річ, і мій брат архідиякон — щасливий, бо він розсудливий і має гроші.

Архідиякон підвівся й що духу побіг до Собору богоматері, величезні вежі якого виступали в темряві над будинками. Добігши, задиханий, до паперті, відступив і не посмів підвести очі на зловісну споруду.

¹ Щасливий старий! (*Латин.*)

— О, невже все це могло статися тут сьогодні, цього ранку! — тихо промовив.

Нарешті наспівався подивитися на Собор. Фасад його був темний. За ним мерехтіло зоряне небо. Серп місяця, який уже зійшов високо над обрієм, у цю мить зупинився над верхівкою правої вежі, і здавалося, ніби він сидить, наче якийсь осейний птах, на краю балюстради, що вимальовувалась у формі чорного трилисника.

Брама була замкнена. Але архідиякон завжди посив при собі ключ від тієї вежі, де була його лабораторія. Він скористався ним, щоб зайти в храм.

У храмі його зустріла пільма і тиша. З усіх боків темніли широкі чорні смуги, і Клод зрозумів, що жалобні сукна ранкової церемонії ще не знято. Великий срібний хрест мерехтів у похмурій глибині, всіяний блискучими цятками, немов зоряні розсипи у цій могальній ночі. Високі вікна хорів здіймали над чорними драпуваннями стрілчасті верхівки, шибки яких, пронизані місячним промінням, були розцвічені тепер тільки тьмяними барвами ночі: ліловою, білою, синюватою — ці відтінки можна знайти лише на обличчях мерців. Архідиякон побачив навколо хорів ці освітлені мертвотним світлом гостроверхі арки вікон, і йому здалося, що то митри засуджених на вічну муку єпископів. Він заплющив очі, а коли знову розплющив, йому побачилося, ніби з усіх боків на нього дивляться бліді лица.

Він побіг по церкві. Але немовби відчув, що храм захитався, заворушився, зарухався, ожив, що кожна товста колона перетворилася на величезну лапу, яка тупала по підлозі своєю широкою кам'яною стопою, і що весь гігантський Собор обернувся на казкового слона, який пхтів і ступав своїми колонами-ногами, з двома верхами-хоботами й величезним чорним драпуванням замість попоци.

Так його маячення чи безумство досягло того ступеня напруженості, коли зовнішній світ перетворюється для щасного на своєрідний Апокаліпсис, видимий, відчутний, жахливий.

На якусь мить він відчув полегкість. Заглибившись у боковий неф, побачив за колонами червонувате світло. Він побіг до нього, як до зірки. То була тьмяна лампада, що вдень і вночі освітлювала під залізними ґратами громадський требник Собору богоматері. Архідиякон жадібно накинувся на священну книгу, сподіваючись знайти в ній якусь втіху чи підтримку. Требник було розгорнуто на

книзі Іова. Ковзнувши напруженим поглядом по сторінці, він прочитав: «І якийсь дух пронісся перед лицем моїм, і я відчув його легкий подих, і волосся моє стало сторч».

Читаючи ці зловісні слова, Клод відчув, що відчуває сліпець, який уколосся об підняту ним цалицю. Коліна йому підломились, і він упав на підлогу, думаючи про ту, що вмерла цього дня. Відчув, як крізь мозок ніби проходить і шугає якийсь огидний дим, і йому здалося, що голова його перетворюється на один з димарів пекла.

Архідиякон, видно, довго був у такому стані, не думаючи ні про що, переможений, безвольний, покорений демон. Нарешті сили повернулись, він надумав шукати притулку у вежі, поблизу свого вірного Квазімодо. Підвівся і, відчуваючи страх, узяв із собою лампаду, яка горіла перед требником. Це вважалося кощунством, але Клодові тепер було не до таких дрібниць.

Він повільно йшов сходами вежі, сповнений якогось таємничого жаху, котрий, мабуть, огортав і поодиноких перехожих на Соборному майдані, які бачили загадковий вогник, що піднімався в таку пізню пору від бійниці до бійниці, на саму верхівку вежі.

Раптом в обличчя Клодові війнуло свіжим повітрям, і він опинився в дверях найвищої галереї. Було холодно; по небу мчали хмари, широкі білі вали яких, нагромаджуючись один на одного і стираючи свої обриси, скидалися на зимовий льодохід на річці. Серп місяця, що застряг у хмарах, був ніби небесний корабель, який зазнав аварії серед цих повітряних крижин.

Архідиякон примружив очі й деякий час вдивлявся крізь проміжки ґрат, що з'єднували обидві вежі, крізь серпанок туману та випаровувань у мовчазне нагромадження далеких паризьких покрівель, гострих, незліченних, скупчених і маленьких, немов хвилі спокійного моря в літню ніч.

Місяць кидав бліде проміння, що надавало небу й землі якогось попелястого відтінку.

В цю мить баштовий годинник озвався своїм високим, надтріснутим голосом. Вибило північ. Священикові пригадався полудень. Знову, як і тоді, вибило дванадцять ударів.

— О, — промовив він до себе тихо, — тепер вона вже, напевно, холодна!

Раптом порив вітру загасив лампаду, і водночас він побачив, як біля протилежного кутка вежі з'явилася якась тінь, біла пляма, чиясь постать, жінка. Він здригнувся. Поруч жінки стояла кізка, мекання якої змішувалось із звучанням останніх ударів годинника.

У нього вистачило сили, щоб подивитися. То була вона.

Вона була бліда, сумна. Волосся її розсипалося по плечах, як і вранці. Але на шиї не було мотузки, і руки не були зв'язані. Вона була вільна, вона була мертва.

Вона була одягнена в біле, і з голови в неї звисало біле покривало.

Дивлячись на небо, вона повільно наближалася до нього. Коза-привид ішла за нею. Клод відчув, що скам'янів, став надто важкий, аби тікати. З кожним її кроком вперед він ступав крок назад. Так відступив під темне склепіння сходів, крижаниючи від думки, що вона теж може туди ввійти; якби вона це зробила, він умер би від жаху.

І справді, вона підступила до дверей, що вели на сходи, стала там на якусь мить, пильно глянула в темряву, але, очевидно, не помітивши священника, пройшла мимо. Йому здалося, що вона вища, ніж була за життя, він бачив, як крізь білий її одяг просвічує промінь місяця, чув її дихання.

Коли вона пройшла, архidiaкон почав спускатися сходами, так само повільно, як і примара, почувачи й себе примарою,— приголомшений, волосся йому піднялося. Все ще тримаючи в руді погаслу лампаду і спускаючись звивистими східцями, він виразно чув над своїм вухом голос, який реготав і повторював:

«І якийсь дух пронісся перед лицем моїм, і я відчув його легкий подих, і волосся моє стало сторч».

II. Горбатий, одноокий, кульгавий

Як і всяке середньовічне місто, кожне місто Франції аж до Людовіка XII мало свої притулки. Серед потопу караючих законів і варварських юрисдикцій, що заливали місто, ці притулки були своєрідними острівцями, які підносилися над рівнем людського правосуддя. Будь-який злочинець, переступивши поріг такого притулку, діставав по-рятунок. Деякі передмістя мали стільки ж притулків, скільки й шибениць. Це було зловживання безкарністю поряд із зловживанням стратами — два види зла, що

прагнули знешкодити один одного. Королівські палаци, князівські замки, а найперше храми мали право притулку. Інколи, щоб заселити якесь місто, його цілком перетворювали на деякий час на місце притулку. Так Людовік XI у 1467 році оголосив притулком Паряж.

Увійшовши до нього, злочинець був недоторканим, але тільки доти, доки залишався там. Лише один крок за межі святилища — і він знов опинявся в прірві. Колесо, шибениця, даба неусипною сторожею оточували місце притулку й безперервно підстерігали свої жертви, неначе акули, що снують навколо корабля. Бувало, що засуджені доживали до старості в якомусь монастирі, на сходах якогось палацу, у службах абатства, під порталом храму; у таких випадках притулок ставав такою ж в'язницею, як і кожна інша.

Траплялося, що, за особливою ухвалою судової палати, недоторканність притулку порушувалась, і злочинця віддавали до рук ката, але це бувало рідко. Судді боялися епіскопів, і коли обидва ці стани стикалися, то судовій мантії нелегко було встояти проти сутани. Часом, як у справі вбивць Маленького Жана — паризького ката, або у справі Емері Руссо, який убив Жана Валере, правосуддя діяло через голову церкви й виконувало свої вироки. Але звичайно для цього була потрібна ухвала судової палати, і горе тому, хто, не маючи такої ухвали, насмілювався із збросю в руках переступити поріг притулку. Відомо, якою смертю загинув Робер Клермонський, маршал Франції, і Жая де Шалон, маршал Шампанії; а тим часом тут ішлося тільки про якогось Перрена Марка, служку мініяйла, жалюгідного вбивцю; але маршали виламали браму церкви Сен-Мері. І це вже було неподобством.

Притулки були оточені такою пошаною, що, як розповідають перекази, вона іноді поширювалась і на тварин. Емуен розповідає, що коли зацькований Дагобером олень сховався поблизу гробниці святого Дені, згряя гончаків зупинилася перед нею, мов укопана, несамовито гавкаючи.

У церквах звичайно була келія, призначена для тих, хто шунав притулку. 1407 року Нікола Фламель збудував на склепіннях церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі таку кімнату, що коштувала йому чотири ліври шість су і шістьнадцять паризьких деньє.

У Соборі богоматері така келія була обладнана над склепінням бокового нефу, під зовнішніми упорними арками, напроти монастиря, саме там, де тепер дружина

баштового воротаря насадила садок, так само схожий на висячі сади Вавілона, як салат на пальму, а воротарка — на Семіраміду.

Саме сюди, до цієї келії, після свого несамовитого й триумфального бігу через вежі й галереї, Квазіmodo приніс Есмеральду. Поки тривав цей біг, дівчина була майже непритомна: мов у напівсні вона відчувала, що піднімається в повітря, летить, що якась сила несе її над землею. Час від часу чула вибух реготу і громовий голос Квазіmodo. Трохи розплющуючи очі, вона невразно бачила Париж, що миготів тисячами своїх шиферних і черепичних покрівель, немов синьо-червона мозаїка, а прямо над собою жахливе триумфуюче лице Квазіmodo. Тоді її повіки знову заплющувались, їй здавалося, що все скінчилося, що коли вона знепритомніла, її стратили й потворний дух, який керував її долею, захопив її і кудись несе. Вона не насмілювалася поглянути на нього й не чинила опору.

Та коли скуйовджений і задиханий дзвонар приніс її до келії, що служила притулком, величезними лапами почав обережно розв'язувати мотузку, що муляла їй руки, вона відчула струс, подібний до того, який раптом серед ночі будить пасажирів судна, що пристало до берега. Її думки теж прокинулись, і спогоди один по одному почали повертатися до неї. Дівчина зрозуміла, що перебуває в Соборі богоматері; згадала, що її вирвано з рук ката, що її Феб живий, що Феб уже не кохає її. Коли ці дві думки, з яких одна своїм смутком отруювала другу, одночасно поставили перед нещасною, вона обернулася до жахливого Квазіmodo, що стояв перед нею, і спитала його:

— Навіщо ви врятували мене?

Той напружено дивився на неї, мов намагаючись зрозуміти, що дівчина хоче сказати. Вона повторила запитання. Тоді він з глибоким сумом глянув на неї і пішов собі.

Це здивувало її.

Невдовзі Квазіmodo повернувся, несучи в руках пакунок, який поклав до її ніг. То був одяг, залишений для неї на порозі церкви милосердними жінками. Аж тоді дівчина глянула на себе, побачила, що вона майже гола, й почервоніла. Життя поверталось до неї.

Квазіmodo, мабуть, відчув цей сором. Він широкою долонею затулював собі око й знову пішов, але вже повільною ходою.

Вона поспішила одягтись. Наділа білу сукню й біле покривало — одяг послушниць Божого притулку.

Тільки-но встигла вона одягтись, як Квазімодо повернувся. В одній руці він ніс кошик, у другій — сінник. У кошику була пляшка, хліб і ще деяка їжа. Він поставив кошик на землю і сказав:

— Їжте.

Потім розстелив сінник на кам'яній підлозі й додав:

— Спійть.

То були його власний обід і його власна постіль.

Циганка звела на нього очі, бажаючи подякувати йому, але не могла промовити й слова. Бідолаха був справді надзвичайно потворний. Вона опустила голову, здригнувшись від жаху. Тоді він промовив:

— Я вас лякаю? Я дуже потворний, правда? Ви не дивіться на мене. Тільки слухайте. Удень будьте тут; уночі можете гуляти по всьому храму. Але ні вдень ні вночі не виходьте з Собору. Ви загинете. Вас уб'ють, а я помру!

Зворушена, вона підвела голову, щоб відповісти йому. Але він зник. Вона лишилася сама, роздумуючи про дивні слова цієї потворної істоти, вражена звуком голосу Квазімодо — грубого, хриплого і водночас такого ніжного.

Потім оглянула келію. Це була кімната близько шести квадратних футів, з маленьким даховим віконцем і дверима, що виходили на пологий схил покрівлі, викладеної плоскими плитками. Кілька ринтаків у формі звірячих постатей схилялися над нею з усіх боків і витягали шиї, щоб заглянути у віконце. За краєм даху видніли верхівки тисяч димарів, з яких здіймався вгору дим усіх вогнищ Парижа. Сумне видовище для бідної циганки, найди, смертниці, жалюгідного створіння, позбавленого вітчизни, сім'ї, домівки.

Саме в той час, коли вона особливо гостро відчула свою самотність, якась кудлата й бородата голівка притиснулась до її рук та колін. Вона здригнулась (тепер її все лякало), глянула — то була бідна кізка, спритна Джалі, що втекла за нею, коли Квазімодо розігнав варту Шармлю, і вже цілу годину лащилася до неї, марно домагаючись уваги своєї господині. Циганка відкрила її поцілунками.

— О Джалі! — промовила вона. — Як я могла забути про тебе! А ти все ще мене пам'ятаєш! О, ти не вмієш бути невдячною!

Немов якась невидима рука трохи підняла тягар, що давив їй на серце, і довго стримувані сльози полилися з її очей. Чим довше вона плакала, тим більше відчува-

да, як разом із слізьми зникає пекуча гіркота її страждань.

Коли стемніло, ніч видалася дівчині такою прекрасною, сяйво місяця таким лагідним, що вона вийшла на верхню галерею, яка оперізувала Собор. Це принесло їй деяку полегкість: такою спокійною бачилася з цієї висоти земля.

III. Глухий

Прокинувшись другого ранку, циганка помітила, що проспала всю ніч. Це здивувало її. Вона давно вже забула про сон. Саме сходило сонце, і його веселий промінь глянув у віконце й освітив її обличчя. Водночас у віконці з'явилося щось, що налякало її, це було потворне обличчя Квазімодо. Вона мимоволі знову заплющила очі, але даремно! Навіть крізь рожеві повіки їй ввижалася ця машкара виродка, одноока й ікласта. Не розплющуючи очей, дівчина почула грубий голос, що лагідно звертався до неї:

— Не лякайтеся, я ваш друг. Прийшов подивитись, як ви спите. Це ж бо не завдає вам шкоди, якщо я прийшов поглянути на вас, коли ви спите? Що вам до того, що я біля вас, коли ваші очі заплющені? Тепер я піду. Ось я сховався за мур. Ви можете розплющити очі.

І ще жалібнішим, ніж слова, був їхній тон. Зворушена цям, циганка розплющила очі. У віконечку не було нікого. Вона підступила до нього й побачила бідолашного горбаня, який скорчився в покірній, журливій позі біля стіни. Насилу переборюючи відразу, вона тихо промовила:

— Підійдіть.

Квазімодо неправильно зрозумів порух її губів і вирішив, що вона проганяє його; він підвівся і, кульгаючи, опустивши голову, повільно рушив геть, не сміючи підвести на дівчину свій сповнений відчаю погляд.

— Підійдіть-но! — вигукнула вона.

Але він ішов далі. Тоді вона вибігла із своєї келії, догнала його й схопила за руку. Відчувши дотик, Квазімодо весь затремтів. Благально глянув єдиним оком на неї і, зрозумівши, що вона зупинила його, засяяв від радості та ніжності. Есмеральда хотіла завести його до своєї келії, але він уперто став біля порога.

— Ні, ні, — промовив, — пугачу не місце в гнізді жайворонка.

Вона граціозно сіла на своєму ложі біля кізки, що заснула у неї в ногах. Обое — дівчина і дзвонар — деякий час лишалися нерухомі і мовчазні. Він — милувався її красою, вона — дивувалася з його потворності. Циганка відкривала в Квазімодо нові й нові каліцтва. Від його кривих колін її погляд перебігав до горбатої спини, а з горбатої спини — на єдине око. Їй трудно було зрозуміти, як може існувати таке бридке створіння. Проте на всій цій потворності лежав відбиток такого суму й ніжності, що вона поволі почала звикати до свого рятівника.

Горбань першим порушив мовчанку:

— Ви наказали мені вернутися?

Вона ствердно кивнула головою:

— Так.

Він зрозумів її кивок.

— На жаль!.. — промовив перішуче. — Річ у тому, що я... глухий.

— Бідний! — вигукнула вона з виразом доброти й співчуття.

Горбань скорботно всміхнувся.

— Ви вважаєте, що мені тільки цього й бракувало? Правда? Так, я глухий. Такий уже є. Це жахливо, правда? А ви, ви така чарівна!

У словах бідолахи звучало таке глибоке усвідомлення свого нещастя, що дівчина не знайшла в собі сили відповісти йому. До того ж він і не почув би її. Дзвонар вів далі:

— Я ніколи так не відчував своєї потворності, як тепер. Порівнюючи себе з вами, я відчуваю жаль до себе, нещасної потвори. Скажіть, вам здається, що я звір, правда ж? А ви, ви сонячний промінь, ви крапля роси, ви пісня пташки. Я ж — щось жахливе, і не людина, і не звір. Я грубіший, нікчемніший і потворніший від каменя під ногами.

Він зайшовся сміхом, і ніщо на світі не могло зрівнятися з тим сміхом, що краєв серце.

Потім заговорив знову:

— Я глухий, але ви можете розмовляти зі мною жестами, знаками. Я маю господаря, який завжди так розмовляє зі мною. То я скоро навчуся вгадувати ваші бажання з поруху ваших губів, з вашого погляду.

— То скажіть, — усміхаючись, спитала дівчина, — чому ви врятували мене?

Він уважно дивився на неї, поки вона говорила.

— Я зрозумів,— відповів він.— Ви питаєте, чому я вас врятував? Ви забули того нещасного, який одної ночі намагався викрасти вас, того бідолаху, якому другого ж дня допомогли, коли він стояв біля мерзеного ганебного стовпа. За ту краплю води, за ту краплю жалю я можу заплатити лише своїм життям. Ви забули його, але він пам'ятає вас!

Циганка слухала, глибоко схвильована. Сльоза заблищала в очі дзвонаря, але не скотилася. Певно, він вважав за честь стримати її.

— Слухайте,— сказав, подолавши хвилювання,— собор має високі вежі, людина, яка впаде з них, номре раніше, ніж торкнеться бруку. Якщо ви захочете, щоб я стрибнув униз, вам не треба буде говорити й слова, досить буде одного вашого погляду.

Він підвівся. Хоч якою нещасною почувала себе дівчина, а все ж ця дивовижна істота збуджувала в ній співчуття. Вона знаком веліла йому лишитись.

— Ні, ні,— відповів він,— мені не можна тут довго залишатись. Мені ніяково, коли ви на мене дивитесь. Ви тільки з жалю не заплющуйте очей. Я піду в таке місце, звідки бачитиму вас, але ви не побачите мене. Так буде ліпше.

Він вийняв з кишені маленький металевий свисток.

— Візьміть,— сказав.— Коли я вам буду потрібен, коли ви захочете, щоб я прийшов, коли вам не буде гідко дивитися на мене, засвистіть. Цей звук я чую.

І поклавши на підлогу свисток, зник.

IV. Глина і кришталь

Дні минали за днями, спокій поступово повертався в душу Есмеральди. Надмірне страждання, як і надмірне щастя, викликають бурхливі почуття, які не бувають тривалими. Людське серце не може довго витримувати ніяких крайностей. Циганка так перестраждала, що від усього пережитого у неї лишилося тільки здивування.

Разом з безпекою до неї повернулася і надія. Дівчина опинилася поза суспільством, поза життям, але невиразно відчувала, що її повернення до нього все ж не виключається, вона була мов небіжчиця, яка взяла з собою ключ від свого склепу.

Вона відчувала, як поступово віддаляються всі страшні образи, що так довго оточували її. Усі ці огидні примари: П'єра Тортерю, Жак Шармолю стиралися з її пам'яті, — геть усі, навіть образ священника.

До того ж Феб був живий; вона впевнена в цьому, вона сама бачила його. А життя Феба — то було все. Після ряду фатальних потрясінь, які все перевернули в ній, у її душі лишалось тільки одне почуття — кохання до ротмістра. Бо кохання — мов дерево: виростає само по собі, глибоко пускає в нас своє коріння й нерідко зеленіє навіть на руїнах нашого серця.

І — незбагненна річ — чим більша сліпа пристрасть, тим вона впертіша. Пристрасть найсильніша тоді, коли вона безрозсудна.

Щоправда, Есмеральда не без гіркоти згадувала про ротмістра. У неї викликало жах те, що він дав себе ошукати, повірив, ніби вона, яка тисячу разів віддала б за нього життя, могла вдарити його кинджалом. А проте не слід було надто суворо звинувачувати його, бо ж вона призналася у своєму «злочині»! Адже вона, квола жінка, не витримала тортур! У всьому була винна вона. Краще б уже дала вирвати собі нігті, аніж вимучити таке зізнання. Тільки б раз побачити Феба, хоча б на хвилину! Досить буде слова, погляду, щоб переконати його в безпідставності підозрінь, щоб знову повернути його. У цьому вона не мала сумніву. Циганка намагалася заглушити в собі спогади про безліч дивних фактів, яких не могла пояснити, про випадкову присутність Феба в день її прилюдного покаяння, про дівчину, поруч якої він стояв. Безперечно, то була його сестра. Таке витлумачення було нерозважливе, проте Есмеральда ним вдовольнялася. Бо їй конче треба було вірити, що Феб усе ще кохає її і тільки її. Хіба він не поклявся їй у цьому? Що ж могло бути переконливішим для такої наївної і довірливої істоти? Хіба всі зовнішні обставини у цій справі не свідчили скоріше проти неї, ніж проти нього? Отже, вона чекала. Вона сподівалась.

До того ж сама церква, цей величезний Собор, що з усіх боків її обнімав, охороняв і оберігав, цілюще впливав на неї. Величні лінії його архітектури, релігійний характер усього, що оточувало дівчину, благочестиві й світлі думки, які ніби видихало це каміння з усіх шпарин, благотворно впливали на неї, хоч вона й не усвідомлювала то-

го. Звуки, які лунали в храмі, несли в собі стільки благодаті, були такі урочисті, що заколисували її хвору душу. Монотонні співи священнослужителів, відповіді молільників, то ледь чутні, то гучні, мов перекоти грому, гармонійна вібрація шибок, органа, що ревів, мов тисяча труб, три дзвіниці, що бриніли, як переповнені величезними бджолами вулики,— весь цей оркестр, над яким безперервно линула неосяжна гама звуків, що здіймалися від натовпу до дзвіниці й спускалися від дзвіниці до натовпу, присипляли її пам'ять, уяву, скорботу. Особливо сильне враження справляли на неї дзвони. Неначе якийсь могутній магнетизм широкими хвилями проливався на неї з тих велетнів.

З кожним світанком Есмеральда ставала спокійнішою, дихала вільніше, видавалася не такою блідою. В міру того, як загоювались душевні рани, обличчя її знову розквітало чарівністю, красою, тільки краса та була задумливіша, спокійніша, ніж раніше. До неї поверталися колишні особливості її вдачі, навіть дещо від її веселості: чарівна гримаска, любов до кізки, бажання співати, соромливість. Одягаючись уранці, вона ховалася в кутки своєї комірчини, щоб, бува, її не побачив хтось із мешканців сусідніх горіщ.

У ті хвилини, коли дівчина не мріяла про Феба, вона інколи думала про Квазімодо. Він був єдиною ланкою, єдиним зв'язком, що залишився у неї, єдиним засобом спілкування з людьми, з усім живим. Нещасна! Вона ще більше, ніж Квазімодо, відчувала, що світ відцурався від неї. Есмеральда не розуміла свого дивного друга, якого подарувала їй химерна доля. Часто дорікала собі за те, що не відчуває до нього тієї вдячності, яка примусила б її не помічати його бридоти, а проте ніяк не могла звикнути до бідолашного дзвонаря. Надто потворний він був.

Вона так і не підняла з підлоги свистка, якого дав горбань. Це не завадило Квазімодо час від часу провідувати її. Дівчина докладала всіх зусиль, щоб не дуже виявляти свою відразу, коли він приносив їй кошик з їжею чи кучоль води, але він завжди помічав, чого це їй коштує, і сумно йшов геть.

Одного разу він прийшов у ту хвилину, коли вона пестила Джалі. Якийсь час задумливо дивився на цих чарівних істот. Нарешті, похитавши важкою, незграбною головою, сказав:

— Усе моє лихо в тому, що я ще надто схожий на людину. Мені б хотілося бути просто твариною, як оця кізка. Дівчина здивовано глянула на нього.

На цей погляд горбань відповів:

— О, я знаю чому! — і пішов.

А то ще він заявився на порозі її кімнати (всередину не входив ніколи) в ту хвилину, коли Есмеральда співала старовинну іспанську баладу, слів якої вона не розуміла, але яка залишилась у неї в пам'яті, бо циганки заколисували її тією піснею, коли вона була малятком. Побачивши бридку постать, що так несподівано з'явилася, коли вона співала, дівчина, мимоволі сахнувшись, замовкла. Нещасний дзвонар упав навколішки біля порога і, склавши величезні недоладні руки, жалібно промовив:

— О, благаю вас, співайте, не проганяйте мене!

Есмеральда не хотіла завдавати йому прикрості й тому, ще вся тремтячи, знову заспівала. Мало-помалу її переляк минув, і вона вся віддалася сумній, протяжній мелодії, а він усе стояв навколішках, склавши, як для молитви, руки, уважно вслухаючись, ледве дихаючи, прикипівши поглядом до блискучих зіниць Есмеральди. Здавалося, в них він уловлював її пісню.

І ще раз Квазімодо підійшов до неї, ніяковий і несміливий.

— Послухайте, — мовив із зусиллям, — мені треба дещо сказати вам.

Вона зробила знак, що слухає його. Горбань зітхнув, ледь розтулив губи, приготувався говорити, але, глянувши на неї, заперечливо похитав головою і, закривши обличчя руками, повільно пішов, чим дуже здивував циганку.

Поміж химерних зображень, вирізьблених на мурі Собору, було одне, до якого дзвонар відчував особливу приязнь і з яким нерідко обмінювався братерським поглядом. Одного разу циганка чула, як він сказав до нього: «О, чому я не кам'яний, як ти».

Якось уранці Есмеральда, підійшовши до краю покрівлі, дивилася на майдан поверх гострокутного даху Сен-Жан-ле-Рон. Квазімодо стояв позад неї. Він з власної волі завжди ставав так, щоб позбавити, наскільки можливо, дівчину неприємності бачити його. Раптом циганка здригнулася. В її очах заблищали водночас сльози і вогники радості. Вона стала навколішки біля самого краю даху і тужливо, простягаючи руки до майдану, вигукнула:

— Фебе! Фебе! Прийди! Прийди! Одне слово, тільки одне слівце, заради неба! Фебе! Фебе!

Її голос, обличчя, благальний жест, уся її постать вивчали відчай людини, яка, потопаючи, волає про допомогу до осяйного корабля, що пропливає ген на сонячному обрії.

Квазімодо, нахилившись, глянув на майдан і побачив, що предметом цього ніжного й пристрасного благання був молодий чоловік, ротмістр, звабний ридар у сліпучому вбранні та обладунку, вершник, який, гардюючи, проїжджав у кінці майдану й вітав своїм оздобленим пишними перами капелюхом красиву даму, що всміхалася йому з балкона. Офіцер не міг чути благань нещасної, він був надто далеко.

А бідолашний глухий дзвонар чув. Тяжке зітхання вихорилось з грудей Квазімодо. Він одвернувся. Стримувані ридання душили його. Він судорожно схопився за голову, а коли опустив руки, то в кожному кулаці лишилося по пасму рудого волосся.

Циганка не звертала на нього ніякої уваги. Він прошепотів, заскреготівши зубами:

— Прокляття! Так он яким треба бути! Красивим зовні!

А вона, стоячи навколішках, промовляла з незвичайним збудженням:

— Ось він скочив з коня. Зараз увійде в той дім! Феб! Він не чує мене! Яка ж вона лиха, та жінка, що своїми розмовами не дає йому почути мого крику. Феб! Феб!

Глухий дивився на неї. Він розумів цю пантоміму. Око дзвонаря налилося слізьми, але жодна з них не скотилася. Він обережно смикнув Есмеральду за рукав. Дівчина обернулася. Обличчя Квазімодо набрало спокійного виразу, і він сказав:

— Хочете, я піду до нього?

Вона радісно вигукнула:

— О, йди! Поспішай! Біжи мерщій! Он той ротмістр! Ротмістр! Приведи його до мене! Я любитиму тебе!

Вона обіймала його коліна. Дзвонар з болем похитав головою.

— Зараз я приведу його, — сказав він слабким голосом і, відвернувшись, поспішно збіг сходами, задихаючись від ридань.

Прибігши на майдан, він побачив лише чудового ротмістрового коня, прив'язаного до дверей будинку Гонделор'є. Ротмістр уже ввійшов у дім.

Дзвонар звів очі на дах Собору. Есмеральда все ще стояла на тому самому місці, у тій же позі. Він сумно кивнув їй головою і притулився до однієї з тумб біля дверей будинку Гонделор'є — надумав дочекатися, коли вийде ротмістр.

У домі Гонделор'є справляли одну з тих церемоній, яка передує весіллю. Квазімодо бачив, як туди ввійшло багато людей, але не помітив, щоб хтось виходив звідти. Часом він дивився на Собор. Циганка стояла нерухомо, як і він. Конюх відв'язав коня і повів до стайні. Так вони провели цілий день: Квазімодо — біля тумби, Есмеральда — на даху Собору; Феб, очевидно, — біля ніг Фльор-де-Ліс.

Нарешті настала ніч, безмісячна, темна ніч. Марно Квазімодо намагався розгледіти Есмеральду. Розрізняв лише пляму, що біліла в сутінках, але невдовзі й вона зчезла. Усе злилося, все було оповите пітьмою.

Квазімодо бачив, як засвітилися вікна по всьому фасаду будинку Гонделор'є. Бачив, як одне по одному засвітилися вікна і в інших будинках, що виходили на майдан; бачив, як вони потім погасли всі до одного, — він цілий вечір простояв на своєму посту. Офіцер усе ще не виходив. Коли останній перехожий повернувся додому, коли вікна у всіх інших будинках погасли, Квазімодо залишився зовсім один у густій темряві. В ті часи паперть Собору богоматері ще не освітлювалась.

А тим часом вікна будинку Гонделор'є світилися, хоч було вже далеко за північ. Нерухомих і уважних Квазімодо бачив, як на кольорових шибках відбивається натовп тіней, що рухалися, танцювали. Коли б він не був глухий, то в міру того як засинало місто й затихав його гамір, усе чіткіше й чіткіше чув би в домі Гонделор'є святковий гомін, сміх і музику.

Близько години попівночі гості почали роз'їжджатися. Квазімодо, прихований темрявою, бачив, як вони виходили з освітленого смолоскипами під'їзду. Але ротмістра серед них не було. Сумні думки огортали Квазімодо. Час від часу, знудьгувавшись, він поглядав угору. Величезні чорні хмари, важкі, пошарпані й діряві, полотнищами траурного крепу звисали із зоряного склепіння ночі. Здавалося, що то павутиння на небесному схилі.

Раптом він побачив, як обережно розчинилися скляні двері балкона, кам'яна балюстрада якого була над його головою. Легенькі скляні двері пропустили дві постаті й безгучно зачинилися. То були чоловік і жінка. Квазімодо ледве впізнав красуня офіцера і молоду жінку, яка вранці з цього самого балкона вітала ротмістра. На майдані було зовсім темно, а подвійна червона порт'єра, що закрилася за ними, тільки-но зачинилися двері, не пропускала на балкон жодного промінчика світла.

Молодик і дівчина, наскільки міг зрозуміти глухий, не чуючи жодного їхнього слова, були захоплені ніжною розмовою. Дівчина, видно, дозволила офіцерові обняти її і лише слабо ухилялася від його поцілунку.

Квазімодо знизу міг спостерігати цю сцену, тим принагіднішу, що її не було призначено для сторонніх очей. Гірко йому було дивитися на це щастя, цю красу. Бо ж поклик природи не завмер у бідоласі, і, хоч його хребет був спотворений, дроз пристрасті пробігав по ньому, як і в кожній іншій людині.

Він розмірковував над тією жалюгідною долею, яку приготувало йому провидіння; думав про те, що жінки, кохання, пристрасть завжди поставатимуть перед його очима, а сам він — приречений вічно бути тільки свідком чужого щастя. Але що найдужче його терзало, що домішувало до болю ще й обурення, то це думка про те, як би страждала циганка, коли б побачила цю сцену. Правда, віч була темна, і Есмеральда, якщо вона все ще не покинула свого місця (а він у цьому не мав сумніву), була надто далеко, щоб бачити закоханих. Сам дзвонар насилу міг розгледіти їх у темряві. Це втішало його.

Тим часом розмова на балконі ставала дедалі жвавіша. Дівчина, здавалося, благала офіцера не вимагати від неї більшого. Квазімодо бачив тільки складені руки, немов до молитви, усмішку крізь сльози, підведені до зірок очі її і пристрасний, спрямований на неї погляд офіцера.

На щастя — бо опір молодій дівчині слабшав — балконні двері раптом розчинились, і на порозі стала літня жінка. Красуня, видно, збентежилась, в офіцера вихопився жест досади, і всі троє пішли до кімнати.

Через хвилину біля ганку зафоркав кінь, і пишний офіцер, закутаний у плащ, швидко проскакав повз Квазімодо.

Дзвонар дав йому завернути за ріг, потім з мавпячою спритністю кинувся за ним, гукаючи:

— Гей, ротмістре!

Ротмістр зупинився.

— Що тобі від мене треба, голодранцю? — спитав він, розгледівши в темряві дивну постать, що бігла до нього, кульгаючи й похитуючись з боку на бік.

Квазімодо паздогнав його й сміливо взявся за вуздечку коня.

— Їдьте за мною, ротмістре; тут недалеко є хтось, хто хоче з вами поговорити.

— Клянуся Магометом, — промовив Феб, — я десь бачив цього скуйовдженого зловісного птаха! Ану, хлонче, відпусти повід!

— Ротмістре, — наполягав глухий, ви не бажаєте дізнатися, хто хоче вас бачити?

— Кажу тобі, відпусти повід! — нетерпляче повторив ротмістр. — Чого ти повис на шиї мого скакуна? Думаєш, це не кінь, а шибениця?

Квазімодо зовсім не збирався відпускати коня і намагався повернути його назад. Не розуміючи, чим пояснити опір ротмістра, він поспішно сказав:

— Ходіте, ротмістре, на вас чекає жінка. — І з зусиллям додав: — Жінка, яка вас кохає.

— От опудало! — вигукнув ротмістр. — Він думає, що я повинен бігати до всіх жінок, які кохають мене або кажуть, що кохають! Що, як дя жінка схожа на тебе, совина ти щико? Скажи тій, яка тебе послала, що я одружуюсь! Хай вона забирається під три чорти!

— Слушайте, — вигукнув Квазімодо, певний, що цим словом він здолає всякий сумнів ротмістра, — ходіте, пане, вас кличе циганка, яку ви знаєте!

Це слово таки справило сильне враження на Феба, але зовсім не те, на яке сподівався глухий. Згадаймо, що наш галантний офіцер зник разом з Фльор-де-Ліс за кілька хвилин до того, як Квазімодо видер засуджену з рук Шармолю. Відтоді він, буваючи в домі Гонделор'є, старанно остерігався говорити про цю жінку, згадувати про яку йому все ж було важко, а Фльор-де-Ліс теж вважала недоречним казати йому, що циганка жива. Отже, Феб був певен, що нещасна «Сіміляр» мертва й що з дня її смерті минув уже місяць, а то й два. Додамо, що ротмістр подумав у цю мить про глибоку нічну пітьму, про надприродну потворність і замогильний голос незвичайного посланця, про те, що вже за північ, що вулиця така ж безлюдна, як і в той вечір, коли з ним заговорив понурий монах. Та й кінь хропив, косуючи на Квазімодо.

— Циганка! — вигукнув він злякано. — А ти хто? Посланець з того світу?

І він схопився за ефес шпаги.

— Скоріше, скоріше, — повторював глухий, намагаючись потягти коня за собою. — Сюди!

Феб ударив його чоботом у груди.

Око Квазімодо зближало. Він зробив рух, щоб кинути-ся на ротмістра. Потім, стримавши себе, сказав:

— О, які ви щасливі, що хтось вас кохає! — Він з особливим притиском вимовив слово «хтось». Потім, відпустивши повід, крикнув. — Ідьте собі!

Феб, лаючись, пришпорив коня. Квазімодо дивився йому вслід, аж поки той зник у нічному тумані.

— О, — прошепотів бідний глухий, — відмовитись від неї!

Повернувшись до Собору, він засвітив каганець і піднявся на вежу. Як і гадав, циганка все ще стояла на тому самому місці. Побачивши його здалеку, побігла назустріч.

— Сам! — вигукнула вона, розпачливо сплеснувши руками.

— Я не міг його знайти, — холодно відповів Квазімодо.

— Треба було чекати всю ніч, — запально дорікнула дівчина.

Він бачив її гнівний жест і зрозумів докір.

— Постараюся знайти його наступного разу, — промовив, похнюпивши голову.

— Іди геть! — сказала вона.

Квазімодо пішов. Есмеральда була невдоволена. Але він волів терпіти від неї образи, ніж завдати їй болю. Усю скорботу він залишив для себе.

З того дня циганка більше не бачила його. Дзвонар перестав приходити до її келії. Тільки іноді помічала на верхівці однієї з веж, коли той сумовито дивився на неї. Але він одразу ж зникав.

Треба сказати, що її мало засмучувала ця добровільна відсутність бідного горбаня. У глибині душі вона навіть була йому вдячна. А втім, Квазімодо й не помилявся щодо цього.

Вона більше не бачила його, але відчувала поблизу себе присутність доброго генія. Невидима рука приносила їй, поки вона спала, свіжу їжу. Якось уранці Есмеральда побачила на своєму вікні клітку з пташками. Над її келією була скульптура, що страхала її. Дівчина не раз лякалася

у присутності Квазімодо. Одного ранку (бо все робилося по ночах) цього зображення не стало, хтось розбив скульптуру. Той, хто видерся до неї, мав ризикувати життям.

Іноді по вечорах до неї долинав із піддашка дзвіниці чийсь голос, що наспівував, немов заколисуючи її, дивну й сумну пісню. То були вірші без рим, які тільки й міг скласти глухий.

Не дивись на обличчя,
Дівчино, а заглядай у серце.
Серце прекрасного юнака часто буває потворним,
Є серця, в яких кохання не живе.
Дівчино, сосна некрасива,
Не така гарна, як тополя,
Але сосна і взимку зеленіє.
Та ба! Навіщо тобі співати про не?
Те, що негарне, нехай гине.
Краса любить лише красу.
І квітець не дивиться на січень.

Краса досконала, краса всемогутня,
Повним життям живе тільки краса.

Тільки вдень літає ворон,
Пугачі вилітають уночі.
А вдень і вночі літає лебідь.

Одного разу, прокинувшись уранці, циганка знайшла у себе на вікні дві посудини з квітами. Одна з них була гарна кришталева ваза, тільки тріснута. Налита в неї вода витекла, і квіти зів'яли. Друга — глиняний глек, грубий, але повний води, і квіти в ньому були свіжі, пишні.

Не знаю, чи було то зроблено навмисно, проте Есмеральда взяла зів'ялий букет і цілий день носила його на грудях.

Того дня голос на вежі не співав.

Це дуже мало бентежило дівчину. Вона проводила свої дні, пестячи Джалі, стежачи за під'їздом будинку Гондєлор'є, тихесенько розмовляючи сама з собою про Феба і кришачи ластівкам хліб.

Квазімодо зовсім перестала бачити й чути. Здавалося, бідолаха дзвонар зник із Собору. Якось уночі, коли вона не спала і мріяла про красуня ротмістра, біля келії почулося чиясь зітхання. Перелякана Есмеральда встала й при світлі місяця побачила безформну масу, що лежала біля її порога. То був Квазімодо, який спав на голому камені.

V. Ключ від Червоної брами

А тим часом поголос про чудесне визволення циганки дійшов до архідиякона. Дізнавшись про це, Клод сам не міг збагнути своїх почуттів. Він примирився зі смертю Есмеральди і був спокійний. Він дійшов до крайньої глибини страждань. Людське серце (так міркував Клод) може вмещувати лише певну міру відчаю. Коли губка насичена, хай море спокійно котить над нею свої хвилі,— вона не вбере більше ні краплі.

Есмеральда була мертва — губка насичена, в цьому світі все було скінчено для Клода. Але знати, що вона жива і Феб теж живий, це означало нові тортури, потрясіння, неспокій — життя. А Клод стомився від усього цього.

Почувши цю новину, архідиякон замкнувся в своїй монастирській келії. Він не з'являвся ні на збори капітулу, ні на відправи. Замкнув свої двері для всіх, навіть для єпископа.

В такому відлюдді він перебував кілька тижнів. Усі думали, що він хворий. І це була правда.

Але що ж робив Клод, замкнувшись? Проти яких думок боровся цей алощасний? Чи став він на останній бій проти своєї згубної пристрасті? Чи замишляв останній план смерті для неї і загибелі для себе?

Його Жеан, його улюблений брат, його розпечена дитина, якимось прийшов до дверей келії, стукав, закликав, благав, десятки разів називав своє ім'я. Клод не відімкнув дверей.

Цілі дні проводив він, притулившись обличчям до віконної шибки. З цього монастирського вікна йому було видно келію Есмеральди; він часто бачив її в кізкою, іноді з Квазімодо. Помічав увагу, яку виявляв до неї жалюгідний глухий, його слухняність, його ніжність і покірність циганці. Згадав,— бо мав чудову пам'ять, а пам'ять — це кат ревнивців,— той дивний погляд, яким дзвонар одного вечора дивився на танцівницю. Клод питав себе, що могло примусити Квазімодо врятувати її. Він був свідком тисячі коротких сцен між циганкою та глухим,— здалеку її рухи, витлумачені його пристрастю, видавались йому надто ніжними. Він не довіряв примхливій вдачі жінок. І тоді невиразно відчув, як в його серце вкралися ревності, хоч на них він ніколи не вважав себе здатним,— ревності, які примушували його червоніти від сорому та обурення.

«Хай би ще ротмістр, але цей!..» Від такої думки в ньому все кишло.

Його ночі були жахливі. Відтоді як архідиякон довідався, що циганка жива, моторошні думки про примару й могилу, які обступали його в перший день, зникли. У ньому знову спалахнула плотська пристрасть. Він корчився на своєму ложі, відчуваючи так близько біля себе молоду чорнявку.

Щоночі його хвороблива уява малювала йому Есмеральду в позах, від яких у нього закипала кров. Він бачив її розпростерту на колінах пораненого ротмістра, із заплученими очима, з оголеними чудовими персами, залитими кров'ю Феба, в ту блаженну мить, коли він, Клод, поклав на її бліді уста поцілунок, полум'я якого нещасна, напівмертва дівчина усе ж відчула. І ось знову вона, напівроздягнена, в жорстоких руках катів, вони оголюють і взувають в «іспанський чобіт» із залізним гвинтом її маленьку округлу ніжку, її гнучке біле коліно. Він бачив те мовби виточене із слонової кістки коліно, що виглядало із страшного знаряддя тортур. Нарешті ось вона в сорочці, з мотузкою на шиї, з оголеними плечима, босими ногами, майже вся гола, така, якою він бачив її в останній день. Ці любовстрасні образи примушували судорожно стискатися його кулаки, і дроз пробігав по його спині.

В одну з ночей такі образи до того розпалили кров цього дівча-священника, що він уп'явся зубами в подушку, потім скочив з ліжка і, накинувши підрысника поверх сорочки, вибіг з келії зі світильником у руді, напівроздягнений, несамовитий, з палаючими очима.

Він знав, де знайти ключ від Червоної брами, що з'єднувала монастир із Собором; а ключ від баштових сходів, як відомо, був завжди при ньому.

VI. Продовження оповіді про ключ від Червоної брами

Тієї ночі Есмеральда забулася сном у своїй келії, сповнена надій і солодких думок. Вона вже спала, марячи, як завжди, про Феба, коли раптом їй почулося якесь шарудіння. Сон у дівчини був чуйний і неспокійний, мов у пташки. Найменший шелест будив її. Вона розплющила очі. Ніч була дуже темна. Однак вона побачила, що хтось дивиться на неї кризь дахове віконце. Лампада освітлюва-

да це видіння. Тільки-но привид помітив, що Есмеральда глянула на нього, він загасив світильник. Проте циганка встигла розгледіти його. Її повіки заплющились од жаху.

— О,— переляканим голосом промовила вона.— Священик!

Немов при спалаху блискавки, знову постало перед нею все минуле нещастя, і вона, пойнята жахом, упала на сінник.

За хвилину дівчина відчула, як хтось доторкнувся до її тіла; від цього дотику вона здригнулась і схопилася, вже зовсім прокинувшись, вкрай розлючена.

Це був священик, який вповз до неї на сінник і намагався обняти її обома руками.

Вона хотіла крикнути й не могла.

— Іди геть, страховисько! Геть, убивце! — казала вона тремтячим і низьким від гніву й жаху голосом.

— Зглянься, зглянься! — шепотів священик, цілуючи її плечі.

Циганка обома руками вчепилася в рештки волосся на його полнісілій голові й силкувалася відхилитися від його поцілунків, наче то були отруйні укуси.

— Зглянься! — повторював нещасний.— Якби ти знала, що таке мое кохання до тебе! Це полум'я, розплавлений свинець, тисяча ножів у серці!

І він з нелюдською силою стиснув її руки.

— Пустити мене! — не тямлячи себе, вигукнула дівчина.— Пустити, або я плюну тобі в лице!

Він випустив її.

— Принижуй мене, бий, будь жорстокою, роби, що хочеш, але зглянься! Полюби мене!

Тоді вона з дитячою люттю почала бити його. Напружувала всю силу своїх прекрасних рук, щоб дошкульніше вдарити його по обличчю.

— Геть, демоне!

— Полюби мене, полюби мене! Зглянься! — кричав нещасний священик, припадаючи до неї й відповідаючи нестощами на удари.

Раптом Есмеральда відчула, що він дужчий за неї.

— Пора кінчати,— промовив він, заскреготавши зубами.

Переможена, тремтячи, розбита, вона лежала в обіймах священика, здавшись на його волю. Відчувала, як архидияконова рука хтиво блукає по її тілу. Вона зробила останнє зусилля і закричала.

— Рятуйте! До мене! Вампір! Вампір!

Ніхто не з'явився. Тільки Джалі прокинулася і тривожно мекала.

— Мовчи! — задихаючись, шепотів священник.

Раптом рука її, відбиваючись, торкнулася підлоги й натрапила на щось холодне, металеве. То був свисток Квазімодо. З проблиском надії дівчина схопила його, піднесла до уст і з останніх сил засвистіла. Пролунав чистий, різкий, пронизливий звук.

— Що це? — вигукнув священник.

І ту ж мить відчув, як його підняла з підлоги чиясь могутня рука. У келії було темно. Він не міг виразно побачити того, хто його схопив. Але чув несамопитий скрегіт зубів і побачив широке лезо тесака, що тьмяно блиснуло над його головою.

Священникові здалося, що то Квазімодо. На його думку, це міг бути тільки він. Клод пригадав, як, входячи сюди, він спіткнувся об щось, що лежало біля дверей. Але нападник не промовив ні слова, і Клод не знав, що й думати. Він схопив руку, що тримала тесак, і крикнув: «Квазімодо!» В цю страшну мить він забув, що Квазімодо глухий.

Священник вмить опинився долі й відчув на своїх грудях важке коліно. По цьому вугластому коліну він пізнав Квазімодо. Але як бути, що зробити, щоб Квазімодо пізнав його? Ніч робила глухого ще й сліпим.

Він гинув. Дівчина, безжальна, як розлючена тигриця, й не пробувала рятувати його. Ніж уже навис над самою його головою, хвилинка була критичною. Раптом його противник завагався.

— Кров не повинна бризнути на неї, — пробурмотів він глухо.

То справді був голос Квазімодо.

І священник відчув, як сильна рука тягне його за ногу з келії. Йому судилось умерти за її порогом. На його щастя, якусь мить тому зійшов місяць.

Вже за порогом келії блідий промінь освітив священника. Квазімодо глянув на нього, затремтів і, випустивши його, відсахнувся.

Циганка, стоячи в дверях, вражена, побачила, що ролі змінилися. Тепер погрожував священник, а Квазімодо благав.

Священник, жестами виявляючи гнів і докір, різко наказав дзвонареві йти геть.

Глухий схилив голову, потім став навколішки перед порогом келії.

— Монсеньйоре, — промовив покірно і серйозно, — потім ви можете робити, що вам завгодно, але спершу вбийте мене.

І з цими словами він подав священникові свій тесак. Архідиякон у нестямі хотів схопити його, проте дівчина була швидкіша. Вона вирвала ніж із рук Квазімодо й люто зареготала.

— Тільки підійди! — сказала вона.

І підняла ніж. Священик стояв нерішуче. Він не сумнівався, що циганка вдарить його.

— Ти не наслідися підступити, боягузе! — вигукнула вона. І потім, розуміючи, що це пониже тисячами розпечених голок його серце, безжально додала:

— Я знаю, що Феб не вмер!

Священик відіпхнув ногою Квазімодо і, тремтячи від люті, зник під склепінням сходів.

Коли він пішов, Квазімодо підняв свисток, який врятував циганку.

— Він почав уже іржавіти, — промовив дзвонар, віддаючи його циганці, і пішов, залишивши її саму.

Дівчина, приголомшена цією бурхливою сценою, знеможено впала на постіль й заридала. Її обрій знову затягнувся зловісними хмарами.

Священик навищомацки повернувся до своєї келії...

Сталось! Клод ревнував до Квазімодо!

І він задумливо повторив фатальні слова:

— Вона не дістанеться нікому!

КНИГА ДЕСЯТА

І. На вулиці Бернардинців у Гренгуара одна по одній зареджуються кілька блискучих ідей

Як тільки Гренгуар зрозумів, що сталося, і впевнився, що головним дійовим особам цього лицепейства, безсумнівно, загрожує мотузка, шибениця та інші неприємності, він надумав ні в що не втручатись. Але волоцюги, серед яких він залишився, розміркувавши, що, зрештою, вони все ж найкраще товариство в Парижі, не переставали

цікавитися долею циганки. Гренгуар вважав, що це цілком зрозуміло з боку людей, у котрих, як і в циганки, не було попереду нічого, крім Шармолю або Тортерію, і котрі не підносилися, подібно до нього, у захмарну височінь на крилах Пегаса. З розмов цих людей він дізнався, що його дружина, повінчана з ним за звичаєм розбитого кухля, знайшла притулок у Соборі Паризької богоматері, і дуже врадів. А проте навіть не подумав провідати її. Часом згадував про кізку, й цим усе обмежувалось. Удень давав акробатичні вистави, щоб прогодувати себе, а ночами гібів над обвинувальною запискою, спрямованою проти паризького єпископа, бо він не забув, як колеса єпископських млинів колись облили його водою, і в душі затаїв за це образу на нього. Водночас він складав коментар до прекрасного твору Бодрі-ле-Гуж, єпископа Нойонського і Турнейського, «*De cura petrae*»¹, що викликав у нього сильний потяг до архітектури, котрий витіснив з його серця пристрасть до герметики, природним, неминучим наслідком якої і була архітектура, бо між герметикою та архітектурою є внутрішній зв'язок. Гренгуар, який раніше любив ідею, тепер полюбив її зовнішню форму.

Одного разу він зупинився поблизу церкви Сен-Жермен-л'Оксеруа, біля будинку, який називали Єпископською в'язницею і який стояв напроти другого, що звався Королівською в'язницею. В Єпископській в'язниці була чарівна каплиця чотирнадцятого століття, завітарна частина якої виходила на вулицю. Гренгуар благоговійно розглядав зовнішню скульптуру цієї каплиці. Він перебував у стані тієї егоїстичної, всепоглинаючої насолоди, коли художник у всьому світі бачить лише мистецтво і весь світ — у мистецтві. Раптом відчув, як чиясь рука важко лягла йому на плече. Він обернувся. То був його колишній друг, його колишній учитель — преподобний архідіякон.

Гренгуар завмер від подиву. Він давно вже не бачив архідіякона, а дом Клод був однією з тих визначних і пристрасних натур, зустріч з якими завжди порушує душевну рівновагу філософа-скептика.

Архідіякон кілька хвилин мовчав, і Гренгуар міг, не поспішаючи, розгледіти його. Він побачив, що дом Клод дуже змінився, зблід, мов зимовий ранок, очі його глибоко западали і волосся майже все посивіло. Першим порушив

¹ «Про тесання каміння» (латин.).

мовчанку священник, сказавши спокійним, але холодним тоном:

— Як ваше здоров'я, метре П'єр?

— Мое здоров'я? — перепитав Гренгуар. — Ех! Та ні те, ні се, але в цілому непогано. Я в усьому знаю міру. Ви ж пам'ятаєте, метре, в чому, за словами Гіппократата, секрет вічного здоров'я, *id est cibi, potus, somni, venus, omnia moderata sint*¹.

— Отже, вас ніщо не турбує, метре П'єр? — знову заговорив священник, пильно дивлячись на Гренгуара.

— Далєбі, ні!

— А що ви нині робите?

— Ось бачите, метре, дивлюсь, як витесано ці кам'яні плити і як вирізьблено барельєф.

Священник усміхнувся тією сумною усмішкою, яка піднімає лише кутики уст.

— І це вас захоплює?

— Це рай! — вигукнув Гренгуар. І, схилившись над статуями як захоплена людина, що демонструє якесь живе чудо, провадив далі: — Хіба ви не бачите, що зображення на цьому барельєфі виконано надзвичайно майстерно, ретельно й терпляче? Подивіться на цю колону. Де ви знайдете ніжніше листя капітелі, яке б так любовно виплекав різець? Ось три опуклих медальйони Жана Мальвена. Це ще не кращий витвір його великого генія. Проте наївність, ніжність облич, витонченість поз, драпувань і навіть та невимовна чарівність, яка домішується до всіх його вад, робить ці статуетки напрочуд живими й вишуканими, можливо, навіть занадто, як на вашу думку, хіба це не цікаво?

— Авжеж, — відповів священник.

— А коли б ви побували всередині каплиці! — промовив поет з властивою йому надмірною балакучістю. — Скрізь статуї! Їх багато, як капустиного листя на качані! Від хорів віс таким благочестям і свєсвідністю, що я ніколи відє нічого подібного не бачив.

Клод перебив його:

— Отже, ви щасливі?

Гренгуар відповів із запалом:

— Клянуся честю, так! Спочатку я любив жінок, потім тварин. Тепер люблю каміння. Воно таке ж втішне, як жінки й тварини, але менш зрадливе.

¹ А саме: їжа, питво, сон, кохання — усе хай буде в міру (латин.).

Священик приклав руку до чола. Це був його звичний жест.

— Невже?

— Ще б пак! — сказав Гренгуар. — Це дав насолоду.

Він схопив священика за руку й повів у сходову башточку Єпископської в'язниці.

— Ну, ось вам сходи. Я щасливий, коли бачу їх. Це одні з найпростіших і найрідкісніших сходів Парижа. Тут усі сходинки скошені знизу, їхню красу і простоту становлять саме плити цих сходинок, близько фута завширшки, вплетені, вбиті, ввігнуті, виправлені, втесані, немовби зчеплені одна з одною справді міцною і витонченою хваткою.

— І ви нічого не бажаєте?

— Ні.

— І ні за чим не шкодуєте?

— Ні жалю, ні бажань. Я влаштував своє життя.

— Те, що влаштовують люди, — сказав Клод, — руйнують обставини.

— Я філософ школи Піррона, — відповів Гренгуар, — і в усьому намагався додержуватись рівноваги.

— А як ви заробляєте на життя?

— Час від часу пишу епопеї і трагедії, але найприбутковіше моє ремесло вам відоме, учителю: я ношу в зубах піраміди із стільців.

— Грубе ремесло для філософа.

— У ньому знову ж таки все побудовано на рівновазі, — відповів Гренгуар. — Коли людиною володіє одна думка, вона знаходить її в усьому.

— Я це знаю, — відповів архідіякон.

І, трохи промовчавши, вів далі:

— Але все-таки у вас досить нужденний вигляд.

— Нужденний, так, але не нещасний.

У цю хвилину почувся цокіт копит об брук, і співрозмовники побачили в кінці вулиці загін королівських стрільців на чолі з ротмістром, які проскакали, піднявши вгору списи. Це була блискуча кавалькада.

— Чого ви так дивитесь на цього офіцера? — спитав Гренгуар архідіякона.

— Мені здається, я його знаю.

— А як його звуть?

— Мені здається, — відповів Клод, — його звуть Феб де Шатопер.

— Феб! Рідкісне ім'я. Є ще інший Феб, граф де Фуа. Я знав одну дівчину, яка завжди клялася іменем Феба.

— Ходімо зі мною, — сказав священник, — мені треба вам дещо сказати.

Після появи загону у священника під маскою крижаного спокою відчувалося якесь збудження. Він рушив уперед. Гренгуар пішов за ним — звук коритися йому, як, зрештою, і всі, хто стикався з цією владною людиною. Вони мовчки дійшли до вулиці Бернардинців, досить безлюдної. Тут Клод зупинився.

— Що ви хочете мені сказати, вчителю? — спитав Гренгуар.

— Чи не здається вам, — вдаючи глибоку задуму, сказав архідиякон, — що одяг вершників, яких ми щойно бачили, значно красивіший за ваш і мій?

Гренгуар заперечливо похитав головою.

— Я віддаю перевагу моєму жовто-червоному камзолу перед цією лускою із заліза й сталі. Велика насолода гримотіти на ходу, ніби ряди з залізним крамом під час землетрусу!

— І ви, Гренгуаре, ніколи не заздрили цим красивим молодцям у військовому обладунку?

— Заздрити? Але чому ж, пане архідиякон? Їхній силі, їхньому озброєнню, їхній дисципліні? Філософія і незалежність у лахмітті варті більшого. Я вважаю за краще бути голівкою мухи, аніж хвостом лева!

— Дивно, — задумливо промовив священник. — А все ж пишній мундир — вельми гарна річ.

Гренгуар, бачачи, що архідиякон замислився, залишив його, щоб помилуватися порталом одного з сусідніх будинків. Він повернувся і, сплеснувши руками, сказав:

— Коли б ви не були так захоплені красивими мундирами військових, пане архідиякон, то я попросив би вас піти подивитися на ці двері. Я завжди твердив, що входні двері будинку сйора Обрі найкращі в світі.

— П'єре Гренгуар, куди ви поділи малу циганську танцівницю? — спитав архідиякон.

— Есмеральду? Як ви різко змінюєте тему розмови.

— Здається, вона була вашою дружиною?

— Так, нас повинчали розбитим кухлем на чотири роки. До речі, — додав Гренгуар, не без лукавства дивлячись на архідиякона, — ви все ще думаете про неї?

— А ви? Ви вже не думаете?

— Іноді. У мене так багато діла! Боже мій, яка гарненька була маленька кізка!

— Здається, циганка врятувала вам життя?

— Так, їй-бо, це правда!

— Що з нею сталося? Що ви з нею зробили?

— Далєбі, не знаю. Здається, її повісили.

— Ви так гадаєте?

— Я в цьому не певен. Відчувши, що тут пахне шибеницею, я вийшов з гри.

— І це все, що ви знаєте?

— Стривайте! Мені казали, ніби вона дістала притулок у Соборі Паризької богоматері і там у повній безпеці. Я дуже радий, якщо це так, але їй досі не можу дізнатися, чи врятувалася з нею кізка. От і все, що я знаю.

— Я розкажу вам більше! — вигукнув Клод, і голос його, досі тихий, повільний, майже глухий, раптом став громовим. — Вона справді знайшла притулок у Соборі богоматері, але за три дні правосуддя забере її звідти і її повісять на Гревському майдані. Вже є ухвала судової палати.

— Ото прикрість! — сказав Гренгуар.

Вмить до священника повернувся його холодний спокій.

— А якому дияволу, — заговорив поет, — спало на думку домагатися її повторного арешту? Хіба не можна було дати спокій суду? Кому яка шкода від того, що нещасна дівчина знайшла притулок під арками Собору богоматері поряд з гніздами ластівок?

— Між людьми бувають дияволи, — відповів архідьякон.

— Це страшенно прикро, — зауважив Гренгуар.

Архідьякон, помовчавши, запитав:

— Отже, вона врятувала вам життя?

— Так, у моїх друзів-волоцюг. Ще трохи, і мене б повісили. Тепер вони б шкодували за цим.

— Ви нічого не хочете зробити для неї?

— З великою радістю, дом Клоде. Аби тільки не вскочити у якусь халепу!

— А що ж з того?

— Як це — що з того? Добре вам так казати, а я почав два великих твори.

Священик ударив себе по лобі. Незважаючи на вдаваний спокій, час од часу якийсь різкий жест виказував його внутрішнє хвилювання.

— Як її врятувати?

Гренгуар відповів:

— Учителю, я скажу вам: «Il pade!», що по-турецькому означає: «Бог — наша надія».

— Як врятувати її? — задумливо повторив Клод.

Гренгуар теж ударив себе по лобі.

— Послухайте, вчителю! У мене багата уява. Я знайду вихід... А що, коли попросити короля про помилування?

— Людовіка Одинадцятого? Про помилування?

— А чому б і ні?

— Спробуй-но відібрати кістку в тигра!

Гренгуар заходився вигадувати нові засоби.

— Гаразд, прошу! Якщо бажаєте, я скажу повитухам, що дівчина вагітна.

Запалі очі священика спалахнули.

— Вагітна! Негіднику, хіба тобі щось відомо?

Вигляд його налякав Гренгуара. І поет поспішив відповісти:

— О ні, зовсім ні! Наше одруження було справжнім (*forismaritagium*¹). Я тут ні при чому. Але в такий спосіб можна домогтися відстрочки.

— Безумство! Ганьба! Замокни!

— Ви даремно гарячкуєте,— пробурчав Гренгуар.— Домоглися б відстрочки, це б нікому не зашкодило, а повитухи, бідні жінки, заробили б сорок паризьких деньє.

Священик не слухав його.

— Але треба, щоб вона звідти вийшла! — бубонів він.— Ухвала почне діяти через три дні. Та хай навіть не буде ухвали... Квазімодо! У жінок такий збочений смак! — Він підвищив голос.— Метре П'єр, я все добре обміркував, в тільки один шлях до порятунку.

— Який саме?.. Я не бачу жодного.

— Слухайте, метре П'єр, згадайте, що їй ви завдячуєте своїм життям. Я відверто розкриваю вам свій план. Церкву вдень і вночі охороняють. Звідти випускають лише тих, кого бачили, як вони входили. Ви прийдете. Я проведу вас до неї. Ви обміняєтеся з нею одягом — вона надіне ваш плащ, а ви її спідницю.

— Досі все йде чудово,— зауважив філософ,— а далі?

— А далі? Вона вийде, ви залишитесь. Вас, можливо, повісять, зате вона буде врятована.

Гренгуар серйозно почухав себе за вухом.

— Диви-но,— сказав,— оце ідея, яка мені самому не прийшла б у голову.

При несподіваній пропозиції Клода відкрите й добродушне обличчя поета раптом похмуріло, як хмурнішав

¹ Фіктивний шлюб (латин.).

веселий італійський пейзаж, коли раптовий подув холодного вітру наганяє хмару на сонце.

— То що, Гренгуаре, ви скажете про цей план?

— Я скажу, вчителю, що мене повісять не «можливо», а напевно.

— Це вас не обходить.

— Хай йому чорт! — вигукнув Гренгуар.

— Вона врятувала вам життя. Ви тільки сплатите свій борг.

— У мене багато інших боргів, яких я не сплачую.

— Метре П'єр, це конче потрібно.

Архідиякон говорив владно.

— Послухайте, дом Клоде, — відповів остаточно сторопий поет, — ви наполягаєте, але не маєте слухності. Я не розумію, чому я мушу дати себе повісити за когось іншого?

— Та що вас так прив'язує до життя?

— О! Тисячі причин!

— Які, скажіть, коли ваша ласка?

— Які? Повітря, небо, ранок, вечір, сяйво місяця, мої добрі приятелі-волоцюги, жарти з веселими дівчатами, вивчення чудових архітектурних пам'яток Парижа, три великі твори, які я маю написати, — один з них проти епоскона і його млинів. Та хіба мало що! Анаксагор казав, що він живе на світі, аби милуватися сонцем. І до того ж я маю щастя від ранку до ночі перебувати в товаристві генія, тобто із самим собою, а це дуже приємно.

— Базікало! — пробурмотів архідиякон. — Ну скажи: це життя, яке ти вважаєш таким приємним, хто тобі його зберіг? Кому ти завдячуєш тим, що дихавши повітрям, що милуєшся небом, що маєш можливість утішати свій пташиний розум усякими нісенітницями й дурницями? Де б ти був, якби не Есмеральда? І ти хочеш, щоб вона вмерла. Вона, завдяки якій ти живеш! Ти хочеш смерті цієї чарівної, лагідної, надзвичайної істоти, без якої померкне денне світло! Божественнішої, ніж сам господь бог! А ти, напівмудрець, напівдивак, ти — невдала спроба чогось, подоба рослини, яка уявляє, що вона рухається і мислить, ти користуватимешся тим життям, яке вкрав у неї, життям, таким же непотрібним, як свічка, засвічена опівдні! Вияви трохи жалості, Гренгуаре! Будь і ти великодушним. Вона подала тобі приклад.

Священик говорив пристрасно. Гренгуар слухав його спочатку байдуже, потім розчулився, і нарешті мертво-

бліде обличчя його спотворилося гримасою, і він став схожий на немовля, хворе на кольки.

— Ви сповнені високих почуттів! — сказав поет, витираючи сльози. — Гаразд! Я подумаю. Ну й дивна ж думка прийшла вам в голову. Проте, — помовчавши, додав він, — хто знає? Може, вони мене й не повісять. Не завжди той одружується, хто заручався. Коли мене знайдуть у тому притулку, так недоладно убраним — у спідниці й чепчику, може, вони тільки засміються. А якщо мене й повісять, то що ж? Смерть у зашморгу — така сама, як і всяка інша, чи, точніше, не схожа ні на яку іншу. Це смерть, гідна мудреця, який усе своє життя вагався; вона — ні риба, ні м'ясо, наче розум справжнього скептика. Це смерть, що носить на собі відбиток сумніву й нерішучості, що займає середину між небом та землею і примушує вас висіти в повітрі. Це смерть філософа, може, вона мені й судилася. Чудово померти так, як жив!

Священик перебив його:

— Отже, вирішено?

— Та й що таке, зрештою, смерть? — запалився Гренгуар. — Неприємна мить, шляховий податок, перехід з нікчемності в небуття. Хтось спитав Церцідаса, мегалополійця, чи хотів би він померти? «Чому б і ні? — відповів той. — Адже в загробному житті я побачив би великих людей: Піфагора — серед філософів, Гекатея — серед істориків, Гомера — серед поетів. Олімпія — серед музикантів».

Архідиякон подав йому руку.

— Отже, вирішено? Ви прийдете завтра.

Цей жест повернув Гренгуара до дійсності.

— Е, ні, — відповів поет тоном людини, яка збудилася від сну, — бути повішеним — це надто безглуздо. Не хочу.

— В такому разі прощайте! — І архідиякон, відходячи, пробурмотів крізь зуби: — Я розшукаю тебе!

«Я не хочу, щоб цей проклятий мене розшукав», — подумав Гренгуар і побіг за Клодом.

— Послухайте, пане архідиякон, навіщо давнім друзям сваритися! Ви зацікавлені долею цієї дівчини, тобто моєї дружини, я хотів сказати. Гаразд! Ви надумали хитру стратегію, щоб вивести її цілою і здоровою з Собору, але ваш задум надзвичайно неприємний для мене, Гренгуара. А що, коли б я запропонував вам інший план? Запевнюю вас, що в мене з'явилася зараз блискуча ідея. А що, коли б я запропонував дотепний спосіб, як визволити її з

біди, не наражаючи мові шиї на небезпеку зустрічі із за-
пморгом, що б ви на це сказали? Вам цього було б до-
сить? Чи так уже неодмінно треба, аби мене повісили,
щоб ви були вдоволені?

Священик нетерпляче шарпав гудзики сутани.

— Базікало! Який же твій план?

— Так, — вів далі Гренгуар, розмовляючи сам із собою
і приклавши палець до кінчика свого носа. — Саме так!
Волоцюги — молодці. Циганське плем'я її любить. Вони
повстануть на перший заклик. Нема нічого легшого. Раз
плюнути. Скориставшись сум'яттям, її легко буде вкрас-
ти. Завтра ж увечері... їм тільки підкажи!

— Який же план? — струсонувши його, спитав свяще-
ник.

Гренгуар велично обернувся до нього.

— Облиште мене! Невже ви не бачите, що я розмір-
кую?

Він подумав ще кілька хвилин, а тоді почав аплодувати
своїй думці, вигукуючи:

— Чудово! Безсумнівний успіх!

— План! — гнівно вигукнув Клод.

Гренгуар саяв.

— Підійдіть-но ближче, щоб я міг вам сказати про це
на вухо. Це справді хитрий контрудар, який виручить усіх
нас із скрутного становища! Хай йому чорт! Ви таки ви-
знаєте, що я не дурень!

Раптом він схаменувся:

— Стривайте, а кізка з нею?

— З нею, хай їй чорт!

— Її ж би теж повісили?

— А мені що до того?

— Так, повісили б і її. Минулого місяця вони повіси-
ли свиню. Катові це прибуток: він потім з'їдає м'ясо. По-
вісите мою гарнесеньку Джалі! Бідолашне козеняточко!

— Прокляття! — вигукнув Клод. — Ти сам суціль кат.
Ну, що ти вигадав, пройдисвіте? Щипцями треба тягти з
тебе твій план, чи як?

— Заспокойтесь, учителю. Слухайте!

Гренгуар нахилився до архідиякона і почав щось ше-
потіти йому, тривожно оглядаючись навколо, хоч вулиця
була зовсім безлюдна. Коли він закінчив, Клод потис його
руку й холодно промовив:

— Гаразд, бувайте.

— Бувайте, — повторив Гренгуар, і в той час як архідиякон пішов в один бік, він попрямував у другий, бурмочучи півголосом:

— Смілива вигадка, метре П'єр Гренгуар. Ну що ж! Хоч ми й маленькі люди, та це зовсім не означає, що боїмося великого діла. Адже Вітон тягнув на своїх плечах цілого бика, а трясогузки, кропив'янки, чикалки перелітають океан!

II. Ставай волоцюгою

Повернувшись до монастиря, архідиякон побачив біля дверей келії свого молодшого брата Жеана Вітряка, який чекав на нього і розвіював нудьгу тим, що малював вуглиною на стіні профіль старшого брата з довжелезним носом.

Клод ледь глянув на брата. Його хвилювали інші думки. Веселе лице гульвіси, посмішка якого стільки разів просяювала похмуре обличчя священника, вини було безсиле розвіяти туман, що з кожним днем ставав дедалі густішим у цій порочній, сморідній і загниваючій душі.

— Брате, — несміливо звернувся до нього Жеан, — я прийшов побачитися з вами.

Архідиякон навіть не глянув на нього.

— Що далі?

— Брате, — мовив лицемір, — ви такі добрі до мене і даєте мені такі слушні поради, що я постійно звертаюся до вас.

— Ну, далі!

— На жаль, брате, ви не помилилися, коли казали мені: Жеане! Жеане! *Cessat doctorum doctrina, discipulorum disciplina*¹. Жеане, будь мудрим. Жеане, вчись, Жеане, не ночуй поза колежем без поважних причин і без дозволу наставника. Не бійся з пікардійцями, полі, Joannes, verbe gate Picardos. Не валяйся, як той безграмотний осел, *quasi asinus illitteratus*, на шкільній підстилці. Жеане, не опирайся покаранню, яке вчитель захоче накласти на тебе. Жеане, ходи щовечора до каплиці і співай там псалми та молитви пречистій діві Марії. Гай-гай, які це були чудові напучування!

— Ну й що ж?

— Брате мій, перед вами злочинець, грішник, жалюгідна людина, розпусник, страховище! Дорогий мій брате,

¹ Вичерпується вченість учених, слухняність учнів (латин.).

Жеан потоптав ногами всі ваші поради, він обернув їх на солому й гній. Я жорстоко за це покараний! О, милосердний господь дуже справедливий. Поки я мав гроші, я гуляв, пиячив, шаленів, провадив розгульне життя! О, наскільки приваблива розпуста зовні й наскільки огидний і понурий її зворотний бік. Тепер я не маю жодного біляка; я продав свої простирadlo, сорочку і рушника. Прощай, веселе життя! Чудова свічка погасла, і в мене лишився тільки лойовий недогарок, що чадять мені під ніс. Дівчата глузують з мене, я п'ю саму воду. Мене терзають докори сумління й кредитори.

— Висновок? — спитав архідиякон.

— Мій любий брате, я дуже хотів би повернутися до праведного життя! Я прийшов до вас із засмученим серцем. Я грішник, що кається, я сповідаюсь. Б'ю себе в груди кулаками. Ви мали слухність, коли хотіли, щоб я здобув ступінь ліценціата і став помічником наставника в колежі Торші. Тепер я й сам відчуваю, що в цьому моє справжнє покликання. Але моє чорнило висохло, мені нема за що його купити, я не маю пер, мені нема за що їх купити, я не маю паперу і книжок, мені нема за що їх купити. Мені вкрай потрібна невеличка сума, і я звертаюся до вас, брате, з глибоким каяттям у серці.

— І це все?

— Так, — відповів школяр. — Трохи грошей...

— У мене їх немає.

Тоді школяр відповів серйозно і водночас рішуче:

— У такому разі, брате, хоч це й вельми прикро, я мушу сказати вам, що дехто робить мені дуже вигідні пропозиції. Ви, значить, не хочете дати мені грошей? Ні? У такому разі я стаю волоцюгою.

Вимовляючи це жахливе слово, він прибрав позу Аякса, який чекає, що його вдарить блискавка.

Архідиякон холодно відповів:

— Ставай волоцюгою.

Жеан вклонився йому низенько і, насвистуючи, зійшов з монастирських сходів.

У ту хвилину, коли він проходив монастирським подвір'ям під вікном келії брата, вікно це розчинилося; він підвів голову і побачив суворе обличчя архідиякона.

— Забирайся к дияволу! — крикнув Клод. — Ось тобі останні гроші, які ти дістаєш від мене!

І з тими словами священник жбурнув Жеанові гаманець,

який набив школяреві на лобі велику гулю. Жеан підняв його і пішов, розсерджений і водночас вдоволений, мов собака, якого закидали мозковими кістками.

III. Хай живуть веселощі!

Читач, либонь, не забув, що частина Двору чудес була огорожена стародавнім муром, який оперізував місто. Багато його веж на той час зруйнувались. Одну з них волоцюги пристосували для своїх розваг. У нижньому залі був шинок, а все інше — на горішніх поверхах. Вежа була найпожвавленішим, отже, і найогиднішим місцем у царстві волоцюг. Немов якийсь величезний вулик, що гудів і вночі, й удень. Кожної ночі, коли більшість жебрацької братії спала, коли на брудних фасадах будишків, які виходили на майдан, не лишалося жодного освітленого вікна, коли жоден крик не долітав з цих незліченних хижок, з цих мурашників, що кишіли злодіями, повіями, краденими й позашлюбними дітьми, — цю веселу вежу можна було пізнати по галасу, який не стихав, по багряному світлу, яке струменіло водночас із душників, з вікон, з тріщин у стінах, словом, з усіх її шпарин.

Отже, підвальний поверх вежі був шинком. До нього спускалися крізь низькі двері крутими, мов класичний александрійський вірш, сходами. Вивіску на дверях заміняла неймовірна мазанина, що зображала нові монети і зарізаних курчат, а внизу — жартівливий напис: «Шинок дзвонарів по небіжчиках».

Одного вечора, коли з усіх дзвіниць Парижа пролунав сигнал гасити вогні, нічна сторожа, якби їй було дано можливість проникнути до страшного Двору чудес, помітила б, що в таверні волоцюг галасливіше, ніж завжди, більше п'ють і крутіше лихословлять. Перед шинком, на майдані, розташувалися численні групи людей, що розмовляли між собою пошепки, як буває завжди, коли затівається якесь важливе діло. Тут і там, сидячи навпочіпки, обідранці точили об каміння бруку поганенькі залізані ножі.

Тим часом у самому шинку вино й гра до такої міри відвертали п'яниць від думок, які того вечора заволодили умами волоцюжної братії, що з їхніх розмов важко було зрозуміти, в чому, власне, річ. Було помітно тільки, що всі вони веселіші, ніж звичайно, і що у кожного з них між

колін поблискує якась зброя — кривий ніж, сокира, важкий палаш або приклад старовинної пицалі.

Круглий зал був просторий, але столи були так тісно зсунуті, а гультяїв за ними було так багато, що весь вміст цієї таверни — чоловіки, жінки, лави, пивні кухлі, все, що пило, спало, грало, здорові й каліки, — все видавалося безладно перемішаним між собою у такому ж порядку і з дотриманням такої ж симетрії, як звалені на купу устричні черепашки. На столах подекуди горіли лійові свічки, але головним джерелом світла, яке відіграло у цьому шинку роль люстри в оперному залі, було вогнище. Льох був такий вогкий, що в каміні, не згасаючи навіть улітку, невпинно палав вогонь. У цьому величезному каміні з важкими залізними решітками та кухонним начинням палахкотіло те сильне полум'я, яке живиться дровами впереміш із торфом і яке в селах, вириваючись уночі з вікон кузні, кидає криваво-червоний відблиск на стіни протилежащих будинків. Великий собака, що поважно сидів на купі попелу, вертів перед палаючим вугіллям рожен з м'ясом.

Однак, незважаючи на безладдя, роздивившись, можна було розрізнити в цьому натовпі три головних групи людей, які тіснилися навколо трьох уже відомих читачеві осіб. Однією з тих осіб був дивовижно вбраний у строкате східне лахміття Матіас Хунгаді Спікалі, князь Циганський. Волоцюга сидів на столі, підібгавши під себе ноги, піднявши вгору палець, і гучним голосом відкривав таємниці чорної та білої магії численним слухачам, які порозявляли роти від подиву.

Друга група згромадилася навколо нашого давнього приятеля, озброєного до зубів уславленого володаря царства Алтинів. Клопен Труйльфу вельми серйозно притишеним голосом віддавав накази, керуючи спорожняванням величезної, наповненої зброєю бочки з вибитим дном, звідки, мов яблука та виноград з рогу достатку, щедро сипалися сокири, шпаги, шоломи, кольчуги, окремі частини броні, наконечники фатищ та списів, стріли, прості й нарізні. Кожен брав з купи, що хотів, — хто шолом, хто шпагу, хто кинджал з хрестоподібною ручкою. Навіть діти озброювалися, навіть безногі, одягшись у броню та лати, повзали під ногами бенкетуючих, як величезні блискучі жуки.

Нарешті найгаласливіше, найчисленніше стовпище заповнювало лави й столи, де просторікував і лаявся якийсь пронизливий голос, що виривався з-під повного — від шо-

дома до острогів — важкого військового спорядження. Чоловік так пообвішував себе рицарськими обладунками, що зникав під ним, і видно було тільки його нахабний, червоний кирпатий ніс, пасмо білявого волосся, рожеві губи й зухвалі очі. За поясом у нього було кілька ножів і кинджалів, на правому боці — великий меч, на лівому — поржавілий саможирок, перед ним — здоровенний кухоль вина, а праворуч — дебела, недбало одягнена дівка. Усі навколо реготали, лаялись, пили.

Додайте до цього ще з двадцять невеличких груп, слуг і служниць, що пробігали з глеками на голові, гравців, які схилилися над кулями, пашками, костями, рейками, над азартною грою в кільця, суперечки в одному кутку, поцілунки — в другому, і ви матимете деяке уявлення про загальний характер цієї картини, освітленої яскравим полум'ям, що примушувало танцювати на стінах шинку тисячі величезних химерних тіней.

Своїм галасом шинок скидався на нутро розгойданого дзвона під час великого благовісту.

Сковорода під рожном, на яку дощем стікало сало, заповнювала своїм невпинним шкварчанням перерви між цілим вихором перехресних розмов, що лунали в усіх кінцях залу.

Серед усього цього гвалту в глибині таверни, на лаві, біля самого вогнища, сидів, простягнувши ноги в попіл і втупивши очі в палаючі головешки, філософ, заглиблений у роздуми. Це був П'єр Гренгуар.

— Ну, жвавіше! Поспішайте! Озброюйтесь! За годину ми виступаємо, — казав Клопен Труїльфу арготинцям.

Якась дівка наспівувала:

На добраніч, мій батьку і ненько!
Вже останні агасають вогні.

Двоє картярів лаялися:

— Ти негідник! — кричав один, червоний, мов буряк, показуючи другому кулака. — Я тебе так розмалюю трєфами, що сам король тебе візьме в свою колоду карт замість трєфового валета!

— Уф! — бурчав якийсь нормандець, що його легко можна було пізнати з гугнявої вимови. — Та й набилося ж нас тут, як святих у церкві.

— Синочкі, — мовив фальцетом князь Циганський, звертаючись до своїх слухачів, — французькі відьми

літають на шабаш без мітли, без мазі, не верхи на цапі, а лише за допомогою кількох чарівних слів. Італійських відьом завжди біля дверей очікує цап. Але всі вони неодмінно вилітають через димар.

Голос молодого гульвіси, озброєного з голови до п'ят, перекривав увесь цей гамір.

— Слава! Слава! — горлав він. — Сьогодні я вперше йду на поле бою! Волоцюга! Я волоцюга, клянусь Христовим черевом! Налийте-но мені вина! Друзі мої, моє ім'я Жеан Фролло Вітряк, я дворянин. Певен, що, коли б бог був рицарем, він став би грабіжником. Братове, ми йдемо в чудовий похід. Ми хоробрі. Обложимо Собор, виламаємо браму, заберемо красуню, врятуємо її від суддів, врятуємо від попів, зруйнуємо монастир, спалимо єпископа в його єпископському палаці, і все це ми зробимо швидше, ніж будь-який бургомістр устигне проковтнути ложку супу. З нами справедливість! Ми пограбуємо Собор богоматері — і край. Ми повісимо Квазімодо. Чи знаєте, ви, мої красуні, Квазімодо? Чи доводилось вам бачити його задиханого верхи на великому дзвоні в день трійці? Клянусь рогами сатани, це щось надзвичайне! Це сущий диявол, котрий осідлав мідну пацу. Друзі мої, вислухайте мене, я всім серцем волоцюга, всією душею арготинець, я — природжений злодій. Я був дуже багатий, але проїв своє багатство. Моя матуся готувала мене в офіцери, татусь — у дякони, тітовька — у радники суду, бабуся — у королівські протонотаріуси, двоюрідна бабуся — у скарбники військового відомства, а я став волоцюгою. Сказав про це своєму татусеві, який кинув мені в пику прокльон, своїй матусі, шановній жінці, — вона почала хлипати й рюмсати, як оце мокре поліно на решітці каміна. Хай живуть веселощі! Я просто шаленію! Шинкарко, мила моя, дай-но іншого вина! У мене ще є чим платити. Не хочу більше сюренського, воно дере горло. З таким же успіхом я можу полоскати горло плетеним кошиком.

Увесь набрід реготав і аплодував йому; помітивши, що галас навколо нього посилюється, школяр вигукнув:

— Який чудовий гомін! *Populi de bacchantis populosa debacchatio!*¹ — І, закотивши очі, заходився співати, вдаючи каноніка, що починає вечерню:

¹ Шаленіючого люду багатолюдне шаленство! (Середньовічна латинь).

«Quae cantica! Quae organa! Quae cantitenael! Quae melodiae hic sine fine decantantur! Sonant melliflua hymnorum organa, suavissima angelorum melodia, cantica canticorum mira!..»

Раптом він урвав спів.

— Чортова шинкарко, давай-но вечеряти!

Настала хвилина майже цілковитої тиші, і тоді, в свою чергу, залунав пронизливий голос князя Циганського, який повчав циган, що оточили його:

— ...Лисицю звать Адуїною, лиса — Блакитноногим, або Лісовим волоцюгою, вовка — Сіроногим, чи Золотоногим, ведмедя — Старим, або Дідом. Ковпак гнома робить людину невидимкою і дає змогу бачити невидиме. Кожну жабу, яку мають охрестити, слід убрати в червоний або чорний оксамит і прив'язати їй дзвіночок на шию і дзвіночок до віг. Кум тримає голову, кума — зад. Демон Сідрагазум може примусити дівчат танцювати голими.

— Клянусь обіднею! — перебив його Жеан. — Хотів би я бути демоном Сідрагазумом!

Тим часом в іншому кутку шинку волоцюги продовжували озброюватися, перешіптуючись.

— Відолашна Есмеральда! — казав один циган. — Вона ж наша сестра. Треба її витягти звідти.

— А вона все ще в Соборі? — спитав якийсь лахмітник, схожий на єврея.

— Так, хай йому чорт!

— Ну, тоді, друзі, — вигукнув лахмітник, — у похід на Собор богоматері! Тим більше, що там у каплиці святого Фереоля та Ферюсьйона є дві статуї, одна зображає святого Іоанна Хрестителя, а друга — святого Антонія, обидві із щирого золота, вагою сім золотих марок і п'ятнадцять естерлінів, постамент у них із позолоченого срібла, вагою сімнадцять марок і п'ять унцій. Я розуміюся на цьому, я — золотар.

Тут Жеанові принесли вечерю, і він, поклавши голову на груди дівки, що сиділа поруч нього, вигукнув:

— Клянуся святим Вультом Люкським, якого народ зве «святий Чванько», я цілком щасливий. Он там, проти мене, сидить бовдур, голомозий, наче ерцгерцог! і дивиться на мене; а ліворуч — інший, у якого зуби такі довгі, що

¹ Який спів! Які органи! Які кантілени! Які мелодії линуть тут без краю. Звучать медоточивими гімнами органи, лунає найвишніша ангельська мелодія, чудова пісня пісень!.. (Середньовічна частинь).

закривають усе його підборіддя. А сам я достоту, маршал Жіє при облозі Понтуаза,— мій правий фланг упирається в горб. Пуп Магомета! Приятелю, ти схожий на продавця м'ячів для гилки, а сів поруч мене! Я дворянин, друже. Торгівля не сумісна з дворянством. Іди геть. О-ля-ля! Гей, ви там! Не битися! Як, Батісте Птахоїд, у тебе такий чудовий ніс, а ти підставляєш його під кулак цього йолопа. От дурень!.. Non quicquam datum est habere nasum¹. Ти справді божественна, Жакеліно Гривз-Вухо, шкода тільки, що ти лиса. О-ля-ля! Мене звать Жеан Фролло! У мене брат архідиякон. Сто чортів йому в пельку. Все, що я вам кажу, істинна правда. Ставши волоцюгою, я з легким серцем відмовився від тієї половини будинку в раю, яку мені обіцяв брат: dimidiam domum in paradiso²,— я цитую справжній текст. Я маю ленне володіння на вулиці Тіршап, і всі жінки закохані в мене. Це така сама правда, як те, що святий Елігій був чудовим золотарем і що п'ять ремісничих цехів міста Парижа це: дубильники, кожум'яки, чинбарі, виготовлювачі гаманців та парильники шкір, і що святого Лаврентія спалили на вогнищі з яєчної шкаралупи. Клянуся вам, друзі:

Щоб я перцівки не діждав,
Якщо вам зараз набрехав.

Миленька моя, дивись, як сьє місяць, поглянь кризь душник, вітер мне хмари. Точнісінько як я твою косинку! Дівчата, витріть соплі дітям і свічкам! Христос і Магомет! Що це я їм, Юпітере? Гей, звіднице! Волосся, якого бракує на головах твоїх шлюх, усе в твоїй яечні. Стара, я люблю лису яечню. А щоб тебе диявол зробив кирлатою! Ото півроку! Добра Вельзевулова харчевня, в якій шлюхи розчісуються виделками!

Сказавши це, він розбив свою тарілку об підлогу й загорлавив пісню:

Не маю я нічого,
Клянуся богом я!
Ні віри, ні святого,
Ні хати, ні кілля,
Ні бога, аві короля!

Тим часом Клопен Труйльфу закінчив роздавати зброю. Він підійшов до Гренгуара, який сидів, поставивши ноги на решітку каміна й поринувши в глибоку задуму.

¹ Не кожному дано мати ніс (латин.).

² Половина будинку в раю (латин.).

— Друже П'єр, про що це ти, хай йому чорт, там думашп? — спитав король Алтинів.

Гренгуар, сумно всміхаючись, обернувся до нього.

— Я люблю вогонь, дорогий повелителю, не за ту нікчемну властивість, що він гріє наші ноги чи варить суп, а за його іскри. Іноді я цілими годинами дивлюся на них. Відкриваю тисячі речей у цих зірочках, що всіяли чорну глибину каміна. Ці зірочки — цілі світи.

— Грім і блискавка, коли я щось второпав! — промовив волоцюга. — Чи ти не знаєш, котра година?

— Не знаю, — відповів Гренгуар.

Тоді Клопен підійшов до князя Циганського.

— Друже Матіас, неслухну пору ми обрали: кажуть, Людовік XI у Парижі.

— Ще одна причина, щоб вирвати з його пазурів нашу сестру, — відповів старий циган.

— Ти говориш, як належить чоловікові, Матіасе, — сказав король Алтинів. — Зрештою, ми швидко впорасмося з цим ділом. У Соборі нема чого боятися опору. Каноніки — просто зайці, крім того, сила за нами! Чини судової палати пошиються в дурні, коли з'являться по неї. Клянуся папськими кишками, я не хочу, щоб вони повісили цю гарненьку дівчину.

Клопен вийшов із шинку.

Жеан тим часом горлав хрипким голосом:

— Я п'ю, я їм, я п'яний, я сам Юпітер! Гей, П'єре Дупоуб! Коли ти ще раз подивишся на мене такими очима, то я щиглями зіб'ю порох з твого носа.

Що ж до Гренгуара, то, виведений із роздумів, він почав придивлятися до бурхливих і гамірних сцен, що відбувалися навколо, та бубоніти кризь зуби: «*Luxuriosa res vinum et tumultuosa ebrietas*»¹. Як добре, що я не п'ю, і як добре висловився святий Бенедикт: «*Vinum apostatare facit etiam sapientes*»².

У цей час повернувся Клопен і крикнув громовим голосом:

— Північ!

Це слово справило таке враження, як сигнал сідати на коней, поданий полку під час привалу. Всі волоцюги — чоловіки, жінки, діти — юрбою повалили з таверни, брязкаючи зброєю і старим залізом.

¹ «Від вина розпуста й буйні веселощі» (латин.).

² «Вино доводить до гріха навіть мудреців» (середньовічна латинь).

Місяць закрила хмара. Двір чудес поринув у густу пітьму. Ніде ані вогника. А тим часом майдан був зовсім не безлюдний. Можна було розгледіти юрбу чоловіків і жінок, які стика розмовляли. Чути було, як вони гудуть, і видно було, як у темряві поблискує зброя.

Клопен видерся на величезний камінь.

— Шикуйся, Арго! — загорлав він. — Шикуйся, Циганіє! Шикуйся, Галілеє!

У темряві почався рух. Здавалося, незліченний натовп витягається в колону. Кілька хвилин по тому король Алтивів знову підвищив голос:

— Тепер мовчати, як ітимо Парижем. Пароль: «Криві ножі гуляють!» Смолоскипи запалювати тільки перед Собором. Вперед!

Через десять хвилин вершники нічного дозору тікали, перелякані процесією якихось чорних мовчазних людей, котрі прямували до мосту Міняйл по звивистих вулицях, що перетинали в усіх напрямках величезний Ринковий квартал.

IV. Ведмежа послуга

Квазімодо тієї ночі не спалося. Щойно він востаннє обійшов Собор. Замикаючи браму, не помітив, як повз нього пройшов архідиякон, явно невдоволений з тієї старанності, з якою дзвонар порався із засувами й замикав величезну браму, окуту залізом і міцну, наче мур. Дом Клод, здавалося, був заклопотаний більше, ніж звичайно. Після нічної пригоди в келії він поводився з Квазімодо дедалі гірше. Проте ні брутальність, ні навіть бійка не могла похитнути терплячої покірності й мовчазної слухняності відданого дзвонаря. Без парікань і скарг терпів він від архідиякона все: образи, погрози, побої. І тільки стурбовано стежив, коли дом Клод сходами вежі піднімався нагору. Проте архідиякон і сам уникав зустрічей з циганкою.

Отож, побіжно глянувши на свої бідні, такі занедбані ним тепер дзвони — Жакеліну, Марію, Тібо, — Квазімодо цієї ночі виліз на верх північної вежі і звідти, поставивши на покрівлю щільно закритий потайний ліхтар, став дивитися на Париж. Ніч, як ми вже казали, була дуже темна. Париж, за тих часів майже зовсім не освітлюваний, видавався невизначним нагромадженням якихось чор-

них масивів, тут і там перерізаних білястими закрутами Сени. Квазімодо побачив світло лише у вікні однієї далекої будівлі, невиразні й похмурі обриси якої вимальовувалися високо над покрівлями, десь біля Сент-Антуанської брами. Там, очевидно, теж хтось не спав.

Блукаючи оком по цьому туманному нічному краєвиду, дзвонар відчував незрозумілий неспокій і був увесь час насторожі. Ще кілька днів тому він помітив, що навколо Собору, не зводячи очей з притулку дівчини, безперестанку сновигають якісь лиховісні фігури, і йому спало на думку, що проти бідолашної втікачки, можливо, затівається змова.

Він гадав, що народ її ненавидить так само, як і його, і через те незабаром щось має статись. Охоплений тисяччю підозрив, він чатував на своїй дзвіниці, мов відданий пес, і, як каже Рабле, «мріяв у своїй мріяльні», поглядаючи то на келію, то на Париж.

Пильно дивлячись на величезне місто своїм єдиним оком, яке, немов у нагороду за каліцтво, природа обдарувала такою зіркістю, що воно заміняло майже всі інші відсутні у нього органи чуття, Квазімодо раптом помітив: контури набережної мають дещо незвичайний вигляд. Йому здалося, ніби там відбувається якийсь непевний рух, і лінія парашету, що чорніє над сріблястим фоном води, стала вже не такою прямою й непорушною, як по інших набережних, а колихається, мов хвилі на річці або море голів під час руху юрби.

Це видалося йому дивним. Дзвонар подвоїв увагу. Здалося, щось рухається в напрямі Сіте. Тим часом ніде не було видно жодного вогника. Якийсь час та хвиля сунула по набережній; згодом рух поволі спав, наче ввійшовши всередину острова, потім вщух зовсім, і лінія набережної знову стала прямою й верухоною.

Квазімодо не знав, що й думати, а тим часом рух почався на вулиці Парві, яка врізується в Сіте перпендикулярно до фасаду Собору богоматері. Нарешті, хоч як було темно, дзвонар побачив: з цієї вулиці показалася голова колони, і майдан миттю заповнила юрба. В темряві не можна було розрізнити нічого, крім того, що це — юрба.

В тому видовищі було щось жахливе. Прагнучи сховатись у темряві, дивовижна процесія намагалася додержувати її цілковитої тиші. І все ж вона не могла бути зовсім беззвучна — чути було глухе тупотіння ніг. Проте звуки ті не досягали слуху нашого глухого, і величезна юрба,

яку він ледве міг бачити і якої, — дарма що вона хвилювалася й рухалась так близько від нього — зовсім не чув, справляла на нього враження мовчазного невідчутного й оповитого млою збіговиська мерців. Квазімодо здавалося, що на нього насувається туман, у якому йдуть люди, і він немов бачив, як тіні ворухнуться в тому тумані.

Тоді його знову огорнули сумніви, і в голові знову майнула думка про можливість нападу на циганку. Він невразно відчув, що насувається грізна небезпека. І в цю критичну хвилину швидко зрозумів становище, чого трудно було сподіватися від такого неповороткого розуму. Чи варто будити циганку? Може, примусити її тікати? Але як? На вулицях повно людей, а за Собором річка. Немає ні човна, ні виходу. Лишалося одне: не порушуючи сну Есмеральди, впасти мертвим на порозі Собору, але опиратися доти, доки наспіє допомога, якщо тільки вона наспіє. Прокинутись, щоб прийняти смерть, бідолашна завжди встигне. Дійшовши такої думки він став придивлятися до «ворога» вже спокійніше.

Юрба на Соборному майдані, здавалося, збільшувалась щохвилини. Проте, зауважив він, люди там остерігаються зчиняти шум, бо вікна, що виходили на майдан і на вулиці, були зачинені. Раптом блиснуло світло — над головами людей запалало сім чи вісім смолоскипів, лижучи темряву вогняними язиками. І тоді Квазімодо виразно побачив на паперті жахливе, схвильоване стовпище обідраних чоловіків та жінок, озброєних різакми, серпами, косами, списами, вістря яких миготіли тисяччю відблисків. Тут і там, наче роги на потворних головах стирчали зловісні вила. Квазімодо невразно пригадав весь цей набрид: йому здалося, ніби ще кілька місяців тому, коли юрба оголошувала його папою блазнів, він уже бачив ці обличчя. Якийсь чоловік, тримаючи в одній руці смолоскип, а в другій ломаку, виліз на тумбу й начебто вголосував промову. Після цього химерна армія відразу перешикувалась, немовби оточуючи Собор. Квазімодо взяв ліхтар і зійшов на площадку між вежами, щоб краще роздивитися, що відбувається внизу, й придумати, як оборонятися.

Дійшовши до головного portalу Собору, Клопен Труйльфу справді вишикував своє військо до бою. Не сподіваючись на опір, він, проте, як розсудливий полководець, прагнув зберегти такий порядок, який дав би йому змогу гідно зустріти несподівану атаку нічного патруля або до-

зору. І розташував свої загопи так, що тому, хто глянув би на них згори й здала, вони нагадали б римський трикутник у битві під Екномом, «свиню» Александра Македонського або знаменитий клин Густава-Адольфа. Звернена однією своєю стороною до Божого притулку, а другою до вулиці Сен-П'єр-о-Беф, основа цього трикутника, перетинаючи вихід з вулиці Парві, впиралася в глиб майдану. Клопен Труйльфу разом із князем Циганським, нашим другом Жеаном і кількома найодчайдушнішими волоцюгами, став при вершині цього трикутника.

Наскоки, подібні до того, який обідранці мали намір вчинити на Собор ботоматері, в середньовічних містах не були великою рідкістю. Того, що ми зємо тепер «поліцією», тоді не було. В найбільших містах і навіть у столицях ще не було єдиної центральної влади. Феодалізм дуже химерно побудував ці велетенські міста-общини. Місто являло собою скупчення сили-силенної окремих феодальних володінь, що поділяли його на окремі частини різноманітної форми й величини. Звідси безліч найсуперечливіших порядків, тобто, власне, ніякого порядку. У Парижі, приміром, окрім ста сорока одного ленного володаря, що мали право стягати податки, було ще двадцять п'ять володарів, котрі, починаючи від єпископа Паризького з його ста п'ятьма вулицями й кінчаючи настоятелем Нотр-Дам-де-Шан, у якого їх було чотири, мали ще й право судової влади. Усі ці феодальні законники визнавали свого сюзерена-короля тільки номінально. Всім належало право стягати шляхове мито. Всі почували себе господарями. Людовік XI, цей невтомний трудівник, широко й наполегливо заходившись руйнувати феодальну будову, яку згодом в інтересах королівської влади руйнували Рішельє та Людовік XIV і яку в інтересах народу остаточно знищив Мірабо, — владно, наперекір усім, видав два-три укази, визначаючи обов'язкові для всіх правила. Так, наприклад, у 1465 році городянам було наказано під загрозою публіци, з настанням ночі запалювати на вікнах свічки й замикати собак; того ж таки року іншим наказом велено ввечері перегороджувати вулиці залізними ланцюгами і заборонялось, виходячи з дому, мати при собі кинджал чи якусь іншу зброю. Проте незабаром усі ці спроби встановити загальноміське законодавство було забуто. Городяни дозволяли вітру гасити свічки на їхніх вікнах, а собакам вільно гуляти; вулиці перегороджували ланцюгами лише під час облоги, а заборона носити зброю

спричинилася лише до того, що вулицю Перерізаної Пельки почали називати вулицею Перерізаного Горла. Це вже, безперечно, було явним прогресом.

Стародавня споруда феодального законодавства стояла непохитно. Судові округи й ленні земельні володіння безладно нагромаджувалися, перехрещувались, переплутувалися, стикались і немовби врізувались одне в одне. Даремно скрізь стояв ліс дозорів, патрулів, різноманітної нічної сторожі, — крізь неї у всеозброєнні проривалися грабунок, бунт і розбій. Не дивно, що в такому безладді несподівані наскоки черні на палаци, замки й прості будинки не були нечуваною подією. Сусіди втручалися здебільшого тільки тоді, коли пограбування загрожувало їм самим. Почувши постріли з мушкетів, вони затуляли вуха, зачиняли віконниці, замикали двері й ждали, поки сутичка закінчиться з допомогою нічної варти чи без неї. А вранці парижани переказували один одному: «Минулої ночі розгромили палац Етьєна Барбета», «На маршала Клермонського вчинено напад...» Не тільки королівські замки — Лувр, Пале, Бастилія, Турнель, але й будинки звичайних вельмож — Малий Бурбонський палац, особняки де-Санс, Ангулем та інші — обгороджувалися зубчастими мурами, а над ворітьми в них робили бійниці. Церкви охороняла їхня святість. Проте деякі з них — Собор богоматері не належав до цього числа — були укріплені. Абатство Сен-Жермен-де-Пре було оточене зубчастою огорожею, наче замок якогось барона. На гармати воно витратило міді значно більше, ніж на дзвони. Сліди укріплень цього абатства були виразно помітні ще 1610 року. Нині від нього лишилася тільки церква...

Але повернімося до Собору богоматері.

Покінчивши з першими розпорядженнями, які, — відамо належне дисципліні цієї армії голодранців, — виконувалися мовчки й на диво точно, Клопен заліз на огорожу паперті. Ставши лицем до Собору й розмахуючи смолоскипом, полум'я якого, коливаючись на вітрі або застилаючись власним димом, то вихоплювало з темряви червонуватий фасад церкви, то віддаляло його в тінь, цей гідний ватажок зграї волоцюг заговорив хрипким, грубим голосом:

— Луї де Бомон, єпископе паризький, раднику верховного суду! Я, Клопен Труйльфу, король Алтинів, великий кесар, князь Арго, єпископ блазнів, кажу тобі, що наша сестра, несправедливо звинувачена в чаклунстві,

знайшла собі пристановище у тебе в Соборі. Ти повинен дати їй притулок і захист. Але верховний суд хоче забрати її з Собору, і ти дав на це згоду. Завтра нещасну мають повісити на Гревському майдані, якщо її не врятують бог і волоцюги. Тому, єпископе, ми прийшли до тебе. Якщо твоя церква недоторканна, недоторканна й наша сестра, але якщо наша сестра не є недоторканною, то й твоя церква не є недоторканною. Ми вимагаємо: якщо хочеш врятувати Собор — віддай нам дівчину. Якщо ні — ми заберемо дівчину силою й пограбуємо храм. І це буде справедливо. На підтвердження цього я ставлю тут свій прапор і... хай береже тебе бог, паризький єпископе!

На жаль, Квзімодо не міг чути цих слів, проголошених з виразом лиховісної й дикої величі. Хтось із волоцюг подав Клопену «прапор», і він урочисто встромив його в щілину між двох плит. Це були великі вила, на зубцях яких висів скривавлений шматок падла.

Зробивши це, король Алтинів обернувся й глянув на свою армію лиховісних молодчиків, очі яких блищали, неначе вістря списів. По невеличкій паузі він знову гукнув: — Вперед, синки! До роботи, зломщики!

Тридцяттеро здоровенних, кремезних хлопців, схожих на слюсарів, виийшли з лав з молотками, обцецьками й залізними ломами на плечах. Вони рушили до головної брами Собору, зійшли східцями на паперть і з допомогою ломів заходилися розбивати двері. Волоцюги юрбою подалися слідом за ними, хто допомагати, а хто просто подивитись. Натовп миттю заповнив усі одинадцять сходинок паперті.

Але двері не піддавалися.

— Ну й міцні ж і вперті, хай їм чорт! — вилаявся один.

— Такі старі, що в них хрящі закостеніли, — сказав другий.

— Сміливіше, друзі! — закликав Клопен. — Ставлю голову проти старої пантофлі, що, поки прокинеться хоч один паламар, ви встигнете відчинити двері, визволити дівчину й пограбувати головний вітвар. Чуєте, замок уже тридцять!

Страшений гуркіт, що пролунав за спиною Клопена, заглушив його слова. Клопен обернувся. Величезна колода геннула, неначе з неба, на паперть. Розчавивши на сходах кільканадцять волоцюг, вона загуркотіла, наче стрельнули з гармати, відскочила на бруківку й поперебивала ноги ще декому з юрби голодранців. З криками

жаку всі кинулися врозтіч. Прилегла до паперті частина майдану вмить спорожніла. Зломщики, дарма що їх захищало склепіння порталу, залишили браму, і навіть сам Клопен далеченько відступив від Собору.

— Ну, щасливо ж я відбувся! — вигукнув Жеан. — Чув же, як вона просвистіла. Та хай їй чорт! П'єра Горлоріза вбито!

Важко передати, як здивувала й злякала волоцюг ця колода. Приголомшені її падінням більше, ніж були б вражені появою двадцяти тисяч королівських стрільців, вони стояли якийсь час нерухомо, мовби вдивляючись у небо.

— Сатана! — пробурмотів циганський князь. — Це схоже на чаклунство.

— Я думаю, це місяць кинув на нас поліняку, — сказав Андрі Рудий.

— Кажуть, що місяць у дружбі з пречистою дівою, — додав Франсуа Сливокрад.

— Тисяча пап! — вилаявся Клопен. — Дурні ви всі! — Але як пояснити падіння колоди, він і сам не знав.

Тим часом на фасаді Собору, до вершин якого світло смолоскинів не сягало, не було видно нічого. Здоровенна дубова колода лежала на бруківці, а навкруги чути було стогін нещасних, які першими попали під її удар і порозпорювали собі животи об гострі кути камяних східців.

Нарешті, отямившись після першого подиву, король Алтинів знайшов-таки найімовірніше, на думку його товаришів, пояснення.

— Нечиста сила! Та невже ж поли надумали оборонятися? Тоді громити їх, громити!

— Громити! — з несамовитим ревом підхопила юрба, і по фасаді Собору пролунав залп із мушкетів та арбалетів.

Постріли розбудили мирних жителів сусідніх будинків. Відчинилося кілька вікон, з них висунулись голови в нічних ковпаках і руки із запаленими свічками.

— Стрільйте по вікнах! — загорлав Клопен.

Вікна миттю позачинялись, і бідолашні городяни, ледве встигнувши кинути зляканий погляд на освітлену полум'ям смолоскинів юрбу, обливаючись холодним потом і запитуючи самих себе: що це відбувається на соборній паперті — відьомський шабаш чи новий напад бургундців, як у 1464 році, — повернулися до своїх жінок. Чоло-

вікам уже ввижались грабунки, жінкам — гвалтування, і ті й ті тремтіли від страху.

— Громити! — кричали розлючені голодранці, але ніхто не зважувався підступити. Дивилися то на церкву, то на колоду. Колода лежала нерухомо, а будівля стояла спокійна й безлюдна. Та щось незбагненне сковувало волю.

— До роботи, зломщики, — загорлав Труйльфу, — виб'яйте двері!

Але всі немов прикипіли до місця.

— Бодай вам животи порозпирало! — кричав Клопен. — Ото ще розбійники, злякалися колоди!

— Отамане, — відповів йому хтось із «слюсарів», — нас затримус не колода, а оці двері, оббиті залізними штабами. Тут ломами нічого не вдієш.

— А що вам потрібно, щоб висадити їх?

— Та потрібен таран.

Король Алтинів сміливо підбіг до страшної колоди й поставив на неї ногу.

— Ось вам таран! — вигукнув він. — Його прислали самі каноніки! — І, глузливо вклоняючись у сторону церкви, додав: — Спасибі вам, каноніки!

Ця витівка справила добре враження. Чари колоди розвіялись. Волоцюги посміливішали. Незабаром, підхопивши, мов пір'їна, двома сотнями дужих рук, величезна колода гучно грюкнула в масивні двері. У тьмяному світлі смолоскипів ця довжелезна колода в руках юрби чоловіків, які з розгону били нею в браму Собору, видавалася якимось тисячовим страховиськом, що, пригнувши голову, кидається на кам'яного велетня.

При кожному ударі колоди брама, зроблена наполовину з металу, гула, мов величезний барабан, але не піддавалася, хоч увесь Собор аж здригався, й чути було, як глухий гул доходив до найдальших і найглибших його закутків.

У ту мить на голови штурмуючих згори посилався дощ великого каміння.

— Сто чортів! — вигукнув Жеан. — Невже вежі надумали скинути нам на голови свої балюстради?

Але перший поштовх уже дано. Приклад показував король Алтинів. Без сумніву, це оборонявся сам єпископ, і, незважаючи на каменюки, що тут і там трощили черепи, в браму гатили колодою ще лютіше. Цікаво, що каменюки падали поодиноці, хоч і дуже часто. Волоцюги

відчували відразу два удари: один — по голові, другий — по ногах. Рідко який камінь не влучав у ціль, і вже немало вбитих та поранених стікало кров'ю й билосся в судорогах під ногами людей, які раз у раз, поповнюючи свої лави, з шаленою люттю йшли на приступ. Довга колода, неначе серце дзвона, невпинно через рівні проміжки часу біла в браму; брама стогнала, каменюки все падали.

Читає, безперечно, вже догадався, що несподіваний опір, який так розлютив волоцюг, був ділом рук Квазімодо.

На жаль, випадок допоміг глухому сміливцю.

Коли він сховався на площадку між вежами, думки плу-тались йому в голові. Побачивши згори величезний на-товп волоцюг, які готувалися напасти на Собор, він кілька хвилин, мов божевільний, бігав туди й сюди вздовж гале-реї, благаючи диявола чи бога врятувати цяганку. Йому спало на думку помчати на південну давіницю і вдарити на сполох. Але поки він розгойдав би дзвін і поки пролунав би хоч єдиний звук грубого голосу Марії, браму Собору могли висадити десять разів. Це було саме тоді, коли злом-щики попрямували до неї із своїм знаряддям. Що ж ро-бити?

Раптом він пригадав, що сьогодні, лагодячи стіни, крок-ви й покрівлю, в південній вежі весь день працювали муляри. Для нього це було наче промінь світла. Стіни вежі були з каменю, покрівля свинцева, а крокви дере-в'яні. Кроков там було стільки, що їх називали «лісом».

Квазімодо кинувся до цієї вежі. У зовнішніх її примі-щеннях справді була сила-силенна різноманітного буді-вельного матеріалу: купи дрібного каміння, сувої штабо-вого свинцю, в'язки дранки, величезні, вже надпильні колоди, щєбінь, — одне слово, цілий арсенал.

Не можна було гаяти й хвилини. Внизу нападники зав-зято працювали кішчями й молотками. Відчуття небезпе-ки подесятерило сили Квазімодо. Піднявши одну з най-довших і найважчих колод, він просунув її крізь дахове віконце, потім підхопив із зовнішнього боку вежі і, спря-мувавши по виступу балюстради, що облямовувала пло-щадку, кинув у безодню. Наче крило вітряка, що, відірвав-шись, злетіло в повітряний простір, довжелезна колода, падаючи з височини сто шістдесят футів, шкрябаючи стіну й розтрощуючи статуї, кілька разів перекрутилася в по-вітрі й нарешті гейнула на землю. Пролунав страшний зойк; вдарившись об бруківку, чорна колода підстрибула згору, немов змія, що звилася в повітрі.

Квазімодо бачив, як волоцюги розвіялися в різні боки, наче понілі від подуву дитини. Він скористався з сум'яття, поки охоплені забобонним жахом арготинці розглядали скинуту з неба деревину, а тоді градом стріл та крупного шроту щербили кам'яні статуї порталу, нечутно стягнув куши щепеню, велике й дрібне каміння і навіть мішки з мулярським інструментом на край балюстради, звідки вже скинув колоду.

І тільки-но зломщики заходилися висаджувати головну браму Собору, на них посилався такий град каменяк, що здавалося, ніби то сама церква падає їм на голови.

Хто побачив би цієї хвилини Квазімодо, той, напевне, злякався б. Не обмежуючись усім тим, що було вже на балюстраді, він зібрав цілу гору каміння ще й на самій площадці і, коли вичерпався запас на балюстраді, узявся до неї. Дзвонар нагинався, випрямлявся, знову нагинався й знову випрямлявся з неймовірною спритністю. Його величезна голова, подібна до голови гнома, звішувалася над балюстрадою, і вниз одразу летів камінь, слідом другий, третій... Часом він стежив, як падає здоровенна каменяка, і, коли вона влучала в ціль, люто ревів: «Гу-гу-у-у!»

Однак волоцюги не занепадали духом. Уже понад двадцять разів міцна брама, на яку вони так люто накидалися, здригалась під ударами тарана, міць якого подвоювалася сотнями рук. Стулки брами тріщали. Карбовані прикраси розліталися на скалки, завіся при кожному ударі аж підстрибували на своїх пробоях, ламалися дошки, під залізною оббивкою сипалося стерте на порох дерево. На щастя Квазімодо, заліза в брамі було більше, ніж дерева. І все ж він відчував, що головна брама поволі піддається. Ударів тарана він не чув, але кожен із них однаково відгукувався і в надрах Собору, і в ньому самому. Згори дзвонар бачив, як осатанілі в передчутті торжества волоцюги погрожували кулаками похмурому фасадіві храму, і задрив, думаючи про себе й про циганку, крилатим совам, що зграями здіймались у нього над головою й кудись летіли.

Звичайно, зливи його каміння було не досить, щоб відбити напад.

У цей час трохи нижче від балюстради, з якої він громив юрбу, стривожений Квазімодо помітив дві довгі кам'яні ринви, що закінчувалися саме над головною брамою. Верхні отвори цих ринв прилягали до площадки. У нього майнула якась думка. Він побіг до своєї комірчини й

приніс звідти в'язку хмизу. Поверх нього наклав кілька оберемків дранки й сувої свинцю — запаси, яких він іще не використав, і, розмістивши все це перед отворами двох ринв, від ліхтаря розпалив вогнище.

Кам'яна злива вщухла, й волоцюги перестали дивитися вгору. Засапавшись, мов зграя хортів перед загнаним у лігво кабаном, арготинці безладно юрмилися біля понівеченої тараном, але все ще не розваленій брами. З трепетом чекали вони останнього удару, який нарешті мав пробити браму. Кожен намагався протиснутися до неї ближче, щоб, коли вона розчиниться, першому вдертися в багатий Собор, у це величезне сховище, де зібрано за трое століть незліченні скарби. Ревучи від захвату й жадоби, вони нагадували один одному про розкішні срібні розп'яття, чудові парчеві ризи, пишні, позолоченого срібла надгробні плити, величні хори, про яскраві свята — осяяне вогнями смолоскипів різдво, залитий світлом сонячного проміння великдень, про всі ці блискучі торжества, коли раки з мощами, ставники, дароносиці й дарохранительниці, мов оздоблений золотом і алмазами панцир, вкривали вітарі. Безперечно, в цю щасливу мить всі ті лжепаралітики й прокажені, шахраї і пройдисвіти думали не так про врятування циганки, як про пограбування Собору. Ми навіть ладні припустити, що визволення Есмеральди було для доброї половини їх лише приводом, якщо тільки злодіям взагалі потрібен привід.

Раптом, саме тоді, коли затамувавши подих і напруживши м'язи для вирішального удару, волоцюги в останньому зусиллі скупчилися біля тарана, серед них розлігся страшний зойк, ще жахливіший, ніж тоді, коли падала колода. Ті, хто не кричав, хто був іще живий, дивилися вгору. Два потоки розтопленого свинцю лилися з верхівки Собору в самісіньку гущу юрби. Це людське море наче осіло під кипучим металом, що, стікаючи, утворював у юрбі дві чорні, паруючі діри, подібні до тих, які робить гаряча вода в снігу. Видно було напівобвуглених копаючих людей, що корчилились і вили з болю. Від двох головних струмків у різні боки розліталися бризки цього жахливого дощу, вшиваючись у черепи обложників, наче вогненні свердла. Тисячі цих важких, розпечених градин зрешечували нещасних.

Лемент стояв несамопитий. Кинувши таран на труп, волоцюги всі, як один, — і сміливі, й боягузи — розбіглися хто куди. Паперть знову спустіла.

Очі всіх обложників звернулися до вершини Собору. Те, що вони побачили, було незвичайним. Над центральною розетою горішньої галереї, між двома дзвіницями, у вихорі іскор здіймалося полум'я, — велике, безладне, люте полум'я; вітер час від часу відривав од нього вогняні пасама і разом з димом ніс геть. Нижче, з-під темної, з полум'яніючими трилисниками балюстради, дві ринви, закінчення яких були зроблені мов пащі потворних страховиськ, невпинно вивергали на темну нижню частину фасаду будівлі сріблясті потоки пекучого дощу. Ті потоки розплавленого свинцю, наближаючись до землі, розбризкувалися, немов вода, що цівками нестримно б'є крізь безліч отворів лійки. В горі над полум'ям височіли величезні, з одного боку багряно-червоні, з другого — зовсім чорні вежі, які від власної тіні, що сягала самого неба, видавалися ще більшими й вищими. Незліченні скульптури дияволів і драконів, що їх прикрашали, набирали зловісного вигляду. Вони ніби ворушилися у миготливому сьайві полум'я. Змії реготали, пащі ринв гавкали, саламандри роздухували вогонь, дракони, задихаючись від диму, чхали. І серед усіх одих вогнем і галасом пробуджених від кам'яного сну потвор, на полум'яному тлі вогнища, немов кажан перед свічкою, раз у раз сновигало ще одне страховище.

Без сумніву, цей дивовижний маяк розбудив навіть дроворубів на далеких Бісетрських пагорбах, і вони тепер злякано дивились, як на порослих вересом пагорбах витанцювують велетенські тіні веж Собору.

Приголомшені жахом волоцюги принишкли; чути було тільки тривожні крики каноніків, замкнених у своєму монастирі і наляканих більшц, ніж коні в палаючій стайні, притишений стукіт крадькома відчинюваних і блискавично зачинюваних вікон, переполох у навколишніх будинках і Божому притулку, стогін вітру, передсмертне хропіння конаючих і безнастанне цокотіння краплин свинцевого дощу по бруківці.

Тим часом ватажки волоцюг зібралися під портиком дому Гонделор'є на нараду. Князь Циганський, сидячи на тумбі, з якимось забобонним жахом дивився на фантастичне вогнище, що палало на висоті двохсот футів. Шаленіючи від люті, Клопен Труйльфу кусав свої величезні кулаки.

— Увійти неможливо! — бурмотів він крізь зуби.

— Вона зачарована, ця стара церква,— додав старий циган Матіас Хунгаді Спікалі.

— Клянуся папськими вусами,— вигукнув сивий волоцюга, колишній військовий,— ці церковні ринви плюються розплавленим свинцем не гірше, ніж Лектурські бійниці.

— Дивіться-но, там перед самісіньким вогнем сновигас якийсь диявол! — крикнув циганський князь.

— Сто чортів! — вилаявся Клопен.— Та це ж клятий дзвонар, це Квасімодо!

Циган похитав головою.

— А я вам кажу, що це дух Сабнак, великий маркіз, демон укріплень. У нього вигляд озброєного воїна й лев'яча голова. Іноді з'являється верхи на потворному коні. Він обертає людей на каміння, з якого потім буде вежі. Під його командою п'ятдесят легіонів. Безперечно, це він, я впізнав його. Часом він надіває пишне золоте вбрання турецького крою.

— А де Бельвінь-де-Летуаль? — спитав Клопен.

— Його вбито,— озвалася якась злодійка.

— А! Собор богоматері таки дав роботу шпиталю,— зайшовшись дурним реготом, сказав Андрі Рудий.

— Невже ніяк не можна виламати ці двері? — тупнувши ногою, вигукнув король Алтинів.

Циганський князь сумно показав йому на два потоки розтопленого свинцю, які, ніби два довгі фосфоричні веретена, світилися на чорному фасаді Собору.

— Раніше теж траплялися випадки, коли церкви самі оборонялись,— додав він, зітхнувши.— Сорок років тому Константинопольський собор святої Софії, стрясаючи своїми куполами, немов головою, тричі скидав на землю півмісяць Магомета. Будівник того храму — Гійом Паризький — був чаклуном.

— Невже ж ми підемо звідси смиренно, мов якісь нікчеми з великої дороги? — крикнув Клопен.— Невже так і покинемо нашу сестру, щоб завтра ці вовки в священницьких каптурах її повісили?

— І ризницю, де цілі куни золота,— докинув якийсь волоцюга, ім'я якого, на жаль, ми не знаємо.

— А, борода Магомета! — вилаявся Труйльфу.

— Спробуймо ще раз,— запропонував той самий волоцюга.

Матіас Хунгаді похитав головою.

— Через двері нам не пройти. У броні старої відьми

треба знайти якийсь отвір, якусь діру, потайний хід або щілину.

— Хто за це? — спитав Клопен. — Я повертаюсь. До речі, де той малий школяр Жеан, який навішав на себе стільки заліза?

— Його, мабуть, убило, — відповів хтось із гурту. — Більше не чути його сміху.

Король Алтинів насупив брови.

— Шкода! Під тим залізяттям билося мужнє серце. А метр П'єр Гренгуар?

— Отамане Клопен, — відповів Андрі Рудий, — він утік, коли ми були ще на мосту Міняйл.

Клопен тупнув ногою.

— Пика божа! Сам же підмовив нас на це діло та й покинув у таку гарячу мить. Підлий базіка! Боягуз! Стопаний личак!

— Отамане Клопен, — крикнув Андрі Рудий, який у цей час дивився на вулицю Парві, — онде малий школяр!

— Слава Плутонові! — вигукнув Клопен. — А що за чортівня він тягне за собою?

Справді, то був Жеан. Він біг так швидко, як тільки міг в своїх важких лицарських обладунках і, надсаджуючись, наче мурашка, що вчепилась у стеблину, в двадцять разів довшу за себе, відважно тягнув по бруківці довжелезну драбину.

— Перемога! Те деум! ¹ — кричав школяр. — Ось драбина вантажників з пристані Сен-Ландрі.

Клопен підійшов до нього.

— Хлопче! Що ти хочеш робити з цією чортовою драбиною?

— Я така здобув її, — задихаючись, відповів Жеан. — Там живе знайома дівчина, яка вважає, що я вродливий, мов Купідон. Клянуся Магометом! Бідолашна дівчина вийшла мені відчиняти в самій сорочці.

— Добре! — промовив Клопен. — Але нащо тобі ця драбина?

Лукаво й самовдоволено глянувши на нього, Жеан заляскав пальцями, як кастаньетами. У цю мить він був просто чудовий. На голові у нього красувався один із тих важких, широко розповсюджених у п'ятнадцятому столітті шоломів, що так жахали ворогів своїми фантастичними

¹ Початкові слова католицької церковної пісні «Те деум laudamus» — «Тебе, боже, хвалимо...» (латин.).

нашоломниками. Жеанів нашоломник щирився десятьма залізними дзьобами, і хлопець міг би змагатися з Несторовим кораблем за грізний гомерівський епітет «десятиносий».

— Нащо вона мені? Найясніший королю Алтинів, бачите над тими трьома порталами шеренгу статуй з безглуздими пиками?

— Бачу. То й що?

— Це галерея королів Франції.

— А мені що до того? — спитав Клопен.

— Стривайте-но! В кінці тієї ж галереї є двері, які замикають тільки на засув. По цій драбині я залізу туди і вже в церкві.

— Хлопче, дай-но мені полізти першим.

— Е, ні. Драбина моя. Ходімо, ви будете другим.

— Задушив би тебе Вельзевул! — насупившись, пробурмотів Клопен. — Я ніколи не буду другим.

— Тоді, Клопене, шукай собі драбину сам.

І Жеан побіг майданом, тягнучи за собою драбину й гукаючи:

— За мною, хлопці!

Драбину миттю підняли й приставили до балюстради нижньої галереї, над одним з бічних порталів. Натовп волоцюг юрмився вниз, голосно вигукуючи й намагаючись вилізти нагору. Але Жеан пильнував свого права й перший ступив на щабель. Лізти довелося досить довго. Нині галерея королів Франції сягає висоти приблизно шістдесят футів від бруківки. За тих часів одинадцять сходнок паперті робили її ще вищою. Обтяжений незграбним обладунком, Жеан ліз поволі, однією рукою тримаючись за драбину, а другою стискаючи свій арбалет. Діставшись середини драбини, він засмучено поглянув на паперть, рясно вкриту трунами бідолашних арготинців.

— Господи! — вихопилось у нього. — Ось купа трупів, гідна п'ятої пісні «Іліади»!

І поліз далі. Слідом за ним лізли волоцюги. Вони були на кожному щаблі, утворюючи собою довгу лінію закутих у лати спин. У темряві здавалося, ніби по стіні Собору повзе вкрита сталлюю лускою змія. Жеан, що був перший, довершував ілюзію свистом.

Нарешті він доліз до балкона галереї і під схвальні оплески всієї зграї спритно скочив на нього. Оволодівши в такий спосіб цитаделлю, школяр переможно закричав і раптом замовк, наче скам'янівши. За однією з королівсь-

ких статуї він несподівано помітив Квазімодо, який ховався в темряві,— поблискувало тільки його єдине око.

Перш ніж другий обложник встиг ступити на галерею, страшний горбань стрибнув до драбини, мовчки схопив могутніми руками її кінці й відхилив від стіни. Під несамовиті крики жаху й відчаю, він розхитав цю довжелезну, пружну від тіл, згори й донизу обліплена волоцюгами драбину і з величезною силою штовхнув той живий кетяг на майдан. Настала хвилина, коли здригнулися навіть наймужніші. Відкинута назад драбина якусь мить, немов вагаючись, стояла сторч, потім хитнулася і враз, описуючи страшну дугу радіусом футів вісімдесят, швидше, ніж звідний міст, у якого пообривалися ланцюги, з усім своїм живим вантажем брязнула на бруківку. Пролунали страшні прокляття; потім усе стихло. І з-під куни мертвих виповзло кілька нещасних, покалічених волоцюг.

Тріумфальні крики обложників, які щойно лунали в повітрі, змінилися лементом гніву й болю. Квазімодо, спираючись ліктями на балюстраду, байдуже дивився вниз. Тепер він був схожий на коплатого стародавнього короля біля вікна свого палацу.

Жеан Фролло опинився в скрутному становищі. Віддалений від своїх товаришів прямовисною стіною заввишки вісімдесят футів, він опинився наодинці із страшним дзвонарем. Поки Квазімодо порався з драбиною, школяр побіг до потайних дверей, сподіваючись, що вони відімкнені. Але, входячи на галерею, глухий замкнув їх. Тоді Жеан сховався за кам'яну статую якогось короля. Затамувавши подих, дивився на страхітливого горбаня розгубленим поглядом, немов той зальотник, що, залицяючись до дружини сторожа звіринця і йдучи якось увечері на побачення, помилково переліз через мур десь в іншому місці й раптом опинився віч-на-віч з білим ведмедем. Спочатку глухий не звернув на Жеана ніякої уваги, та ось він повернув голову і одразу випростався. Дзвонар помітив школяра. Жеан приготувався до жорстокого нападу, але глухий стояв нерухомо; він тільки повернувся до хлопця й мовчки дивився на нього.

— Хо! Хо! — озвався Жеан. — Чого ти так журно дивишся на мене своїм єдиним оком?

І, кажучи це, молодий урвиголова нишком готував арбалет.

— Квазімодо, — вигукнув він, — зараз я зміню твоє привітання. Тепер тебе називатимуть сліпий!

Він вистрілив. Продзвенівши у повітрі, оперена стріла впилася горбаневі в ліву руку. Квазімодо це стурбувало не більше, ніж якби стріла подряпала статую короля Фарамона. Він витяг стрілу з руки й зпокійно зламав її на своєму товстому коліні. Потім скоріше впустив, ніж кинув ці уламки. Вистрілити вдруге Жеан уже не встиг. Зламавши стрілу і гучно видихнувши з грудей повітря, Квазімодо підстрибнув, мов коник, накинувся на школяра так, що від удару об стіну його лати розплющились.

І тоді в напівтемряві, при мерехтливому світлі смолоскипів сталося щось жахливе.

Квазімодо схопив лівою рукою обидві руки Жеана, який відчуваючи неминучу загибель, навіть не опирався, а правою мовчки, із зловісною неквапливістю почав скидати з нього всі обладунки: шпагу, кинджали, шолом, лати, наручники. Уламок за уламком кидав собі до ніг залізну шкаралупу школяра.

Побачивши себе в цих страшних руках обеззброєним, роздягненим, безсилим і кволим, Жеан не спробував навіть заговорити, а, зухвало сміючись глухому в обличчя, з безстрашною безтурботністю шістнадцятирічного хлопця заспівав популярну тоді пісеньку:

Пішню вбране гея-гея
Місто Камбре,
Догола роздягнув його Марафен...

Він не скінчив. Схопивши школяра однією рукою за обидві ноги, Квазімодо стрибнув на парпет галереї і почав розмахувати ним над безоднею, мов пращею. За мить почувся хряск, подібний до того, який видає розбита об стіну кістяна скринька, і всі побачили, як згори щось полетіло вниз, але, зачепившись за якийсь архітектурний виступ, застряло на третині висоти. Це було зігнуте вдвоє, вже мертво тіло з розтрощеним черепом і поламаним хребтом.

Крик жаху вихопився з грудей волоцюг.

— Помсти! — крикнув Клопен.

— Громити! — відгукнулась юрба. — На приступ! На приступ!

Тоді пролунало несамовите ревіння, в якому зливалися всі мови, говірки, акценти. Смерть бідолашного школяра запалила юрбу шаленим завзяттям. Її пекли сором і гнів, що якийсь горбань так довго не дає змоги підступитись до церкви. Шалена лють допомогла знайти драбини, збіль-

шити кількість смолоскипів, і через кілька хвилин розгублений Квазімодо побачив, як цей жахливий комахник з усіх боків суне на приступ Собору. Хто не мав драбини, запасся вузлуватим мотуззям; хто не мав мотуза, — дряпався по скульптурних виступах; і одні з них чіплялися за лахміття інших. Опиратися цьому страшному припливу викривлених злістю облич, що піднімалися вище й вище, не було ніякої змоги; звірячі від люті лиця лисніли, землясті лоби вкрилися потом, очі блищали, і всі ці зсудомлені гримасами пики, всі потвори насувалися на Квазімодо. Здавалося, що то якийсь інший храм нацькував на Собор богоматері своїх горгон, псів, драконів, — маски — свої найфантастичніші скульптури. Неначе шар живих страховищ укрит кам'яні страховища фасаду.

Тим часом на майдані спалахнули тисячі нових смолоскипів. Безладну, досі повиту мороком картину бою раптом осяяло світло, відблиск якого досягнув неба, паперть виблискувала вогнями. А на горішній площадці, далеко освітлюючи місто, палахкотіло полум'я. Чітко вимальовувались над покрівлями Парижа, велетенські силуети обох веж Собору утворювали на цьому ясному тлі широку вищерблену тінь. Місто вирувало. Деся удалині били на снолох, і навкруги лунав стогін дзвонів. Волоцюги ричали, лаялись, задихаючись, дерлися вгору, — і, безсилий проти стількох ворогів, бачачи, як усе ближче й ближче насуваються ці розлючені лиця, тремтячи за циганку, Квазімодо благав у неба чуда і в розпачі ламав собі руки.

V. Відлюдний закуток, у якому Людівік Французький читає часослов

Читач, можливо, не забув, що за мить перед тим, як Квазімодо в нічному мороці помітив волоцюг, він, оглядаючи з висоти своєї дзвіниці Париж, побачив удалині лише один вогник, котрий мов зірочка, мерехтів у вікні останнього поверху височенної темної споруди біля Сент-Антуанської брами. Споруда ця була Бастілія, зірочка — свічка Людівіка XI.

Справді, ось уже два дні Людівік XI був у Парижі. Через день він мав виїхати в свій замок Монтіль-ле-Тур. Треба сказати, що у славному місті Парижі Людівік XI з'являвся дуже рідко й завжди тільки на короткий час.

Він вважав, що там надто мало звідних мостів, шибениць і шотландських стрільців.

Цього разу він надумав заночувати в Бастілії. Величезна, на п'ять квадратних сажнів, луврська опочивальня, з високим каміном, оздобленим зображенням дванадцятьох велетенських звірів і тринадцятьох великих пророків, та широченням — одинадцять на дванадцять футів — ліжком, його не влаштуувала. Серед усієї цієї величі він почував себе ніяково. Цей король мав смаки скромного буржуа й віддавав перевагу Бастілії з її тісною комірчиною та вузьким ліжком. До того ж Бастілія була укріплена краще, ніж Лувр.

Улюблена кімнатка короля в знаменитій державній в'язниці була, одначе, доволі простора. Вона займала найвищий поверх башточки, зробленої на головній замковій вежі. Кімната мала круглу форму, стіни були оббиті блискучими солом'яними циновками, крокви, оббиті позолоченими олов'яними лілеями, перетинали різнобарвну стелю, а дерев'яні панелі круг кімнати рясно вкриті розетами з білої олов'яної глазури й пофарбовані ясно-зеленою фарбою, виготовленою з реальгара й індиго.

Вікно було тільки одне — вузьке, стрілчасте, переплетене мідним дротом і залізними ґратами й до того ж затемнене прегарно намальованими на склі гербами короля та королеви. Вартість кожного такого панно становила двадцять два су.

Вхід теж був тільки один — двері в стилі того часу, з низькою аркою, всередині оббиті килимом, а зовні прикрашені портиком з ірландської сосни — тендітна, тонкої й майстерної столярної роботи споруда, яку ще років півтора ста тому часто можна було побачити в старовинних будинках. «Хоч такі споруди спотворюють і захаращують житла, — з відчаєм каже Соваль, — проте наші старі не хочуть розлучатися з ними й зберігають їх наперекір усьому».

Тут не було нічого такого, чим звичайно бувають обставлені кімнати: ні довгих, з м'якими сидіннями лав, ні звичайних ослінчиків у формі скринь, ні чарівних, на різьблених ніжках, табуретів, вартістю по чотири су кожний. Стояло тільки одне складане крісло розкішної роботи; дерев'яні частини його були розмальовані трояндами на червоному тлі; сидіння — обтягнуте ясно-червоною кордовською шкірою, оздоблене довгими шовковими торочками і оббите безліччю золотих цвяпків. Те, що в цій кім-

наті було тільки одне крісло, свідчило, що тут мала право сидіти лише одна особа. Поряд з кріслом і біля самісінького вікна стояв стіл, застелений килимом, на якому були вигантувані зображення птахів. На столі — забризкане чорнилом письмове приладдя, кілька пергаментів, пера і срібний карбований келих. Трохи осторонь — маленька грубка; далі — обшитий ясно-малиновим оксамитом і прикрашений золотими шишечками аналой. Нарешті, в глибині стояло просте ліжко, накрите покривалом жовто-червоного штофу, без сухозлітки й позументів і з невибагливими торочками. Саме це ліжко, знамените тим, що воно навівало на Людовіка XI сон або безсоння, через двісті років стояло в домі одного державного радника, де його й бачила на схилі своїх літ уславлена в романі «Кір» під ім'ям «Аррісідії» чи «Втіленої моральності» мадам Пілу.

Такою була та кімната, що її називали «Відлюдний закуток, у якому Людовік Французький читає часослов».

У ту хвилину, коли ми ввели до цієї кімнати читача, там панувала напівтемрява. Ще годину тому пролунав сигнал гасити вогні. Настала ніч, і на столі блимала тільки одна маленька воскова свічка, осяваючи мерехтливим світлом п'ятох присутніх тут осіб, які розмістилися в різних кінцях кімнати.

Перший, на кого падало світло, був пишно вбраний вельможа. Його розкішний одяг, що складався з коротеньких широких штанів, червоного в срібну смужку напівкамзола та мережаного чорними візерунками й гаптованого золотом плаща, мінився відблисками світла і здавалося, що кожна складка випромінює те світло. На грудях у нього красувався гаптований барвистим шовком герб: при вершині кута, утворюваного двома перехресними смугами, біжить лань. З правого боку гербового щита була лаврова гілка, з лівого — оленячий ріг. На поясі висів коштовний кинджал, позолочене руків'я якого, вирізьблене у формі наполомника, закінчувалося графською короною. Обличчя вельможі було непримне, зле, голова — гордовито піднесена, вираз очей зарозумілий. З першого погляду це обличчя видавалось бундючним, а коли придивитися — хитрим.

Тримаючи в руках довгий пергамент, він стояв з непокритою головою за кріслом, у якому, незграбно зігнувшись, поклавши ногу на ногу й спираючись ліктем на стіл, сидів бідненько вбраний чоловік. Уявіть собі в розкішному, оббитому кордовською шкірою кріслі вузлувати

коліна, худі стегна, обтягнені простим чорним шерстяним трико, тулуб у фланелевому камзолі, отороченому облізлим хутром, і до всього того старий заяложений капелюх із щонайгіршого чорного сукна, облямований якимись свинцевими фігурками. А ще додайте брудну ярмулку, під якою майже зовсім ховалося волосся, і це буде все, що можна було розгледіти в скоцюрбленій у кріслі постаті. Голова цього чоловіка так низько схилилась на груди, що все обличчя тонуло в тіні й виднів лише кінчик довгого носа, на який падав промінь світла. Худі, зморшкуваті руки свідчили про те, що сидить старий. То був Людовік XI.

Трохи далі, за їхніми плечима, тихо розмовляючи, стояло двох одягнених у вбрання фламандського крою чоловіків. Обидва вони були добре освітлені, і той, хто був присутній на виставі Гренгуарової містерії, легко впізнав би в них двох фламандських послів: проникливого гентського пенсіонеря Гійома Ріма й популярного в народі панчішника Жака Копеноль. Читач пам'ятає, що обидва вони були причетні до таємної політики Людовіка XI.

Нарешті в глибині кімнати, біля дверей, нерухомо, мов статуя, стояв у темряві дужий, кремезний чоловік у панцирі й каптані з вигаптуваним гербом. Його квадратне обличчя, банькати очі, величезний рот, широкі пасма пригладженого волосся, в якому зовсім ховалися вуха, й низький лоб нагадували водночас і пса, і тигра.

Усі, крім короля, були простоволосі.

Вельможа читав королю щось подібне до довжелезного рахунку, який його величність слухав, здавалося, вельми уважно. Фламандці перешіптувалися.

— Істинний хрест! — бурмотів Копеноль. — Я стомився стояти, невже тут немає стільця?

Рім, стримано всміхаючись, відповів заперечливим рухом.

— Істинний хрест! — знов озвався Копеноль, дуже пригнічений тим, що весь час доводиться говорити тихо. — Мені кортить сісти на підлогу, підібгавши під себе ноги, як це роблять за своїм звичаєм усі панчішники і як це я роблю у своїй крамниці.

— Крий вас боже, метре Жак!

— Та що ж це, метре Гійом? Виходить, тут дозволяється тільки стояти на ногах?

— Або на колінах, — відповів Рім.

У цю хвилину почувся голос короля. Вони замовкли.

— П'ятдесят су на лівреї нашим слугам, дванадцять ліврів на плащі наших королівських писарів. Так, так, розсипайте золото бочками! Ви збожеволіли, Олів'є.

Кажучи це, старий підвів голову. На шиї у нього заблищали золоті мушлі ланцюжка ордена святого Михаїла. Світло осяяло худий, похмурий профіль. Старий видер з рук вельможі пергамент.

— Ви нас розоряєте! — вигукнув він, перебігаючи запалими очима по рахунку. — Навіщо все це? Навіщо нам при дворі така розкіш? Двом капеланам по десять ліврів щомісяця кожному, по сто су паламареві! Дев'яносто ліврів на рік камердинерові! Чотирьом стольникам по сто двадцять ліврів на рік! Наглядач за робітниками, городник, помічник кухаря, кухар, зброяр, два писарчуки — кожному з них по десять ліврів на місяць. Двоє кухарчуків — по вісім ліврів. Конюх і два його помічники — по двадцять чотири ліври на місяць. Розсильний, пірижник, пекар, два возії — по шістдесят ліврів на рік кожному, старший коваль — сто двадцять ліврів. Скарбник — тисяча двісті ліврів, контролер — п'ятсот!

Ні, це безумство! Утримання наших слуг розоряє Францію! Все багатство Лувру згорить на вогні такого марнотратства. Нам доведеться продати весь наш посуд. І на той рік, якщо з ласки господа бога й пречистої діви, — тут він скинув капелюх, — ми ще будемо живі, нам доведеться пити ліки з олов'яного кухля.

Кажучи це, він кинув погляд на срібний келих, що блискував на столі. Відкашлявшись, він провадив далі:

— Метре Олів'є, правителі, поставлені на чолі великих володінь, наприклад, королі та імператори, не повинні допускати розкошів при своїх дворах, бо звідси цей вогонь перекидається на всю країну. Отже, метре Олів'є, запам'ятай це раз назавжди! Наші витрати зростають щороку. Це нам не подобається. Як же це так? Клянуся великоднем! До сімдесят дев'ятого року вони не перевищували тридцяти шести тисяч ліврів, у вісімдесятому році становили вже сорок три тисячі шістсот дев'ятнадцять ліврів — я добре пам'ятаю цю цифру. У вісімдесят першому — шістдесят шість тисяч шістсот вісімдесят ліврів, а цього року — клянуся душею! — дійдуть до вісімдесяти тисяч! За чотири роки витрати зросли вдвоє! Це жахливо!

Король замовк, важко дихаючи, потім із запалом проказав:

— Навколо себе я бачу тільки людей, що жиріють за рахунок моєї худорби! Ви висмоктуете екю з усіх порогого тіла.

Всі мовчали. Це був один з тих приступів гніву, який слід було пережити. Людовік заговорив знову:

— Це нагадує нам те послання латиною, з яким феодалі Франції надумали звернутися до нас, прохаючи, щоб ми знову поклали на них так званий «тягар» почесної придворної служби! Це справді тягар! Тягар, від якого хребет тріщить! Ви, панове, запевняєте, що ми не справжній король, бо королюємо *darifero pullo, buticulario pullo*¹, а ми ось вам покажемо, клянуся великоднем, король ми чи ні!

Людовік усміхнувся, свідомий своєї могутності; це пом'ящило його роздратування, і він звернувся до фламандців:

— Чи бачите, куме Гійом? Усі ці панове кравчі, головні виночерпії, головні камергери та дворецькі не варті останнього слуги. Запам'ятайте це, куме Копеноль, з них нема ніякої користі. Вони без будь-якої потреби стовбичать біля короля, як чотири статуї євангелістів, що оточують циферблат великого палацового годинника, щойно відновленого Філіппом де Бріллем, вони вкриті позолотою, але часу не показують, і годинникова стрілка може обійтися без них.

Він на хвилину замислився, а тоді, похитуючи сивою головою, додав:

— Хо-хо! Клянуся пресвятою дівою, я не Філіпп де Брілль і не золотитиму знатних васалів. Далі, Олів'є!

Чоловік, якого він назвав цим іменем, узяв у нього з рук зошита і почав читати вголос:

— «Адамові Тенону, що перебував при хранителеві печаток паризького превоства, за срібло, роботу й карбування згаданих печаток, які довелося зробити заново, бо колишні, через свою ветхість і зношеність, стали непридатними до вжитку, — дванадцять паризьких ліврів.

Гійомові Фреру — чотири ліври чотири паризьких су за його роботу й витрати на корм і утримання голубів на двох голубниках палацу Турнель протягом січня, лютого та березня місяців сього року. На це саме видано йому сім мірок ячменю.

¹ Без кравчого й без виночерпія (латин.).

Францисканському монахові за те, що сповідав злочинця, — чотири паризьких су».

Король слухав мовчки. Іноді покашлював. Тоді брав кедях, підносив його до губів і, скривившись, ковтав з нього.

— «Торік за розпорядженням суду зроблено під звуки сурм на перехрестях Парижа п'ятдесят шість оповіщень. Рахунок підлягає оплаті.

На розшуки і розкопки, проведені як у самому Парижі, так і в інших місцевостях, з метою розшукати скарби, які нібито були там закопані, хоч нічого й не знайдено, — сорок п'ять паризьких ліврів».

— Це значить закопати екую, щоб викопати су, — зауважив король.

— «За доробку шести шиб із білого скла в приміщенні, де міститься залізна клітка, у палаці Турнель, — тринадцять су. За виготовлення й доставку, згідно з наказом короля, в день свята блазнів чотирьох щитів з королівськими гербами, облямованими гірляндами з троянд, — шість ліврів. За два нових рукави до старого камзола короля — двадцять су. За коробку жиру для змазування взуття короля — п'ятнадцять деньє. За побудову нового хліва для чорних поросят короля — тридцять паризьких ліврів. За кілька перегородок, дощок і звідних дверей, які було зроблено в приміщенні для левів при палаці Сен-Поль, — двадцять два ліври».

— Дорогенько обходяться ці звірі, — зауважив Людовік XI. — Ну, гаразд, це суто королівська вибаганка. Там є величезний рудий лев, якого я люблю за його тонкі манери. Ви бачили його, метре Гійом? Правителям слід мати таких дивовижних звірів. Нам, королям, собаками повинні служити леви, а кицьками — тигри. Велич до лица королів. В давнину, коли ще поклонялись Юпітерові, коли народ у своїх храмах приносив у жертву сто биків і стільки ж баранів, імператори дарували сто левів і сто орлів. У цьому було щось грізне й прекрасне. Королі Франції завжди чули ревіння цих звірів біля свого трону. Але треба віддати належне, що я витрачаю на це менше грошей, ніж мої попередники, і що левів, ведмедів, слонів та леопардів у мене набагато менше. Далі, метре Олів'є. Ми тільки це й хотіли сказати нашим фламандським друзям.

Гійом Рім низько вклонився, а Копеноль стояв насуплений, мов один з тих ведмедів, про яких казав його ведличність. Король не звернув на це уваги. Він тільки знову

доторкнувся губами до свого келиха і, відшльовуючись, мовив:

— Тьху, ну й гидке ж зілля!

Метр Олів'є читав далі:

— «За прогонування нероби-волоцюги, що перебуває шість місяців замкнений у клітці для грабіжників, чекаючи поки стане відомо, що з ним робити,— шість ліврів чотири су».

— А це що таке? — перепитав його король.— Годувати того, кого треба повісити? Клянуся великоднем, я більше не дам на це й су! Олів'є, поговоріть з паном Естутвілем і сьогодні ж увечері приготуйте все, щоб повінчати цього молодця з шибеницею. Далі.

Олів'є нігтем зробив помітку проти статті про «неробу-волоцюгу» і прочитав:

— «Анріє Кузенові — головному катові міста Парижа, за визначенням та розпорядженням монсенйора паризького прево, видано шістдесят паризьких су на купівлю ним, згідно з наказом вищезгаданого сйора прево, великого широкого меча, аби стинати голови та страчувати осіб, засуджених до цього правосуддям за їхні провини, а також на купівлю піхов і всіх приладь до нього; а так само і на поладження та підновлення старого меча, що тріснув і вищербився при відтинанні голови месірові Луї Люксембурзькому, що цілком відповідає...»

— Досить,— перебив король.— Залюбки затверджую цю суму. На такі витрати я не скуплюся. На це я ніколи не шкодував грошей. Далі!

— «На спорудження нової великої дерев'яної клітки...»

— Ага! — вигукнув король, хапаючись обома руками за бильця крісла.— Я знав, що не дарма поїхав до Бастії. Стривайте, метре Олів'є, я хочу сам поглянути на цю клітку. А ви читайте мені рахунок витрат, поки я її оглядати му. Панове фламандці, ходімо поглянемо. Це цікаво.

Він підвівся, снерся на руку свого співрозмовника і, подавши безмовній особі, що стояла біля дверей, знак іти попереду, а двом фламандцям — позаду, вийшов з кімнати.

Біля дверей кімнати почет короля щоповнився закутими в залізо воїнами й стрункими пажами, що несли смолоскипи. Якийсь час усі вони йшли внутрішніми ходами темної вежі, перерізаної сходами і коридорами, місцями пробленими навіть у самій товщі стіни. Комендант Бастії виступав на чолі, наказуючи відчиняти низькі, вузькі две-

рі перед старим, хворим, згорбленим королем, який ішов, весь час покашлюючи. Перед кожними дверцятами всі змушені були згинатися, крім уже зігнутого роками короля.

— Гм! — бурмотів він крізь ясна, бо зубів у нього не було. — Ми вже цілком готові переступити поріг могильного склепу. Зігнутому прохожому — низькі дверцята.

Нарешті, пройшовши через останні дверцята, обтяжені такою кількістю замків, що минуло чверть години, поки їх відімкнули, вони опинились у високому, просторому залі із стрілчастим склепінням; посеред залу при світлі смолоскипів можна було побачити величезний масивний куб із каменю, заліза та дерева. В середині він був порожній. То була одна з тих знаменитих, призначених для державних злочинців кліток, які називалися «донечками короля». У стінах того куба було два чи три віконця, так густо загратованих, що шиб не було видно. За двері правила велика, гладенька камінна плита, схожа на могильну. Такі двері відчиняються тільки для того, щоб туди ввійти. Але мерцем тут була жива людина.

Король повільно обійшов навколо цієї споруди, уважно її розглядаючи, а метр Олів'є, що йшов за ним слідом, тим часом голосно читав:

— «На спорудження нової, великої дерев'яної клітки з товстих колод, з рамами й лежнями завдовжки дев'ять, завширшки вісім і заввишки від підлоги до стелі — сім футів, відполірованої і окованої товстими залізними штабами, яка була побудована в приміщенні однієї з веж Сент-Антуанської фортеці і в якій утримується, за наказом нашого наймилостивішого короля, в'язень, що раніше перебував у старій, ветхій, напіврозваленій клітці; на згадану нову клітку витрачено дев'яносто шість колод на ширину, п'ятдесят дві на висоту, дев'ять лежнів завдовжки три туази кожний; а для обтесування, нарізки та пригонки на подвір'ї Бастилії переліченого лісу найнято було дев'ятнадцять теслярів на двадцять днів...»

— Непоганий дуб, — зауважив король, постукуючи кулаком по колодах.

— «На згададу клітку пішло, — вів далі читець, — двісті двадцять товстих залізних брусів по дев'ять і вісім футів завдовжки, не рахуючи деякої кількості трохи коротших, з додатком до них обручів, шарнірів та скріп для згаданих вище брусів. Разом ваги у цьому залізі три тисячі сімсот тридцять п'ять фунтів, крім восьми товстих залізних кілець для прикріплення зазначеної клітки до підлоги,

що важить разом з цвяхами й скобами двісті вісімнадцять фунтів, не рахуючи ваги віконних ґрат у тій кімнаті, де поставлено клітку, дверних залізних засувів та іншого...»

— Подумати лишень, скільки заліза потрібно для того, щоб приборкати легковажний розум! — сказав король.

— «А вартість усього — триста сімнадцять ліврів, п'ять су і сім деньє».

— Клянуся великоднем! — вигукнув король.

При цьому улюбленому вигукові Людовіка XI всередині клітки щось заворушилося, забряжчали, вдарившись об підлогу, ланцюги й почувся слабкий голос, який, здавалося, ішов з могили:

— Сір! Сір! Згляньтеся! — Людина, яка промовляла ці слова, не було видно.

— Триста сімнадцять ліврів, п'ять су і сім деньє! — повторив Людовік XI.

Від жалібного голосу, що долинув з клітки, у всіх заохололо серце, навіть у самого метра Олів'є, тільки король, здавалося, нічого не чув. За його наказом метр Олів'є знову почав читати, і їхня величність холоднокрівно оглядав клітку.

— «Крім цього, заплачено мулярові, який просвердлив дірки, щоб вставити віконні ґрати, і тому, хто перестелив підлогу в приміщенні, де перебуває клітка, бо інакше підлога не витримала б її ваги, — двадцять сім ліврів чотирнадцять паризьких су...»

Знову почувся благаючий голос:

— Змилюйтеся, сір! Клянуся, це не я зрадив вас, а пан кардинал Анжерський!

— Дорогенько обійшовся муляр! — зауважив король. — Читай далі, Олів'є.

Олів'є читав:

— «Столярові за лиштви на вікнах, за нари, стільчак та інше — двадцять ліврів два паризьких су...»

— О горе! Сір! — благав голос. — Невже ви не вислухаєте мене? Запевняю вас, це не я писав монсенйорові Гієнському, а пан кардинал Балю!

— Дорогенько обійшовся нам і тесля, — зауважив король. — Ну, все?..

— Ще ні, сір. «...Скляреві за шибки у вікнах вищезгаданої кімнати — сорок шість су вісім паризьких деньє».

— Змилюйтеся, сір! Невже не досить того, що все моє майно віддали суддям, мій посуд — панові де Торсі, мою

бібліотеку метрові П'єру Доріолю, мої килими — намісникові в Руссільйоні. Я не винен. Ось уже чотирнадцять років, як я тремчу від холоду в залізній клітці. Змилюйтеся, сир, небо винагородить вас за це!

— Метре Олів'є,— спитав король,— яка ж загальна сума?

— Триста сімдесят ліврів вісім су і три паризьких деньє.

— Мати божа! — вигукнув король.— Ця клітка для нас — справжнє розорення.

Він вирвав зшиток з рук метра Олів'є і заходився сам перелічувати по пальцях, дивлячись то в записи, то на клітку. Тим часом з клітки долиняло ридання в'язня. У темряві це справляло жахливе враження, і всі присутні, бліднучи, переглядалися.

— Чотирнадцять років, сир, ось уже чотирнадцять років з квітня тисяча чотириста шістдесят дев'ятого року! Іменем пресвятої богородиці, сир, вислухайте мене! Ви весь цей час втішалися сонячним теплом. Невже я, бідолашний, ніколи більше не побачу денного світла! Поцадіть, сир! Будьте милосердним! Милосердя — це висока чеснота монарха, яка перемагає гнів. Невже ваша величність гадає, що для короля у його смертний час буде великою втіхою усвідомлення того, що жодної кривди він не залишив без покарання? До того ж, сир, не я зрадив вашу величність — зрадив кардинал Анжерський, але до моєї ноги приковано ланцюг з важким залізним ядром на кінці, воно значно важче, ніж я того заслужив. О сир, згляньтеся на мене!

— Олів'є,— промовив король, похитуючи головою,— я бачу, що мені порахували вапно по двадцять су за бочку, а воно ж коштує всього дванадцять су. Виправте цей рахунок.

Він повернувся спиною до клітки й попрямував до виходу. З того, як віддалялося світло факелів і затихав шум кроків, нещасний в'язень зрозумів, що король уже пішов.

— Сир! Сир! — закричав він у розпачі.

Двері зачинилися. В'язень більше нічого не бачив і не чув, крім хриплого голосу тюремника, який над самим його вухом наспівував:

Кардинал Балю
Паству всю свою
Втратив, як на зло.
І Верденський друг його

Теж позбувся усього:
К бісу все пішло!

Король мовчки піднімався до своєї кімнати, а його почет ішов за ним, пойнятий жахом після почутих зойків в'язня. Раптом його величність обернувся до коменданта Бастилії.

— А, до речі! Здається, у тій клітці хтось був?

— Так, сір! — відповів комендант, вражений цим питанням.

— А хто саме?

— Пан єпископ Верденський.

Король знав це краще, ніж будь-хто інший, а запитання було одним з його дивацтв.

— А! — промовив він вельми простодушно, мов щойно згадав про це. — Гійом де Аранкур, друг пана кардинала Балю. Добрий чоловік був єпископ!

За кілька хвилин двері королівської комірки знову розчинились, потім знову зачинилися за п'ятьма особами, яких читач бачив на початку цього розділу і які, зайнявши ті ж місця, прибравши тих самих поз, як і раніше, стиха розмовляли.

У відсутність короля на його стіл поклали кілька листів, які він сам розпечатав. Потім швидко один по одному прочитав їх і дав знак метрові Олів'є, який, очевидно, виконував при ньому обов'язки першого міністра, щоб той узяв перо. Не повідомляючи його про зміст листів, король почав неголосно диктувати відповіді, які той записував, стоячи в досить незручній позі — навколішки біля стола. Пан Рім стежив за ним. Але король говорив так тихо, що до фламандців долинали тільки уривки малозрозумілих фраз, як наприклад: «Підтримувати родючі місця торгівлею, а неродючі — мануфактурною промисловістю... Показати панам англійським вельможам наші чотири бомбарди: «Лондон», «Брабант», «Бурж-ан-Брес» та «Сент-Омер»... Артилерія є причиною того, що війна провадиться нині більш розсудливо... Нашому другові пану де Брессюїру... Армію не можна утримувати, не стягаючи податків» і т. ін.

Проте одного разу він підвищив голос:

— Клянуся великоднем! Його величність король Сіцилійський запечатує свої грамоти жовтим воском, наче король Франції. Ми, мабуть, погано робимо, дозволяючи це. Мій шановний кузен герцог Бургундський нікому не давав герба з темно-червоним полем. Велич королівської

влади ґрунтується на недоторканиості її привілеїв. Запиши це, куме Олів'є.

І ще раз він вигукнув:

— О-о! Яке довге послання! Чого хоче від нас наш брат імператор?

І він перебіг очима послання, перериваючи своє читання вигуками:

— Це так! Німецькі королівства такі численні й такі сильні, що ледве віриш цьому! Але ми не забуваємо старого прислів'я: немає графства, кращого за Фландрію; немає герцогства, кращого за Мілан; немає королівства, кращого за Францію!.. Чи не так, панове фламандці?

На цей раз Копеноль вкловився одночасно з Гійомом Рімом. Патріотичне почуття панчшника було приємно вражене.

Останній лист примусив Людовіка XI насупитись.

— А це що таке? Чолобитна та скарга на наші пікардійські ґірнізони? Олів'є, надішли з посланцем повідомлення панові маршалу де Руо про те, що дисципліна ослабла, що вістові-кіннотники, дворяни-ратники, вільні стрільці, швейцарці чинять безліч кривд простолюдові... Що воїни, не вдовольняючись тим добром, яке знаходять у хаті хліборобів, примушують їх за допомогою київ або списів їхати до міста по вино, рибу, прянощі та інші зайві ласощі. Що його величність король знає все це... Що ми бажаємо захистити наш народ від кривд, грабунків та адирств... Що така наша воля. Клянуся царицею небесною! Крім того, нам не бажано, щоб якісь музиканти, цирюльники чи військова челядь наряджалися, мов князі, в оксамити, шовки і золоті персні... Що така пиха немила господу богові... Що ми самі, хоча й дворяни, вдовольняємось камзолем із сукна по шістнадцять су за паризький лікоть... Що, виходить, і панове обозні служителі теж можуть задовольнитися цим. Передайте і накажіть... панові Руо, нашому другові... Добре!

Він продиктував це послання гучним, твердим і уривчастим голосом. У ту хвилину, коли закінчував свою мову, двері розчинилися, пропустивши вкрай перелякану людину, яка вбігла до кімнати, вигукуючи:

— Сір! Сір! Паризька чернь збунтувалася!

Суворе лице Людовіка XI скривилося, але цей прояв звалювання промайнув на ньому, як блискавка. Він стримав себе і сказав із спокійною суворістю:

— Куме Жак, ви надто несподівано вдираєтесь сюди!

— Сір! Сір! Заколот! — задихаючись, повторив кум Жак.

Король підвівся з крісла, грубо схопив прибулого за плече і, стримуючи гнів та скося поглядаючи на фламандців, прошепотів йому на вухо так, щоб ніхто більше не чув:

— Замовкни або говори тихше!

Той зрозумів і почав плутано розповідати про все.

Король слухав спокійно. Гійом Рім звернув увагу Копенюля на обличчя й одяг прибульця — на його хутрянну шапку — *caputia ferrata*, коротку опанчу — *eritogia curta* і довгий нижній одяг з чорного оксамиту, який свідчив про те, що це голова рахункової палати.

Після того, як кум Жак дав королю потрібні пояснення, Людовік XI, зареґотавши, вигукнув:

— Та невже? Кажі голосніше, куме Котье! Що ти там шепочеш? Мати божа знає, що ми не маємо ніяких таємниць від наших друзів-фламандців.

— Але, сір!..

— Кажі голосніше!

Кум Котье мовчав, зацікавившись від подиву.

— Отже, — знову заговорив король, — розповідайте, добродію, у нашому доброму місті Парижі виникло заворушення черні?

— Так, сір.

— Спрямоване проти пана головного судді Палацу правосуддя?

— Мабуть, так, — бурмотів кум, усе ще приголомшений раптовим і незрозумілим поворотом у ході думок короля.

Людовік XI спитав:

— А де ж нічний дозор зустрів натовп?

— По дорозі від Злодійського кварталу до мосту Міньяїл. Та й я їх там зустрів, коли, за наказом вашої величності, йшов сюди. Навіть чув, як дехто з натовпу горлав: «Геть головного палацового суддю!»

— А що вони мають проти судді?

— Та він же їхній ленний володар.

— Справді?

— Так, сір. Це волоцюги з Двору чудес. Вони вже давно скаржаться на суддю, васалами якого вважаються. Не хочуть визнавати його ні як суддю, ні як абирача шляхового мита.

— Он як! — вигукнув король, марно силкуючись приховати задоволену усмішку.

— У всіх своїх чолобитних, якими вони засипають вищу

судову палату, — вів далі кум Жак, — твердять, що у них лише два володарі: ваша величність і їхній бог, який, на мою думку, сам диявол.

— Го-го! — сказав король.

Він потирав руки й сміявся тим внутрішнім сміхом, від якого сяє все обличчя. Не міг приховати своєї радості, хоча інколи намагався надати своєму обличчю відповідного до обставин виразу. Ніхто нічого не розумів, навіть метр Олів'є. Король якусь мить мовчав, задумливий, але вдоволений.

— А багато їх? — спитав він раптом.

— Так, сір, чимало, — відповів кум Жак.

— Скільки?

— Щонайменше тисяч шість.

Король не міг стриматися.

— Чудово! — вигукнув. І спитав. — А вони озброєні?

— Косами, пиццалями, списами, сапами. Сила-силенна найнебезпечнішої зброї.

Але король, очевидно, зовсім не був занепокоєний цим переліком.

Кум Жак знайшов за потрібне додати:

— Якщо ваша величність не накаже негайно надіслати допомогу судді, він загине.

— Ми надішлемо, — відповів король з удаваною серйозністю. — Авжеж, надішлемо. Пан палацовий суддя наш друг. Шість тисяч! От одчайдушні голови! Їхнє зухвальство печуване, і ми на них дуже гніваємось. Але цієї ночі у вас напихваті мало людей... Ми встигнемо надіслати й завтра вранці...

— Негайно, сір! — закричав кум Жак. — Бо інакше призначення суду двадцять разів розгромлять, права сюзерена зневажать, а суддю повісять. Ради бога, сір, пошліть, не чекаючи завтрашнього ранку.

Король пильно подивився йому в очі.

— Я сказав — завтра вранці.

Це був погляд, що не припускав заперечення.

Помовчавши, Людовік XI знову підвищив голос:

— Куме Жак, ви, здається, повинні знати про це. Які були... — він поправився, — ...які тепер феодалні права судді Палацу правосуддя?

— Сір, палацовому судді належить Пральна вулиця аж до Зеленого ринку, площа Сен-Мішель та будівлі, які простолюди називає «муровані», розташовані поблизу Нотр-Дам-де-Шан (при цьому Людовік XI трохи підняв свій

капелюх), яких разом нараховується тринадцять, крім того, Двір чудес, потім лікарня для прокажених, що зветься Передмістям, і вся дорога від цієї лікарні до брами Сен-Жак. У всіх цих частинах міста він користується правом збирати шляхове мито і є єдиним вершителем правосуддя й повним володарем.

— Он воно що! — мовив король, почухуючи правою рукою за лівим вухом. — Це чималий шмат мого міста! Ага! Отже, пан суддя був над усім цим володарем?

На цей раз він не поправився і вів далі в роздумі, ніби говорячи сам до себе:

— Чудово, пане суддя! Непоганий шматочок нашого Парижа був у ваших зубах.

І раптом вибухнув:

— Клянуся великоднем! Що ще за пани такі, які привласнили собі права збирачів мита, суддів, ленних володарів і стали цілковитими господарями? На кожному лані у них своя застава, на кожному перехресті — свій суд і свої кати. Таким чином, подібно до грека, у якого було стільки ж богів, скільки джерел у країні, або до перса, у якого стільки ж богів, скільки він бачить зірок на небі, француз нараховує стільки ж королів, скільки бачить шибениць! Хай йому чорт! Це шкідливо, і мені такий безлад не до вподоби! Я хотів би знати, чи є на те воля всевишнього, щоб у Парижі був інший збирач податків, окрім мене, інше судилище, крім нашої судової палати, й інший володар у нашій державі, окрім мене. Клянуся душею, що вже має настати той день, коли у Франції буде один король, один сюзерен, один суддя і один кат, як у раю є тільки один бог.

Він ще раз трохи підняв свого капелюха і, все так же заглиблений у свої думки, тоном мисливця, що нацьковує й спускає зграю псів, вів далі:

— Гаразд, народе мій! Чудово! Знищуй цих лжеволодарів! Роби своє діло! Ату, ату їх! Грабуй їх, вішай! Громи їх! А-а! Ви захотіли бути королями, монсеньйори? Бери їх, народе, бери!

Він раптом замовк, закусив губу, немов бажаючи стримати наполовину висловлену думку, по черзі оглянув проникливим поглядом кожного з п'ятьох, що його оточували, зненацька зірвав обома руками капелюха з голови і, пильно дивлячись на нього, промовив:

— О, я спалив би тебе, якби ти знав, що таїться в твоїй голові.

І знову, обвівши присутніх пильним і недовірливим поглядом лиса, що потай скрадається до своєї нори, він сказав:

— А втім, хоч би там що, ми подаємо допомогу панові судді. На лихо, зараз напихваті у нас дуже мало війська, щоб упоратися з таким натовпом. Доведеться зачекати до ранку. У Сіте відновлять порядок і, не зволікаючи, повісять усіх тих, кого спіймають.

— До речі, сір,— сказав кум Котье,— я про це забув у першу хвилину тривоги. Нічний дозор захопив двох із тієї зграї, вони відстали. Якщо ваша величність захоче бачити їх, то вони тут.

— Чи захочу я їх бачити! — вигукнув король. — Як же, клянуся великоднем, ти міг забути про таку річ! Поквапся, Олів'є, біжи по них!

Метр Олів'є вийшов і за хвилину повернувся з двома полоненими, в оточенні стрільців королівської варті. Один з них мав одутлу дурну пику, п'яну й здивовану. Він був одягнений у лахміття і йшов, кульгаючи та тягнучи ногу. У другого було мертвотно бліде, усмінене обличчя, вже знайоми читачеві.

Король хвилину розглядав їх, не кажучи ні слова, а потім раптом звернувся до першого:

— Як тебе звать?

— Ж'єфруа Брехун.

— Твоє ремесло?

— Волоцюга.

— Чого ти вилутався в цей проклятий заколот?

Волоцюга дурнувато дивився на короля, розмахуючи руками. Це була одна з тих недоладно скроєних голів, де розумові було так само привільно, як полум'ю під гасильником.

— Не знаю,— відповів він.— Усі йшли, пішов і я.

— Ви мали на меті зухвало напасти на вашого сюзерена — пана палацового суддю й пограбувати його будинок?

— Я знаю тільки, що люди йшли щось у когось брати, от і все.

Один з воїнів варті показав королю кривого ножа, відібраного у волоцюги.

— Ти пізнаєш цю зброю? — спитав король.

— Так, це мій ніж. Я виноградар.

— А! А цей чолов'яга — твій спільник? — Людовік XI показав на другого полоненого.

— Ні, я його зовсім не знаю.

— Годі,— сказав король і подав знак мовчазній поста-ті, яка нерухомо стояла біля дверей і на яку ми вже звер-тали увагу читача.

— Куме Трістан, бери цього чоловіка, він твій.

Трістан-Самітник вклонився. Пошепки сказав щось двом стрільцям, і ті повели нещасного волоцюгу.

Тим часом король підступив до другого полоненого, з якого градом лився піт:

— Твоє ім'я?

— П'єр Гренгуар, сір.

— Твоє ремесло?

— Філософ, сір.

— Як ти смієш, негіднику, йти проти нашого друга — пана палацового судді й що ти можеш сказати про цей заколот?

— Сір, я не брав участі в ньому.

— Як це, розпуснику? Хіба тебе не захопила нічна сто-рожка серед цієї злочинної зграї?

— Ні, сір, тут сталося непорозуміння. Це моя зла доля. Я пишу трагедії. Сір, я благаю вашу величність вислуха-ти мене. Я поет. Властива людям моєї професії мрійли-вість жене нас по ночах на вулицю. Мене ця мрійливість охопила сьогодні ввечері. Це цілковита випадковість. Мене помилково затримали. Я не винен у цьому вибухові народ-них пристрастей. Ваша величність зволили чути, що во-лоцюга навіть не пізнав мене. Я заклинаю вашу велич-ність...

— Замовкни! — велів король, ковтаючи свою настой-ку.— Від твого базікання голова тріщить.

Трістан-Самітник підійшов до короля і, показуючи на Гренгуара, спитав:

— Сір, цього теж можна повісити?

Це були перші слова, які він сказав.

— Ха! — недбало відповів король.— Не бачу ніяких пе-решкод.

— Зате я бачу їх багато! — вигукнув Гренгуар.

Філософ у цю хвилину був зеленіший за оливку. З хо-лодного і байдужого обличчя короля він зрозумів, що вря-тувати його може лише якась високопатетична дія. І ки-нувся до ніг Людовіка XI, вигукуючи з одчайдушною жес-тикуляцією:

— Сір! Ваша величність, зробіть ласку, вислухайте ме-не! Сір, не сердьтеся на такого нікчому, як я! Громи не-

бесні не вражають салату. Сір, ви величний, наймогутніших монарх, змилюйтесь над нещасним, але чесним чоловіком, який так само мало здатний підбурювати до заколотів, як крижина — давати іскру. Наймилостивіший володарю, милосердя — чеснота лева і монарха. О так! Суворість лише залякує розум. Несамовитими поривами північного вітру не зірвати плаща з подорожнього, а сонце, длючи своє проміння, мало-помалу так пригріває його, що той лишається в самій сорочці. А сонце, сір, це — ви! Запевняю вас, мій високий повелителю й пане, що я не приятель волоцюг, не злодій, не розпусник. Бунт і розбій не личать слугам Аполлона. Не така я людина, щоб кинути-ся в ці грозові хмари, які вибухають заколотом. Я вірний підданий вашої величності. Подібно до того, як чоловік дорожить честю своєї дружини, як син дорожить любов'ю батька, так і добрий підданий повинен дорожити славою свого короля. Він повинен горіти бажанням служити своєму монархові, горіти бажанням збільшувати свою відданість. Усі інші пристрасті, які захопили б його, були б помилкові. Такі, сір, мої політичні переконання. Тому не вважайте мене за бунтаря і грабіжника, хоч одяг у мене й потертий на ліктях. Якщо ви помилуєте мене, сір, то я протру його на колінах, вдень і вночі благаючи за вас творця. Так, на жаль, я не дуже багатий. Я навіть, можна сказати, бідний. Але це не зробило мене порочним. Бідність — не моя провина. Усім відомо, що літературною працею не важивеш великих багатств, і в тих, хто найбільш вправний у творенні чудових книг, не завжди взимку палахкотить яскравий вогонь у грубі. Тільки стряпці збирають зерно, а іншим науковим професіям застається лиш солома. Є сорок чудових приказок про діряві плащі філософів. О сір, милосердя — єдиний світоч, спроможний освітити глибину великої душі! Милосердя освітлює шлях усім іншим чеснотам. Без нього ми йшли б навпомацки, мов сліпці, шукаючи бога. Милосердя тотожне великодушності, воно породжує у підданих ту любов, яка становить найнадійнішу охорону короля. Що вам від того, вам, ваша величність, чий блиск усіх сліпить, якщо на землі буде більше на одного чоловіка — бідного, безневинного філософа, що блукає в пітьмі бідувань з порожнім гаманцем, з порожнім шлунком? До того ж, сір, я вчений, а ті великі володарі, які брали під свою опіку вчених, вилітали додаткову перлину в свій вінець... Геркулес не гребував титулом покровителя муз. Матвій Корвін прихильно ставився до Жана

Монрояля, окраси математиків. Що ж це буде за сприяння наукам, коли вчених вішатимуть? Яка ганьба була б для Александра, коли б він наказав повісити Арістотеля! Це була б не мушка, що прикрашає обличчя його слави, а злаякісна потворна виразка. Сір, я написав дуже вдалу епіталаму на честь Маргарити Фландрської та найяснішого дофіна. На це палій заколоту не здатен. Ваша величність може пересвідчитися, що я не якийсь там жалюгідний писака, що я відмінно вчився і маю велику природну красномовність. Згляньтеся наді мною, сір! І вчинок ваш буде лише до вподоби божій матері. Клянуся вам, що мене дуже страхає думка бути повішеним.

Промовляючи це, нещасний Гренгуар цілував пантофлі короля.

Тим часом Гійом Рім пошепки говорив до Копеноля:

— Він добре робить, що валяється біля ніг. Королі подібні до Юпітера Критського — у них вуха тільки на ногах.

А панчішник, зовсім не думаючи про Юпітера Критського і не зводячи очей з Гренгуара, з грубуватою посмішкою сказав:

— Ох, як мені це до вподоби! Наче я знову чую канцлера Гугоне, який благає мене про пощаду.

Нарешті Гренгуар, зовсім задихавшись, замовк і, тремтячи, звів погляд на короля, який нігтем відчищав пляму на коліні своїх панталон. Потім його величність почав пити з келиха свою настойку. Він не видав ні звуку, і ця мовчанка терзала Гренгуара. Нарешті король глянув на нього.

— Що за нестерпний базікало! — сказав він. І, обернувшись до Трістана-Самітника, велів: — Гей, відпусти-но його!

Гренгуар, не тямлячись від радості, так і присів.

— Відпустити? — пробурчав Трістан.— А чи не пограти б нам його трохи у клітці?

— Куме,— заперечив Людовік XI,— невже ти гадаєш, що ми будемо ці клітки вартістю в триста шістдесят сім ліврів вісім су і три деньє для таких-от птахів? Негайно відпусти цього розпусника (Людовік XI дуже любив це слово, яке разом з приказкою «клянуся великоднем» вичерпувало весь запас його дотепів) і вижени його за двері стусаном.

— Уф! — вигукнув Гренгуар.— От великий король!

І, побоюючись, щоб король не передумав, кинувся до дверей, які Трістан похмуро відчинив перед ним. Слідом

за ним вийшла й варта, підштовхуючи його ззаду кулаками, що Гренгуар зніс терпляче, як і належить справжньому філософові-стоїку.

Благодушний настрій, що охопив короля з тієї хвилини, як його повідомили про заколот проти палацового судді, позначався на всьому. Виявлене ним надзвичайне милосердя було неабияким доказом цього. Трістав-Самітник похмуро поглядав із свого кутка, мов той пес, якому показали кістку, а дати — не дали.

Король тим часом весело вибивав пальцями на бильці крісла понтодемерський марш. Людовік XI був монарх скритний, але вмів краще приховувати свої турботи, ніж радощі. Часом ці зовнішні прояви задоволення при добрій звістці заходили дуже далеко: так, наприклад, дізнавшись про смерть Карла Сміливого, він проголосив обітницю пожертвувати срібні реліквії у храм святого Мартіна Турського; а при вступі на престол забув дати розпорядження про похорон батька.

— До речі, сир,— скаменувся раптом Жак Котье, — а що ж з вашим гострим нападом хвороби, заради якого ви мене сюди викликали?

— Ой! — простогнав король. — Я й справді вельми страждаю, куме. Страх як шумить у вухах, а груди немов роздирають вогняні пазурі.

Котье взяв руку короля і з ученим виглядом почав промацувати пульс.

— Погляньте, Копеноль,— стиха мовив Рім.— Ось він сидить між Котье і Трістаном. Це весь його двір. Лікар — для нього, кат — для інших.

Перевіряючи пульс короля, Котье робив дедалі тривожнішу міну, Людовік XI дивився на нього з деяким занепокоєнням. Котье хмурішав з кожною хвилиною. У бідолашного лікаря не було іншого джерела прибутків, окрім поганого здоров'я короля. І він витягав з цього усе, що міг.

— О-о! — пробурмотів нарешті.— Це вельми серйозно.

— Справді? — спитав схвильований король.

— *Pulsus creber, anhelans, crepitans, irregularis*¹, — відказав лікар.

— Клянуся великоднем!

---

¹ Пульс прискорений, переривчастий, слабкий, неправильний (латин.).

— При такому пульсі за два-три дні може не стати людини.

— Пресвята діво! — вигукнув король. — Які ж ліки, куме?

— Я про це подумаю, сір.

Він примусив Людовіка XI показати язик, похитав головою, зробив гримасу й серед усіх цих кривлянь несподівано сказав:

— До речі, сір, я повинен повідомити вас, що звільнилося місце збирача королівських податків з епархій та монастирів, а у мене є небіж.

— Даю це місце твому небожеві, куме Жак, — відповів король, — тільки позбав мене цього вогню в грудях.

— Якщо ви, ваша величність, такі милостиві, — знову заговорив лікар, — то не відмовте мені в невеличкій допомозі, щоб я міг закінчити свій будинок на вулиці Сент-Андре-дез-Арк.

— Гм, — сказав король.

— У мене вже майже немає грошей, — не вгавав лікар, — а було б дуже шкода залишити такий будинок без даху. Річ не в самому будинкові, — це скромний, звичайний дім городянина, — а в малюванні Жана Фурбо, що прикрашає стіни. Там є Діана, яка летить у повітрі, така чудова, така ніжна, така гожа, така простодушна жвава, з такою прекрасною зачіскою, увінчана півмісяцем, з такою біло-свіжою шкірою, що введе в спокусю кожного, хто надто пильво на неї подивиться. Там є ще й Церера. Це ж надзвичайна богиня. Вона сидить на снопах у гарному вінку з колосків, перевитих жовтцем та іншими польовими квітами. Немає в світі нічого принаднішого від її очей, її округлих ніжок, немає благороднішої постави, ніж у неї, не знайти нічого вишуканішого за складки її одягу. Це одна з найдосконаліших і найнепорочніших красунь, що їх будь-коли породив пензель художника.

— Кате! — пробубонів Людовік XI. — Кажі, до чого ти ведеш?

— Мені потрібен дах над усім цим малюванням, сір. Хоч це й дурниці, але в мене більше немає грошей.

— Скільки треба на твій дах?

— Я так гадаю, мідний дах з прикрасами та позолотою — не більше двох тисяч ліврів.

— Ох, убивця! — вигукнув король. — За кожен видертий зуб йому доводиться платити діамантами.

— Буде в мене дах? — наполягав Котьє.

— Так! Хай тобі чорт! Тільки вилікуй мене.

Жак Котье низько вклонився і сказав:

— Сір, вас врятовують розсмоктуючі ліки. Ми покладемо вам на поперек великий пластир з вощаної мазі, вірменського болюса, яєчного білка, оливкового масла та оцту. Ви й далі питимете настойку, і ми відповідаємо за здоров'я вашої величності.

Світло свічки притягає до себе не одну мошку. Метр Олів'є, побачивши таку щедрість короля і вважаючи хвилину слушною, теж підступив до нього:

— Сір...

— Ну, що там ще? — спитав Людовік XI.

— Сір, вашій величності відомо, що метр Сімон Раден помер.

— Ну й що?

— Він був королівським радником у судових справах скарбниці.

— Що ж далі?

— О сір, тепер його місце звільнилося.

І при цих словах на пихатому обличчі метра Олів'є зухвалий вираз змінився улесливим. Тільки ці два вирази й властиві обличчю придворного. Король глянув йому прямо в очі й сухим тоном відповів:

— Розумію.

Потім вів далі:

— Метре Олів'є, маршал Бусіко казав: «Тільки й чекати подарунка, що від короля, тільки й добрий улов, що в морі». Я бачу, що ви додержуетесь думки пана Бусіко. Тепер послушайте, що скажу вам я. У мене добра пам'ять. У шістдесят восьмому році ми призначили вас своїм спальником; у шістдесят дев'ятому — комендантом замку біля мосту Сен-Клу з платнею сто турських ліврів (ви хотіли паризьких)... У листопаді сімдесят третього року наказом нашим, даним у Жермоль, вас призначено наглядачем венсенських лісів замість дворянина Жільбера Акля; у сімдесят п'ятому році — лісничим у Рувре-ле-Сен-Клу на місце Жака Лемера; в сімдесят восьмому році ми наймподостивішою королівською грамотою з двома печатками із зеленого воску дали вам і дружині вашій право стягати ренту в сумі десять паризьких ліврів з торговців на ринку поблизу Сен-Жерменської школи. В сімдесят дев'ятому році ми призначили вас лісничим Сенарського лісу на місце бідолахи Жеана Деза. Потім комендантом замку Лощ, далі — правителем Сев-Кантена, потім — комендантом

Меланського мосту, і відтоді ви почали іменуватися графом Меланським. З п'яти су, які сплачує кожен цирульник, що голить бороди в святковий день, вам припадає три, а нам — те, що залишається після вас. Ми милостиво виявили згоду, щоб ви змінили своє колишнє ім'я — ле Мове¹, — яке дуже відповідало виразові вашого обличчя, на інше. В сімдесят четвертому році, на превелике невдоволення нашого дворянства, ми дарували вам різноколірний герб, який робить ваші груди подібними до грудей павича. Клянуся великоднем, ви все ще не наситились? Невже вам мало цього улову? Хіба ви не боїтеся, що ще один зайвий лосось у вашому човні — і він може перекинутись? Гордия занастить вас, куме. Вслід за пихою завжди йде розорення і ганьба. Поміркуйте-но над цим і помовчіть.

Ці суворо мовлені слова примусили обличчя метра Олів'є знову набрати властивого йому зухвалого виразу.

— Гаразд, — пробубонів він майже вголос, — одразу видно, що король нині хворий. Усе віддає лікареві.

Людовік XI не тільки не розсердився на цю вихватку, але сказав досить лагідно:

— Стривай! Я забув тобі нагадати, що свого часу я призначив тебе послом у Генті при особі герцогині Марії. Так, панове, — король обернувся до фламандців, — він був послом. Ну, куме, — звернувся він до метра Олів'є, — годі сердитись, ми ж бо давні друзі. Вже дуже пізно. Ми закінчили наші заняття. Поголїть нас.

Читач, безперечно, вже давно пізнав у метрові Олів'є того жахливого Фігаро, якого провидіння — цей великий творець драм — так майстерно вплело у довгу й криваву комедію, розіграну Людовіком XI. Не маємо наміру займатися тут докладною характеристикою цієї своєрідної особи. Королівський цирульник мав три ймення. При дворі його шанобливо іменували Олів'є ле Ден², народ — Олів'є-Диявол. Справжнє ж його ім'я було Олів'є ле Мове.

Отже, Олів'є ле Мове, насупившись, скося поглядав на Жака Котье.

— Так-так. Усе для лікаря! — бурмотів він крізь зуби.

— Авжеж, для лікаря, — підтвердив з надзвичайною добродушністю Людовік XI. — Лікар користується у нас

¹ Злий, лихий (фр.).

² Олень (фр.).

більшим довір'ям, ніж ти. І це зрозуміло. В його руках уся наша особа, а в твоїх — одне підборіддя. Ну, не сумуй, мій бідний циркульнику, залишиться й тобі. Що б ти сказав і що б ти став робити, коли б я був подібний до короля Хільперіка, який мав звичку триматися за свою бороду? Ну ж бо, куме, берись до своїх обов'язків, погоди мене. Підди принеси все потрібне.

Олів'є, побачивши, що король усе обернув на жарт і що навіть неможливо розсердити його, бурмочучи, пішов виконувати наказ.

Король підвівся, підступив до вікна і, раптом розчинивши його, вигукнув у великому збудженні, плескаючи в долоні:

— О правда! Заграва над Сіте! Це палає дім судді. Сумніву бути не може! О мій добрий народо! Нарешті ти мені допомагаєш розправлятися з феодалами.

І, звертаючись до фламандців, він сказав:

— Панове, підійдіть подивіться. Це ж бо відблиск пожежі. Правда ж?

Обидва мешканці Гента підійшли до нього.

— Сильний вогонь, — промовив Гійом Рім.

— О, — додав Копеноль, і очі його раптом заблищали. — Це мені нагадує спалення будинку пана Емберкура. Очевидно, повстання розгорілося не на жарт.

— Ви так гадаєте, метре Копеноль? — При цьому погляд короля був майже такий веселий, як і погляд панчішника. — Його вже важко буде придушити?

— Істинний хрест, сір, вашій величності доведеться кинути туди не один загін воїнів.

— О! Щодо мене... Це інша річ! Якби я тільки побажав...

Панчішник сміливо заперечив:

— Якщо цей заколот справді такий, як я гадаю, то тут мало самих ваших побажань...

— Куме! — відповів Людовік XI. — Двох загонів моєї варті й одного залпу з кулеврини досить, щоб покінчити з цією зграєю мужланів.

Але панчішник, незважаючи на знаки, які подавав йому Гійом Рім, надумав, очевидно, не поступатися перед королем.

— Сір, швейцарці теж були мужлани, а герцог Бургундський був знатний вельможа і чхати хотів на той набрид. Під час битви під Грансоном, сір, він кричав: «Каноніри, вогонь по холопах». І лаявся святим Георгієм.

Але міський старшина Шарнахталь кинувся на розкішного герцога із своєю палицею та своїм народом, і від натиску мужланів у грубому шкіряному одязі блискуча бургундська армія розлетілася вщент, мов скло від удару каменюкою. Там було немало лицарів, перебитих мужиками; і пана Шато Гійона, найзнатнішого вельможу Бургундії, знайшли на лужку серед болота мертвим разом з його великим сірим конем.

— Друже мій,— відповів король,— ви говорите про битву? Тут же тільки заколот. І мені досить лиш бровою повести, щоб покінчити з ним.

Фламандець незворушно відповів:

— Можливо, сир. Але це свідчить про те, що час народу ще не настав.

Гійом Рім визнав за потрібне втрутитися:

— Метре Копеноль, ви говорите з наймогутнішим королем.

— Я це знаю,— з повагою відповів панчішник.

— Нехай говорить, пане Рім, друже мій,— мовив король.— Я люблю таку прямоту. Мій батько Карл VII казав, що істина занедужала. Я ж гадаю, що вона вже мертва і до того ж так і не знайшла собі сповідника перед смертю. Тепер метр Копеноль доводить мені, що я помилявся.

І, по-дружньому поклавши руку на плече Копеноля, сказав:

— То ви кажете, метре Жак...

— Я кажу, сир, що, може, ви й слушно зауважили, але ще не настала година для вашого народу.

Людовік XI проникливо поглянув на нього.

— А коли, ж, метре, вона настане?

— Коли почне бити, почуєте.

— А на якому ж годиннику?

Копеноль із своєю незворушною безцеремонністю підвів короля до вікна.

— Слушайте, сир! Ось вежа, дозорна вишка, гармати, городяни, солдати. Коли з височини вдарять на сполох, коли заgrimлять гармати, коли зі страшним гуркотом завалиться вежа, коли солдати й городяни, ревучи, кинуться одні на одних у смертельній сутичці, отоді й настане година.

Обличчя Людовіка XI зробилося задумливе і похмуре. Одну мить він стояв мовчки, потім легенько, немов по-

гладжуючи круп скакуна, поплескав рукою по товстому муру вежі.

— Ну, ні! — сказав. — Тебе ж не так легко подолати, моя добра Бастіліє? — І, круто обернувшись до сміливого фламандця, спитав: — Вам коли-небудь доводилося бачити повстання, метре Жак?

— Я сам піднімав його, — відповів панчішник.

— А що ж ви робили, щоб підняти повстання?

— О, це не так уже й важко, — відповів Копеноль. — На це є сотні способів. По-перше, треба, щоб у місті було незадоволення. Це буває нерідко. По-друге, це залежить від характеру мешканців. Гентці дуже схильні до повстань. Вони завжди люблять наслідника володаря, а самого його — ніколи. Ну, гаразд! Припустімо, одного чудового ранку до мене в крамницю приходять і кажуть: «Ватечку Копеноль, відбувається те-то й те-то, герцогиня Фландрії бажає врятувати своїх міністрів, верховний суддя подвоїв податки на яблуневі й грушеві дички». Або щось у цьому роді, що завгодно. Тоді я кидаю роботу, виходжу з крамниці й кричу: «Бий, троци!» У місті завжди знайдеться якась бочка з вибитим дном. Я вилажу на неї й голосно кажу все, що спаде на думку, все, що лежить на серці... А коли ти з народу, сір, у тебе завжди щось лежить на серці. Ну от, тут збирається народ. Ви-гукують, б'ють на сполох, відібраною у солдат зброєю озброюють простолюд, базарні торговці й собі приєднуються, і заколот готовий! І так буде завжди, поки в маєтках будуть пани, у містах — городяни, а в селах — селяни.

— І проти кого ж ви бунтуєте? — спитав король. — Проти ваших сусідів? Проти ваших ленних володарів?

— Всяко буває. Це як коли доведеться. Іноді проти нашого герцога.

Людовік XI знову сів у крісло і, посміхаючись, сказав:

— Он як! Ну, а у нас беруться поки що тільки до суддів.

У цю хвилину ввійшов Олів'є ле Ден. За ним ішли два лажі, що несли туалетне приладдя короля. Але Людовіка XI вразило те, що Олів'є супроводили, крім того, паризький прево і начальник нічної сторожі, зовсім розгублені. Злопам'ятний цирульник теж, здавалося, був приголомшений, але разом з тим у ньому прозирало внутрішнє вдоволення.

Він заговорив перший:

— Сір, прошу вашу величність пробачити мені за ту лиху вістку, яку я несу!

Король жваво обернувся, прорвавши ніжкою крісла циновку, що вкривала підлогу.

— Що це означає?

— Сір,— мовив Олів'є ле Ден із злобним виглядом людини, яка радіє від того, що може завдати жорстокого удару.— Народ бунтує зовсім не проти палацового судді.

— А проти кого ж?

— Проти вас, сір.

Старий король схопився на ноги і випростався на весь зріст, немов юнак.

— Поясни свої слова, Олів'є! Поясни! Та перевір, чи міцно тримається твоя голова на плечах, куме, бо, клянуся тобі хрестом святого Ло, коли ти нам брешеш, то меч, який відтяв голову герцогові Люксембурзькому, ще не так пощербився, щоб не відтяти й твоєї.

Клятва була жахливою. Тільки двічі в своєму житті Людовік XI клявся хрестом святого Ло.

Олів'є зібрався був відповісти:

— Сір...

— Навколішки! — різко перебив його король.— Тристане, пильнуй цю людину!

Олів'є став навколішки й холодно сказав:

— Сір! Ваш королівський суд засудив на смерть якусь чаклунку. Вона знайшла притулок у Соборі богоматері. Народ хоче силою її звідти взяти. Пан прево і пан начальник нічної сторожі, що прибули звідти, тут перед вами і можуть викрити мене, якщо я кажу неправду. Народ облягає Собор богоматері.

— Он як! — тихо мовив король, блідий, тремтячи від гніву.— Собор богоматері! Вони облягли пречисту діву, милостиву мою володарку в її власному Соборі! Встань, Олів'є. Твоя правда. Місце Сімона Радена за тобою. Твоя правда. Це проти мене вони повстали. Чаклунка перебуває під захистом Собору, а Собор — під моїм. А я гадав, що збунтувалися проти судді! Виявляється, проти мене!

І король, мов би помолодівши від люті, заходився міряти великими кроками кімнату. Він уже не сміявся, він був страшний, метаючись туди-сюди. Лис обернувся на гісну. Здавалося, він задихався й не міг вимовити ні слова, губи його ворушилися, а кістляві кулаки судорожно стискалися.

Раптом він підвів голову, впалі очі спалахнули полум'ям, і голос загримів, мов сурма:

— Хапай їх, Трістане! Хапай цих мерзотників! Біжи, друже мій Трістане! Убивай їх! Убивай!

Після цього спалаху він знову сів і з холодною, зосередженою люттю сказав:

— Сюди, Трістане! Тут, у Бастилії, у нас є п'ятдесят лицарів віконта Жіфа, які разом із зброєносцями становлять триста кінних воїнів,— візьміть їх. Тут є ще рота стрільців королівської охорони під командою пана де Шатопера — візьміть і їх. Ви — старшина цеху ковалів, у вашому розпорядженні всі люди вашого цеху — візьміть їх. У палаці Сен-Поль ви знайдете сорок стрільців з нової гвардії дофіна — візьміть їх! І з усіма цими силами скоріше до Собору! А-а, паризька голодот, ти, значить, ідеш проти короля Франції, проти святині Собору богоматері, ти зазіхаєш на мир нашої держави? Винищуй їх, Трістане! Знищуй їх! А хто залишиться живий, того на Монфокоп.

Трістан вклонився.

— Слухаю, сир! — І, помовчавши, додав: — А що мені робити з чаклункою?

Це питання примусило короля замислитись.

— А! — сказав він.— Чаклунка? Пане Естутвіль, а що з нею хотів зробити народ?

— Сир,— відповів паризький прево,— я гадаю, що коли народ намагався витягти її з Собору богоматері, де вона внайшла притулок, то, напевно, тому, що ця безкарність обурює його і він хоче повісити чаклунку.

Король, здавалося, поринув у глибокий роздум, а тоді, звертаючись до Трістана-Самітника, сказав:

— Ну що ж, куме, в такому разі народ перебий, а чаклунку повісь.

— Так, так,— тихо промовив Рім до Копеноля,— покарати народ за його бажання, а потім зробити те, чого бажав цей народ.

— Слухаю, сир,— відповів Трістан.— А якщо чаклунка все ще в Соборі богоматері, то взяти її звідти, незважаючи на право притулку?

— Клянуся великоднем! Справді... Право притулку! — вимовив король, чухаючи себе за вухом.— Але треба, щоб ця жінка була повішена.

І тут, немов у нього раптом виникла якась думка, король став навколішки перед своїм кріслом, скинув

капелюха, поклав його на сидіння і, благоговійно дивлячись на одну із свинцевих фігурок, що його прикрашали, проказав, молитовно склавши на грудях руки:

— О Паризька богоматір! Моя милостива заступниця, прости мене! Я роблю це тільки єдиний раз! Ту злочинницю треба покарати. Заневняю тебе, моя наймилостивіша пані, що ця чаклунка не гідна твого ласкавого захисту. Бо ж тобі відомо, владчице, що багато дуже побожних королів порушувало привілеї церкви на славу божу і в інтересах держави. Святий Гюгон, єпископ англійський, дозволив королю Едуардові схопити чаклунку у своїй церкві. Святий Людовік Французький, мій покровитель, з цією ж метою порушив недоторканність храму святого Павла, а Альфонс, син короля Брусалимського,— навіть недоторканність церкви Гробу господнього. Пробач же мені на цей раз, богоматір Паризька! Більше я так не робитиму і принесу тобі в подарунок гарну срібну статую, подібну до тієї, яку торік пожертвував церкві богоматері в Екуї. Амінь.

І, перехрестившись, він підвівся з колін, знову надів капелюха й сказав Трістанові:

— Покваптеся, куме, візьміть із собою нана де Шатопера. Накажіть ударити на сполох. Розчавіть чернь. Повісьте чаклунку. Я так сказав, і я бажаю, щоб кару здійснили ви. Дасте мені звіт про це... Ходімо, Олів'є. Цієї ночі я не ляжу спати. Погоди мене.

Трістан-Самітник вклонився і вийшов. Тоді король жестом відпустив Ріма й Копеноля.

— Хай береже вас господь, добрі мої друзі, панове фламандці. Ідіть відпочиньте трохи. Ніч біжить, і скоро вже ранок.

Фламандці пішли. І коли вони в супроводі коменданта Бастілії, дійшли до своїх кімнат, Копеноль сказав Рімові:

— Гм! Я ситий по горло цим кашлючим королем. Мені довелося бачити п'яного Карла Бургундського, але той не був такий лютий, як цей хворий Людовік XI.

— Метре Жак,— відповів Рім,— це тому, що від вина королі менш жорстокі, ніж від напоїв з цілющих трав.

VI. «Криві ножі гуляють!»

Вийшовши з Бастилії, Гренгуар із швидкістю кова, що вірвався з прив'язі, побіг униз по вулиці Сент-Антуан. Добігши до брами Бодуайє, він попрямував до кам'яного роз'яття, що височіло серед майдану, мовби він міг побачити в п'їтмі людину в чорному плащі з каптуром, що сиділа на східцях біля підніжжя хреста.

— Це ви, метре? — спитав Гренгуар.

Чорна постать підвелася.

— Страсті господні! Я киплю від нетерпіння, Гренгуаре. Сторож на вежі Сен-Жерве вже прокричав пів на другу після півночі.

— О! — відповів Гренгуар. — У цьому винен не я, а ніч-на сторожа й король. Я насилу відкараскався від них. Я завжди пропускав нагоду бути повішеним. Така моя доля!

— Ти завжди все пропускаєш, — відповів священник. — Але поспішаймо. Чи знаєш ти пароль?

— Уявіть, учителю, я бачив короля. Я щойно від нього. На ньому фланелеві штани. Це надзвичайна пригода.

— Ох, який базікало! Що мені до твоїх пригод? Чи знаєш ти пароль волоцюг?

— Знаю, не турбуйтеся: «Криві ножі гуляють».

— Добре, без нього нам не дійти до церкви. Волоцюги загородили всі вулиці. На щастя, вони, здається, потрапили на опір. Може, ми ще встигнемо.

— Авжеж, учителю. Але як ми проберемося в Собор богоматері?

— У мене є ключі від веж.

— А як ми звідти вийдемо?

— Позаду монастиря є потайні дверцята, що виходять на Террен, а звідти до річки. Я захопив ключ від них і ще зранку приготував човен.

— Ну й щасливо я уникнув шибениці! — знову заговорив Гренгуар.

— Та скоріше! Біжімо! — підганяв його Клод.

І обидва квапливо попрямували до Сіте.

VII. Шатонер, виручай!

Можливо, читач пригадує, в якому критичному становищі ми залишили Квазімодо. Відважний глушко, оточений з усіх боків, втратив якщо не всяку мужність, то при-

наймні всяку надію врятувати не себе, — про себе він і не думав, — а циганку. Він бігав розгублений по галереї. Ще трохи — і обложники захоплять Собор богоматері. Раптом оглушливий кінський тупіт залунав на сусідніх вулицях, з'явився довгий ряд смолоскинів і густа колона вершників з опущеними поводками й списами напереваги. На майдан, мов хуртовина, обрушився несамопитий галас і крики: «Франція! Франція! Бийте мужланів! Шатопер, виручай! За прево! За прево!»

Волоцюги у замішанні повернулись обличчям до ворога.

Квазімодо, нічого не чуючи, побачив оголені шпаги, смолоскини, вістря списів, усю цю кінноту, на чолі якої впізнав Феба. Він бачив замішання волоцюг, жах одних, розгубленість інших, і в усій цій несподіваній допомозі почерпнув таку силу, що відкинув від церкви перших сміливців, які вже почали вступати на галерею.

То справді наспіли загони королівських стрільців.

Волоцюги діяли хоробро, оборонялися запекло. Атаковані з флангу через вулицю Сен-П'єр-о-Беф, а з тилу — через Панертну вулицю, відступивши до самого Собору богоматері, який вони усе ще облягали і який Квазімодо все ще захищав, вони стали і обложеними, і обложниками водночас. Волоцюги перебували в такому ж незвичайному становищі, в якому згодом, 1640 року, під час горезвісної облоги Туріна, опинився граф Анрі д'Аркур, що облягав принца Фому Савойського і сам був обложений військами маркіза Легане, «*Taurinum obsessor idem et obsessus*¹, як провіщав його надгробний напис.

Сутичка була жахлива. «Вовчий шкірі — собачі ікла», — як каже П'єр Матьє. Королівські кіннотники, серед яких вирізнявся відвагою Феб де Шатопер, не милували нікого. Вони рубали мечем тих, хто уникав списа. Волоцюги, погано озброєні, охоплені люттям, несамопито відбивалися. Чоловіки, жінки, діти, кидаючись на крупи та груди коней, впиналися в них, немов коти, зубами й пазурами. Другі тикали смолоскинами в обличчя стрільців. Треті чіпляли залізними гаками вершників за шпю, стягували їх із сідел і роздирали на шматки.

Особливо вирізнявся один волоцюга, який довгий час косив широкою, блискучою косою ноги коней. Він був жахливий. Гугняво виспівуючи пісню, він безупинно махав косою. І щоразу навколо нього падали широким ко-

¹ «Облягаючи гурінців, сам був обложений» (латин.).

дом відрізани ноги. Так спокійно й повільно похитуючи головою, він просувався до самого серця кінноти, рівномірною ходюю косаря, що косить свою ниву. Це був Клопен Труйльфу. Постріл з пищалі порішив його на місці.

Тим часом вікна будинків знову розчинилися. Мешканці, почувши войовничий заклик королівських кіннотників, втрутилися в бійку, і з усіх поверхів на волоцюг дощем посипалися кулі. Майдан затягло густим димом, який пронизували вогняні спалахи мушкетних пострілів. У цьому диму невиразно вимальовувався фасад Собору богоматері і ветхий Божий притулок, із дахових вікон якого дивилися на майдан виснажені обличчя хворих.

Нарешті волоцюги здалися. Втома, нестача доброї зброї, переляк від раптового нападу, стрілянина з вікон, навальний удар королівських кіннотників — усе це зламало їхній опір.

Вони прорвали ланцюг тих, хто нападав, і розбіглися в усіх напрямках, залишивши на майдані купи трупів.

Коли Квазімодо, який ні на мить не припиняв боротьби, побачив цю втечу, він унаві на коліна й простяг руки до небес. Потім, сп'янівши від радості, дзвонар із швидкістю птаха полетів до келійки, підступ до якої так відважно захищав. Тепер ним володіла тільки одна думка: схилити коліна перед тією, кого він щойно вдруте врятував.

Увійшовши до келії, горбань побачив, що вона порожня.

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

І. Черевичок

У той час, коли волоцюги облягали Собор, Есмеральда спала. Але дедалі більший шум навколо Собору і тривожне мекання кізки, яка прокинулася раніше, незабаром збудили її. Вона підвелась на своїй постелі, почала прислухатися, приглядатись; потім, злякана гамором і світлом, вибігла з келії довідатися, що сталося. Вигляд майдану, вигляд примар, які метушилися по ньому, безладдя цього нічного нападу, огидний натовп, наче хмара стрибаючих жаб, який ледве можна було розгледіти в темряві, хрипле квакання, кілька червоних смолоскипів,

які мерехтіли й схрещувались у п'ятні, наче мандрівні вогники, що борознять туманну поверхню болота,— все це видовище справило на неї враження якоїсь таємничої битви між примарами шабашу та кам'яними потворами Собору. З дитинства перейнята забобонами циганського племені, вона спочатку подумала, що опинилася на збіг-виську таємничих духів. Жахнувшись, кинулася назад і причаїлась у своїй келії, сподіваючись знайти на вбогому ложі захисток від цих страхітливих кошмарів.

Поступово перший переляк розвіявся. З щораз дужчого галасу та багатьох інших проявів реального життя дівчина зрозуміла: її обступають не примари, а живі істоти. Від цього жах не посилювався, а набрав іншої форми. Їй спало на думку, що, можливо, народ повстав, щоб силою взяти її з притулку. Свідомість того, що, може, їй вдруге доведеться прощатися з життям, надією, Фебом, який незмінно був у всіх її мріях про майбутнє, глибока безпорадність, неможливість утечі, брак будь-якої підтримки, самотність — усе це й тисячі інших подібних думок придавили її важким тягарем. Вона внала на коліна, обліччям у постіль, заломивши над головою руки, сповнена тривоги і страху. Циганка, ідолонеклонниця, язичниця — вона почала, ридаючи, благати про допомогу християнського бога й молитися пресвятій богородиці, що дала їй притулок. Бувають у житті хвилини, коли навіть невірний ладен сповідати релігію того храму, біля якого він опиниться.

Так лежала вона досить довго, розпростерта на землі, щоправда, більш тремтіла, ніж молилася, крижаниючи від подиху цієї розлюченої юрби, що все ближче підступала до неї. Есмеральда нічого не розуміла в усьому цьому шалі, не знала, що затівається, що діється навколо неї, чого домагаються ті люди, але невиразно передчувала якийсь страшний кінець.

Аж ось серед цих мук поблизу почувалася чиясь хода. Дівчина обернулася. До її келії увійшли двоє, з яких один ніс ліхтар. Вона тихо скрикнула.

— Не лякайтеся,— промовив голос, що видався їй знайомим,— це я.

— Хто ви? — спитала вона.

— П'єр Гренгуар.

Це ім'я заспокоїло. Циганка підвела очі й упізнала поета. Але поруч нього стояла якась темна постать, закутана з голови до ніг, що вразила її своєю мовчазністю.

— Ах! Джалі впізнала мене раніше, ніж ви, — промовив Гренгуар з докором.

І справді, кізка не чекала, поки Гренгуар назве своє ім'я. Тільки-но він увійшов, вона почала ніжно тертись об його коліна, обсицаючи поета ніжністю й білою вовною, бо вона в той час лїняла. Гренгуар так само ніжно відповідав на її ласку.

— Хто це з вами? — притишеним голосом спитала циганка.

— Не турбуйтеся, — відповів Гренгуар, — це один з моїх друзів.

Потім філософ поставив ліхтар на підлогу, сів навпочіпки і, обнімаючи Джалі, захоплено вигукнув:

— От чудова тварина! Щоправда, вона відзначається більше своєю охайністю, ніж розмірами, але кмітлива, спритна й учена, мов граматик. Ну-бо, Джалі, побачимо, чи не забула ти чого із твоїх кумедних штучок? Ну, як робить метр Жак Шармолю?

Чоловік у чорному не дав йому договорити. Він підійшов до Гренгуара і грубо струсонув його за плече.

Гренгуар схопився.

— Правда, — сказав він, — я й забув, що нам треба поспішати. Але, метре, це все ще не підстава так поводитися з людьми! Мое любе, чарівне дитя, ваше життя в небезпеці, і життя Джалі теж. Вас знову хочуть повісити. Ми ваші друзі й прийшли врятувати вас. Ідіть за нами.

— Невже це правда? — вигукнула вона, вражена.

— Істинна правда. Тікаймо скоріше.

— О радість, — пробурмотіла вона. — Але чому ваш приятель мовчить?..

— Його батьки були диваками й залишили йому в спадщину мовчазний характер, — відповів Гренгуар.

Есмеральді довелося задовольнитись цим поясненням. Гренгуар узяв її за руку, його супутник підняв ліхтар і пішов попереду. Страх приголомшував дівчину; вона дозволила повести себе. Кізка, підстрибуючи, побігла за ними: тварина так раділа зустрічі з Гренгуаром, що раз у раз тїцлялася йому в коліна рїжками, примушуючи поета спотикатись.

— Ось воно, життя! — говорив філософ щоразу, коли спотикався. — Частенько саме найкращі друзі підставляють нам ніжку.

Вони швидко спустились баншовими сходами, перейшли через храм, безлюдний і похмурий, весь сповнений відго-

лосу бою, що створювало якийсь жахливий контраст з його німотною тишею, і вийшли Червоною брамою на монастирське подвір'я. Монастир був безлюдний. Монахи поховалися в єпископському палаці, де творили соборну молитву; двір теж спорожнів, лише кілька переляканих слуг забилося в темні закутки. Втікачі попрямували до хвіртки, яка виходила на Террен. Чоловік у чорному відімкнув хвіртку своїм ключем. Читач уже знає, що Терреном називали мис, обгороджений з боку Сіте муром; мис цей належав капітулу Собору Паризької богоматері і був східним краєм острова за монастирем. Тут не було ні душі. Галас наступаючих долинав сюди неясним віддаленим гулом. Свіжий вітер з річки ворухив гілки єдиного дерева, яке росло на самому краю Террену; виразно чути було, як шелестить листя. Утікачі ще не уникли небезпеки. Найближчими до них будівлями були єпископський палац і Собор. Видно, в єпископському палаці панував страшний переполюх. У похмурій будівлі мелькали вогники, що перебігали од вікна до вікна, мов яскраві іскри, які проносяться химерними лініями по темній купі попелу від згорілого паперу. Поряд — дві неосяжні вежі Собору богоматері, що спиралися на головний корпус будівлі і, вимальовуючись чорними силуетами на широкому тлі навислої над майданом кривавої заграви, скидалися на два величезні тагани на вогнищі циклопів.

Усе те, що було видно від розкинутого навколо Парижа, мерехтіло в очах сумішшю тіней і світла. Таке освітлення можна бачити на полотнах Рембрандта.

Чоловік з ліхтарем попрямував до краю мису Террен. Там, біля самої води, тягнувся напівзогнилий тин, за який чіплялося кілька чахлих витягнутих, мов пальці, лоз дикого винограду. Позаду, в тіні від цього тину, погойдувався прив'язаний човен. Чоловік дав знак Гренгуарові та його супутниці увійти в нього. Кізка стрибнула слідом за ними. Незнайомець увійшов останнім. Потім, перерізавши мотузку, що тримала човна, відштовхнувся довгим багром від берега, схопив весла, сів на носі й почав щосили веслувати до середини річки. Течія Сени в цьому місці дуже швидка, і йому довелось докласти багато сил, щоб відчалити від острова.

Першим клопотом Гренгуара було взяти кізку собі на коліна. Він сів на кормі, а дівчина, у якої незнайомиць вибликав незбагненний страх, сіла поруч поета, притулившись до нього.

Коли наш філософ відчув, що човен поплив, він залеснав у долоні й поцідував Джалі в тім'я між рижками.

— Ох, — вигукнув, — нарешті ми всі четверо врятовані! І глибокодумно додав:

— Інколи до щасливого кінця великого починання веде удача, а інколи — хитрощі.

Човен повільно плив до правого берега. Дівчина з прихованим неспокоєм стежила за незнайомцем. Він дбайливо закрити світло потаємного ліхтаря і, немов примара, вимальовувався в темряві на носі човна. Його опущений на обличчя каптур видавався маскою, а руки, з яких звисали широкі чорні рукави, коли він веслував, скидалися на великі крила кажана. За весь цей час невідомий не промовив ні слова, не видав жодного звуку. В човні було чути лише рівномірний плескіт весел і дзюрчання тисячі струменів води за бортом човна.

— Клянуся душею! — раптом вигукнув Гренгуар. — Ми тут усі бадьорі й веселі, мов сичі! Мовчимо, як піфагорійці або риби! Клянуся великоднем, мені, друзі мої, дуже хочеться, щоб хто-небудь заговорив. Звук людського голосу — це музика для слуху. Слова ці належать не мені, а Дідіму Александрійському. Чудовий вислів!.. Без сумніву, Дідім Александрійський — неабиякий філософ... Промовте до мене хоч одне слово, чарівне дитя, благаю вас, хоч одне слівце!.. До речі, ви робили колись таку забавну гримаску, скажіть, чи не забули ви її?.. Чи знаєте ви, люба, що всі місяця притулків підпорядковані вищій судовій палаті, і ви наражалися на велику небезпеку у вашій келійці в Соборі богоматері? На жаль, колібрі в'є гніздечка в пащі крокодила... Метре, от і місяць випливає... Тільки б нас не помітили... Ми робимо гідний похвали вчинок, рятуючи цю дівчину, а проте, якщо нас піймають, то повісять іменем короля. На жаль!.. До всіх людських вчинків можна ставитись по-різному: за що одного таврують, за те другого увінчують лаврами. Хто ганьбить Катіліну, той благоговіє перед Цезарем. Правда ж, учителю? Що ви скажете на таку філософію? Я ж знаю філософів інстинктивно, від природи, *ut apes geometriam*¹. Ну що? Ніхто не хоче мені відповісти? Ну й поганий настрій у вас обох! Доведеться базікати самому. У трагедіях це зветься монологом... Клянуся великоднем!.. Треба вам сказати, я щойно бачив короля Людовіка XI і від нього перейняв цю

¹ Як бджоли геометрію (латин.).

клятву... Отже, клянуся великоднем, вони все ще ревуть там, у Сіті... Ну й злюка цей старий король! Весь закутаний у хутро. Він усе ще винен мені за епіталаму, а мало не наказав повісити мене сьогодні ввечері, що було б вельми недоречно... Він сквара й скупиться на нагороді гідним людям. Йому слід було б прочитати чотири томи «Adversus avaritiam»¹ Сальвіана Кельнського. Справді! У цього короля дуже вузький погляд на літераторів, і він по-варварському жорстокий. Це якась губка для висмокування грошей з народу. Його казна — це хвора селезінка, що розпухає за рахунок усіх інших органів тіла. Тим-то скарги на лихі часи перетворюються в ремствування на короля. Під владою цього благочестивого й тихенького монарха шибениці так і тріщать від повішених, плахи загнивають від крові, в'язниці мало не лопаються, як переповнені черева! Однією рукою король грабує, другою — вішає. Це постачальник пана Податка і пані Шибениці. У зватних він відбирає їхній сан, а бідних без кінця обтяжує новими податками. Це король, який ні в чому не знає міри! Я його не люблю. А ви, метре?

Чоловік у чорному не перешкоджав балакучому поетові базикати. Він боровся з сильною течією вузького рукава річки, що відділяє округлий берег Сіте від мису острова Богоматері, який тепер зветься островом святого Людовіка.

— До речі, метре, — раптом знову почав Гренгуар, — чи помітили ви, коли ми пробивалися крізь цей ватовп оскаженілих волоцюг, бідолашного хлопчиська, якому ваш глухий збирався розтрити голову об поруччя галереї королів? Я короткозорий і не міг його розпізнати. Не знаєте, хто б то міг бути?

Незнайомець не відповів ні слова. Але раптом кинув весла, руки його повисли, немов зламані, голова впала на груди, і Есмеральда почула судорожне зіткання. Вона затремтіла. Дівчина вже знала це зіткання.

Човен, пущений напризволяще, кілька хвилин плів за течією. Але чоловік у чорному випростався й знову почав веслувати проти течії. Вони обігнули мис острова Богоматері й попрямували до Сінної пристані.

— Ось і палац Барбо, — сказав Гренгуар. — Дивіться, метре, ви бачите цю групу чорних дахів, що утворюють такі химерні зубці, — он там, з-під тих низько навислих, волонистих, брудних хмар, між якими лежить розчавлений

¹ «Проти скупості» (латин.).

місяць, що розплився, мов жовток розбитого яйця? Це чудова будівля. В ній є каплиця, увінчана невеликим склепінням, вкритим прегарним різьбленням. Над нею ви можете побачити дзвіницю з дивовижно тонко вирізаними провітами. При будинку є сад, а в ньому ставок, пташник, «луна», майданчик для гри в м'яча, лабіринт, хатка для диких звірів і багато тінистих алей, дуже привабливих для богині Венери. Є там і цікаве дерево, яке називається «Сластолюбець», бо воно прикривало любовні втіхи однієї знатної принцеси й галантного дотепного конетабля Франції. Ба, що таке ми, жалюгідні філософи, порівняно з якимось конетаблем? Те саме, що грядка капусти й редьки порівняно з садами Лувру. Але це не має значення! Життя людське як для нас, так і для сильних світу сього, сповнене добра й зла. Страждання є завжди сунутником насолоди, так само як спондей чергується з дактилем. Метре, я маю розповісти вам історію палацу Барбо. Вона закінчується трагічно. Це було в тисяча триста дев'ятнадцятому році, за королювання Філіппа V, найдовготелесішого з усіх французьких королів. Мораль цієї оповіді полягає в тому, що спокуса плоті завжди згубна й лукава. Не треба здивлятися на дружину ближнього свого, хоч би якими чутливими ми були до її принад. Думка про перелюбство вкрай розпусна. Перелюбство — це прагнення зазнати насолоди, якої зазнає ближній.. Ого! А галас там стає все дужчий!

Справді, гармидер навколо Собору дужчав. Утікачі прислухалися. До них виразно долетіли переможні вигуки. Раптом сотні смолоскипів, при світлі яких заблищали шоломи воїнів, замиготіли по всіх ярусах Собору, на вежах, на галереях, під опорними арками. Очевидно, когось шукали, і незабаром до втікачів виразно долинули віддалені вигуки: «Циганка! Відьма! Смерть циганці!»

Нещасна затулила обличчя руками, а незнайомиць із шаленим завзяттям почав веслувати до берега. Тим часом філософ поринув у роздуми. Притискаючи до себе кізку, він обережно відсовувався від циганки, яка все тісніше й тісніше горнулася до нього, мов до свого єдиного й останнього захисту.

Безперечно, Гренгуар перебував у дуже скрутному становищі. Він думав про те, що, за існуючими законами, кізка, коли її схоплять, теж буде повішена, а її, бідної Джалі, було б дуже шкода; що двох приречених, які вчепилися за нього, — забагато як на його сили; що його сунутник,

нарешті, не бажає нічого більше, тільки взяти циганку під свою опіку. Поет переживав жорстоку боротьбу і, наче Юпітер в «Іліаді», по черзі зважував долю циганки й кози, поглядаючи то на одну, то на другу вологими від сліз очима, й бурмочучи крізь зуби: «Не можу ж я врятувати вас обох».

Різкий поштовх сповістив, що човен нарешті причалив до берега. Зловісний гул усе ще стояв над Сіте. Незнайомець підвівся, підступив до циганки й хотів узяти її за руку, щоб допомогти вийти з човна, але дівчина відштовхнула його і вхопилася за рукав Гренгуара, який, заклопотаний кізкою, у свою чергу, відштовхнув її. Тоді Есмеральда без сторонньої допомоги вистрибнула з човна. Вона була так схвильована, що зовсім не розуміла ні того, що робить, ні того, куди йде. Постояла якусь хвилину, розгублено дивлячись на води річки. Коли ж трохи отямилась, то побачила, що лишилася на березі сама з незнайомцем. Гренгуар, видно, скористався з висадки на берег і зник разом з кізкою серед тісно притулених один до одного будинків прибережної Горищної вулиці.

Бідна циганка затремтіла, побачивши себе на самоті з цим чоловіком. Вона хотіла говорити, кричати, кликати Гренгуара, але язик не корився їй, і жоден звук не зривався з її уст. Раптом дівчина відчула на своїй руді руку незнайомця. То була сильна й холодна рука. Зуби Есмеральди зацокотіли, обличчя стало блідішим за місячне проміння, що падало на нього. Чоловік не вимовив ні слова. Швидкою ходою він попрямував до Гревського майдану, тримаючи її за руку. Дівчина невиразно відчула, що воля фатуму непереборна. Не маючи сили, вона більше не опиралась і, ледве встигаючи, бігла поруч. У цьому місці набережна йшла вгору. А Есмеральді здалося, ніби вона спускається крутим схилом.

Озирнулася навколо. Жодного перехожого. Набережна була зовсім безлюдна. Рух і гомін долинали тільки від гамірного і освітленого загравою Сіте, від якого її відділяв лише рукав Сени, звідки доносилось її ім'я впереміш з погрозами смерті. Решта Парижа насувалася на неї величезними брилами пітьми.

Незнайомець так само мовчки і швидко тягнув її вперед. Вона не впізнавала жодного з тих місць, де вони йшли. Проходячи повз якесь освітлене вікно, вона з великим зусиллям відсахнулася від незнайомця і крикнула:

— Рятуйте!

Якийсь городянин у самій сорочці відчинив вікно, вирнув з нього, тримаючи в руках лампу, тупо оглянув набережну, промовив кілька слів, яких вона не розчула, і знову зачинив вікно. То був останній промінь надії, і він згас.

Чоловік у чорному не видав ні звуку і, міцно тримаючи її за руку, рушив ще швидше. Змучена, вона покійно бігла за ним.

Час від часу вона з останніх сил, голосом, що уривався від швидкого бігу по нерівному бруку, задихаючись, питала:

— Хто ви? Хто ви?

Він не відповідав.

Так ішли вони весь час уздовж набережної, аж поки опинилися на якомусь досить просторому майдані, напівосвітленому місячним сяйвом. То був Гревський майдан. Посередині височіло щось подібне до чорного розі'яття. Дівчина впізнала шибеницю і зрозуміла, де вона опинилась.

Чоловік зупинився, обернувся до неї і підняв каптур.

— О, — пролепетала вона, закам'янівши на місці, — я так і знала, що це знову він!

Священик. Він видавався власною тінню. Це була гра місячного сяйва. У такому освітленні всі предмети наче тіні.

— Слухай, — озвався священик, і дівчина здригнулася від його зловісного голосу, якого вже давно не чула. Він говорив уривчасто й задихаючись, що свідчило про його глибоке внутрішнє хвилювання. — Слухай. Ми прийшли. Я хочу з тобою поговорити. Це Гревський майдан. Далі дороги немає! Доля віддала нас одне одному. В моїх руках твоє життя, у твоїх — моя душа. Ось майдан і ніч, поза ними — порожнеча. То слухай же мене. Я хочу сказати тобі... Але тільки не згадуй про твого Феба! — Кажучи це, він метався, як людина, що не може встояти на місці, і тягнув дівчину за собою. — Не згадуй про нього! Чуєш? Якщо ти вимовиш це ім'я, я не знаю, що зроблю, але це буде жахливо!

Сказавши це, він, мов тіло, що здобуло центр ваги, знову став нерухомий, але мова його була й далі така сама схвилювана. Голос був дедалі глухіший:

— Не відвертайся від мене. Слухай! Це дуже серйозно. По-перше, ось що сталося... Я не жартую, клянуся тобі... Про що це я казав? Допоможи мені згадати! Ага! Є ухвала

вищої судової палати, яка знову засуджує тебе до шибениці. Я щойно видер тебе з їхніх пазурів. Але вони переслідують тебе! Дивись!

Він простягнув руку в сторону Сіте. Там справді тривали розшуки. Гамір усе наближався. Вежа будинку заступника верховного судді, розміщена проти Гревського майдану, була сповнена галасу й світла. На протилежному березі було видно, як бігають воїни із смолоскипами, і чути, як вони кричать: «Циганка! Де циганка? Смерть їй! Смерть!»

— Ти сама бачиш, що вони шукають тебе і що я не брешу. А я, я кохаю тебе. Мовчи! Краще не говори зі мною, якщо хочеш сказати, що ненавидиш мене. Я не хочу більше цього чути!.. Я щойно врятував тебе... Постривай, дай мені спочатку договорити... Я можу зовсім врятувати тебе. Я все приготував. Усе залежить від тебе. Якщо ти захочеш, я зможу...

Тут він різко урвав свою мову:

— Ні, ні, я кажу не те!

Не випускаючи її руки, він побіг до шибениці й показав на неї пальцем.

— Вибирай між нами! — холодно мовив.

Вона вирвалася з його рук і впала до підніжжя шибениці, обіймаючи цю зловісну підпору. Потім, повернувши чудову голівку, через плече поглянула на священника. В цю хвилину вона скидалася на богоматір біля підніжжя хреста. Священик стояв нерухомо, показуючи на шибеницю, закам'янілий, немов статуя.

Нарешті циганка промовила:

— А все ж таки вона лякає мене менше, ніж ви!

Тоді він повільно опустив руку і вступив сповнений глибокої безнадії погляд у брук.

— Коли б це каміння могло говорити, — прошепотів він, — то воно б сказало: ось справді нещасна людина.

І він заговорив знову. Дівчина, стоячи навколішки біля шибениці, огорнута своїм довгим волоссям, не перебивала його. Тепер голос священника звучав жалібно й лагідно, що так суперечило гордовитій суворості його обличчя.

— Я кохаю вас! О! Це гірка правда. Отже, від полум'я, що спалює моє серце, не виривається назовні жодна іскра? Дівчино, день і ніч, день і ніч палає воно! Невже це не заслугує співчуття? Коханню, що палає день і ніч, повторюю вам: це тортури... Ох! Я надто страждаю, дитино! Це, повір мені, варто співчуття. Ви бачите, я розмовляю з ва-

ми лагідно. Я б так хотів, щоб ви більше не жахалися мене. Зрештою, хіба винен чоловік, що кохає жінку?.. О боже мій!.. Як! Ви, значить, ніколи не пробачите мені? Ви будете вічно ненавидіти мене? Виходить, усе скінчено! Це й робить мене таким злобним, знайте, і страшним самому собі!.. Ви навіть не дивитесь на мене! Може, думаєте про щось інше, коли я, тремтячи, говорю до вас, стоячи перед вами на порозі вічності, готової поглинути нас обох!.. Тільки не говоріть зі мною про ротмістра!.. Що ж! Нехай я впаду до ваших ніг, нехай цілуватиму не стопи ваші, ні, цього ви не дозволите,— а землю, по якій вони ступають! Нехай я, мов дитина, захлинуся від ридань, хай вирву собі з грудей,— ні не слова, а моє серце, мою душу — і все буде марно, все!.. Але ж у душі вашій стільки чужості й милосердя, ви сяєте найніжнішою лагідністю, ви сама привітність, співчутливість, доброта й чарівність! О горе! У вашому серці живе жорстокість лише до мене! О! Доле моя!

Він затулив обличчя руками. Дівчина почула його ридання. Це було вперше. Стоячи перед нею і здригаючись від плачу, він був більш жалюгідним і нещасним, ніж коли б стояв перед нею навколішках. Так священник деякий час плакав.

— Ні,— заговорив він знову, трохи заспокоївшись.— Я не знаходжу потрібних слів. А втім, я добре обміркував те, що повинен був сказати вам. А зараз я тремчу, слабну, у вирішальну хвилину чую, як щось фатальне огортає нас, і мій язик дерев'яніє. О! Я зараз упаду на землю, якщо ви не змилуєтесь наді мною, не змилуєтесь над собою! Не занепащайте нас обох! Коли б ви знали, як я кохаю вас! Яке серце я віддаю вам! О! Яке зречення всіх честот! Яке безнадійне зневаження себе! Учений — я сміюся з науки; дворянин — я вкриваю ганьбою своє ім'я; священнослужитель — я перетворюю требник на подушку для похитливих мрій; я плюю в обличчя своєму богові! Все заради тебе, чарівнице! Щоб бути гідним твого пекла! А ти відштовхуєш грішника! О, нехай я скажу тобі все! Ще більше... Щось іще жахливіше! Так, іще жахливіше...

При цих словах його обличчя набрало зовсім безумного виразу. Він на мить замовк і знову заговорив гучним голосом, немов звертаючись до самого себе:

— Каїне, що зробив ти з братом своїм?

І, знову грошки помовчавши, вів далі:

— Що зробив я з ним, господи? Я прегорнув його, я в-ростив його, вигодував, я любив його, боготворив, і я його убив! Так, господи, ось, щойно на моїх очах йому роз-трощили голову об плити твого дому, і це з моєї провини, а провини цієї жінки, через неї...

Його погляд став дикий, голос згасав, він повторював знову й знову, машинально, через довгі проміжки часу, немов дзвін, коливання якого піволі завмирали:

— Через неї... Через неї...

Потім його язик уже не міг вимовити жодного виразно-го слова, а проте губи ще ворухилися. Раптом ноги його підломилися, він упав на землю і затих, уткнувшись голо-вою в коліна.

Легенький рух дівчини, яка визволила з-під нього свого вогу, привів його до тями. Він повільно провів рукою по запалих щоках і деякий час з безмежним подивом дивив-ся на свої мокрі пальці.

— Що це? — прошепотів. — Я плакав!

І, раптом повернувшись до дівчини, він з невимовною мукою сказав:

— О горе! І ви байдуже дивилися на мої сльози? Дитя! Чи знаєш ти, що ці сльози — гаряча лава? Невже це пра-вда? Коли ненавидиш мужчину, ніщо не викликає до ньо-го жалості. Якби я помирав на твоїх очах, ти б сміялася. Ох, а я не хочу бачити тебе конаючою! Одне слово! Одне лише слово прощення! Не кажи мені, що ти любиш мене, скажи тільки, що ти згодна; і цього буде досить. І я вря-тую тебе. Якщо ж ні... О! Час біжить. Усім святим бла-гаю тебе, не жди, щоб я став кам'яний, як ця шибениця, що теж кличе тебе! Подумай про те, що в моїх руках на-ші долі, що я божевільний і можу все захапастити! Під вами тільки безодня, куди я впаду, нещасна; і моє падін-ня вічно переслідуватиме тебе. Одне-єдине добре слово! Скажи слово, лише одне слово!

Дівчина розтулила губи, щоб відповісти йому. Він упав перед нею навколішки, щоб з благоговінням сприйняти слово співчуття, яке, можливо, нарешті зірветься з її уст.

— Ви вбивця! — промовила циганка.

Священик нестямно схопив її в обійми і зайшовся огид-ним реготом.

— Ну гаразд! Я вбивця! — відповів. — Але ти, ти нале-жатимеш мені. Ти не захотіла, щоб я був твоїм рабом, так я буду твоїм паном. Ти будеш москою! У мене є лігво, куди я затягну тебе. Ти підеш за мною! Тобі доведеться піти

за мною, інакше я покажу тебе! Треба або вмерти, красуне, або належати мені! Належати священику! Належати віровідступнику! Належати вбивці! Починаючи з сьогоднішньої ночі! Ти чуєш? Ну ж бо! Веселіше! Ну ж бо! Цілуй мене, дурненька! Могила або моє ложе.

Його погляд виблискував хтивістю і шалом. Його сластолюбні губи впивалися в шию дівчини. Вона билася в його руках. Він осидав її несамовитими поцілунками.

— Не кусай мене, страховище! — кричала вона. — О гідотний, брудний чернець! Облиш мене! Я видеру твоє бридке сиве волосся і кину його тобі в обличчя.

Він червонів, блід, нарешті випустив дівчину і подивився на неї похмурим поглядом. Гадаючи, що перемога залишилася за нею, вона не вгавала:

— Кажу ж тобі, що я належу моєму Фебові, кохаю я Феба, Феб гарний! А ти, піп, старий і потворний! Іди геть!

Священик дико скрикнув, немов злочинець, якого приєкли розпеченим залізом.

— Так умри ж! — вигукнув він, заскреготівши зубами.

Есмеральда побачила його страшний погляд і хотіла тікати. Він піймав її, струсонув, повалив на землю і швидко попрямував до Роландової вежі, тягнучи її за руки по бруківці. Дійшовши до вежі, обернувся:

— Питаю востаннє: ти згодна бути моєю?

Вона відповіла твердо:

— Ні.

Тоді він голосно крикнув:

— Гудуло! Гудуло! Ось циганка! Помстися за себе!

Дівчина відчула, як хтось швидко й грубо схопив її за лікоть. Обернулася. Чиясь кощава рука, що висунулася з віконця в мурі, тримала її, немов залізними кліщами.

— Держи міцно! — сказав священик. — Це циганка, що втекла. Не выпускай її. Я піду по сторожу. Ти побачиш, як її вішатимуть.

Гортанний регіт пролунав із-за муру у відповідь на ці жорстокі слова:

— Га-га-га!

Циганка побачила, що священик прожогом кинувся до мосту Богоматері. Саме звідти доливав гупіт коней.

Дівчина впізнала злу затворницю. Задихаючись від жаху, вона спробувала вирватись. Звивалася, робила розпачливі, судорожні рухи, намагаючись будь-що визволитись, але та тримала її з нелюдською силою. Сухі кощаві пальці боляче впивалися в руку циганки, затискаючи її, немов

лещатами. Здавалося, ті пальці були припаяні до неї. Це було гірше, ніж ланцюг, гірше, ніж залізний браслет,— це були свідомі й живі кліщі, які висувалися з муру.

Знесилівши, дівчина припала до стіни, і тоді її огорнув жах смерті. Вона подумала про красу життя, про молодість, про синє небо, про чарівність природи, про кохання Феба,— про все, що віддалялось, і про все, що наближалось до неї,— про священика, який її виказав, про ката, який зараз прийде, про шибеницю, що стоїть тут, поруч. І відчула, як страх пройняв усю її. Водночас вона почувала зловісний сміх затворниці та її шепіт:

— Га-га-га! Зараз тебе повісять!

Помертвіла дівчина озирнулась і побачила крізь ґрати озвіріле обличчя лахмітниці.

— Що я вам зробила? — спитала вона, майже непритомна.

Затворниця не відповіла, а почала співуче бубоніти, злісно й глузливо: «Цигаське поріддя, циганське поріддя, циганське поріддя!»

Нещасна Есмеральда безсило схилила голову, зрозумівши, що перед нею істота, у якої не лишилося нічого людського.

Раптом затворниця, немов питання циганки тільки зараз дійшло до її свідомості, вигукнула:

— Що ти мені зробила, питаєш? А! Ти хочеш знати, що ти мені зробила, циганко? Гаразд, послухай! У мене була дитина! Розумієш? У мене була дитина! Дитина, кажу тобі! Чудова, малесенька дівчинка!.. Моя Агнеса,— говорила вона схвильовано, цілуючи щось у темряві.— Так ось, бачиш, циганко, у мене відняли дитину, у мене вкрали її. Моє дитя зжерли! Ось що ти зробила мені!

Дівчина відповіла як невинне ягня:

— Ох, у той час мене, може, й на світі ще не було!

— О ні! — промовила затворниця.— Ти вже тоді, мабуть, жила. Ви були б однолітками! Ось уже п'ятнадцять років, як я тут, п'ятнадцять років, як страждаю, п'ятнадцять років, як я молюся, п'ятнадцять років, як б'юся головою об стіни... Мою дитину, кажу тобі, вкрали цигани, і вони роздерли її своїми зубами... У тебе є серце? Так уяви собі, що таке дитина, яка грається, яка ссе грудь матері, спить. Це ж сама невинність! Так-от! У мене відібрали її, вбили! Господь бог про це добре знає... Тепер мій час настав, тепер я зжеру циганку! Ох, я б покусала тебе, якби не ґрати! Моя голова не пролізе крізь них!.. Бідне

малютко! Воно тоді спало! А якщо вони розбудили його, крадучи, то воно кричало марно: мене не було поруч!.. Ага, циганські матері, ви пожерли моє дитя! Тепер дивіться, як помре ваше!

І вона почала чи то реготати, чи скреготати зубами: на викривленому люттю обличчі не можна було розрізнити.

Починало світати. Сірий, мов попіл, відблиск блідо освітлював усю цю сцену, і шибениця дедалі виразніше вимальовувалася на майдані. З протилежного берега, від мосту Богоматері, до слуху нещасної засудженої все чіткіше долинав тупіт коней.

— Пані! — вигукнула Есмеральда, благально згортаючи руки, падаючи в розпуці навколішки, з безладно розвіяним волоссям, напівзбожеволівши від жаху.— Пані, змилюйтесь! Вони вже близько! Я нічого лихого вам не зробила. Невже ви хочете бачити, як я умру на ваших очах такою лютою смертю. Я певна, у вашому серці є жаль! Це надто страшно! Відпустіть мене! Я хочу врятуватись! Я не хочу вмирати!

— Віддай мені дитину! — сказала затворниця.

— Змилюйтесь! Змилюйтесь!

— Віддай мені дитину!

— Відпустіть мене, ради бога!

— Віддай мені дитину!

І знову дівчина впала, знесилена, зломлена, з очима, які здавалися скляними, немов у мертвої.

— Ба! — пролепетала вона.— Ви шукаєте свою доньку, а я своїх батьків.

— Віддай мені мою маленьку Агнесу! — не вгавала Гудула.— Ти не знаєш, де вона? То вмирай! Я розповім тобі. Послухай. Я була гулящою дівкою, у мене була дитина, і її забрали! Це зробили цигани. Розумієш тепер, чому ти повинна вмерти? Коли твоя мати циганка прийде до тебе, я скажу їй: «Мати, подивись на цю шибеницю!» А може, ти повернеш мені дитя? Може, ти знаєш, де вона, моя маленька донечка? Стривай, я покажу тобі. Ось її черевичок,— усе, що мені лишилося від неї. Ти не знаєш, де другий? Якщо знаєш, скажи, і якщо це навіть на другому кінці світу, я поповзу до нього навколішках.

При цих словах вона, простягнувши з-за ґрат другу руку, показала циганці маленький, вигаптуваний черевичок. Уже настільки розвиднілось, що можна було розгледіти і форму, і колір черевичка.

— Покажіть мені черевичок! — вигукнула, здригаючись, циганка. — Боже мій! Боже!

Вільною рукою вона поспіхом розкрила невеличку ладанку, оздоблену зеленими намистинками, що висіла у неї на шії.

— Ну! Ну! — бурмотіла про себе Гудула. — Хапайся за свій диявольський амулет!

Раптом її голос урвався, і, затремтівши всім тілом, вона скрикнула голосом, що вирвався із самих глибин її душі:

— Доню моя!

Циганка вийняла з ладанки черевичок, точнісінько такий, як і перший. До черевичка був прив'язаний клапоть пергаменту, на якому було написано таке закляття:

Як ще такий у тебе є,
Руками ньька обів'є.

Затворниця блискавично порівняла обидва черевички, прочитала напис на пергаменті і, припавши до віконних ґрат обличчям, що сяяло небесною радістю, вигукнула:

— Доню моя! Доню моя!

— Мамо! — відповіла циганка.

Ми безсилі описати цю зустріч.

Мур і ґрати розділяли їх.

— Ох, цей мур! — вигукнула затворниця. — Бачити її і не обняти! Дай рученьку, твою рученьку!

Дівчина просунула у віконце руку. Затворниця припала до неї, притулилася губами і завмерла в цьому поцілункові, не подаючи інших ознак життя, крім ридання, від якого час від часу здригалось усе її тіло. Але сльози її струменіли ручаями в тиші, у пітьмі, немов нічний дощ. Відна мати потоками виливала на цю кохану руку те темне, бездонне джерело сліз, яке таїлося в її душі і в якому крапля по краплі п'ятнадцять років збиралась уся її мука.

Раптом вона підхопилася, відкинула з лоба довгі пасма сивого волосся і, не кажучи ні слова, почала обома руками, з люттю левиці, розхитувати ґрати свого лігва. Прути не піддавалися. Жінка метнулася в куток своєї комірчини, схопила важкий камінь, що правив їй за подушку, і з такою силою жбурнула ним у ґрати, що один прут, бризнувши тисяччю іскор, зламався. Другий удар остаточно розбив старі поперечки, якими навхрест було заграбоване вікно. Тоді вона голими руками зламала пруття й відігнула їх поржавілі кінці. Бувають хвилини, коли руки жінки набувають надлюдської сили.

Розчистивши в такий спосіб путь, на що їй вистачило однієї хвилини, вона обійняла доньку за стан і втягла до своєї норі.

— Іди сюди! Нехай моя дитина знову буде зі мною! — шепотіла вона.

Затвориця обережно опустила дівчину на землю, потім знову підняла її і, тримаючи на руках, ніби це була її колишня маленька Агнеса, почала ходити туди й сюди по вузькій комірці, сп'яніла, нестямна, радісна. Вигукувала, співала, цілувала свою доньку, щось промовляла до неї, заходилася сміхом, заливалася слізьми — все водночас і все немов у гарячці.

— Довечко моя! Донечко моя! — казала вона. — Моя доня зі мною! Ось вона! Милосердний господь повернув її мені. Гей, ви! Ідіть усі сюди! Чи є там хто? Нехай поглянуть. Моя донька зі мною! Господи Ісусе, яка вона гарна! П'ятнадцять років ти примусив мене ждати, милостивий боже, все для того, щоб повернути її мені красунею... То, виходить, циганки не з'їли її! Хто ж це вигадав? Моя маленька донечко! Моє малютко, поцілуй мене! Добрі циганки! Я люблю циганок... Так, це ти! Так ось чому моє серце завжди тремтіло, коли ти проходила мимо! А я думала, що то з ненависті! Пробач мені, моя Агнесо, пробач мені! Я видавалася тобі дуже злою. Правда ж? Я люблю тебе... Де твоя маленька родимка на шийці, чи є вона й досі? Покажи! Ось вона. Ох, яка ти прекрасна! Це я вам подарувала ваші величезні очі, павно. Поцілуй мене. Я люблю тебе. Тепер мені байдуже, що в інших матерів є діти, тепер мене це аж ніяк не обходить. Нехай вони прийдуть сюди. Ось і моя! Ось її шийка, її оченята, волоссячко, рученьки. Знайдіть кращу за неї! О, я ручуся вам, що вона матиме поклонників! П'ятнадцять років я плакала! Уся краса моя зів'яла — і ось знову розцвіла в ній. Поцілуй мене!

Жінка говорила доньці безліч недоладних слів, уся чарівність яких полягала у їхній виразності; при цьому вона так розхристувала одяг дівчини, що та аж червоніла, вона гладіла її шовковисте волосся, цілувала її ноги, коліна, чоло, очі, захоплювалася всім. Дівчина корилася всьому і лише час від часу тихенько, з безмежною ніжністю повторювала:

— Моя матусю!

— А знаєш, донечко, — казала затвориця, перерива-

ючи свою мову поцілунками.— Я дуже любитиму тебе. Ми поїдемо звідси. Ми будемо щасливі! Мені дісталася невеличка спадщина в Реймсі, на нашій батьківщині. Ти пам'ятаєш Реймс? Ах, ні, ти не можеш його пам'ятати, ти була ще немовлям. Якби ти знала, яка ти була гарненька, коли тобі минуло чотири місяці! У тебе були такі малюсінькі ніжки, що милуватися ними приходили навіть із самого Еперне, це за сім льє від Реймса. У нас буде своє поле, своя хатинка. Я кластиму тебе спати на своєму ліжку! Боже мій! Боже мій! І хто б міг повірити! Моя донечка зі мною!

— Матусю,— промовила дівчина, перемігши нарешті своє хвилювання,— циганка все це мені провіщала. Серед них була одна добра циганка, яка завжди піклувалася про мене, мов нянька,— торік вона вмерла. Це вона наділа мені на шию ладанку. І завжди повторювала: «Дівчинко, бережи цю коштовну річ. Це скарб. Він допоможе тобі відшукати матір. Ти носиш у себе на шиї свою матір». Вона це передрікала, та циганка!

Лахмітниця знову стиснула дочку в обіймах.

— Дай я тебе поцілую! Ти так мило все розповідаєш. Коли ми поїдемо на батьківщину, то підемо до церкви і взуємо в ці черевички статую Ісуса-немовляти. Ми повинні це зробити для милосердної пречистої діви. Боже мій! Який у тебе чудовий голосок! Коли ти зараз говорила зі мною, він звучав, наче музика. О боже всемогутній! Я знайшла свою дитину. Чи можна в це повірити? О, якщо я від такої радості не вмерла, то від чого тоді помирають!

І вона знову почала плескати в долоні, сміятись і вигукувати: «Ми будемо щасливі!»

В цю хвилину від мосту Богоматері та з набережної долинув брязкіт зброї і тупіт коней, що швидко наближались. Циганка з відчаєм кинулася в обійми лахмітниці:

— Мамо! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони йдуть!

Затвориця зблідла.

— О небо! Що ти кажеш! Я зовсім забула! За тобою женуться! Що ти кажеш! Я зовсім забула! За тобою женуться! Що ж ти вчинила такого?

— Не знаю,— відповіла нещасна дівчина,— але мене засуджено на смерть.

— На смерть! — вигукнула Гудула, похитнувшись, немов уражена громом.— На смерть! — повільно повторила вона, спинивши на доньці застиглий погляд.

— Так, мамо,— розгублено промовила дівчина.— Вони хочуть мене вбити. Йдуть, щоб повісити мене. Ця шибениця — для мене! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони вже близько! Рятуй мене!

Затворниця якусь мить стояла, немов кам'яна статуя, потім, із сумнівом похитавши головою, зайшлася реготом, своїм жахливим колишнім реготом:

— Га-га-га! Та тобі просто привидівся страшний сон! Як?.. Я втратила дочку, п'ятнадцять років була без неї, а тепер знайшла її, і що ж — лише на одну хвилину? І її відберуть у мене! Віднімуть тепер, коли вона вже виросла, стала красунею, коли вона розмовляє зі мною, любить мене. Вони прийдуть, щоб пожерти її на моїх очах, на очах матері? О ні! Це неможливо! Милосердний господь цього не дозволить!

Загін вершників, видно, зупинився. Здалеку почувся чийсь голос:

— Сюди, месіре Трістан. Священик сказав, що ми знайдемо її біля Щурячої нори.

Знову почувся кінський гупіт.

Затворниця розпачливо скрикнула й схопилася на ноги.

— Тікай! Тікай, дитино моя! Я згадала все! Твоя правда. Це йде смерть! Жах! Прокляття! Рятуй себе!

Вона просунула голову у віконце й швидко відсахнулася назад.

— Стій! — уривчасто, похмуро сказала, судорожно стискаючи руки дівчини, напівмертвої від жаху.— Стій! Не дихай! Скрізь солдати. Тобі не втекти. Уже зовсім розвиднілося.

Її сухі очі палали. Жінка на мить замовкла. Широко ступаючи, вона металася по келії, час від часу зупинялася, виривала у себе пасмо сивого волосся і роздирала його зубами.

Раптом сказала:

— Вони наближаються. Я з ними поговорю. Сховайся сюди, в оцей куток. Вони не помітять тебе. Я скажу, що ти втекла. Що я тебе не вдержала, клянуся богом!

Вона віднесла свою доньку, яку весь час тримала на руках, у найдальший куток келії, куди зовні не можна було зазирнути. Там — посадила її так, щоб руки й ноги не виступали з тіні. Розпустила її чорне волосся і, прикривши ним біле плаття, поставила перед нею кухоль і камінь — усе своє майно,— наївно сподіваючись, що кухоль і камінь допоможуть їй приховати доньку. Покінчивши з

усім цим, вона, трохи заспокоївшись, упала навколішки й почала молитися. На світ тільки займалося, і Щуряча нора все ще тонула в п'їтмі.

В цю мить голос священника — той некельний голос — пролунав біля самої келії.

— Сюди! Ротмістре Феб де Шатонер!

Це ім'я, цей голос примусили Есмеральду, яка причаїлася в кутку, заворушитися.

— Не ворухись! — прошепотіла Гудула.

Вона не встигла закінчити, як голоси, кінський туїт, брязкіт зброї пролунали біля самої келії. Тоді мати швидко схопилася і стала перед віконцем, щоб затулити його. Вона побачила великий озброєний загін пішої та кінної сторожі, що вишикувався на Гревському майдані. Начальник, зіскочивши з коня, підійшов до неї.

— Стара, — мовив цей чоловік з жорстоким обличчям. — Ми шукаємо чаклунку, щоб її повісити. Нам сказали, що вона у тебе.

Нещасна мати вдавано байдуже відповіла:

— Я не зовсім розумію, що ви кажете.

Чоловік вилаявся:

— Хай йому чорт! Що ж він нам набрехав, цей божевільний архідиякон? Де він?

— Монсеньйоре, — відповів один із стрільців. — Він зник.

— Ну, навіжена бабо, — крикнув начальник, — гляди мені, не бреш! Тобі доручили стерегти чаклунку, куди ти її діла?

Затворниця, боячись заперечувати, щоб не викликати цим підозри, похмуро із показною простодушністю відповіла:

— Якщо ви говорите про ту високу дівчину, яку мені годину тому нав'язали, то вона, скажу вам, укусила мене, і я її випустила. От і все. А тепер дайте мені спокій.

Начальник загону зробив невдоволену гримасу.

— Дивись, не здумай брехати мені, старе опудало! — повторив він. — Я Трістан-Самітник, кум короля, Трістан-Самітник, розумієш? — Оглядаючи Гревський майдан, він додав: — Тут на це ім'я озивається луна.

— Будьте ви хоча б самим Сатаною-Самітником, я більше нічого не знаю, і не скажу, і боятися вас мені нема чого, — мовила Гудула, до якої почала повертатися надія.

— Чортівня! — вигукнув Трістан. — От клята баба! Ех! Утекла чаклунка! Ну, а кудя вона побігла?

Гудула, вдаючи байдужу, відповіла:

— Здається, Овечою вулицею.

Трістан обернувся і подав своєму загонові знак рушати. Затворниця перевела подих.

— Монсеньйоре, — раптом втрутився в розмову один із стрільців, — спитайте-но цю стару відьму, чому в неї поламані ґрати на віконці?

Це запитання сповнило серце нещасної матері тривоґою. Проте вона не зовсім втратила самовладання.

— Вони завжди були такі, — затинаючись, відповіла вона.

— Е, ні! — заперечив стрілець. — Ще вчора вони красувалися як чорний хрест, що закликав до благочестя!

Трістан скося глянув на затворницю.

— Кума, здається, чогось збентежилась?

Нещасна зрозуміла, що все залежить від її витримки, і, приховуючи в душі смертельну тривоґу, засміялася. Тільки матері на це здатні.

— Отакої! — сказала. — Цей чоловік п'яний. Вже рік минув, як віз, навантажений камінням, ударив у моє віконце й погнув ґрати! Ну й лаяла я того возія.

— Це правда, — підтримав її другий стрілець, — я сам бачив.

Завжди і скрізь знайдуться люди, які все бачили. Несподіване свідчення стрільця підбадьорило затворницю, яка під час допиту почувала себе, немов людина, що йде над безоднею по лезу ножа.

Але їй судилося безперестанно переходити від надії до відчаю.

— Якби ґрати зламав візок, то прути вдавилися б усе-речину, а їх вигнуто назовні, — зауважив перший стрілець.

— Хе! Хе! — звернувся Трістан до стрільця. — Нюх у тебе, як у слідчого Шатле. Ну, що ти на це скажеш, стара?

— Боже мій! — вигукнула тремтячим від сліз голосом доведена до відчаю Гудула. — Клянуся вам, монсеньйоре, що ці пруті зламав візок. Ви ж чули, що он той чоловік сам бачив. І при чому тут, зрештою, циганка?

— Гм!.. — пробурчав Трістан.

— Хай йому чорт! — вигукнув стрілець, потішений похвалою начальника. — А залізо зламале зовсім недавно!..

Трістан похитав головою, Гудула зблідла.

— Коли, ви кажете, проїжджав тут візок?

— Та ніби з місяць тому, а може, тижнів зо два, монсеньйоре. Я добре не пам'ятаю!

— А спочатку казала, що рік, — зауважив стрілець.

— Це вже підозріло, — мовив Трістан.

— Монсеньйоре! — закричала жінка, ще мідніше притискаючись до вікна і тремтячи від думки, що підозра може спонукати їх заглянути до келії. — Монсеньйоре, клянуся, ці ґрати зламав візок. Клянуся вам усіма небесними ангелами. А якщо я брешу, то нехай я буду навіки проклята й забута богом!

— Щось дуже вже ти палко клянешся, — кинув Трістан, оглядаючи її інквізиторським поглядом.

Бідна жінка відчувала, що все більше втрачає самовладання, починає робити промахи, і з жахом розуміла, що вона говорить не так, як треба.

Саме в цю хвилину прибіг стрілець і вигукнув:

— Монсеньйоре, стара відьма все бреше. Чаклунка не могла бігти Овечою вулицею, бо ту вулицю перегороджено, ланцюг не знімали цілу ніч, і сторож каже, що там ніхто не проходив.

Трістан, обличчя якого з кожною хвилиною ставало все зловіснішим, зажадав пояснень від затворниці.

— Ну, а на це що ти скажеш?

Вона спробувала дати відсіч і цим новим підозрам.

— Звідки я знаю, монсеньйоре, може, я й помилилась. Здається, вона переправилась через річку.

— Але ж це в протилежному боці, — заперечив Трістан, — та й мало вірогідно, щоб вона захотіла повернутися в Сіте, де її шукають. Ти брешеш, стара!

— І крім того, — додав перший стрілець, — ні з цього, ні з другого берега немає ніяких човнів.

— Вона, мабуть, перепливла, — сказала затворниця, відстоюючи свої позиції.

— А хіба жінки плавають? — спитав стрілець.

— Хай йому чорт! Стара, ти брешеш! Ти брешеш! — гнівно крикнув Трістан. — Мені так і кортить плюнути на ту чаклунку й схопити тебе замість неї. Чверть години в катівні вирвуть правду з твоєї пельки! Гайда! Іди за нами!

Вона жадібно вхопилася за ці слова.

— Як хочете, монсеньйоре. Хай буде по-вашому! Допит? Я готова! Ведіть мене! Скоріше, скоріше! Ходімте негайно! «А тим часом, — думала, — моя донька встигне схватися».

— Хай йому чорт! — промовив Трістан. — Вона так і рветься на дибу! Зовсім не розумію цієї божевільної!

Із загону виступив сивий сержант нічного дозору і, звернувшись до нього, сказав:

— Це справді божевільна, монсенйоре. І якщо вона випустила циганку, то не з своєї волі. Вона їх ненавидить. Ось уже п'ятнадцять років я в нічному дозорі і щовечора чую, як ця жінка проклинає циганок на всі заставки. Якщо та, кого ми шукаємо, — мала танцюристка з козою, то її вона ненавидить найдужче.

Гудула зробила над собою зусилля і сказала:

— О так, ту найдужче!

Решта стрільців одностайно підтвердила слова старого сержанта. Це переконало Трістана-Самітника. Втративши надію чогось домогтися від затворниці, Трістан повернувся до неї слиною, і жінка з невимовним хвилюванням дивилася, як він повільно йшов до свого коня.

— Ну, рушай! — промовив він крізь зуби. — Вперед! Треба шукати. Я не засну, поки циганку не повісять.

Однак, перш ніж скочити на коня, він ще трохи повагався. Гудула ні жива ні мертва стежила за тим, як він неспокійно оглядав майдан, немов мисливський пес, що чує дичину й не хоче піти геть. Нарешті струсонув головою і скочив у сідло. Стиснуте жахом серце Гудули знову забилося, і вона прошепотіла, обернувшись до доньки, на яку досі жодного разу не зважилася глянути:

— Врятована!

Бідолашна Есмеральда весь цей час просиділа в своєму кутку, боячись зітхнути, боячись поворухнитися, з однією єдиною думкою — про смерть, що стояла перед нею. Дівчина не пропустила жодного слова з усієї розмови між матір'ю і Трістаном, і всі муки матері озивалися в її серці. Вона відчувала, як лопалась нитка, що тримала її над безоднею, двадцять разів їй здавалося, що ось-ось ця нитка розірветься, і тільки тепер нещасна зітхнула вільніше, нарешті відчувши під ногами твердий ґрунт. У цю хвилину до неї долинув голос, що промовляв до Трістана.

— Роги диявола! Пане начальнику, я людина військова, і не моє діло вішати чаклунок. З черню ми покінчили, а щодо решти — займіться самі. Якщо дозволите, я повернуся до свого загону, який залишився без ротмістра.

Це був голос Феба де Шатопера. Трудно описати, що сталося в душі Есмеральди. Виходить, він тут, її друг, захисник, її підпора, її притулок, її Феб! Вона скочила з місця і, перш ніж мати встигла стримати її, кинулася до віковця, вигукуючи:

— Фебе! До мене, мій Фебе!

Але Феба вже не було. Він галопом завертав за ріг вулиці Ножарів. Зате Трістан ще був тут.

Затворниця з диким ревом кинулася на дочку. Вона швидко відтягла її назад, вп'явши в її шию нігті. Бо матері-тигриці не відзначаються особливою обережністю. Але було вже пізно. Трістан її побачив.

— Хе! Хе! — вигукнув він, сміючись так, що зуби його відкрилися аж до ясен, а обличчя стало схоже на вовчу морду. — У пастці виявилось дві миші!

— Я так і думав, — промовив стрілець.

Трістан поплескав його по плечу і сказав:

— У тебе нюх, як у kota. Ну ж бо, де тут Анріє Кузен?

Чоловік, не схожий ні виглядом, ні одягом на стрільця, виступив із рядів. Його вбрання було напівкоричневе, напівсіре, з шкіряними рукавами; волосся гладенько зачесане; у міцній руці він тримав жмут мотузків. Цей чоловік завжди супроводив Трістана, як Трістан — Людовіка XI.

— Слухай, приятелю, — звернувся до нього Трістан-Самітник, — мені здається, що це та сама чаклунка, яку ми шукаємо. Повісь-но їй! У тебе є драбина?

— Є в сараї «Будинку з колонами», — відповів той. — На цьому знарядді правосуддя зробимо діло? — спитав він, показуючи на кам'яну шибеницю.

— Так!

— Хо! Хо! — ще брутальніше й ще більш по-звірячому, ніж його начальник, зареготав кат. — Ходити далеко не доведеться!

— Ну, жвавіше! Потім нарегочешся! — вигукнув Трістан.

З тієї хвилини, як Трістан помітив циганку і всяка надія на врятування була втрачена, затворниця не вимовила ні слова. Вона кинула нещасну, напівмертву дівчину в куток склепу й стала перед віконцем, вчепившись пальцями обох рук, мов назурами, у підвіконня. В цій позі жінка безстрашно водила по солдатах поглядом, що знову став диким і божевільним.

Коли Анріє Кузен підійшов до келії, обличчя Гудули набрало такого несамовитого виразу, що він позадкував.

— Монсеньйоре, — спитав він, підійшовши до Трістана, — яку з них узяти?

— Молоду.

— Тим краще! Із старою, здається, важкувато було б упоратись.

— Бідна маленька танцівниця з кізкою,— сказав старий сержант вічного дозору.

Анріє Кузен знову підступив до віконця. Погляд нещасної матері примусив його опустити очі. Він промовив досить боязко:

— Пані...

Жінка перебила його лютим шепотом:

— Чого тобі треба?

— Я не по вас,— відповів він,— по ту, другу.

— Яку другу?

— Ту, молоду.

Вона захитала головою, вигукуючи:

— Тут немає нікого! Немає нікого! Нікого!

— Є! — заперечив їй кат.— Ви самі це добре знаєте. Дозвольте мені взяти молоду. Вам я не заподію ніякого лиха.

Затворниця заговорила з дивною посмішкою:

— Он воно що! Ти не заподієш мені ніякого лиха!

— Тільки віддайте мені ту, другу, добродійко; монсеньйор так наказує.

Лахмітниця повторила, мов божевільна:

— Тут немає нікого!

— А я кажу, що є! — відповів кат.— Ми всі бачили, що вас було двох.

— Ну, подивися сам! — сказала затворниця.— Просунь голову у віконце.

Кат поглянув на її пазурі і не насмілився.

— Поспішай-но! — закричав Трістан, який встиг вишикувати свій загін шівколом перед Щурячою порою, а сам під'їхав до шибениці.

Анріє Кузен, вкрай збентежений, ще раз підійшов до начальника. Поклав свої мотузки на землю і незграбно бгав у руках капелюх.

— Монсеньйоре, як же туди ввійти? — спитав він.

— Через двері.

— Дверей нема.

— Через вікно.

— Воно занадто вузьке.

— Тоді розшир його! — гнівно відповів Трістан.— Хіба ти не маєш кайла?

Мати насторожено дивилася на них з глибини своєї норі. Вона вже ні на що не сподівалася, вона сама не знала, чого їй домагатися, тільки не хотіла, щоб у неї забрали дочку.

Анріє Кузен пішов по свої інструменти до сарая біля «Будинку з колонами». Заразом він витяг звідти драбину, яку тут же приставив до шибениці. П'ять чи шість чоловік із загону озброїлися кайлами та ломами, і Трістан попрямував разом з ними до віконця.

— Стара, — озвався начальник суворим голосом, — віддай нам це дівчисько добром.

Жінка поглянула на нього, немов не розуміючи.

— Хай йому чорт! — крикнув Трістан. — Чого ти не хочеш, щоб ми повісили цю чаклунку, як того бажає король?

Нещасна зайшлася диким реготом.

— Чому я не хочу? Вона моя донька!

Вираз, з яким вона вимовила ці слова, примусив здригнутися навіть самого Анріє Кузена.

— Жаль, — відповів Трістан, — але така воля короля.

Затворниця ще голосніше зайшлася жахливим реготом і вигукнула:

— Яке мені діло до твого короля! Кажу тобі, що це моя донька!

— Ламайте стіну, — велів Трістан.

Щоб розширити отвір, досить було виїняти під віконцем один ряд мурованого каміння. Почувши удари кайл і ломів, що ламали її фортецю, затворниця страшенно закричала і несамовито заметалася по своїй норі, — цю звичку дикого звіра вона набула за довгий час життя в клітці. Жінка мовчала, але очі її палали. У стрільців холонуло серце.

Раптом вона схопила свій камінь, зареготала і обома руками жбурнула його в стрільців. Незграбно кинутий камінь — бо руки у жінки тремтіли — не зачепив нікого і впав до ніг коневі Трістана. Затворниця заскреготала зубами.

Тим часом уже зовсім розвиднілось, хоча сонце ще й не зійшло. Чудова рожева заграва оживляла старі напівзруйновані димарі «Будинку з колонами». Це була та година, коли весело відчиняють свої віконця мешканці горист, які прокидаються найраніше. Кілька селян, кілька торговців фруктами верхи на осликах потяглися через Гревський майдан на базар. На якусь мить вони зупинялися біля загону стрільців, що з'юрилися навколо Щурячої норі, зачудовано дивилися на них, потім рушали далі.

Затворниця сіла біля дочки, загородила її своїм тілом і з застиглим поглядом слухала, як нещасне дитя, що лежа-

до нерухомо, пошенки повторювало єдине слово: «Феб!.. Феб!..»

Робота сторожі, що руйнувала мур, посувалась, і мати машинально все більше відхилялася назад і все міцніше притискала дівчину до стіни. Раптом затворниця помітила (бо, чатуючи, вона не зводила очей з руйнівників), що камінь захитався, й почула голос Трістана, який підбадьорював солдатів. Тоді її недовге заціпеніння враз минуло, й вона почала кричати. Голос її то різав слух, мов скрегіт пилки, то захлинався, неначе всі прокляття світу зібралися в її устах, щоб водночас вибухнути.

— О-о-о! Це жахливо! Розбійники! Невже ви справді хочете забрати в мене доньку? Я ж вам кажу, що це моя донька! О підлі! О посіпаки! Мерзенні вбивці! Поможіть! Поможіть! Рятуйте! Невже вони заберуть моє дитя? Кого ж тоді називають милосердним богом?

І, звертаючись до Трістана, з ціною на губах, з диким поглядом, стоячи навкарачки, немов готова до стрибка пантера, жінка заговорила:

— Ну ж бо, підійди, спробуй узяти в мене мою доньку! Хіба ти не розумієш,— кажу ж тобі, що це моя донька! Чи знаєш ти, що таке донька? Гей, ти, вовче! Хіба ти ніколи не спав із своєю вовчицею? Хіба у тебе ніколи не було вовчат? А якщо у тебе є малюта, то хіба тобі не болять душа, коли вони виють?

— Виймайте каміння,— наказав Трістан,— воно ледве тримається.

Підойми трохи підняли важку плиту. Це, як ми вже казали, був останній оплот нещасної матері. Затворниця кинулася на плиту. Хотіла утримати її; дряпала камінь нігтями, але масивна брила, зсунута з місця шістьма чоловіками, вирвалася у неї з рук і повільно ковзнула по залізних підоймах на землю.

Мати, побачивши, що вхід зроблено, впала поперек нього, загороджуючи пролом своїм тілом, б'ючись головою об камінь, ламаючи руки і кричачи охриплим від утоми, ледве чутним голосом:

— Рятуйте! Пожежа! Пожежа!

— Тепер беріть дівчисько! — так само незворушно велів Трістан.

Мати окинула стрільців таким страшним поглядом, що ті спинилися.

— Ну ж бо,— квапив Трістан.— Анріє Кузен, уперед! Ніхто не рушив з місця.

— Хай йому чорт! — вилаявся Трістан. — Ну й солдати! Жінки злякались!

— Монсеньйоре, — сказав Анріс Кузен, — та хіба це жінка?

— У неї лев'яча грива, — зауважив другий.

— Вперед! — наказав Трістан. — Отвір уже широкий. Лізьте по трох в ряд, як у пролом під час облоги Понтуаза. Пора кінчати, клянуся Магометом! Першого, хто поверне назад, я розрубаю надвоє!

Опинившись між двох вогнів — матір'ю і начальником, — стрільці після деякого вагання рушили, щоб увійти до Щурячої нори.

Побачивши це, затворниця стала навколішки, відкинула з лоба волосся й безпорадно опустила худі, подряпані руки. Великі сльози навернулися їй на очі й одна по одній потекли по зморшкуватому обличчю, немов струмок, що сам проклав собі річище. Вона заговорила таким благальним, лагідним, покірним, таким жалібним голосом, що навколо Трістана не один старий тюремник із серцем людожера витирив сльози.

— Монсеньйоре! Панове стражники! Одне слово. Я повинна вам дещо розповісти. Це моя донька, знаєте, моє любе малятко, донька, яку я колись втратила! Послухайте, це ціла історія. Я ж дуже добре знаю панів стражників. Вони завжди були добрими до мене ще тоді, коли хлопчак кидали мені навздогін каміння за моє розпусне життя. Я — жалюгідна вулична дівка. Послухайте! Ви повинні мені залишити доньку, коли я вам усе розповім! Її вкрали у мене циганки. І це така ж правда, як те, що п'ятнадцять років я зберігаю у себе її черевичок. Ось він, дивіться! Такою маленькою була її ніжка... Це було в Реймсі! На вулиці Великої скорботи. Шантфлері! Ви, може, чули про неї? То була я. Це було в дні вашої юності, коли так весело минав час! Непогано було провести зі мною годичку. Ви ж бо змилуєтесь наді мною, монсеньйори, правда ж? Її вкрали цигани і п'ятнадцять років ховали від мене. Я вважала, що вона мертва. Подумайте, друзі мої, — мертва! П'ятнадцять років я в цьому льоху. Цілу зиму без вогню. Це тяжко. Бідний, дорогий черевичок! Я так голосила, що милосердний бог почув мої молитви! Нині ввочі він повернув мені доньку. Це чудо господнє. Вона не вмерла. Ви не заберете її від мене, я знаю. Якби ви хотіли взяти мене, тоді інша річ, а вона — дитя, їй шістнадцять років. Дайте ж їй надивитися на сонце! Що лихого вона

вробила вам? Нічого. І я теж. Якби ви тільки знали! Вона — все, що я маю на цьому світі! Дивіться, яка я стара. Божа мати послала мені своє благословення. А ви всі такі добрі! Ви ж не знали, що це моя донька, ну а тепер знаєте! О, я так її люблю, що краще дам розпороти собі живіт, аніж побачити маленьку подряпинку на її пальчику. У вас, монсеньйоре, вигляд добросердного вельможі! Тепер, коли я все розповіла, ви розумієте. Правда ж? О! У вас теж була мати, монсеньйоре! Ви ж начальник, ви залишите мені моє дитя! Погляньте, я навколішках благаю вас, як благають самого Ісуса Христа. Я ні в кого нічого не прошу. Я народилася у Реймсі, монсеньйоре, у мене там є клаптик землі, який дістався мені від мого дядька Майє Прадона. Я не жебрачка. Мені нічого не треба. Тільки моє дитя! О! хочу зберегти свою дитину! Господь, володар наш, не дарма повернув її мені! Король! Ви кажете — король! Хіба для нього така вже насолода, коли вб'ють моє малютко? А до того ж король добрий! Це моя донька! Моя, моя донька! А не короля, не ваша. Я хочу виїхати. Ми хочемо виїхати. Ось ідуть дві жінки, з яких одна мати, а друга — донька, і ніхто їх не зупиняє. Відпустіть же нас! Ми обидві з Реймса. О! Ви всі дуже добрі, монсеньйори стражники, я всіх вас дуже люблю!.. Ви не заберете у мене мою дорогу крихітку! Це ж неможливо. Правда ж, неможливо? Моє дитя! Дитя моє!

Ми не в змозі описати ні її жестів, ні голосу, ані сліз, якими вона захлиналася, ні рук, які вона то складала, наче до молитви, то розначливо ламала, ні її зворушливої усмішки, благального погляду, зойків, зітхань, ні жалісних і проникливих вигуків, якими затворниця супроводжувала свою уривчасту, безладну й безумну мову. Коли вона замовкла, Тристан-Самітник насунив брови, але на цей раз тільки для того, щоб приховати сльозу, яка навернулася йому на очі — очі тигра. Проте він переміг цю слабкість і коротко відповів їй:

— Така воля короля!

Потім, нахилившись до Анріє Кузена, прошепотів:

— Кінчай скоріше!

Можливо, грізний Тристан відчув, що і в нього не витримує серце.

Кажні сторожа ввійшли до клітки. Мати не чинила їм опору. Вона лиш підповзла до доньки і, в нестямі обхопивши її, затулила своїм тілом.

Циганка побачила солдатів, що підступали до неї. Жак смерті повернув її до життя.

— Мамо! — з невимовним відчаєм вигукнула вона. — Мамо! Вони йдуть! Захисти мене!

— Так, люба моя, так, я захищаю тебе, — згаслим голосом відповіла мати і, міцно стискаючи доньку в своїх обіймах, вкрила її поцілунками. Обидві, мати і донька, лежачи на землі, являли собою видовище, гідне жалю.

Анріє Кузен схопив дівчину поперек стану. Відчувши дотик його руки, Есмеральда тихенько скрикнула і знепритомніла. Кат, з очей якого крапля по краплі падали крупні сльози, хотів узяти дівчину на руки. Спробував відштовхнути матір, але та затягла, немов вузлом, свої руки навколо ніг дочки і вчепилася так міцно, що її неможливо було відірвати. Тоді Анріє Кузен потягнув з келії дівчину, а разом з нею і матір. У матері, як і в доньки, очі були заплющені.

Вже сходило сонце, і на майдані зібрався досить численний натовп людей, котрі здалеку спостерігали, як щось тягнуть по бруку до шибениці. Такий був звичай Трістанна при стратах. Він не любив близько підпускати цікавих.

У вікнах не було ні душі. Лише здалеку, на верхівці тієї вежі Собору богоматері, з якої видно Гревський майдан, на ясному ранковому небі вимальовувалися чорні силуети двох чоловіків, що, здавалося, дивились униз, на майдан.

Анріє Кузен зупинився разом із своєю ношею біля підніжжя фатальних сходів і, ледве переводячи дух, — так він був схвильований, — накинув зашморг на чарівну шийку дівчини. Нещасна відчула жахливий дотик мотузки. Вона підвела повіки і над своєю головою побачила простягнуту кощаву руку кам'яної шибениці. Тоді дівчина затремтіла і крикнула гучним, пронизливим голосом:

— Ні! Ні! Я не хочу!

Мати, голова якої ховалася в одязі дочки, не промовіла ні слова; тільки видно було, як вона вся затремтіла і ще нестямніше почала цілувати свою доньку. Кат скористався з цього, щоб швидко розімкнути її руки, якими жінка стискала засуджену. Чи то звесилившись, чи зневірившись, вона не опиралася. Кат узяв дівчину на плече, і тіло чарівної істоти, градіозно перетнувшись, звисало за його великою головою. Потім він поставив ногу на шабель драбини, збираючись лізти.

В цю мить мати, що лежала скорчена на бруківці, широко розплющила очі. Мовчки, із страшним виразом об-

личчя вона випросталася, кинулася на ката, мов звір на здобич, і вп'ялася зубами в його руку. Це сталося блискавично. Кат заревів од болю. Підбігли солдати. Насилу вивтали його скривавлену руку із зубів матері. Жінка мовчала, її грубо відштовхнули. Голова її важко вдарилась об брук. Матір підвели, вона знову впала. Нещасна жінка була мертва.

Кат, який весь час не випускав дівчини з рук, знову поліз на драбину.

II. La creatura bella bianco vestita (Dante)¹

Квазімодо побачив, що келія спорожніла, що циганки там нема, що, поки він захищав дівчину, її вкрали, схопився обома руками за волосся й затупотів ногами від несподіванки та горя. Потім став бігати по всій церкві, розшукуючи циганку, дико вигукуючи по всіх закутках, кидаючи на плити Собору своє руде волосся. Це було саме в ту мить, коли королівські стрільці переможно вступили в Собор і теж почали шукати циганку. Бідолашний глушко допомагав їм, не здогадуючись про їхні наміри; він думав, що ворогами циганки були волоцюги. Він сам повів Трістана-Самітника по всіх закапелках Собору, відчиняв йому всі потаємні двері, провів його за вівтар і у внутрішнє приміщення ризниць. Якби нещасна тоді була в Соборі, він сам би її зрадив.

Коли стомлений марними розшуками Трістан нарешті відступився,— а відступався він не легко,— Квазімодо продовжував шукати сам. Він двадцять, сто разів оббігав Собор уздовж і впоперек, зверху донизу, то піднімаючись, то збігаючи по сходах, гукаючи, обнюхуючи, вишпорячи, заглядаючи скрізь, просовуючи голову в усі щілини, освітлюючи смолоскипом кожне склепіння, сповнений відчаю, несамовитий. Самець, що втратив самку, не міг би ревіти голосніше й лютіше. Нарешті, остаточно впевнившись, що Есмеральди нема, що її вкрали, він став повільно підніматися баштовими сходами, тими самими сходами, якими з таким тріумфом і з таким захопленням вибіг у той день, коли врятував її. Він пройшов по тих же місцях, похиливши голову, мовчки без сліз, майже не дихаючи, Собор знову спорожнів і поринув у тишу. Стрільці його

¹ Прекрасна істота в білому одязі.— Данте (*tr.*).

покинули, щоб улаштувати облаву на чаклунку в Сіте. Залишившись сам у цьому Соборі, ще недавно сновненому шуму облоги, Квазіmodo попрямував до тієї келії, в якій циганка стільки тяжнів спала під його охороною.

Підходячи до келії, він сподівався, що, можливо, знайде її там. Коли за рогом галереї, що виходила на дах бокових нефів, показалася вузенька келія з малесеньким віконцем і дверцятами, що, немов пташине гніздечко, причаїлася під аркою, у бідолахи замерло серце, і він сперся на колону, щоб не впасти. Уявив, що, можливо, дівчина, повернулася, що якийсь добрий геній привів її туди, що ця келія надто спокійна, безпечна й затишна, щоб вона могла покинути її. Дзвонар не наважувався рушити з місця, аби не розвіяти тієї ілюзії. «Авжеж,— казав сам до себе,— авжеж, вона, певно, спить або молиться. Не треба її турбувати».

Нарешті, набравшись духу, він навпипицьках підступив до дверей, зазирнув і ввійшов. Пусто! Келія, як і раніше, була порожня. Нещасний глухий повільно обійшов її, підняв постіль, зазирнув під неї, наче циганка могла сховатися між кам'яною плитою та сінником, потім, похитавши головою, ніби замер, заціпенів. А тоді раптом люто затоптав ногою свій смолоскип і, не промовивши ні слова, не зітхнувши, розігнався, ударився головою об мур і впав непритомний.

Опритомнівши, Квазіmodo кинувся на постіль і, качаючись на ній, пристрасно цілував місце, де ще недавно спала дівчина, де, здавалося, ще зберігалось її тепло; якийсь час він лежав нерухомо, мов мертвий, потім підвівся і, обливаючись потом, задихаючись, божеволіючи, почав знову битися головою об мур з жахливою рівномірністю розгойдуваного дзвона і наполегливістю людини, яка вирішила вмерти. Знесилений, він знову впав, потім навколіпках виповз із келії і скоцюрбився проти дверей, приголомшений і отупілий.

Так просидів понад годину, не ворухнувшись, пильно вдивляючись у порожню келію, ще похмуріший і задумливіший, ніж мати, що сидить між спорожнілою коліскою і труною своєї дитини. Він не сказав ні слова; лише зрідка його тіло тряслося в бурхливому риданні, але то було ридання без слів, подібне до безгучних спалахів блискавиць.

Мабуть, саме тоді, дошукуючись у своїй сумній задумі, хто міг так несподівано викрасти циганку, Квазіmodo дійшов до архідиякона. Згадав, що тільки Клод мав ключ від

сходів, які ведуть до келії. Згадав його нічні замахы на дівчину — перший, в якому він, Квасіmodo, допомагав йому, і другий, коли він, Квасіmodo, перешкодив йому. Згадав тисячу подробиць і незабаром уже не сумнівався, що саме архідиякон відібрав у нього циганку. Однак його пошана до священика була така велика, його вдячність, відданість і любов до цієї людини пустили таке глибоке коріння в його серці, що навіть тепер ці почуття не піддавалися пазурам ревности і відчаю. Дзвонар думав, що це зробив архідиякон, але кривава, смертельна ненависть, яку він відчув би до кожного іншого, тут, коли це стосувалося Клода Фролло, обернулася в нещасному глухому тільки на почуття ще глибшої скорботи.

У ту хвилину, коли його думка зосередилася на священикові, арки Собору освітилися вранішньою зорею, і він побачив на верхньому ярусі Собору, на повороті зовнішньої балюстради, що оперізувала склепіння над хорами, якусь постать. Вона простувала в напрямку до нього. Квасіmodo впізнав її. То був архідиякон.

Клод ішов важкою і повільною ходою. Він не дивився перед собою; прямував до північної вежі, але обличчя його було звернене в сторону правого берега Сени. Він тримав голову високо, немов силкуючись розглядіти щось поверх дахів. Такий косий погляд часто буває у сови. Вона летить уперед, а дивиться вбік. Архідиякон пройшов над самим Квасіmodo, не помітивши його.

Глухий, скам'янівши від його несподіваної появи, побачив, що священик увійшов у сходові дверцята північної вежі. Читачеві відомо, що саме з цієї вежі видно ратушу. Квасіmodo підвівся й пішов за архідияконом.

Дзвонар піднявся баштовими сходами, його цікавило, чого архідиякон іде нагору. Бідолаха не знав, що він зробить, що скаже, чого хоче. Він був сновнений водночас і лютий, й страху. В його серці зіткнулися архідиякон і циганка.

Дійшовши до верхівки вежі, він, перш ніж виступити з п'ятьма сходами на площадку, обережно озирнувся, шукаючи поглядом священика. Той стояв до нього спиною. Площадку облямувувала ажурна балюстрада. Священик, дивлячись на місто, стояв, спираючись грудьми на той з чотирьох боків балюстради, що виходить на міст Богоматері.

Тихо підкравшись до нього, Квасіmodo намагався побачити, на що саме той так пильно дивиться.

Увага священника була настільки чимось поглинута, що він навіть не почув кроків Квасімодо.

Чудове, привабливе видовище являє собою Париж,— особливо Париж того часу,— з висоти вежі Собору богоматері, коли перші промені сонця пронизують свіжий літній ранок. Був липень. Безхмарне, погідне небо. Кілька запізнілих зірок гасли то тут, то там, і лиш одна, дуже яскрава, світила на сході, де небо було найясніше. Ось-ось мало з'явитися сонце. Париж прокидався. В чистому ранковому світлі звернені на схід стіни безлічі будинків видавалися сліпучо-білими. Велетенські тіні дзвіниць повзли з даху на дах, простягаючись від одного кінця міста до другого. У деяких кварталах уже чути було шум і гомін. Тут дзвонили дзвони, там лунали удари молота чи доріжничого молотка, проїжджаючи, візок. Де-не-де над покрівлями вже появлялися димки, немов вириваючись із тріщин величезного згасаючого вулкана. Річка, що розбивала свої хвилі об боки стількох мостів, об миси стількох островів, скидалася на стрічку із срібного муару. Навколо міста, за його кам'яною огорожею, погляд потопав у широкому півколі туману, крізь який бовваніла нечітка лінія рівнин і витончена округлість пагорбів. Найрізноманітніші звуки линули над цим напіврозбudzеним містом. На сході ранковий вітерець гнав по небу білі пасма, вирвані з гриви туманів, що слалися над пагорбами.

На паперті кілька кумась з глеками молока здивовано показували одна одній невидане пошкодження головної брами Собору богоматері й два потоки розтопленого свинцю, застигли в щілинах між камінням. Це було все, що лишилося від нічного сум'яття. Вогнище, запалене Квасімодо між двох веж, згасло. Трістан уже очистив майдан і велів кинути трупи в Сену. Королі, подібні до Людовіка XI, дбають про те, щоб швидше помили брук після кровопролиття.

Із зовнішнього боку балюстради, якраз під тим місцем, де стояв священник, був один з тих химерно видовбаних кам'яних жолобів, якими їзяться готичні будівлі. У розщелині того жолоба два чудові розквітлі левкої, під подихом легенького вітру, наче живі, пустотливо вклонялись один одному. Над вежами, високо в чистому небі, щебетали пташки.

Але священник нічого цього не чув, ні на що не дивився. Він був з тих людей, для яких не існує ні світанку, ні пташок, ні квітів. Серед неосяжного простору, що мінився на-

вколо таким багатством картин, його увага була зосереджена лише на одному.

Квазімодо дуже кортіло спитати у нього, що він зробив з циганкою. Але архідиякон, здавалося, поринув у зовсім інший світ. Він, видно, переживав один з тих гострих моментів життя, коли людина не здатна була б навіть відчувти, як під нею розступається земля. Вступивши погляд в одну точку, він стояв мовчазний і нерухомий. І в цій мовчазності, в цій нерухомості було щось таке жахливе, що навіть відлюдкуватий давонар затремтів і не насмівся їх порушити. Він тільки простежив очима за напрямком погляду священника, — це, зрештою, теж було запитання, — і побачив Гревський майдан.

Побачив те, на що дивився архідиякон. Біля постійної шибениці стояла драбина. На майдані видніли купки людей і багато стрільців. Якийсь чоловік тяг по бруку щось біле, за ним тяглося щось чорне. Біля підвізжя шибениці той чоловік зупинився.

Тут сталося щось, чого Квазімодо не мін добре розгледіти. Не тому, що його єдине око втратило зіркість, а тому, що скупчення стрільців біля шибениці заважало йому бачити, що там діялося. В цю хвилину зійшло сонце. І такий потік світла ринув з обрію, що, здавалося, всі верхівки Парижа — дзвіниці, димарі й шпилі, запалали водночас.

Тим часом чоловік почав лізти по драбині. Тепер Квазімодо виразно розгледів його. На плечі він ніс дівчину в білому одязі; на шийку їй було накинуто зашморг. Квазімодо пізнав її.

То була вона.

Чоловік доліз до верху драбини. Там він поправив зашморг.

Тут священник, щоб краще бачити, став навколішки на балюстраду.

Раптом чоловік різким рухом ноги відштовхнув драбину, і Квазімодо, що вже кілька хвилин стримував дихання, побачив, як на кінці мотузки, на висоті двох туазів над бруком загойдалося тіло нещасної дівчини з чоловіком, що скочив їй на плечі. Мотузка перекрутилася кілька разів у повітрі, по тілу циганки пробігли страшні судороги. Священник теж, витягнувши шийку й вирячивши очі, дивився на цю жахливу групу, на чоловіка й дівчину — на павука і муху.

І в найстрашнішу мить диявольський регіт, у якому не було нічого людського, викривив мертво-біде обличчя

священика. Квазімодо не чув того реготу, але побачив його. Дзвонар відступив на кілька кроків позаду архідиякона і раптом, люто кинувшись на нього, штовхнув його своїми могутніми руками в безодню, над якою нахилився Клод.

— Прокляття! — крикнув священик і полетів униз.

Жолоб, над яким він стояв, затримав його падіння. Клод обіруч судорожно вчепився за нього і, роззявивши рота, щоб крикнути вдруге, побачив над краєм балюстради нахилене над своєю головою страшне, мстиве обличчя Квазімодо.

І він замовк.

Під ним зяяла безодня. Понад двісті футів. А там бруківка.

В цьому страшному становищі архідиякон не вимовив ні слова, ні разу не застогнав. Він звивався, докладаючи нелюдських зусиль, щоб влізти по жолобу на балюстраду. Але руки його ковзали по граніту, ноги, дряпаючи почорвілу стіну, даремно шукали опори. Ті, кому доводилося сходити на вежі Собору богоматері, знають, що зразу за балюстрадою є кам'яний укіс. Саме на цьому укісі й бився нещасний архідиякон. Стіна не була крутою, але вона вислизала з-під нього.

Квазімодо досить було простягнути руку, щоб урятувати його, але він навіть не дивився на Клода. Він дивився на Гревський майдан. На шибеницю. Він дивився на циганку.

Глухий оперся ліктями на балюстраду в тому місці, де щойно стояв архідиякон. Він не відривав погляду від того єдиного на світі, що в цю мить існувало для нього, був верухомий і німий, як людина, вражена блискавкою, і сльози невпинним потоком тихо струменіли з його єдиного ока, яке досі пролило лише одну сльозу.

Архідиякон знемагав. З його лисого черепа котився піт, з-під нігтів на каміння сочилась кров, коліна були в саднах.

Він чув, як при кожному його зусиллі сутана, що зачепилася за жолоб, тріщала, рвучись. До всього, жолоб закінчувався свинцевою трубою, що гнула під вагою його тіла. Архідиякон відчував, як труба повільно хилиться донизу. Нещасний розумів, що коли втома знесилить його руки, коли сутана розірветься, а свинцева труба вігнеться, то він неминуче впаде, і жах переймав його до самих кісток. Іноді Клод спрямовував розгублений погляд на

тісну площадку, яку утворювали футів на десять нижче якісь архітектурні оздоби, і з глибини своєї зневіреної душі благав небо послати йому милість закінчити свій вік на цій площині, розміром в два квадратних фути, навіть якщо судилося б прожити там сто років. Раз він поглянув униз на майдан, у безодню; і коли знову підвів голову, то повіки його були заплющені, а волосся стояло сторч.

Було щось страшне в мовчанні цих двох людей. У той час, коли архідиякон за кілька футів від дзвонаря гинув такою лютою смертю, Квазімодо плакав і дивився на Гревський майдан.

Архідиякон, зрозумівши, що всі його зусилля тільки розхитують останню слабеньку опору, вирішив більше не ворушитись. Обхопивши жолоб, він висів нерухомо, ледве дихаючи, відчуваючи лише судорожне скорочення м'язів живота, схоже на те, яке відчував людина, коли їй сниться, що вона падає. Його застигли очі були хворобливо й здивовано розширені. Він відчував, що от-от зірветься, його пальці ковзали по жолобу, руки слабшали, тіло ставало дедалі важче. Свинцева труба, що підтримувала його, все нижче й нижче схилялася над безоднею. Він бачив під собою, — і це було жахливо, — покрівлю Сен-Жан-ле-Рон, що видавалася маленькою, немов зігнута вдвоє картка. Клод по черзі дивився на байдужі статуї вежі, що повисли, як і він, над урвищем, але без страху за себе, без співчуття до нього. Все навколо було кам'яне: прямо перед ним — роззявлені пащі страховищ, під ним, у глибині майдану — брук, над головою — Квазімодо, який мовчки плакав.

На Соборному майдані стояли купки добродушних роззяв, які спокійно обмірковували, хто б міг бути той безумець, який так дивно розважається. Священик чув, що вони говорили — їхні високі й чіткі голоси долинали до нього.

— Та він же скрутить собі в'язи!

Квазімодо плакав.

Нарешті архідиякон, з ціною люті й жаху на губах, зрозумів, що все марно. Все ж він зібрав рештки сил для останньої спроби. Відкинувся на жолобі, коліном відштовхнувся від стіни, вчепився руками за виступ у камінні, і йому пощастило підтягтися приблизно на фут; але від цього поштовху свинцева труба, що підтримувала його, одразу ж зігнулась. Одночасно прорвалась і його сутана. І тоді, відчуваючи, що втрачено всяку опору, що тільки

занімілі, слабкі руки ще за щось чіпляються, бідолаха заплющив очі, випустив жолоб і впав.

Квазімодо дивився, як він падає.

Падіння з такої висоти рідко буває прямовисним. Архідиякон спочатку падав униз головою, витягнувши руки, потім кілька разів перевернувся в повітрі. Вітер відніс його на покрівлю одного з сусідніх будинків, об яку нещасний вдарився. Але в ту мить, коли долетів до неї, він був ще живий. Дзвонар бачив, як священник чіплявся пальцями, намагаючись затриматись, за виступ даху. Але поверхня була надто похила, а сили вже не лишилось. Він швидко покотився вниз по даху, мов черепиця, що відірвалася, і впав на брук. Там уже не поворухнувся.

Тоді Квазімодо перевів погляд на циганку, тіло якої під білим одягом билосся на шибениці в останніх передсмертних корчах, потім знову глянув униз на архідиякона, що лежав розпростертий біля підніжжя вежі, втративши всяку людську подобу, і промовив з риданням, що сколихнуло його потворні груди:

— Ось усе, що я любив.

III. Одруження Феба

Надвечір того ж дня, коли судові виконавці єпископату прийшли на Соборний майдан забрати понівечений труп архідиякона, Квазімодо зник із Собору богоматері.

Ця пригода викликала багато розмов. Ніхто не мав сумніву в тому, що настав час, коли в силу їхньої умови Квазімодо, тобто диявол, мав забрати із собою Клода Фролло, тобто чаклуна. Твердили, ніби Квазімодо, щоб узяти душу Фролло, розбив його тіло так само, як мавпа розбиває шкаралуну горіха, щоб з'їсти ядро.

Ось чому архідиякона поховали не в освяченій землі.

Людовік XI помер через рік, у серпні 1483 року.

Що ж до П'єра Гренгуара, то йому пощастило врятувати кізку й добитися успіху як драматургові. Видно, від астрології, філософії, архітектури, герметики та інших безглуздь він знову повернувся до драматургії, яка є найбільшим безглуздом. Це він називав своїм «трагічним кінцем». Ось що можна прочитати з приводу його успіхів як драматурга в рахунках єпархії за 1483 рік:

«Жеанові Маршану, тесляру, та П'єрові Гренгуару, автору, які поставили й створили містерію, зіграну в Паризь-

кому Шатле в день приїзду пана папського нунція, на винагороду лицедіїв, одягнених та обряджених, як належало для такої містерії, а також і на влаштування ними необхідного для цього кону; за все — сто ліврів».

Феб де Шатопер теж скінчив трагічно — він одружився.

IV. Одруження Квазімодо

Ми щойно згадували про те, що Квазімодо зник із Собору богоматері в день смерті циганки і архідиякона. І справді, його вже більше ніхто не бачив, ніхто не знав, що з ним сталося.

В ніч після страти Есмеральди помічники ката зняли її труп із шибениці і віднесли його, за звичаєм, у склеп Монфокона.

Монфокон був, як каже Соваль, «найстародавнішою і найвишнішою шибеницею королівства». Між передмістями Тампль та Сен-Мартен приблизно за сто шістдесят сажнів від фортечної стіни Парижа, на відстані кількох пострілів від Куртіль, на вершині пологого, але досить високого пагорба, височіла своєрідної форми споруда, трохи схожа на кельтський кромлех — споруду, де теж приносили людські жертви.

Уявіть собі на верхівці вапняного насипу величезний кам'яний паралелепіпед, п'ятнадцять футів заввишки, тридцять завширшки і сорок завдовжки, з дверима, зовнішніми сходами та площадкою. На цій площадці — шістнадцять величезних стовпів з необтесаного каміння, заввишки тридцять футів, розміщених колонадою по трьох боках масивної основи і з'єднаних між собою вгорі міцними балками, з яких на однаковій відстані один від одного звисали ланцюги. На кожному ланцюгу — скелет; трохи далі на рівнині — кам'яне розп'яття і дві другорядні шибениці, які, здавалося, відросли від головної. Над усім цим високо в небі незліченні зграї круків. Це — Монфокон.

Наприкінці п'ятнадцятого століття велетенська шибениця, поставлена в 1328 році, була вже напівзруйнована. Бруси підточив шашіль, ланцюги вкрила іржа, стовпи запліснявіли. Мурування з обтесаного каміння розійшлося на швах, і площадка, по якій не ступала нога людини, поросла травою. Моторошним силуетом вимальовувалась на тлі неба ця споруда, особливо вночі, коли на білих черепах мерехтіли місячні відблиски і нічний вітер, торкаю-

чись ланцюгів та скелетів, ворухив їх у пітьмі. Ця споруда кидала зловісну тінь на всю околицю.

Кам'яна брила, що правила за фундамент огидної споруди, була порожниста. У ній влаштували загороджений старими, залізними, уже погнутими, ґратами просторий льох, у який скидали не тільки всі трупи, що падали з ланцюгів Монфокона, а й тіла всіх нещасних, страчених на інших постійних публицях Парежа. У тому глибокому льосі, в якому стільки людських останків, а з ними й стільки злочинів зотліло разом, склав кістки не один з великих світу цього і не один з невинних, починаючи від Ангерана де Мариньї, що обновив Монфококон і був праведником, і кінчаючи адміралом Коліньї, який замкнув коло Монфокона й теж був праведником.

А ось усе, що нам пощастило дізнатися про таємниче зникнення Квазімодо.

Приблизно через півтора чи два роки після подій, що завершили цю істерію, коли до склепу Монфокона прийшли люди по труп повішеного за два дні перед тим Олів'є ле Дена, якого Карл VIII ласкаво дозволив поховати у Сен-Лорані, в більш гідному товаристві, серед жахливих трупів знайшли два скелети, з яких один стискав другий в обіймах. Один скелет був жіночий. На ньому збереглося ще кілька клаптиків тканини, колір білої, та намисто навколо шиї із зерняток лавра, з невеличкою шовковою, прикрашеною зеленими намистинками ладанкою, відкритою і порожньою. Ці предмети, очевидно, мали таку незначну цінність, що навіть кат ними погребував. Другий скелет, який міцно обнімав перший, був чоловічий. Помітили, що спинний хребет його був скривлений, голова глибоко сиділа між лопаток і одна нога була коротша за другу. Однак його шийні хребці не були пошкоджені, і це свідчило про те, що він не був повішений. Отже, чоловік цей прийшов сюди сам і тут помер. Коли цей скелет хотіли відділити від жіночого, він розсипався на порошок.

КОМЕНТАРІ

С. 17. *Маргарита Фландрська* (1482—1530) — дочка імператора Максиміліана Австрійського. З дитинства виховувалася при французькому дворі, бо призначалася в дружині дофінові (майбутньому Карлу VIII).

Жан де Труа — секретар паризького суду в XV ст. Йому приписувалось авторство хроніки часів Людовіка XI, використаної Тюго при написанні «Собору Паризької богоматері».

С. 18. *Соваль Анрі* — паризький адвокат, автор цінної за багатством фактичного матеріалу роботи «Старий і новий Париж» (1654).

С. 19. *Фарамонд* — вождь одного з франкських племен (V ст.).

С. 20. *Равальяк* — єзуїт-фанатик, який 1610 року вбив французького короля Генріха IV. Підпал Палацу правосуддя приписували спільникам Равальяка.

...чотиривірш *Теофіля*. — *Теофіль Віо* — французький поет-вільнодумець, який у XVII столітті продовжував традиції гуманізму доби Відродження; оспівував радість земного життя та особисту свободу.

С. 21. *Філіп Красивий* — французький король, що правив з 1285 по 1314 р.

Роберт Благочестивий — король Франції, що правив з 996 по 1031 р. — *Ельгальдус* — радник короля, історик.

Людовік Святий «завершив свій шлюб...» — Людовік IX, король Франції з 1226 по 1270 р., був канонізований католицькою церквою за участь у хрестовому поході. У 1234 р. одружився з дочкою графа Прованського Маргаритою, але з огляду на неповноліття нареченої юридичне оформлення цього шлюбу було завершено лише багатьма роками пізніше.

...разом з *Жуєнвілем... вершив суд*. — Людовік IX реформував французьке феодальне судочинство: заснував загальний для всієї країни верховний суд короля, зробив центральним судовим органом Паризьку суддівську раду. За переказом, король сам щоденно вислуховував скарги підданих. — *Жуєнвіль Жан* — близька до Людовіка IX особа, супроводжував його в хрестовому поході та брав участь у його реформах.

...*Марсель... зарівав Робера Клермонського і маршала Шампанського...* — *Етьєн Марсель* — купецький старшина (прево) Парижа — у 1356—1358 рр. очолив повстання паризьких купців і ремісників, що було спробою буржуазії, яка народжувалася,

обмежити владу короля. Під час повстання були вбиті найближчі радники дофіна Карла, що їх згадує Гюго.

...пошматовано були антипапи Бенедикта... — Під час розколу католицької церкви супротивники папи римського обирали свого папу (антипапу), резиденція якого була у м. Авіньйоні. Обидва папи постійно силкувалися втягти в свої інтриги європейські держави, у тому числі Францію. Антипапа Бенедикт XIII був при владі в 1394 по 1417 р.

Бросс Жак де — французький архітектор, що спорудив Люксембурзький палац і портал церкви Сен-Жерве у Парижі; після пожежі 1618 р. перебудував один з головних залів Паладу правосуддя.

...у базіканні усяких Патрю. — *Патрю Оліве* — паризький юрист, вважався першим адвокатом свого часу і славився ораторським мистецтвом, за що був обраний до Академії. Особистий приятель теоретика класицизму Буало. Патрю уособлював для Гюго придворний літературний стиль XVII ст., чим і пояснюється ворожий відгук про нього.

С. 25. *У цій лавочці всього по чотири...* — У середньовічному Паризькому університеті було чотири факультети: богословський, юридичний, медичний і факультет мистецтв. Останній складався з чотирьох національних груп: французької, пікардійської, нормандської та англійської (яка за Карла VI, після війни з Англією, була перейменована в германську).

С. 27. *...що це венеціанський дож, який іде на заручини з морем.* — *Дож* — виборний довічний правитель купецької республіки Венеції у VIII—XVIII століттях. З кінця X ст. у Венеції було встановлено церемонію заручин дожа з морем — символ тісної залежності від моря всього життя Республіки. У день церковного свята вознесіння пишна процесія вельможних осіб та духовництва виплявала на гондолах у відкрите море, де дож кидав у воду обручку.

С. 34. *Корнель П'єр* (1606—1684) — видатний французький драматург, основоположник драматургії класицизму XVII ст.

С. 38. *...за часів облоги Парижа, у неділю 29 вересня 1465 року.* — Мається на увазі боротьба між Людовіком XI та бургундським герцогом Карлом Смільвим (див. прим. до с. 40).

С. 39. *Лафонтен Жан* (1621—1695) — відомий французький байкар і поет, писав також і комедії.

С. 40. *Карл Смільвий* був найнебезпечнішим політичним суперником Людовіка XI. Володіючи Бургундією та Нідерландами, він прагнув об'єднати ці роз'єднані області, захопив багато прирейнських земель і мріяв про імператорську корону. Перебуваючи у васальній залежності від Людовіка XI, брав участь у всіх фео-

дальних змовах та коаліціях проти нього; 1464 року почав проти Людовіка XI відкриту війну. У вирішальній битві при Нансі 1477 року Карла Сміливого було вбито; більша частина його земель увійшла до складу Французької держави.

...які вже поглинули герцога Немурського і конетабля Сен-Поля. — Під час феодалної міжусобиці середини XV століття герцог Немурський зрадив Людовіка XI і пристав до «Ліги суспільного блага», що її організувала вороги короля, герцоги Орлеанські (партія «арманьяків»). Король захопив його, посадив у залізну клітку в Бастилії, а згодом обезглавив. Конетабль Сен-Поль теж брав участь в «Лізі суспільного блага»; неодноразово перебігав від короля до Карла Сміливого та назад, прагнучи виграти на їхньому суперництві. Схоплений Карлом і переданий ним Людовікові XI, Сен-Поль був обезглавлений як державний зрадник.

С. 41. ...*добав до тиари третю корону.* — *Тиара* — парадний головний убір папи римського, оточений трьома коронами, що символізують собою судові, законодавчі та культові права папства.

С. 44. *Герцог Сен-Сімон Луї (1675—1755)* — французький мемуарист і політичний діяч. У своїх «Мемуарах» Сен-Сімон дає гостро викривальну картину життя дворянської монархії часів Людовіка XIV.

С. 47. *Філіпп де Комін (1445—1509)* — французький історик середньовіччя, автор мемуарів про царювання Людовіка XI та Карла VIII.

С. 52. ...*зробив Агамемнон Тіманта.* — На картині старогрецького художника IV сторіччя до н. е. Тіманта «Жертвопринесення Іфігенії» батько Іфігенії Агамемнон зображений у момент, коли він, жахаючись, закриває своє обличчя плащем.

С. 53. *Пілон Жермен* — французький придворний скульптор (XVI ст.). Статуями його роботи прикрашено гробницю короля Генріха II в Сен-Дені та Новий міст у Парижі.

Навіть Генірс... — *Давид Генірс-Молодший (1610—1690)* — фламандський художник доби Відродження. Його картини відображають сцени з фламандського народного побуту, особливо народні свята (кермеси).

Сальватор Роза (1615—1673) — італійський художник, відомий своєю серією батальних і пейзажних картин, що характеризуються романтичною пристрасністю, сильними світловими контрастами.

С. 54. *Совер Жозеф (1653—1716)* — французький фізик, який багато працював в галузі акустики. — *Біо Жан Барієр (1774—1862)* — французький учений, фізик та астроном.

С. 60. ...*й Гомер жebraкував по грецьких селищах, а Назон помер у вигнанні серед московитів.* — Згідно з легендою, сліпий

Гомер заробляв собі на прожиток виконанням своїх пісень. — Публій Овідій Назон, римський поет I ст. до н. е., на схилі віку був засланий імператором Октавіаном Августом на берег Чорного моря, у містечко Томи (нині територія Молдавії).

С. 71. *Конклав* — рада кардиналів, що обирає папу; тут — збори.

...*пірричний танець* — військовий танець у стародавній Греції.

С. 77. *Метр Нікола Фламель* (близько 1330—1418) — алхімік, автор численних творів. У середні віки його ім'я було оточене легендами.

Герметика — поширене в середньовіччі теофілософське вчення вигаданого автора Гермеса Трисмегіста, — один з розділів алхімії.

С. 81. *Вулкан* — староримський бог вогню, якому приносилися криваві жертви, що спалювалися на триніжку.

С. 83. *Пандемоніум* — царство сатанц, вертеп (*ер.*); столиця пекла в поемі англійського письменника XVII ст. Джона Мільтона «Втрачений рай».

С. 85. *Мікеланджело Буонаротті* (1475—1564). — славнозвісний італійський скульптор, живописець, архітектор і поет часів Ренесансу, монументальні образи якого відзначаються драматизмом і величавістю.

Калло Жак (1592—1635) — французький гравер, офортист. Його гравюри і офорти відображали народний і військовий побут: «Історія блудного сина», «Цигани», «Тягар війни» та ін.

Венсерад Ісаак (1613—1691) — придворний поет Людовіка XIV, відомий своїми салонними віршами.

С. 91. *Марціал* — римський поет I ст. н. е., автор сатиричних епіграм.

С. 93. *Берінгтон Джозеф* (близько 1743—1827) — англійський учений, автор численних творів з історії середніх віків.

С. 98. *Депрео Ніколя* (1636—1711) — теоретик французького класицизму, поет і критик, відомий під псевдонімом Буало.

С. 104. *Мікромегас* — велетень, герой однойменної філософської повісті Вольтера.

С. 105. «*Романсеро*» — збірка іспанських народних пісень («романсів») та поем, що склалися в XIII—XIV ст. і видані у XVI ст.

С. 107. *Малий Бурбонський палац* — резиденція французьких королів династії Бурбонів до 1527 р.

С. 108. ...*роз'їдати лице мистецтва ще в каплиці Катерини Медічі... сконати в будуарі Дюбаррі*. — Мається на увазі виродження французького аристократичного мистецтва, яке, на думку Гюго, почалося вже в другій половині XVI ст., у період регентства Катерини Медічі, і стало цілком очевидним у XVIII ст., напередодні

Першої буржуазної революції. — *Дюбаррі* — одна з фавориток Людовіка XV, що правив до 1774 р.

...*справа закатів від Лютера до Мірабо*. — *Лютер Мартін* (1483—1546) — засновник релігійного протестантства: «95 тез» Лютера стали прапором народного руху, що назрівав у Німеччині і за умов XVI ст. набрав форми релігійної реформації, досягнувши найвищого розвитку в селянській війні проти князів, дворян і пошів. — *Мірабо Оноре-Габріель Ріккетті* (1749—1791) — один з найвидатніших діячів початкового етапу Першої буржуазної революції у Франції; представляв інтереси крупної буржуазії, заради яких зраджував інтереси народу.

Втруєвій Марк (I ст. до н. е.) — римський архітектор, автор трактату «Про архітектуру».

Вінйоль (Жак Бароццо) — відомий італійський архітектор XVI ст., при королі Франціску I кілька років жив і працював у Франції

С. 109. ...*дожило до часів Вільгельма Завойовника* — тобто до XI ст. *Вільгельм Завойовник* — нормандський герцог, у 1066 р. завоював острів Британію.

С. 110. *Григорій VII* — папа римський з 1073 до 1085 р.

С. 114. *Юліан Відступник збудував свої терми*. — *Терми* — давньоримські купальні, згодом використані як палацові приміщення для диспутів, гімнастичних ігор, бібліотек та ін. — *Юліан* — римський імператор, до початку царювання був римським намісником у Галлії, де відбудовував зруйновані міста; у 50-х роках IV століття жив у Парижі.

С. 118. *Паск'є Етьєн* (1529—1615) — французький правознавець, автор «*Листів Паск'є*», що вміщують багатий матеріал з історії Франції XVI ст. — *Фавен Андре* (друга половина XVI ст.) — автор численних робіт із середньовічної історії Франції.

С. 122. ...*у пам'ять про те болото, що до нього Камюложен затягнув Цезаря*. — *Камюложен* — вождь племені паризіїв, очолив у I ст. до н. е. опір галльських племен, що жили на берегах Сени, військам Юлія Цезаря. Захищаючи місто Лютецію (стародавня назва Парижа), загинув у битві в 52 р. до н. е.

С. 124. *Альгамбра* — старовинний палац та архітектурний ансамбль у Гренаді, в Іспанії, створений в XIII—XVI ст. ст.; чудовий пам'ятник середньовічної мавританської архітектури. — *Шамборський замок* — пишна споруда XVI ст. у стилі французького Відродження.

С. 129. *Міньяр П'єр* (1612—1695) — французький живописець, уславився головним чином як автор парадних ідеалізуючих портретів, переважно жіночих. Стояв на ворожих реалістичних позиціях.

1690 р. очолив Паризьку Академію мистецтв і став «першим живописцем короля» при дворі Людовіка XIV.

С. 130. *Собор святого Петра* — одна з найвизначніших пам'яток італійської архітектури доби Відродження; у створенні його (XVI—XVII ст. ст.) брали участь такі великі майстри, як Батісто Альберті, Брамонте, Рафаель, Мікеланджело та ін.

...як конституція III року нагадує закони Міноса. — Мінос — могутній цар о. Кріту, що вславився мудрим законодавством, у складанні якого йому допомагав сам верховний бог Зевс (міф.). — Конституція III року — конституція, проголошена у Франції 22 серпня 1795 р. (третього року Республіки за календарем Першої буржуазної революції), закріплювала перемогу буржуазної контрреволюції над народом.

«Стиль мессідора». — Маються на увазі архітектурні пам'ятники часів якобінської диктатури, позначені неприхованим наслідуванням староримським взірцям і прагненням до пишної монументальності (наприклад, будівля Медичної школи в Парижі). — Мессідор — десятий місяць (від 10—20 червня по 18—19 липня за нашим стилем) республіканського календаря, введеного після буржуазної революції 1793 року, який діяв до 1805 року.

С. 131. *Суфло Жак* — французький архітектор XVIII ст., що збудував основну частину Пантеону.

С. 144. *Пломби* — в'язничні камери-одиночки, розміщені на горищі Паладу дожів у Венеції. Води мають свинцеву покрівлю, яка активно реагує на кожну зміну температури, що робить перебування в них жорстокою мукою.

С. 147. *Кентавр* — напівлюдина-напівкінь (міф.).

Астольф — персонаж з лицарської поеми «Несамовитий Роланд» італійського поета доби Відродження Людовіко Аріосто. Верхи на крилатому коні рицар Астольф здійснює польоти на Місяць, у рай, у пекло тощо.

С. 155. *Реньс Матюрен* (1573—1613) — французький поет, автор сатир, в яких описано звичаї його часів; його творчість позначена рисами реалізму і відзначається барвистою народною мовою.

С. 157. ...*франш-контуаським акцентом*. — Франш-Конте — французька провінція, що до XVII ст. входила до складу Германської імперії.

С. 159. *Ямблїх* — грецький філософ-платонік III ст. до н. е.

С. 163. *Сікра* — ступінчастий храм у стародавній Халдеї.

С. 167. *Дольмени* — старовинні поховальні споруди у кельтській кількох великих кам'яних брил і плит, поставлених вертикально і перекритих горизонтальною плитою. — *Кромлехи* — ритуальні споруди, головним чином бронзового віку, у вигляді огорож, що їх використовували для поховань або релігійних церемоній. —

Тумулос — кам'яні конусоподібні спорудя, які ставилися на могилах. — *Гальгаль* — брила землі та дрібного каміння, якими закривали вхід до гробниці.

Карнак — руїна старосипетських храмів на правому березі Нілу.

С. 169. ...*бурхливий період жакерій, прагерій і ліз.* — *Жакерія* — селянське повстання у Франції 1358 року; спрямоване проти феодалізму, воно охопило кілька провінцій і було жорстоко придушене. Згодом цим терміном впрозначалися взагалі повстання селян проти феодалів. — *Прагерія* — повстання реакційних феодалів у Франції проти королівської влади, що посилилась (1440); назване так за аналогією до повстання гуситів у Празі. — *Ліза* — військова спілка дворян-католиків, метою якої була боротьба проти кальвінізму та обстоювання католицизму під час релігійних воєн у другій половині XVI ст. у Франції.

С. 174. *Рафаель Санті* (1483—1520) — один з найвидатніших живописців італійського Відродження. — *Гужон Жан* (1515—1568) — славнозвісний французький скульптор і архітектор доби Відродження. — *Палестріна Джованні* (1525—1594) — італійський композитор.

...*єресіархи зробили широкі проломи в католицизмі.* — За історичних умов раннього середньовіччя протест проти соціальних устоїв феодалізму, освячуваних правлячою церквою, виступав у формі релігійних єресей (тобто відхилень від «ортодоксального» католицизму). — *Єресіархи* — засновники єресей.

С. 175. ...*Петербург — свій.* — Гюго має на увазі Казанський собор у Петербурзі, творіння російського архітектора Андрія Вороніхіна (1759—1814). Царські чиновники вимагали від Вороніхіна наслідування соборові св. Петра в Римі, однак Вороніхін надав будові цілком самобутнього архітектурного рішення.

...*архітектура часів Мазаріні, колег Чотирьох націй.* — У перші роки царювання короля Людовіка XIV, з 1643 по 1661 р., фактичним правителем Франції був кардинал Джуліо Мазаріні, італієць за походженням. 1661 р. Мазаріні заснував у Парижі «Колег Чотирьох націй», де навчалось 15 італійців, 15 ельзасців, 20 фламандців та 10 русильйонців.

С. 177. *Махабхарата* — визначна пам'ятка давньоіндійського героїчного епосу, що описує війни моравів та пандавів, нащадків царів «Місячної династії». — *Нібелунги* (точніше «Пісня про Нібелунгів») — германський середньовічний народний елос.

Віаза — індуський самітник, за переказами складач Вед — священної книги брамінів, найстародавньої пам'ятки індуської літератури.

С. 178. *Регіф де ла Бретон* (1734—1806) — французський письменник фривольного жанру.

«*Енциклопедія*» — грандіозне видання, розпочате у XVIII ст. французьким філософом-матеріалістом і письменником Дені Дідро у співробітництві з математиком Д'Аламбером, що зібрало навколо себе найвизначніших прогресивних учених, стало центром Французького Просвітництва і могутньою зброєю боротьби проти феодалізму.

«*Монітер*» — газета, створена на початку революції, у 1789 р., давала звіт про політичні події. Спрямування «Монітера» багато разів змінювалось; у період Реставрації він став офіційною газетою реакційного уряду Бурбонів.

С. 194. ...*під час коронації в Реймсі...* — До Першої французької буржуазної революції французькі королі коронувалися в Реймському соборі.

С. 195. *Іоанн-пресвітер* — легендарний первосвященик і цар фантастичної християнської держави XII ст., начебто розташованої десь на Сході.

С. 197. *Менестрель* — мандрівний середньовічний музикант, який сам складав пісні і співав їх, акомпануючи собі на в'єлі, середньовічному музичному струнно-клавійному інструменті.

С. 220. ...*Дюбарта, цей класичний прабатько перифрази...* — *Дюбарта Гійом* — французький поет (XVI ст.), який писав пишномовним складом. — *Перифраза* — заміна прямого найменування предмета описовим виразом; письменники класицизму користувалися перифразами з метою уникнути вживання «низьких» слів.

С. 244. ...*жалюгідну статую Періне Леклерка.* — Під час феодальної міжусобиці у Франції, за короля Карла VI, у 1418 р. городянин Періне Леклерк відчинив браму Парижа військам «арманьяків» (партії бургундських феодалів, зв'язаних з англійцями), які захопили місто й полонили короля.

С. 248. *Ману* — священна книга індусів.

С. 255. *Діоген і знайшов би людину...* — *Діоген в Сінопа* (414—323 до н. е.) — грецький філософ школи кініків; за переказом, блукав по світу із засвіченим ліхтарем, шукаючи справжню людину.

С. 259. ...*мук Мюммоля.* — *Мюммоль Енніус* — бургундський воєначальник VI ст., організатор міжусобиць серед крупних феодалів; інтригував проти бургундського короля Гонтрана, агодом перейшов на його бік. Король обіцяв Мюммолю зберегти життя, але скарав на смерть.

С. 261. *Сервіус* — римський учений-граматик IV століття.

С. 293. ...*мерзенним ідолам храмовників.* — *Храмовники* (або

тампліери) — духовно-рицарський орден XII ст., створений для воєнного захисту земель на Сході, захоплених європейськими феодалами під час хрестових походів. З утратою цих земель орден занепадає, і в 1312 р. папа Клімент V оголосив яромників еретиками. На початку XIV ст. французький король Філіпп Красивий, бажаючи привласнити величезні багатства ордену, організував інквізиційний процес проти нього, внаслідок чого велику групу рицарів було спалено на вогнищі як ідолопоклонників.

С. 295. *Салічний закон, або «Салічна правда»* — звід законів франкських племен (V ст.).

С. 297. *Данте не знайшов би нічого кращого для свого пекла.* — У поемі «Божественна комедія» великого італійського поета Данте (1265—1321) пекло зображується у вигляді конуса, що звужується до центру землі і поділений на дев'ять кіл, причому чим більший гріх, тим глибше у конус посаджено грішника й тим більші його страждання.

...розпрощатися ... ві всякою надією (латин.). — Напис на вортах Дантового пекла гласить: «Облиште будь-яку надію всі, що входите сюди».

С. 309. *Гарофало* — прізвище італійського художника Бенвенуто Тізі (1481—1559), що писав картини переважно на релігійні теми.

С. 321. *...як мадонна Мазаччо схожа на мадонну Рафаеля.* — *Мазаччо* (Томазо ді Твіді, 1401—1428) — італійський художник, один з основоположників реалізму в живопису доби Відродження. Стримано-суворі образи Мазаччо чітко відрізняються від легких і витончених образів великого італійського художника Рафаеля Санті (1483—1520).

С. 360. *Я філософ школи Піррона...* — *Піррон* — старогрецький філософ IV ст. до н. е., родоначальник античного скептицизму; твердив, що щастя — в душевній незворушності.

С. 365. *Гекатей Абдерський* — історіограф Александра Македонського, що супроводжував його в походах (IV ст. до н. е.).

С. 367. *Адже Бітон тягнув на своїх плечах цілого бика...* — Гюго тут сплутує два античних сюжети: міф про Бітона та Клеобіса, синів жриці Цадінпи, які впряглися в колісницю замість биків, щоб відвезти свою матір у храм Юнони, і легенду про силача Мілона Кротонського (VI ст. до н. е.), який начебто виніс на плечах бика, убив його і з'їв за одним присідом.

С. 369. *...кружими, мов класичний александрійський вірш, словами.* — Александрійський вірш (12-складовий, а цезурою після шостого складу, попарно римований) був канонізований поетикою класицизму для драматургії та урочистих поем. Виступивши як

новатор у поезії та драмі, Гюго сміливо відмовився від важкого александрійського вірша, замінивши його гнучкими й різноманітними розмірами та ритмами.

С. 379. *...римський трикутник у битві під Екномом, «свиню» Александра Македонського або знаменитий клин Густава-Адольфа.* — Мається на увазі бойовий порядок, застосований зокрема в екномській битві між римським та карфагенським флотом у 256 р. до н. е., «свиня» Александра Македонського та «клин» шведського короля XVIII ст. Густава-Адольфа — також бойові порядки військ, що мають у своїй основі трикутник.

Рішельє (Арман-Жан дю Плессі, 1585—1642) — герцог і кардинал, найвизначніший діяч французького абсолютизму; фактично правив країною за короля Людовіка XIII.

С. 390. *...змагатися з Несторовим кораблем...* — Нестор — персонаж «Іліади», цар-Пілосо, що командував грецьким флотом під Троєю.

С. 395. *«Нір»* — псевдоісторичний галантний роман французької письменниці-аристократки XVII ст. Мадлени де Скюдері, в якому під вигаданими іменами було введено завсідників її салону.

С. 410. *Трістан-Самітник* — історична особа, верховний суддя Людовіка XI. Відзначався надзвичайною жорстокістю.

С. 415. *Маршал Бусіко Жан* — французький полководець, який у XV ст. користувався великою популярністю. У народі ходили перекази про його хоробрість та влучні слівця.

С. 417. *Під час битви під Грансоном...* — У своїй боротьбі проти Карла Смільвого Людовік XI спирався на Швейцарський Союз, якому постійно загрозувало вторгнення бургундських військ. У 1476 р. Карл Смільвий захопив швейцарське місто Грансон і наказав повісити й утопити близько 800 його захисників. Обурені цією жорстокістю, швейцарські городяни та горді лавиною накинулись на блискуче феодалне військо бургундців і доценту розбили його з першого удару.

С. 429. *Мовчимо, як піфагорійці.* — Мається на увазі реакційна містична секта «неопіфагорійців» (I ст. до н. е.). Назву секти запозичено від старогрецького гуртка піфагорійців — учнів філософа Піфагора.

Хто ганьбить Катліну, той блазоговіє перед Цезарем. — Катліна Луцій — римський патрицій (I ст. до н. е.), який намагався встановити в Римі політичну диктатуру. Змові Катліни співчував Юлій Цезар, прагнучи використати її у власних інтересах.

С. 432. *...наче Юпітер в «Іліаді».* — Згідно з грецьким міфом, під час облоги Трої Зевс (Юпітер) вагався, яку з воюючих сторін аробити переможницею.

С. 464. ...в невинних, починаючи від Ангерана де Мариньї... кінчаючи адміралом Коліньї... — Ангеран де Мариньї — головний управитель фінансів за короля Філіппа Красивого (XIV ст.), несправедливо засуджений, загинув на ним же збудованій шибениці Монфокона. — Адмірал Коліньї — вождь французьких протестантів, підступно вбитий під час Варфоломійської ночі (1572 р.). Його труп було повішено на шибениці Монфокона.

Б. БУНІЧ-РЕМІЗОВ

З М І С Т

«Собор Паризької богоматері» Віктора Гюго.	
Передмова <i>Вадима Пащенко</i>	5

КНИГА ПЕРША

I. Великий зал	17
II. П'єр Гренгуар	30
III. Пан кардинал	38
IV. Метр Жак Кошеноль	44
V. Квазімодо	52
VI. Есмеральда	58

КНИГА ДРУГА

I. Від Харібда до Сцілли	60
II. Гревський майдан	63
III. <i>Besos raga golres</i>	65
IV. Прикрощі, на які наражаєшся, переслідуючи вночі гарненьку жінку	73
V. Прикрощі трияють	77
VI. Розбитий кухоль	79
VII. Шлюбна ніч	96

КНИГА ТРЕТЯ

I. Собор богоматері	104
II. Париж з висоти пташиного польоту	112

КНИГА ЧЕТВЕРТА

I. Добрі душі	134
II. Клод Фролло	137
III. <i>Immanis pecoris custos, immanior ipse</i>	141
IV. Собака і його господар	148
V. Продовження розділу про Клода Фролло	149
VI. Людська неласка	155

КНИГА П'ЯТА

I. <i>Abbas Beati Martini</i>	156
II. Ось це уб'є те	165

КНИГА ШОСТА

I. Безсторонній погляд на старовинну магістратуру	179
II. Щуряча нора	189
III. Історія маїсового коржа	192
IV. Сльоза за краплю води	211
V. Кінець оповіді про корж	219

КНИГА СЬОМА

I. Як небезпечно довіряти свої газмкн-ці козі	220
II. Священик і філософ — це не те саме	233
III. Дзвони	241
IV. 'ΑΝΑΓΚΗ	243
V. Двоє чоловіків у чорному	256
VI. Наслідки, до яких можуть призвести сім прокльонів, виголошених на вільному повітрі	261
VII. Понурий монах	265
VIII. Чим зручні вікна, що виходять на річку	273

КНИГА ВОСЬМА

I. Екю, що перетворився на сухий листок	280
II. Продовження історії про екю, що перетворився на сухий листок	289
III. Закінчення історії про екю, що перетворився на сухий листок	293
IV. Lasciate ogni speranza	296
V. Мати	309
VI. Три чоловічих серця, по-рівному створених	312

КНИГА ДЕВ'ЯТА

I. Марення	328
II. Горбатий, одноокий, кульгавий	337
III. Глухий	341
IV. Глина і кришталь	343
V. Ключ від Червоної брами	353
VI. Продовження оповіді про ключ від Червоної брами	354

КНИГА ДЕСЯТА

I. На вулиці Бернардинців у Гренгуара одна по одній зароджуються кілька блискучих ідей	357
II. Ставай волоцюгою	367
III. Хай живуть веселощі!	369
IV. Ведмежа послуга	376
V. Відлюдний закуток, у якому Людовік Французький читає часослов	393
VI. «Криві ножі гуляють!»	423
VII. Шатопер, виручай!	423

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

I. Черевичок	425
II. <i>La creatura bella bianco vestita</i> (Dante)	455
III. Одруження Феба	462
IV. Одруження Квазімодо	463
Коментарі <i>Б. Буніч-Ремізова</i>	465

Литературно-художественное издание

**Серия «Вершины мировой литературы»
Том 64**

ГЮГО Виктор

СОБОР ПАРИЖСКОЙ БОГОМАТЕРИ

**Перевод с французского
П. И. Термюка**

**Київ, видательство
художественной литературы «Дніпро»**

На украинском языке

**Відповідальний за випуск
В. П. Грабовський**

**Художнє оформлення В. Я. Чебаніка
Художній редактор В. А. Кононенко
Технічні редактори Т. М. Мацанура,
І. М. Драгичук
Коректор Н. І. Прохоренко**

ИБ № 4383

Здано до складання 7.07.88.

Підписано до друку 12.12.88.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 25,2.

Умовн. фарбовідб. 27,198.

Обл.-вид. арк. 28,219.

Тираж 150 000 пр.

Зам. 8—216.

Ціна 2 крб. 40 к.

**Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252001, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.**

**Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.**

Гюго В.

- Г 99** Собор Паризької богоматері. /Перекл. з фр. П. Тернюк; Передм. В. Пащевка.— К.: Дніпро, 1989.— 478 с. /Вершини світового письменства, том 64/. ISBN 5-308-00452-8

Дія одного з найбільш відомих романів видатного французького письменника Віктора Гюго (1802—1885) «Собор Паризької богоматері» (1831) відбувається в Парижі наприкінці XV ст. Духовну красу, щедрість серця народу, що втілені в образах Есмеральди і Квазімодо, Гюго протиставляє бездуховності і жорстокості похмурих сил феодально-церковного середньовіччя, представлених фанатиком і бузувірем архidiaконом Клодом Фролло та егоїстичним дворянином Фебом де Шатопером. Важливу роль у творі відіграє собор — символ цієї складної історичної епохи.

Г 4703010100—176 176.89
M205(04)—89

ББК 84.4.Фр

2 крб.40к.

*Вершини
світового
письменства*